DINA RIZK KHOURY

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEVLET VE TAŞRA TOPLUMU

MUSUL

1540-1834

ÇEVİREN: ÜLKÜN TANSEL

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları
2. basım

DINA RIZK KHOURY MUSUL 1540-1834

TARİH

DINA RIZK KHOURY
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DEVLET VE TAŞRA TOPLUMU
MUSUL, 1540-1834

ÖZGÜN ADI
STATE AND PROVINCIAL SOCIETY IN THE OTTOMAN EMPIRE: MOSUL, 1540-1834
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 1997

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
ÜLKÜN TANSEL

COPYRIGHT © DINA RIZK KHOURY 1997
© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2007
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI'NDA I. BASKI 2003

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
I. BASIM: MART 2008, İSTANBUL
II. BASIM: MART 2017, İSTANBUL

ISBN 978-9944-88-283-5

BASKI
YAZMAT MATBAACILIK VE TANITIM HİZMETLERİ
SANAYİ VE TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
DAVUTPAŞA KIŞLA CAD. KALE İŞ MERKEZİ NO: 141/37-38-39-40-41-42-43-44
ZEYTİNBURNU / İSTANBUL
(0212) 483 22 77
SERTİFİKA NO: 26412

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Dina Rizk Khoury

Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu

Musul, 1540-1834

Çeviren: Ülkün Tansel

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Teşekkür IX
Kısaltmalar XII
Haritalar XIII

I
Giriş 1
Ana Tartışma Konuları 3
Mikro Ölçekli İnceleme: Devlet, Toplum ve Erken Modern Musul'da Siyaset Kültürü 21
Kaynaklar Üstüne Bilgi 27

II
Bir Taşra Ekonomisinin Yapısı: Kent, Art Bölge ve Devlet, 1540-1700 29
Art Bölge 32
Kent 41
Bunalımlı Yüzyıl 46
Sonuç 52

III
Savaş ve Taşra Toplumu 55
Savaş ve Bölge İçi Önem Sıralamasında Musul'un Konumunun Geçirdiği Dönüşüm 60
18. Yüzyılda Doğu Cephesinin İkmal İşleri: Savaş ve Musul Toplumuna Etkisi 67
Yerel Mültezimlerin Yapısı 72
Savaş ve Yerel Ekonomi 79
Bağlaşmanın Çatırdaması: 18. Yüzyıl Ortalarında Devlet ve Mültezim İlişkileri 83
Sonuç 87

IV
Osmanlı'nın Kırıntılarla Yetinip Ekmeği Başkalarına Bıraktığı Dönem: İltizam Sistemi ve Taşra Toplumu 91
Dirlikten Malikâneye 94

İltizam Sisteminin Ekonomi Politiği: Malikâne 104
Musul'da Malikâne Mülkiyetinin Tarihi 107
Malikânenin Paylaşımı: Çıkarların Kesiştiği Katmanlar Yaratmak 114
Osmanlı Hukuku ve Mülkiyet Haklarının Geçirdiği Dönüşüm 117
Sonuç 129

V
Hassa ile *Amme* Arasında: 18. ve 19. Yüzyıl Başlarında Musul'da Seçkinler ve Halk 133
Kent Koşulları 135
Katmanlar Arası Devingenliğin İtici Güçleri: Makam Satışları 137
18. Yüzyıl Musul'unda Seçkin Haneleri 144
Emirler, Ağalar ve Zanaatkârlar: Siyasi ve İktisadi Kaynakların Tek Elde Birikiminin Etkileri 157
Tüccarlar ve Seçkin Haneleri 167
Seyyidler, Ulema ve Efendiler 176
Sonuç 183

VI
Siyasetin Dili: Padişahlara, Yolsuzluğa ve Toprak Vergilerine İlişkin Görüşler 185
Başkaldırı Dili: Padişahlara, Siyasi Hanelere ve Siyasi Meşruiyete Yönelik Dil 189
Devletin Vergilendirme Gücünün Sınırları ve Mülk Sahiplerinin Hakları Üstüne 213
Sonuç 224

VII
Siyasetin Pratiği 227
Kırsal Alandaki Siyaset Pratiği 229
Oydaşma ve Direniş Siyasaları: Karakuş ve Telkeyf Köyleri 237
Kent Mekânında Örgütlenme Kültürü 242
Celililerin Sonu: Hanelere Karşı Eşraf ve Tüccar Cephesi 247
Sonuç 256

VIII
Sonuç 257

Ek 1
Celili Hanesine Ait Vakıflar 261
Celilzade Hüseyin Paşa'nın Vârisleri 261

Ek 2
Musul Tereke Kayıtlarına Göre 1852-55 Yıllarında Köylü Gelirleri 264

Ek 3
Loncalara Salınan Vergilerin Tevzi Belgesi, 1835 (Hicri 1251) 271
Harcamalar: 1835 Yılı Masrafları ile Loncaların Vergi Ödemeleri 272

Ek 4
Musul Köylerine Salınan Vergilerin Tevzi Belgeleri 275
Tevzi Belgeleri. 1830 (Hicri 1246) 275
Tevzi belgesi, 1835 (Hicri 1251) 277

Notlar 279
Kaynakça 311
Dizin 321

Teşekkür

Bu kitabın araştırma dönemini ve yazımını tamamlamak on yılımı aldı. On yıl boyunca beni destekleyen, yüreklendiren pek çok insan oldu. Osmanlı taşrasının tarihini incelerken milliyetçi kalıpları bir yana bırakmak gereğini, henüz kimse ayırdında değilken aklıma yerleştiren Rifa'at Abou El-Haj'a bir düşün insanı olarak borçluyum. Kınalızade'nin Mustafa Ali'ye söylediği, "Gerçek dostları kişinin yapıtını bir düşman gözüyle okuyanlardır" sözünde gerçek payı varsa, ben olağanüstü iyilikte arkadaşlardan yana talihliyim. Peter Gran'ın bilgeliği, kavrayış gücü ve yazdıklarımla günümüz arasında bağlantı kurmam için beni sürekli dürtüklemesi sonucudur ki, bir alt-araştırma dalı olan Osmanlı defterleri arasına dalıp yitmekten kurtuldum. Amira Sonbol varsayımlarımdan pek çoğunu silkelemedeki yeteneğiyle kimi düşüncelerimi bulanıklıktan kurtarmama yardımcı oldu.

Kendine özel dili bilmeyi gerektiren Osmanlı tarihine ben arka kapıdan, aklımda değilken geçtim. Talihim varmış ki, yolumu aydınlatmada çabalarını esirgemeyen Osmanlı tarihi uzmanlarından çok yardım gördüm. Virginia Aksan beni yüreklendirdi ve yazdığım metin üzerinde ayrıntılı olarak durdu; değerinin ayırdındayım. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'ne yaptığım kutsal ziyaretin en mutlu sonuçlarından biri de Aksan'ın dostluğudur. Malikâne kayıtlarının inceliklerini çözmemde Ariel Salzmann'ın cömertçe yardım ve önerileri benim için büyük değer taşımıştır. Fariba Zarine-

baf-Shahr'ın Osmanlıca konusunda gösterdiği büyücü ustalığı ve Osmanlı tarihinin yazım yöntemlerindeki çeşitli yetersizlikler üstüne uzun tartışmalarımız çok makbule geçti. Roger Owen'in Harvard'da, 1995 ve 1996 baharında düzenlediği Ortadoğu'da toprak kullanımı ve yönetimi konulu atölye çalışmaları, mülkiyet ve iltizam yöntemine ilişkin kimi sorunları açıklığa kavuşturdu. Yazdığım metnin kimi bölümlerini okuyarak bir dizi çok yerinde öneride bulunan, George Washington Üniversitesi'nden meslektaşım Nathan Brown'a özel teşekkür borçluyum. Cambridge University Press'te editörlüğümü yapan Marigold Acland'ın elinizdeki kitabın düzeltme ve üretim sürecini hızlandırmadaki çabalarından derin kıvanç duydum. Bu kitabı okunabilir duruma getirmede ve Osmanlıca sözcükleri Latin harflerine aktarmada belirli bir tutarlılık sağlayabilmek için çok çaba harcayan Frances Brown'a çok teşekkür ederim. Eğer hâlâ birtakım yanlışlar kalmışsa onlar benim atlayıp geçtiklerimdir.

İstanbul'da, Başbakanlık Arşivi'ndeki varlıkları ve uzmanlıklarıyla kişiye güven veren Mehmet Genç ile Halil Sahillioğlu candanlıkla yardımda bulundular. Türkiye'deki American Research Institute'ta (ARIT) görevli Tony Greewood'un sağladığı hoş çalışma ortamı sayesinde İstanbul'daki günlerim daha da zevkli geçti. Social Science Research Council'ın 1991-92 yılı için verdiği araştırma bursu ile Institute of Tukish Studies'in verdiği yol giderleri bursu sayesinde İstanbul ve Ankara'daki arşivlerde iki yaz boyu çalışabildim.

1985 yılının kışı ve baharının o güç koşullarında birçok Iraklının konukseverliği ve yardımlarıyla Bağdat ve Musul'da unutulmaz günler geçirdim. Yakup ve Lamia Anastas'ın konukseverliği, hem Bağdat'ın gündelik yaşam düzenine kısa tanıklığıma olanak verdi hem de bana barınak sağladı. Irak Bilimsel Araştırma Derneği'nin yöneticisi Dr. Salih el-Ali araştırmalarımda çok kolaylık gösterdi. Usama el-Nakaşebendi'nin elyazmaları konusundaki enine boyuna bilgisi olmadan Irak Müzesi'ndeki bir dizi elyazmasına ulaşamazdım. Onun Basralı konukseverliği müzenin okuma odasında verdiğimiz öğle yemeği aralarını iple çekmeme neden olurdu.

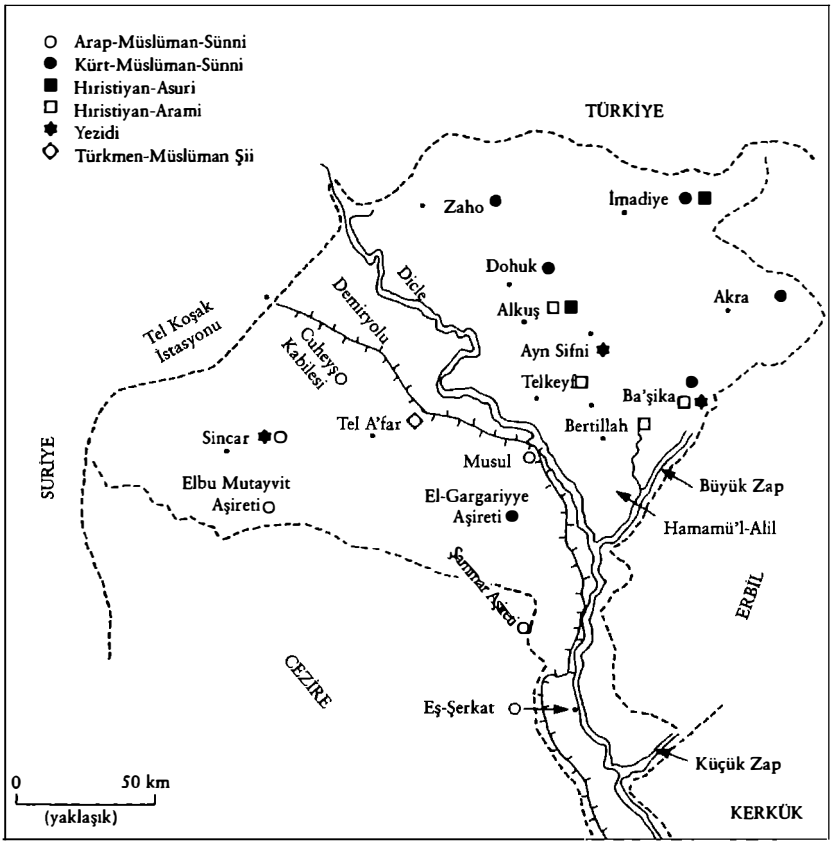
Musul'da Yusuf Zanun ve ailesinin kanatları altına sığındım. Bay Zanun hattattır; aynı zamanda kentin tarihçisi ve kültür birikimini yaşatan kişidir; Baasçı Irak yönetiminin ağır baskılarına karşın yerel tarihi yazıp saklayan tarihçi türünün canlı örneğidir. Musullu ve yazın adamı olmanın ne anlama geldiğini bana Bay Zanun ve Sa'id el-Diveci öğretti. Musul eşrafı konusunda ilk bilgileri evine çağrılı olduğum sırada merhum Hasan el-Ömeri'den edindim. Musul Üniversitesi'nin kadın yatakhanelerinde birlikte kaldığım Iraklı kadınların açık yürekliliği, orada hoş günler geçirmemi sağladı. Ne yazık ki, 1990'dan bu yana bütün bu Iraklıların izini yitirdim.

Annem Havla ile babam Adel Rizk bu çalışmaya düşünebileceklerinin çok ötesinde katkı yaptılar. Havla bana canlı bir örnek, Adel sarsılmayan inanç kaynağı oldu. Oğullarım Zeyd ile Velid elinizdeki kitabın araştırma ve yazım aşamalarında bir ölçüde boşlanmaya uğradılar ve bilimsel çalışmalarımın dışında da bir yaşamım olduğunu bana durmadan anımsattılar. Kocam Alfred, uzun süreli yokluklarımda ve aklımın başka yerde olduğu zamanlar ailenin yükünü omuzladı. Bana verdiği destek ve duyduğu inancın meyvesi olan bu kitabı sevgi ve gönül borcu içinde aileme adıyorum.

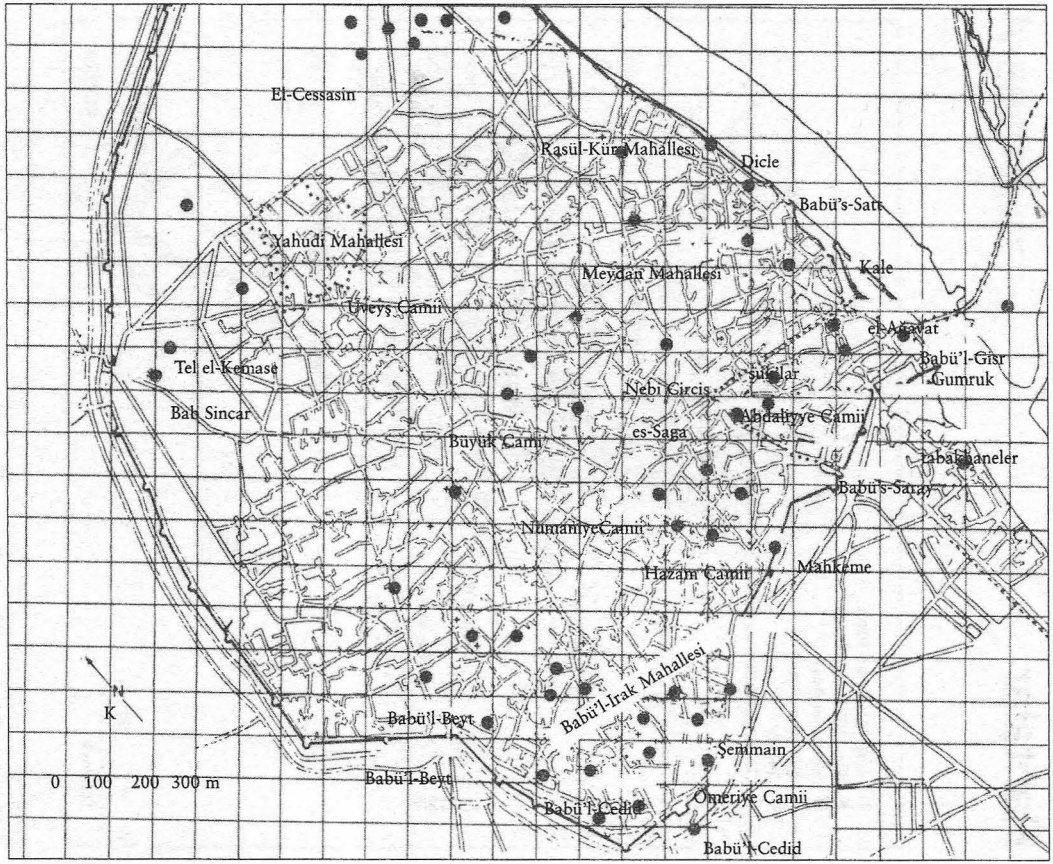
Kısaltmalar

BA	Başbakanlık Arşivi
BM	British Museum
CD	Cevdet Dahiliye
DVA	Musul, Ninive vilayetinin arşivleri
EV HMN	Evkaf Hümayun
KK	Kâmil Kepeci
MD	Mühimme Defterleri
MM	Maliyeden Müdevver
PRO	Public Record Office
ŞD	Şikâyet Defterleri

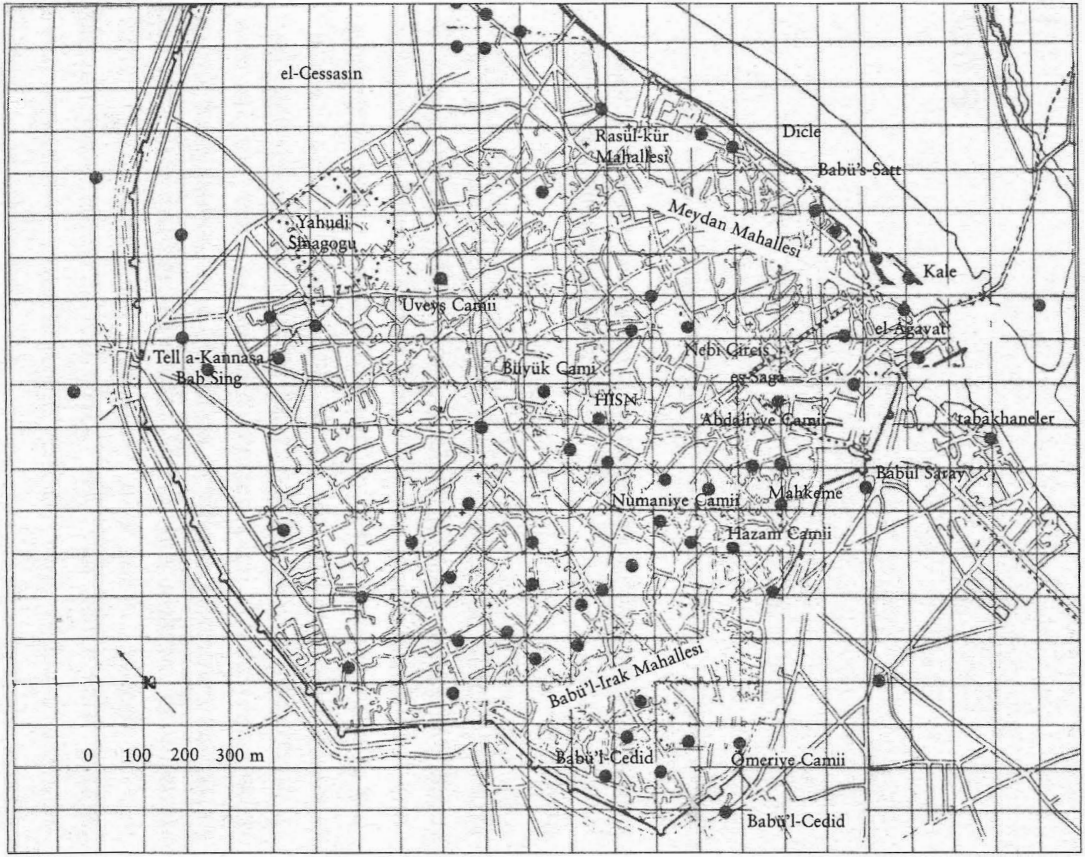
Haritalar

1 Musul ve Art Alanı (Hanna Batatu, *The Old Social Classes and Revolutionary Movements of Iraq*, © Princeton University Press, 1978).

2 Musul'da 16. yüzyılda camiler ve türbeler. (André Raymond, *The Great Arab Cities in the Sixteenth-Eighteenth Centuries*, 1984).

3 Musul'da 19. yüzyılda camiler ve türbeler. (André Raymond, *The Great Arab Cities in the Sixteenth-Eighteenth Centuries*, 1984).

I

Giriş

> Tarih yazımında ben baştan beri omurgayı bütünleyen, eksik kalmış ne varsa onun peşinde oldum.
>
> Herodotos

1719 yılında Musul valiliğinden uzaklaştırılan Moralı Mustafa Âli yeni görevine giderken zanaatkârlardan çarşı-pazar aidatlarını toplayıp öyle ayrıldı. Lonca başları toplanıp ondan giderayak topladığı vergileri geri vermesini istediler. Yerine gelecek valinin, koltuğuna oturur oturmaz yapacağı ilk işin aynı vergileri bir daha toplamak olacağından hiç kuşkuları yoktu. Moralı Ali zanaatkârların isteğini yerine getirmeden kentten kaçtı. Yolda yerine gelen valiyle karşılaşınca, ona Musul'da kendisine gösterilen zorluktan söz etti. Yeni vali Sarı Mustafa, "Şeriat hükümlerini kabul etmiyorlar mı? Kentte kadı yok mu?" diye sordu. Moralı Ali'den olumlu yanıt alınca içi rahatladı. Yeni vali kente varır varmaz âyan toplandı ve zanaatkârlara yeni bir vergi (*salyane*) koyması için valiyi yüreklendirdi.

Patlamaya hazır bir durumla karşı karşıya kalan Sarı Mustafa, yemeğe çağırdığı âyana kuş eti ve kuzu dolması ikram etti. Os-

manlı seçkinleri arasında geçerli göreneğe uygun olarak yemekler sofraya sırayla, tek tek geliyordu. Kuş eti âyanın açlığını kesmeye yetmedi; ama kuzu dolmasını yedikten sonra keyifleri yerine geldi. Sarı Mustafa âyana, zanaatkârı vergilendirme isteklerinin kuş etiyle karın doyurmaya benzediğini söyledi. Dirhem dirhem toplamak zahmetli işti. Oysa kendileri kuzu dolması gibi zengin olduğu için üçünü vergilendirmek daha kolaydı. Üstelik, dedi, kıyamet gününde üç âyandan alınacak haracın hesabını vermek, üç bin zanaatkârdan alınacak haracın hesabını vermekten daha kolay olur.[1]

Ahlak değerlerini yansıtan bu kısa öykü, Osmanlı devleti ile Musullu taşra toplumunun erken modern dönemdeki ilişkilerini incelerken araştıracağımız ana izleklerin bir özeti gibi. Moralı Ali de, Sarı Mustafa da, İslamın ahlak ve hukuk evrenini elbirliği ile ayakta tutabilmek amacıyla sürekli yerel halka başvurarak güven tazelemek zorunda olan devlet temsilcileriydi.[2] Osmanlı devletine ayrıntılı bir hak ve ayrıcalıklar sistemi ile bağlı olan yerel âyana karşı reayanın çıkarlarının koyucusu gibi sunuyorlardı kendilerini. Bir yandan da, toplumsal ve siyasi göreneklere uygun davranarak konumlarını sağlama almaya ve yükselmeye çalışıyorlardı. Âyandan bu üç kişi, halkla Osmanlı yetkilileri arasında arabuluculuğa soyundular. Sarı Mustafa aracılık önerilerini kabul etti; ama görkemli bir yemeğin dolaylı anlatımıyla arabuluculara toplumdaki konumlarını anımsatmaktan geri kalmadı. Daha da önemlisi, aracılık edeceklerse, vergileri önden kendileri ödeyip tek tek vergi toplamanın sıkıntısını üstlenmelerinde direterek onlara hadlerini bildirdi. Sonunda, kentli zanaatkârlarla devlet ve âyan arasında bir uzlaşmaya varıldı. Bu anlaşma, özü bakımından, erken modern dönemde, bir taşra kenti Musul'da devlet-toplum ilişkilerinin mahiyetini simgelemektedir.

Elinizdeki kitap Osmanlı devlet aygıtının taşra ortamında nasıl işlediğini araştırmakta. Osmanlı iktidarına imparatorluğun doğu sınırlarından bakıyor ve taşra toplumunun değişik kesimlerince "devlet iktidarı"nın nasıl anlaşıldığını somut biçimde sergilemeye girişiyor. Musul'un okumuş ileri gelenlerinin açıklamalarından yola çıkarak, devlet iktidarının nereye dek uzanabileceğini; kentli ve

köylülerin nerede dur dediğini, biraz Sarı Mustafa'nınkine benzer bir yaklaşımla, el yordamıyla kavramaya çalışıyor. Her ne kadar, büyüteç altına aldığım dönem erken modern dönem olsa da, kitapta geliştirilen izleklerin çoğu modern dönem devlet ve toplum bağlantılarının mahiyetine ilişkin 20. yüzyıl sorunsallarıyla yüklüdür.

Ana Tartışma Konuları

Bu kitapta yer alan veri çözümlemeleri derlenip toparlandığında dört sorunsala indirgenebilir. Birinci sorunsalın ekseninde Osmanlı devlet aygıtının mahiyeti, taşra ortamında işleyişi var. Her ne kadar burada merkezi aygıtın mahiyeti üstüne tartışmalara katılma girişiminde bulunulmayacaksa da, merkezin elde bulundurduğu yönetsel dizginleri nasıl kullandığı, denetimin nerelere dek uzandığı konusunda ileri sürülen görüşleri sınamaya çalışacağım. Osmanlı siyasal iktidarının mahiyetini inceleyişim beni yanıtını aradığım ikinci soruya getirdi: Devletle toplum arasında ne tür ilişkiler olduğunu; siyaset pratiğinin yazıya dökülmüş biçimiyle ve eylem olarak anlamını ve böylesi bir egemenlik alanına sınır koymaya çabalayan taşradaki oyuncuları büyüteç altına aldım. Bu kitabın hemen her bölümü, erken modern dönemi inceleyen Arap entelektüelleri ile Batılı bilim adamları arasında yaygın biçimiyle, devlet-toplum ilişkilerine "Acem kılıcı gibi" iki yanlı yaklaşmaya bir karşı çıkma girişimidir. Kitapta üzerine eğildiğim üçüncü sorun Osmanlı tarihçilerini epey uğraştırmıştır. Sorun, 18. yüzyılda taşra toplumu ile devlet arasındaki ilişkilerin mahiyetini anlamak çevresinde dönenir. 18. yüzyılın gerileme dönemi olduğu savı büyük bölümüyle inandırıcılığını yitirmiştir; yerine önerilen seçenek, o yüzyılda adem-i merkezileşmenin yönetimin ağır bastığıdır. Şunu iddia ediyorum: Yüzyılın ikinci yarısı devletin yönetsel dizginleri elinden kaçırdığı bir dönem gibi görünse de, bu durum Musul taşra toplumunun gittikçe "Osmanlılaştırılması"yla dengelenmiştir. Son olarak, baştan sona kitabın her yerinde görülen çaba, erken modern dönemdeki Osmanlı deneyiminin 19. yüzyıl Tanzimat ıslahatını ne ölçüde biçimlendirdiğini anlama çabasıdır.

Kitabın birinci bölümü, devlet iktidarı ve denetiminin taşradaki işleyişini ve varlık belirtilerini merkezi devletin arşivlerindeki kaynakları çözümleyerek büyüteç altına alıyor; bu nedenle, sorduğu sorular, Batı dillerinde yazmış Osmanlı uzmanları arasında geçen tartışmalardan esinlenmekte ve merkezi devletin kurumları üzerinde durmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu üstüne Batı'da yapılmış araştırmaları biçimlendirmede çok payı olan Türk tarihçileri, anlattıkları modernleşme çabalarının ekseninde yer alması nedeniyle, öncelikle devlet üzerinde durmuşlardır. Modernleşme çabalarında önceliği devlete veren Atatürkçülük mirasını tarihçilik alanında aşmada kimi çabalara karşın hâlâ o mirasa bağlı olarak çalışmaktadırlar.[3] Bunun sonucu olarak Osmanlı siyasal hegemonyasını, merkezi kurumları çözümleyerek ve devlete özerk kişilik nitelikleri yakıştırarak incelemek eğiliminde olmuşlardır. Bu tür özerkliğin en göze batan biçimde görüldüğü yer, sahip olduğu gelir kaynaklarının dağıtılmasını ve tahsisini Osmanlı devletinin ne denli denetleyebildiği üstüne çözümlemelerdir. Akademisyenler arasında, Osmanlı devletinin iktisadi varlık nedeninin iaşecilik olduğunda –bir başka deyişle, her türlü malı sağlayıp kent merkezlerine ve savaşan ordulara ulaştırmaya dönük olduğunda– fikir birliği var. Bu kaygıyla yola çıkan Osmanlı devlet seçkinleri, komuta ekonomisi olarak nitelenebilecek bir düzen kurdular: Bu düzende zanaatkârların ürettikleri denetim altında bulunduruluyor, loncalar eliyle tekelleşme sağlanıyor, tarım ürünlerinin yer değiştirmesi denetleniyordu.[4] Oysa talebe dayalı bir pazar ekonomisi, daha baştan beri Osmanlıların kaynakların dağılımını denetleme çabalarıyla yan yana var oldu. Her iki ekonominin de görece verimliliği, bulunulan noktaya, ticaretle uğraşan kesimlerin ve onlarla bağlaşık yerel seçkinlerin gücü gibi çeşitli etmenlere bağlıydı.[5] Örneğin, ticaret kenti Basra'da Osmanlı denetimi hep en düşük düzeyde kaldı; çünkü, ticaretle uğraşan yerel seçkinler güçlüydü ve onlarla yerel siyaset seçkinleri arasında bağlaşma vardı.[6] Öyle de olsa, ekonomik sistem temelde yetki devriyle işliyordu: Devletin dağıtımı sağlama gücüne ve görevlendirdiği adamların kaynakları belirli bir bölge içinde bir yerden bir yere taşıma ve tahsis etmede

sahip olduğu güce dayanıyordu. İnalcık'a göre, İstanbul için yapılan üretim ve uzun mesafeli ticaretten biriken sermaye bir yana bırakılırsa, Osmanlı ekonomisinin dayanağı köylü hane halkı ve zanaatkârlar olarak kaldı. Zanaatkârların yaptığı üretim, "en yakın komşu bölgeye, açıkça tanımlanmış sınırlı bir pazara yönelikti."[7]

Komuta ekonomisi üzerine kurulu devletin, dayatma araçlarını tekelinde bulundurma zorunluluğu vardır. Böylesi bir denetimi, reayaya toplumsal adalet ve güvenliği sağlama sözü vererek ahlaki bakımdan gerekçelendiriyorlardı. Ataerkil Osmanlı devletinin ekonomi siyasetinin belirleyici özelliği, kaynakların dağıtımını denetleme ve dayatma araçları üzerinde kurduğu tekeldi. Bu açıdan bakıldığında devlet, toplum kaynaklarını paylaştırma yoluyla toplumsal tabakalaşmayı etkiliyor ve ekonomik etkinlikleri el altında tutan iktidarın ortaksız sahibi olarak görünüyor. Böylesi bir sistemde ticaret sermayesinin özerk kentsel kurumlar bağlamında gelişmesi ve uzun süre ayakta kalması, devletin siyasi çıkarlarına bağlıdır ve ne ölçüde kaynak çekmek istediğine göre değişir.

Komuta ekonomisi/merkezi devlet modelinin ağırlık noktasını oluşturan görüş, bu yapının bir zaman iyi işlediği, sonradan küresel ve bölgesel etkenlerin birleşerek yapıyı temelinden sarstığıdır. Enflasyona yol açan baskıların, isyanların, değişen askeri gereksinimlerin körüklemesi sonucu devlet, ekonomi üzerindeki denetimini zayıflatan bir mali bunalım yaşamıştır. Her ne kadar Amerika kaynaklı gümüşün piyasaya karışımının 16. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan enflasyondaki payı konusunda bilim adamları anlaşamıyorlarsa da, devletin mali kaynaklarını zorladığında herkes düşünce birliği içindedir.[8] Savaş ve yönetim harcamalarını karşılamak umuduyla devlet, parasının değerini düşürdü. İmparatorluğun mali kaynakları üzerindeki yük, 16. yüzyılda savaş örgütlenmesinin uğradığı değişiklikler yüzünden daha da arttı. O güne değin, imparatorluk merkez ve taşranın çıkardığı sipahilere bel bağlamıştı. Sipahilerin giderleri, devlete hizmetlerinin karşılığı olarak her birine kırsal kesimden toplanan vergi gelirinin tahsis edilmesiyle karşılanıyordu. 16. yüzyılın sonlarına doğru piyade tüfeği ve ağır silahların (topun) gelişmesi, savaşlarda ağırlı-

ğın piyadeye ve kuşatma savaşına kaymasına yol açtı. Değişen savaş teknolojisinin hem Avrupa'da hem de İslam dünyasında devletlerin oluşumuna derin etkileri oldu.[9] Dayatma araçlarını elinde tutan yönetici seçkinler çıktıkları seferlerin giderlerini karşılamakta nakit sıkıntısı çektiler ve gereksinimleriyle başa çıkabilmek için kimi stratejiler geliştirdiler. Bu yöntemlerden ikisi, incelememiz bakımından önem taşımakta. Birincisi, vergi gelirlerinin ve makamların iltizam ya da mukataa adı verilen bir sistem yoluyla kısa süre için yerel gruplara satılmasıydı. Bu süreç 18. yüzyıla gelindiğinde vergi gelirlerini toplama hakkının malikâne adıyla ömür boyu satışı noktasına dek vardı. Devletin seçtiği ikinci yol, ana piyade gücüne destek olmak üzere savaş birlikleri ya da devletin tuttuğu paralı askerleri doyurup donatmak ve/veya seferde silah altına almak işini çoğu kez tüccar bir kökenden gelme özel ailelere yüklemek oldu. Seçilen iki yol da, paranın varlığına ve ince hesaplı bir alacak verecek ve nakit aktarım sistemine dayanıyordu. Bir başka deyişle devlet gelir kaynaklarını ancak bir koşulla elinden çıkarabilirdi: Sermayenin var olduğu ve dolaşım halinde bulunduğu bir pazar ekonomisinden yararlananlardan borçlanarak.[10]

17. yüzyıl bunalımını araştıran bilim adamları, 16. yüzyıl sonlarına değin iyi kötü işleyen komuta ekonomisinin büyüyen küresel ve yöresel pazarlar karşısında küçülmeye başladığını öne sürüyorlar. Çoğalan nüfusun taleplerinden, dünya pazarının genişlemesinden ve devletin kendi artan gereksinimlerinden yüreklenen tüccar, girişimci ve siyasetçi seçkinler devlet makamlarına yatırım yapmaya, mukataa satın almaya başladılar. Devlet, külçe altın ve gümüşün imparatorluğun dışına akmasını önlemeye yönelik ticaret politikaları geliştirmek ve sınırları içindeki ticaret sermayesini ve sanayiyi korumak yerine, iaşeci siyasetini sürdürmeyi yeğledi. 18. yüzyılın ilk yarısında, artan talebin kırsal kesimde ilk yarım yamalak sanayi örneklerinin doğmasına neden olduğu dönemde, devlet sanayinin gelişimini denetim altında tutmanın yollarını aradı, uğraştı durdu. Kendi sanayi tesislerini kurduğu zaman, başlıca amacı iktisadi büyüme değil, ordularının gereksinimlerini karşıla-

maktı.[11] Bu iktisadi dar görüşlülük bölgesel ekonomilerin güçlenmesi sonucunu doğurdu. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bölgesel ekonomiler artan nüfusu doyurmak yanında, dünya pazarının tarımsal mallara yönelik artan talebini de karşılar oldu. 1768 Türk-Rus savaşının patlayışına dek devletin bölgesel ekonomileri vergilendirebildiği ve bu ekonomilerden yararlandığı görüntüsü vardı. Savaş harcamaları ve seferberlik çabaları devletin mali kaynaklarını zorladı. Avrupalı güçler karşısında üst üste uğradığı yenilgiler, devletin okumuş yerel seçkinler üzerindeki ideolojik egemenliğinin sınanmasına yol açtı. 18. yüzyılın son çeyreği ile 19. yüzyılın ilk çeyreği, taşrada huzursuzluğun ve bölgesel ayaklanmaların öne çıktığı bir dönemdir.

Devletin gelir kaynaklarını "özelleştirmenin" siyasi sonuçları, imparatorluğun çeşitli bölgelerinde devletin gittikçe –arada kesintiye uğrasa da– dizginleri daha çok elinden kaçırması biçiminde oldu.[12] Balkanlar'da ticaret erbabının başını çektiği yeni ulusçu akımlar, Osmanlıların elde tutma yeteneğini usul usul zayıflattı. Arap topraklarında, yerel siyasi hanedanlar bürokratik ve askeri haneler* besleyerek gemi azıya aldılar: Bu, kimi zaman açıktan başkaldırma; kimi zaman da yerel kaynaklara ve dayatma araçlarına el koyma biçiminde oldu. Gelişmeler, siyasi ve iktisadi gücün yerel âyan ve savaş beylerine devredilmesiyle sonuçlandı. 1807 yılına gelindiğinde, bu yerel gruplar saltanatı kurtarmak ve çıkarlarına daha uygun bir yeni yöneticiyi başa getirmek amacıyla payitahta yöneldiler. Güçlerini teslim eden ve Osmanlılık bağlamında edindikleri ayrıcalıkları korumalarına izin veren bir siyasi belge düzenlediler. 19. yüzyılda Tanzimat adıyla yürürlüğe konan bir dizi reform önlemi, bu bölgesel grupları tasfiye etmek ve imparatorluğu yeni yönetim ilkeleri uyarınca yeniden örgütlemek amacıyla tasarlandı. 19. yüzyıl Tanzimat reformları, daha önceki reform girişimlerinin tersine, modernizmin siyasi ideolojilerinin ve 19. yüzyıl Avrupa'sının reform modellerinin uzantısıydı.

---

* Kitapta, Osmanlı tarihi bağlamında "hane" ve "kapı" terimleri eşanlamlı olarak kullanılmaktadır. (Yay. haz.)

Her ne kadar Osmanlı devletinin denetim olanaklarının bir dönemde güçlü olduğu ve zaman içinde azaldığı varsayılsa bile, bu tür denetim olanaklarının Anadolu ve Balkanlar dışında ne anlama geldiği pek açık değildir. Devletin iktisadi denetim olanaklarının mahiyeti konusundaki tartışmalar önemlidir; çünkü bunlar imparatorluk içindeki siyasal güç ilişkilerine ve toplumsal kısıtlara tanım getirmektedirler. Devlet, kaynakların dağıtımı ve tahsisinde büyük güç sahibi olduğu için, doğal olarak toplumsal tabakalaşmayı etkileme ve siyasette uygulamayı biçimlendirme gücüne de sahipti.[13] Hiç kuşku yok ki, kaynakların devletli seçkinlerin aldığı kararlara göre dağıtımı, taşra toplumunda toplumsal tabakalaşmayı dönüştürmede araç görevi yapıyordu. Yine de bu politikalar, taşra ortamının toplumsal gerçeklerinden doğan zorunluluklar göz önünde bulundurularak oluşturulmuş ve yürürlüğe konmuştu. Devlet/toplum ilişkilerini çözümleyen çoğu incelemede eksik olan, taşra gerçeklerinin devletli seçkinlerin siyasi seçimlerini nasıl kısıtladığı konusunun anlatılmamış olmasıdır. Elinizdeki inceleme, belli devlet politikalarının nasıl devletin gereksinimlerinden doğduğunu; ama, daha da önemlisi taşra düzeyinde karşılaşılan toplum içi bağlaşmaların ve toplum direncinin etkisiyle nasıl biçimlendiğini ortaya koymaya çalışıyor. Devlet siyaseti ile yerel oyuncular arasındaki bağlantıları ayıkladıkça, Osmanlı devletinin özerk ve başına buyruk bir fail olduğu yakıştırmalarından epey uzaklaşmış oluruz.

Dahası, özellikle devlet politikalarını ve kurumlaşmış denetim araçlarını büyüteç altına yatıran araştırmalar, bu tür el altında tutma araçlarını imparatorluğun çok geniş alanlarında geçerli sayma eğiliminde oluyorlar. Bu yaklaşım 17. ve 18. yüzyılların itici gücünü açıklamada kolaylık sağlayıcı ve her şeyi aynı kefeye koyan bir açıklamaya yol açıyor. Komuta ekonomisi modeli bundan dolayı çekici geliyor; çünkü, siyasal anlatıya koşut bir ereksellik (teleoloji) anlatısı sunuyor. Osmanlı ekonomisi komuta ekonomisinden pazar ekonomisine dönüştü. Bir dünya sistemi kuramcısına göre, pazar ekonomisine dönüşümün itici gücü Avrupa'ya bağımlılıktı. Başkaları, iç dinamikleri ve devletin mali politikalarını büyüteç altına yatırıyor. Bütün bu kuramlaştırma çabalarının ulaştığı sonuç

hep devletin dizginleri gevşetmesi olmuştur. Siyaset alanında gelişme merkezileşmeden adem-i merkezileşmeye doğruydu; bunu 19. yüzyıldaki reform ve yeniden merkezileşme çabaları izledi. "Tek tipe indirgeyici epistemolojik çerçeveler"den kaygı duyanlar açısından bu modelin yarattığı kuramsal sorunlar bir yana, imparatorluğun içinde saptayabileceğimiz ve komuta ekonomilerinin çözülüşü konusunda bir kuram geliştirmemize izin veren bu kurala aykırı, çok sayıda ampirik istisna bulunmaktadır. Mısır, Dalmaçya kıyıları, Güney Irak ve Kuzey Afrika bu kurala aykırılıkların en göz önündeki örnekleridir. Güneydoğu Anadolu ve Musul gibi görece merkezi sayılabilecek bölgelerde bile, komuta ekonomisinin savaş ya da kriz anlarında etkili biçimde işlediğinin belirtileri var. En azından tarım üretimi ve piyasalarında durum böyleydi. Vergilerin toplandığı ve zanaatkâr işkollarındaki üretimde nitelik ve fiyatların denetlendiği kentte ise, daha etkili biçimde işliyordu.

Adem-i merkezileşme modelini imparatorluğun bütün bölgeleri bakımından işe yaramaz saymak güç olsa da, bu modelin başa çıkması gereken iki ana sorunsal var: Birincisi, belli bir bağlama oturtma ve başka dönemlerden ayrı yanlarını belirleme sorunu. Bununla söylemek istediğimiz şu: 18. yüzyılda merkezin geçirdiği zayıflama sürecinin, ortaçağ sonlarına doğru İslam imparatorluğu ve diğer imparatorlukların başına gelenlerden farkı neydi? İslam tarihini güçlü aşiret bağlarının oluşturduğu devletlerle bu devletlerin parçalanışı arasında gidip gelen bir "sarkaç" gibi düşünen İbn Haldun'un kullanılmaktan yıpranmış görüşü benimsenmedikçe, bana öyle geliyor ki, adem-i merkezileşme modeli, Osmanlı tarihinin erken modern dönemini açıklamakta zayıf bir çözümleme aracı olarak kalmaktadır. İkinci ve daha önemlisi, konsensüs benimsetecek ve yaratacak kadar olağanüstü yeteneklerle devleti donatmaksızın, Tanzimat hareketinin taşradaki toplumsal dayanakları nasıl açıklanabilir? Tanzimat öncesi taşrasında devlet ile toplumu ayıran duvarı yıkıp geçen sınıflar ya da seçkinler arası bağlaşmalardan ve çatışmalardan yola çıkarak daha tatmin edici bir yanıt bulamazsak, modernleşme sürecinin yönü, hızı ve etkililiği tartışmaya açık kalır.

İmparatorluk içinde, etkili yönetim denetlerine neredeyse sürekli kafa tutmuş büyük bölgelerin varoluşu, merkezileşme/adem-i merkezileşme modelinin uygulanabilirliğini oldukça sınırlıyor. Üstelik model, Osmanlı devletini 16. ve 19. yüzyıllar arasında, aynı dönemdeki diğer devlet sistemleriyle karşılaştırılabilecek bir erken modern devlet yapanın ne olduğu konusunda inandırıcı bir açıklamayı zorlaştırıyor. İki akademisyenin yaptığı çalışmalar, 18. yüzyılı adem-i merkezileşme yüzyılı olarak belirleyen görüşlerin düzeltilmesine yardımcı olmaktadır: Bunlardan biri, merkezi devletin kurumlarına, diğeri de Suriye eyalet tarihine eğiliyor. Karl Barbir, 18. yüzyılın ilk yarısında eyaletlerin yönetiminin yeniden düzenlenmesine ağırlık verildiğini göstermiş bulunuyor. Bu yeniden düzenleme, eyalet valilerinin daha büyük coğrafi alanlar üzerinde daha etkili denetimine olanak tanımaktaydı. Böylelikle devlet yönetiminde verimlilik sağlanmış ve devletin elindeki ayrıcalıklar, eski yerel seçkinlerin zararına, artırılmış oldu. Eğer bu durum imparatorluğun büyük bölümü için geçerliyse, iltizam uygulamasının yaygınlaştırılması ve yerel kodamanların türemesi, hiç de sanıldığı gibi 18. yüzyılın birinci yarısında dizginlerin elden kaçırıldığı anlamına gelmiyordu.[14] Eğer iltizam uygulamasını yaygınlaştırmanın, devlet hazinesini devretme ve adem-i merkezileşme sürecinde doruk noktasını oluşturduğu görüşünü kabul edersek, devletin bir yandan elindeki gelir kaynaklarını özelleştirirken, öbür yandan dizginleri toplaması arasındaki belirgin çelişkiyi nasıl açıklamalı? Mehmet Genç'in öncülük yaptığı çalışmaları temel alan Ariel Salzmann, 18. yüzyıldaki iltizam sistemi uygulamalarının bir adem-i merkezileşme sürecinin göstergesi olduğuna ilişkin görüşlerimizi daha da törpüledi. Salzmann, ömür boyu vergi toplama ayrıcalığı anlamına gelen malikânelerin devlet hazinesinin devredilmesi sonucunu doğurmadığına ve yönetim dizginlerinin elden kaçmadığına değiniyor. Tersine, ömür boyu vergi toplama ayrıcalığı getirilmesinin, taşralı siyasal ve toplumsal grupların kaynaklarına el atmak amacıyla devlet seçkinleri tarafından tasarlanmış pek çok stratejiden biri olduğunu belirtiyor. Devlet, malikâneler dağıtarak iki amaç gerçekleştirdi: Siyaset ve din kurumları içinde vergiden

muaf grupların birikimlerine elini daldırdı; bu grupların tarım üretimine yatırım yapmaları ve 17. yüzyılda yaşanan toplumsal bunalım sonucu gem almaz olmuş köylüyü üretime yöneltmeleri için teşvikler sağladı. Salzmann'ın savı inandırıcı: Siyasal anlamda, taşralı grupların devlet maliyesi içine alınmış olmalarının devletin gücünü yitirmesi anlamına geldiği görüşünü ters yüz ediyor.[15]

Merkezileşme/adem-i merkezileşme modelini sınamak amacıyla, uzun bir zaman aralığı boyunca Musul toplumunun devlet ile ilişkilerini biçimlendirmede can alıcı önem taşımış iki özelliği büyüteç altına yatırmayı seçtim. Bu yaklaşım, devlet iktidarının işleyişinde görülen dönüşümü somut olarak ve temelden kavramamıza olanak veriyor. Daha da ötesi, böyle bir yaklaşım, sanki zaman ve mekâna bağlı zorunluluklara ve özgül durumlara aldırış etmiyormuş gibi görünen bir özerk devletin aldığı siyasi kararları bir bağlama oturtmada ve başka tarih dönemleriyle karşılaştırmada etkili oluyor. Savaş (savaş sanayii) ve iltizam sistemi üzerinde durmayı yeğledim; çünkü, bu iki ana çizgi erken modern devlet oluşumlarının büyük çoğunluğunda ortak. Bu nedenle, elinizdeki araştırma bir dönemin uçboyu toplumu olan Musul'da yerel toplum gruplarının nasıl dönüşüm geçirdiğini ve ardından bu dönüşümün savaş olgusunu ve devletin mali politikalarını nasıl biçimlendirdiğini sergilemeyi deniyor. Dönüşüm süreci boyunca ve 19. yüzyılın başına gelindiğinde devletin artık yönetsel dizginleri elinden kaçırmış olmasına karşın, Osmanlı devletine bağlılığın gereklerini yerine getirmeye girişen kesimler genişledikçe, Musul toplumu daha Osmanlılaştı. Bağlılığın yolu, Sünni inancının geçerli olduğu sınır boylarını savunmada görev almaktan, ince ayrıntılı bir ayrıcalıklar sisteminde yer almaktan ve devlet maliyesine yatırım yapmaktan geçiyordu. Bu tür yatırımların en önemlisi, ömür boyu vergi toplama ayrıcalığı olan malikânelerdi. Malikâne sisteminin geçmişteki iltizam uygulamalarından kesin biçimde ayrıldığını iddia ediyorum; çünkü, Musullu alıcıların ve devletin gözünde bambaşka siyasi ve hukuki anlamlar taşıyordu. Toplumsal ve iktisadi yönelimleri çeşitlilik arz eden bir Musullu alıcı grubu açısından, ömür boyu iltizamın anlamı devletin gelir kaynaklarına yatırım demekti. Karşılığındaysa, toprağın getirisi ve di-

ğer vergiler üzerinde daha çok hak sahibi olmak vardı. Sonuçta, onlar da mültezimler arasına katılarak devlete kapılanmış oluyordu. Devlet açısından ise özel mülkiyet haklarının yaygınlaştırılması, toplumun büyük ve dağınık kesimlerinden borçlanarak, taşra toplumunun daha büyük bir dilimini Osmanlı "sistemine" katmak anlamına geliyordu.

Bunlar sadece kesin olmayan sonuçlar ve Musul'da yaşanan duruma özgü koşulları hesaba katıyor. Fakat bu çözümleme imparatorluğun diğer bölgelerine uygulanırsa, o zaman adem-i merkezileşme modelini ciddi biçimde yeniden değerlendirme gereği doğacaktır.[16] Musul örneği açıkça gösteriyor ki, diğer birçok erken modern dönem devlet oluşumları gibi Osmanlı devleti de, taşra sermayesiyle bağlaşmalar oluşturarak ve insan kaynaklarını seferber ederek sınırlarına sahip olma çabası içindeydi. Bundan da öte, bu birliği pekiştirme süreci özellikle 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca göze batacak denli ortadaydı; fakat yüzyılın ikinci yarısında Rus-Türk savaşının ardından gerilimler ve zorlanmalar geçirmeye başladı. Ne denli yüzeysel olursa olsun, Osmanlı denetimi bu dönem boyunca sürdürüldü; çünkü, Musul'un kentli mukataa sahipleri devlete bağlılıktan caymadı. Bağlılıktan caymadılar ama, reform isteklerini ve toprak getirileri üzerinde daha açık tanımlanmış haklarla ilgili isteklerini seslendirmekten de geri durmadılar. 18. yüzyıl boyunca Osmanlılar adına şiddetin taşeronluğunu üstlenen savaş beyleri ve bürokrat/asker haneleri devlete karşı ayaklanmaya kalkışınca, gelir kaynaklarını ve gücü tekellerinde tuttukları için onlara içerleyen ve devlet hizmeti gören bu mukataa sahiplerinin direnişiyle karşılaştılar.[17]

Devlet ve toplum arasındaki kurumsal ve iktisadi bağlantıları ortaya koyduktan sonra, kitabın ikinci bölümü, 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında Musul'da yaygın siyasal hegemonya biçimleri ve siyasal uygulama türlerini araştırıyor. Üzerinde öncelikle durduğum konu, devlet politikaları ve yörede yazılmış siyasi yazılar ile siyaset uygulamaları arasındaki etkileşim. Kitabın bu bölümünde baştan sona en baskın dinamik, devletle toplumu bağlayan dinamiktir. Bu, başka hiçbir siyasal uygulama biçimi olmadığı an-

lamına gelmez. Diğer uygulamalar, yerel siyaset kültürü ile daha çok ilgilenen ve o kültürün Osmanlı taşra tarihinin içindeki yerine o denli ilgi duymayan bilim adamları eliyle bolca araştırılmış bulunuyor. Erken modern dönem taşra siyaset kültürünü böylesine didiklemenin ucunun nerelere vardığını kavramak için bu didiklemeyi 20. yüzyılın sonlarında konu üzerinde yapılan tartışmaların parametreleri ile ortaya koymak belki yararlı olur.

Modern dönem öncesi devlet-toplum ilişkilerini konu edinen araştırmaların çoğu, ya açıktan ya da üstü örtülü olarak, 20. yüzyılda devletin gücüne dur diyen burjuva demokrasilerinin ve kurumlarının bulunmayışının çokça üzerinde dururlar. Bu alandaki düşünce akımlarının en geliştirilmişleri Weberci ve neo-Weberci yaklaşımlardır. Bu yaklaşımlar erken modern dönem Avrupa ve Ortadoğu'sunda devlet-toplum ilişkilerini ele alan incelemelere egemen olmayı sürdürüyor. Michael Mann ve Ernst Gellner'in disiplinlerarası yaklaşımıyla işlenen ve zenginleşen bu düşünce akımları İslamcı siyasal hareketlerin yeniden ortaya çıkmasıyla güç kazanmış oldu.[18] İslam dünyası ile "Batı"nın kurumsal, siyasal ve ideolojik gerçekleri arasında temel bir ayrım olduğunu varsayan bu yaklaşımlar, Yeni Şarkiyatçılık olarak anılan inceltilmiş bir literatür doğurdu.[19] Ernst Gellner bu yaklaşımın belki de kendini en çok dinleten yandaşı. Gellner'e göre, İslam dünyasında devlet-toplum ilişkilerini en iyi çözümleyen kişi, 14. yüzyıl düşünürü Kuzey Afrikalı İbn Haldun'dur. Bu görüşe göre, İslam tarihinin çoğu, çökmekte olan devlet sistemlerini iktidara geçerek canlandıran aşiret gruplarının itici gücüyle açıklanabilir; ancak bu aşiretler de uygar kent yaşamının yozlaştırıcı gücünün pençesine düşmekten kurtulamamışlardır. Öyleyse Gellner'e göre, devlet yapıları ile sivil toplumlar arasında kendiliğinden bir çelişki vardır. Haim Gerber, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu modele uymadığını inandırıcı bir biçimde savunur ve varlığının "istisna" olduğu açıklamasıyla geçiştirilemeyeceğini söyler.[20] Oysa, Müslüman siyaset kuramcılarının yapıtları Gellner'in vardığı sonuçları pekiştiriyor. Bu Müslüman siyaset kuramcıları, daha 12. yüzyılda yönetimin meşruluğuna ilişkin bir kuram ortaya koymuş bulunu-

yorlardı. Bu kuram, siyasi iktidar sahiplerine tam bir doktrinsel meşruluk tanımamış, fakat mevcudiyetlerini, her Müslümanın toplumsal kargaşayla baş etmek için benimsek zorunda olduğu bir ehven-i şer olarak kabul etmişti. Bunun anlamı, devlet hegemonyası ile tebaanın siyasal yaşamı arasında baştan beri, bugün de devam eden bir kopukluk olduğu ve bu kopukluğa, isyan ve devrim yoluyla değişimin onaylanmasına sert biçimde karşı çıkmayı sürdüregelmiş Müslüman entelektüellerce meşruluk kazandırıldığıdır.

Arap entelektüelleri geçen yüzyıl boyunca yaşadıkları modernite deneyimi nedeniyle, siyasal hegemonya biçimlerine, siyasal uygulama türlerine ve bölgesel kimlik kanıtlarına Türk ve Batılı meslektaşlarından daha fazla ilgi duyuyorlar. Osmanlı tarihine, yaşadıkları sömürgelik deneyimi, ulus egemenliğinin tartışmaya açık mahiyeti ve gayri resmi yurttaş örgütlenmelerinin eriyişi gibi prizmaların ardından bakıyorlar. Çoğulcu siyaset kültürünün bulunmayışından ve yerli yönetimlerin eli maşalı uygulamalarından kaygı duyan bu Arap entelektüellerinin bazıları, Gellner ve diğer Weberci bilim adamlarının düşüncelerini benimseme eğilimi göstermişlerdir.[21] Osmanlı devletinin siyaset kültürünü, Webercilerin "sultancılık" kavramı ve ortaçağın sonlarında yaşamış el-Maverdi ve İbn Haldun gibi Müslüman entelektüellerin görüşleriyle birleştirerek açıklamak yolunu tutmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu konusunu araştırmış iki entelektüelin çalışmaları, ortaya attığım kimi sorularla ilişkilidir. Vecih Kevserani, Ortadoğu'da eli sopalı devletlerin gittikçe artan rolünden ve toplum yaşamında artan ölçüde yandaş bulmasından kaygı duyan Lübnanlı bir tarihçi ve entelektüel. Genel olarak Osmanlı-Arap ve özel olarak Suriye tarihi üzerinde çalışanların çoğunluğu gibi, Albert Hourani'nin yapıtlarından etkilenmiş. Hourani, taşra siyaset kültürü ve güç ilişkileri konusunu belki de en kolay anlaşılır ve ilgi çekici biçimde yorumlayanlardan biri. "Âyan siyaseti" onun deyimi. Bu deyim, yatay yerine dikey toplumsal bağların geçerli olduğu hiziplere bağlılık üstüne kurulu siyaset eylemlerini tanımlamak için kullanılan, anlamı yumuşatılmış bir deyime dönüşmüş bulunuyor.[22]

Kevserani'nin 19. yüzyıl Suriye ve Lübnan'ına ilişkin çalışmaları bazı soruları gündeme getiriyor. İslam imparatorluklarında ve daha özgül olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal iktidarın mahiyeti nedir? Devletle toplum arasında ne tür bir ilişki var? Güç ilişkilerinin yurttaşlar arasındaki uzantıları nasıl? Son olarak, Suriye'nin modernite deneyimi siyaset uygulamalarını nasıl yeniden biçimlendirip tanımladı? Kevserani devletle toplumu birbirinden ayıran açık seçik bir çizgi olduğuna ve böylesi bir bölünmenin tarihsel köklerinin ortaçağ İslam felsefesinden kaynaklandığına inanır. Ayrıca bu felsefe İslami toplum yaşamındaki uygulamayı da yansıtmaktadır: Bu tür toplumlar siyaset kurumlarıyla yalnızca yüzeysel olarak kaynaşmasına karşın canlılığını korudu. Tarikatlar ve tarikat çevreleri, İslam fıkıh okulları ve Osmanlı döneminde artan önemiyle görece bağımsız bir kurum olan şeriat mahkemeleri hep, devlet yapılanmasının dışında ve ona karşın işlerlik kazanan bir birliktelik ruhunu pekiştirdi.[23]

Geçerli ideolojinin hamilik ve yanaşmacılık olduğu toplumda, sınıflar arası çatışmalar aile hizipleşmeleri ile aynı sepete konuyordu. Fakat Kevserani'nin savı, 18. ve 19. yüzyılda Suriye'de geçerli siyaset kültürünün bu beylik yorumundan daha fazla ayrıntı içeriyor: Kevserani, devlet ve toplum arasındaki bağlantıların iltizam sistemi aracılığıyla sürdürülüp çoğaltıldığına inanıyor. İltizam sistemi iki işlevi yerine getiriyordu: Devlete ve devletin "bölünmez bütünlüğü"ne yerel yandaşlar sağlamak ve daha alt kademelerdeki devlet görevlilerini ve askerleri toplum dokusuyla bağdaştırmaya yardımcı olmak. Aralarında çıkar bağları kuruldukça bu öğeler kentin iktisadi ve toplumsal düzeninin direkleri durumuna geldiler. Böylelikle güç ilişkilerinin açıklaması, –sıradan insanların sultanın koruması altındaki bir sürü olduğu; sultanın da Tanrı kullarının (*reaya* ve *vela'* kavramları) güdücülüğünü üstlenmesine karşılık onlardan boyun eğmelerini istediği görüşüne bağlı– "sultan merkezli" olarak süredursun, gerçek uygulamadaysa yönetenlerle yönetilenleri ayıran bu belirgin çizgiler sürekli olarak yeni tanımlamalara uğruyordu. Öyleyken, Hourani'ye benzer biçimde Kevserani de bu grupları, bir Osmanlı (padişah) kapısına

bağlılık üstüne kurulu "sultan" devletiyle yerel nüfus arasında arabulucular olarak görüyor. Yerel halk bu arabuluculardan, yakınmalarını duyurmada iletici bir kanal olarak yararlanıyordu. Aracılar, kendi iktisadi çıkarları nedeniyle, alternatif bir güç ve otorite imgesini akıllarından geçiremez ya da yeni bir siyaset uygulamasını geliştiremezlerdi.[24]

18. yüzyılda Osmanlı hegemonyasına başkaldırmalar ve yerel ailelerin ortaya çıkışı, tarih boyunca bütün imparatorlukların başına dert olmuş yerelcilik ya da daha doğrusu dayanışmacı yapıların tezahürlerinden başka bir şey değildi. 18. yüzyıla özgül niteliğini veren, Osmanlı devletinin kendini, Avrupa devletleri karşısında ve imparatorluğun Avrupalı ahalisinin milliyetçi çırpınışları karşısında geriler durumda bulması yüzünden karşılaştığı gerçek bir meşruiyet bunalımıdır. Devletin gelir kaynaklarının her geçen gün biraz daha çoğunun özel kişilere temlik edilmesine yol açan bir iltizam sisteminin yarattığı baskı, Avrupa'nın iktisadi ve siyasi yayılmacılığı ile üst üste gelince, bölgesel güç sahiplerinin devlet tarafından denetim altında tutulabilmesi zorlaştı. Oysa, devletin temel niteliği değişmediğine göre, devlete karşı ayaklanma, akraba gruplarından yükselen hoşnutsuzluğun ya da merkezi devlet karşısında bölgesel çıkarların (*'asabiyye*, çatışan dayanışmacı yapıların) ifadesinden başka bir şey olamazdı. Kevserani, Osmanlı devletinin hukuki ve ideolojik dayanaklarını değiştirmede, 19. yüzyıl reformlarını yaşamsal önemde buluyor. Tanzimat reformları, bağlılık ve boyun eğmeye dayalı yönetim kavramları yerine, modern bürokratik yönetim ilkelerine dayalı kavramları hükümet eliyle getirme girişimiydi.[25]

Kevserani'nin, Tanzimat reformlarının siyaset yaşamı üzerinde etkisine ilişkin değerlendirmesi çelişkilidir. Görüşlerini Philip Khoury'nin çalışmasına dayandırıyor; Khoury, yeni düzenin eski siyasi dayanışma biçimlerini büyük ölçüde içinde barındırdığını ileri sürüyor. Şunu anlatmaya çalışıyor: Ayrı tarihsel geçmişi olan iki değişik siyaset uygulamasının yan yana varoluşu, devlet ve toplumun arasını daha da açmıştır. Daha yakınlardaki bir çalışmasında Kevserani, Arap toplumlarında bir toplum sözleşmesi biçimlendir-

me yolu olarak dini vakıflar türünden gayri resmi yurttaş örgütlenmelerinin yeniden canlandırılması çağrısı yapıyor.[26] Kevserani'nin gözünde Osmanlı mirası karma bir mirastır. Devlet "sultancı" idi; ama, yerel arabulucuları (*vesa'itü's-sulta*) bünyesine alma yeteneği sayesinde devlet ve toplum arasındaki dengeyi korudu. Devlet ve yerel güç sahipleri karşısında halkın yakınmalarını dile getirebildiği bir forum olarak görece bağımsız bir yargı sisteminin varlığı, siyasal gücün sınırlarının yöre kentlilerince belirleneceğinin güvencesiydi.

Osmanlı İmparatorluğu tarihçisi Iraklı Sayyar el-Cemil'in ilgi duyduğu konu, siyaset uygulaması ve güç ilişkilerinin geçirdiği dönüşümden çok modern Arap devlet sistemlerini biçimlendirmede Osmanlı mirasının rolüdür.[27] Kevserani gibi o da Osmanlı siyasal hegemonya biçiminin "İslami" olmaktan çok "sultancı" olduğuna inanıyor. Vardığı böylesi sonuçları haklı göstermek için dinsel cemaat içinden kimi kesimlerin Osmanlı denetim biçimlerine güçlü karşı çıkma kültürünü ve Osmanlı ulemasının böylesi denetime razı olarak onu meşrulaştırmasını tanık gösteriyor.[28] Bir yandan Arap tarihçilerin Arap Osmanlı toplumunu ampirik veriler aracılığıyla inceleyen çabalarını kabul ederken, Kevserani gibi o da malzemeye tutarlı metodolojik bir yaklaşım geliştirilmesi çağrısında bulunuyor. Kevserani'nin asıl ilgisini çeken şey siyaset uygulaması ve sivil toplum olduğu için, geliştirilmesini istediği metodoloji (*menheciyye*) devlet ve toplum ilişkilerini inceleyecek bir metodolojidir. El-Cemil daha çok ulus-devletin gelişimine ilgi duyuyor. Bundan dolayı, Osmanlı tarihini inceleyen bir Arap okulu kurulmasını istiyor. Bu okul Osmanlı tarihini günümüz Arap devletlerinin coğrafi sınırları ötesine taşarak incelemelidir. En önemli gerekçesi 18. yüzyıla ilişkin yaptığı çözümlemedir. Osmanlıların toprakta özel mülkiyete yer vermeyen bir askeri-feodal sistem kurmuş olduklarını iddia ediyor. Sistem ataerkil ve bürokratik devlet yapılarının geliştirilmesine dayanmaktadır. Bu feodal sistemin biçimi Bizans ve Selçuklu siyası yapılarından mirastır. Geleneksel İslami devlet ise, tersine, aşiret grupları ve ticaretle uğraşan grupların evliliğinden doğmuştur. Osmanlıların Arap topraklarını fethi, bazı

yönetim yapılanmalarında türdeşliği sağlamakla birlikte, var olan toplum gerçeklerinin dayattığı sınırlamalara uyum sağlamak zorundaydı. Yine de, yeni iktisadi ve toplumsal gruplar oluşturdu ve Arap kökenli olsun ya da olmasın, geçmişle bütün bağları koparmayı başardı. Bu durum özellikle imparatorluğun çekirdeğine yakın bölgeleri için geçerliydi; Irak'ın güneyinde ve Arap yarımadasındaki aşiret emirlikler için o denli geçerli olmadı. 16. ve 17. yüzyıllarda Arap dünyasında görülen ayaklanmalar aslında devletin merkeziyetçi gücüne karşı ayaklanmalardı.

18. yüzyılda görülen yerinden adem-i merkezileşme ve bölgecilik ise, yalnızca devletin yetkilerine karşı ayaklanma olarak değil; bölgesel kimliklerin öne çıkarılmasının yanı sıra Osmanlı devletinin meşruiyetinin yeniden tanımlanması olarak da görülmelidir. Bölgesel kimlik kavramı, yönetimde yeniden yapılanmayı ve ticaret örüntülerinde dönüşümü yansıtmaktadır. 18. yüzyıldaki idari, iktisadi ve siyasi gelişmeler reform döneminde yapılan coğrafi ve idari düzenlemelerin tabanını oluşturdu. Bu yaklaşımıyla el-Cemil 18. ve 19. yüzyıllar arasındaki sürekliliğe dikkati çekiyor ve daha çok, Arap devletlerini kapladıkları alandan besleyen kökler üzerinde duruyor. Yerel aile ve hanelerin yönetimlerini milliyetçi renklere büründürmemeleri konusunda Arap tarihçileri uyarıyor. Yerel hanelerin 19. yüzyılda ortaya çıkan milliyetçi seçkinlerin habercisi olmadığını iddia ediyor. İfade ettikleri reform ideolojisi "İslamcı" olmaktan öteye gitmedi; milliyetçi değildi. Yine de bir bölgesel kimlik duygusu geliştirdiler. Bu bölgeci tavır, diğer etmenlerle birleşerek Arap dünyasında modern devlet oluşumunun özgül koşullarını biçimlendirmeye yardımcı oldu. Bizim amaçlarımız bakımından önemli olan, onun 18. ve 19. yüzyıllarda İslami reformdan modernleşmeye dek varan bir yelpazede değişik reform gündemlerinin dile getirilmiş olduğuna ilişkin inancıdır. Bu reform gündemleri, Osmanlılığın hegemonyacı ideolojisi altındaki Arap dünyasının coğrafi birliğinde yan yana yaşayabilen çeşitli yönetici seçkinlerce destekleniyordu. Sömürge Arap devletlerinin kurulması bu birliği paramparça etti. El-Cemil hiçbir biçimde Osmanlı egemenliğini savunmaya çalışmıyor. O her şeyden önce bir Arap milliyet-

çisidir ve çözümlemede ölçü aldığı birim Osmanlı İmparatorluğu değil, Arap dünyası ve bu dünyanın Osmanlı egemenliği altında yaşadığı çeşitli deneyimlerdir. Osmanlı yönetimini, Arapların iktisadi ve toplumsal bakımdan yarar gördüğü fakat kültürel bakımdan gelişemediği bir imparatorluk yönetimi olarak adlandırmakta asla duraksamayacaktır.[29]

Bu iki Arap entelektüeli çalışmalarıyla, Osmanlı siyasal denetiminin Arap eyaletlerinde nasıl işlediğini ve uzantılarını ayrıntılı biçimde çözümleyerek ortaya koyuyor. Kevserani'nin yerel siyasi kültürde değişime yol açan güçleri kavramsallaştırma biçimi oldukça inandırıcı geliyor. El-Cemil'in 18. yüzyılda ortaya çıkan bölgeciliğe ve buna bağlı siyasal ideolojiye yaklaşımı da inandırıcı. Öte yandan, Osmanlı hegemonyasını kavrayışlarının özünde bazı sorunlar var. Osmanlıların, iktidarın mahiyetine ilişkin düşüncelerini ortaçağ düşünürlerine dayandırdıklarını söylerken her ikisi de Osmanlı gücünü hiç değişmeyen ve tarihsel gelişimi olmayan bir siyasi hegemonya biçimi olarak görüyor. Ortaçağ düşünürlerinin iktidarın mahiyeti üstüne düşüncelerinin bir uzantısı olduğunu söyledikleri düşüncelerin 16. ve 17. yüzyıllarda zaten yeniden tanımlandığı konusuna eğilmiyorlar.[30] Değinmedikleri bir başka olgu da, Osmanlı devletinin "sultancı" mahiyetinin yalnızca belirli devlet seçkinlerinin diline dolanmış bir slogan olabileceği ve İslamcı söylemden alınma örneklere göndermelerle yapılan eleştirilerden en başından beri kaçamadığıdır.[31] Devletle toplumu ayıran bir duvarın varlığını öne sürmekle, aynı zamanda iki siyasal uygulama alanı ve iki ayrı siyasal uygulama dinamiği yaratıyorlar. Bir düzeyde, devlet kaynaklarından pay kapmak isteyen yerel seçkinlerin hizipleşme kavgaları sürüyordu; bir başka düzeyde, bambaşka bir değişimci güce tepki olmak üzere devletin siyasal bildirileri ve siyasal kararları yer alıyordu. Bu iki değişimci dinamik arasında ilişkiyi sağlayanlar, bir yandan devlet diğer yandan ise taşra toplumu önünde konumlarını korumak amacıyla süregiden bir manevra oyununda açığa alındılar. Siyaset uygulaması hiçbir zaman yerel ve gündelik olmaktan öteye gitmedi ve merkezi devletin uzun erimli politikalarında bir değişikliğe yol açmadı.

Uzun erimli politikaları belirleyen, savaş ve borç ödeme gücü gibi büyük meselelerdi.

Osmanlı siyasal hegemonyasının taşradaki uzantıları ile kırsal ve kentsel kesim halklarının siyasal yaşamında taşıdığı anlam ve yol açtığı değişimler. İşte kitabın ikinci bölümü bu sorunsallara ayrılmış bulunuyor. Musullu okumuş kesimlerin, siyasal otorite konusuna değişik bir yorum getirdiklerini iddia ediyorum. Okumuşlar eylemci bir sultan istiyorlardı; sultan İslam hukukunun köktenci yorumlarına daha yatkın olmalıydı. Ayrıca, toprak hukukuna ilişkin yorumlarında okumuşların bir kesimi, toprak getirileri üzerinde sultanın mülkiyet haklarının sınırlandırılmasını istiyordu. Bu okumuşların kanısına göre siyasal otoritenin tanımı "sultancı" nitelikte değildi. Sultanın siyasal otoritesi hiçbir dönemde rasgele çizgilerle belirtilmemişti. Gücünün sınırları açıkça tanımlanmıştı: Ondan istenen, toplumu yolsuzluk ve dağılmaya karşı koruması ve toprak getirileri üzerinde kişi haklarını gözetmesiydi.

Kırsal ve kentsel kesim halklarının yaşamında siyaset uygulamasının taşıdığı anlama gelince; bu topluluklar arası dayanışmalar öylesine temelden dönüşüme uğradı ki, bu değişiklikleri Osmanlı pastasından daha büyük bir parça kapmak isteyen arabulucuların manevralarının göstergesi olarak geçiştirmek çok basmakalıp bir açıklama olur. 19. yüzyılın başına gelindiğinde Osmanlı devlet gücü öylesine dağınık bir hal almıştı ki, ta Musul art bölgesine dek uzanabilmek için, karşılıklı çıkar alışverişine girdiği kademelere dayanmak zorunda kalmıştı. Bu süreçte, kırsal topluluklar kentsel siyaset kültürünün parçası durumuna geldi. Aynı zamanda, iktisadi zorunluluklar ve devletin mali politikalarının kent içi toplumsal tabakalaşmada yarattığı dönüşüm, eski siyasi dayanışmaları hane dayanışması kapsamına kattı. Oysa 19. yüzyılın başına gelindiğinde, Napoléon'un yayılmasının neden olduğu sarsıntı, III. Selim'in reformları ve Mehmed Ali'nin kuvvetlerinin Suriye'ye saldırısı, Celilzadeler hanesinde somutlaşan erken modern dönem türü siyasi otoriteye karşı, geniş ölçekli bir ayaklanmanın koşullarını oluşturdu. Böylece, alternatif bir siyasal otorite biçiminin dile getirilmesi-

nin hemen ardından Musullu küçük-orta mültezimler eski düzene başkaldırdı. Yaptıkları yalnızca hizipçilik siyasetinin yeniden canlandırılışı değil, aynı zamanda 18. yüzyıl ayrıcalık sisteminin en çok yolsuzluğa batmış temsilcilerini yerinden etme girişimiydi.

Mikro Ölçekli İnceleme: Devlet, Toplum ve Erken Modern Musul'da Siyaset Kültürü

Osmanlılar 1519 yılında Musul'u aldıklarında, Musul ünlü ortaçağ entelektüelleri Zekeriya el-Azdi ile İbn Asir'le ulaştığı yüksek yeri çoktan yitirmişti. Timur sonrası kurulmuş devletlerin sınırlarına yakınlığı nedeniyle, halkı zaman içinde, Güneydoğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkaslar'ı içine alan bölgeyle hem kültürel hem de iktisadi bakımdan kaynaştı. Osmanlı İmparatorluğu'na katılması ona Bereketli Hilal kentleri arasındaki eski yerini yeniden kazandırdı. Yine de Şam, Halep, Kahire gibi diğer Osmanlı kentleriyle yarışamadı. Büyüklüğüne bakıldığında alçakgönüllü bir kent olan Musul, Güneydoğu Anadolu'yu, Kürdistan bölgesinin güneyini, Bağdat ve Halep'i birbirine bağlayarak bölge ekonomisiyle güçlü bağlarını sürdürdü. Yeterince tüccar ve bilgin toplulukları barındırmasına karşın, bunlar imparatorluğun daha büyük kentlerindeki meslektaşlarının gölgesinde kalıyordu. İşte kentin tam da bu, görünüşe bakılırsa, kıyıda kalmış niteliği, onu tarihçi için iyi bir inceleme konusu durumuna getiriyor. İzmir ve Halep'in tersine bölgesel ve uluslararası ölçekte büyük bir ticaret merkezi değildi; küresel ticaret örüntülerinin geçirdiği değişimlerin görece dışında kaldı.[32] Ekonomisindeki dönüşüm, bölgesel bir dinamik ve imparatorluk siyaseti sonucu ortaya çıktı. Musul, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınır boyunda yer aldığı için devletin mali ve askeri politikalarına bakış için daha elverişli bir pencere sunuyor. Nihayet, bu orta büyüklükteki Osmanlı kenti, bölge içinden ve dışından, Kürt, Suriyeli, Osmanlı, Orta Asyalı ve Arap/Hint entelektüelleriyle bağlantısı olan yazın erbabı seçkinlerle kaynıyordu ve bu bölgelerin bilim adamları arasında esen reform rüzgârlarından haberdardı. Musullu entelektüeller birkaç yazın geleneğinde birden usta "sınır boyu" entelektüelleriydi

ve imparatorlukta düzenin sürdürülebilmesi için kentlerinin ve Sünniliklerinin ne denli önemli olduğunun farkındaydılar. Tam da imparatorluğun uç bölgesinde bulunma nedeniyledir ki, imparatorluğun nerede duracağını belirleme ve varlığını sürdürmesini güvenceye alma sorumluluğunu büyük ölçüde üstlenmişlerdi.

İnceleme 1519'da Osmanlıların Musul'u ele geçirmesiyle başlıyor ve 1834 yılında kenti yöneten aileye karşı halk ayaklanmasıyla bitiyor. Uzun erimli toplumsal ve siyasal değişiklikleri açıklama çabasında olan bir yerel tarih çalışmasının başlangıç ve bitiş tarihlerinin seçiminde bir rastlantısallık öğesi vardır. Rastlantısallık bir yana, bu tarihlerin seçimi sağlam gerekçelere dayandırılmıştır. 16. yüzyıl, işgalin kalıcılığının bir göstergesi olmak üzere Osmanlı hükümetince ilk toprak ölçümünün yapıldığı yüzyıldır. Geçmişle bağların koparılması yönünden bakacak olursak bu, 16. yüzyılda iki ayrı düzlemde gerçekleşti. Siyasal düzlemde Osmanlı denetimine daha yatkın yerel seçkinler doğmasına yol açtı. Bölgenin Kafkaslar'la kültürel ve iktisadi bağlarının gittikçe çözülmesi, aşiretlerin ve tüccarların "heterodoks" alışkanlıklarına son verilmesi bu yüzyılda oldu. Musul az çok başarıyla Sünnileşecek, Osmanlılaşacak ve Safevi Şiiliği karşısında sofuluğun kalesi durumuna gelecekti. İktisadi ve yönetsel düzlemde 16. yüzyıl, Musul'un Güneydoğu Anadolu'yla zaten sağlam olan ticaret bağlarında bir gelişme döneminin başlangıcı olmakla kalmadı; Musullu tüccar ve bilim adamı yetiştiren ailelerin, Bereketli Hilal, Arabistan, Orta ve Güney Irak dünyalarıyla bağlarının güçlendiği yüzyıl oldu. 1834 yılı Musul için bir dönüm noktasıdır; çünkü, kent 18. yüzyılda siyasal haneyle özdeş bir Osmanlı siyasal hegemonya biçiminin sona erdirilişine tanıklık etti. Musullu küçük-orta mültezimlerden daha büyük bir kesimin devletin modernleşme çabalarına katıldığı bir dönemi başlattı. Elinizdeki incelemenin büyük bölümü, bu küçük-orta boy getiri sahibi mültezimlerin yükselişi ve siyasi düşüncelerine ayrılmıştır.

Bu kitabın değişik bölümlerinde ileri sürülen savlar şu konulara yönelmiştir: Bir yanda devlet denetimi ve denetimin yerel düzeyde taşıdığı anlamlar; öte yanda, siyasi uzlaşma ve direniş bi-

çimleri. İkinci bölümde ileri sürdüğüm şu: 16. yüzyılda Musul ekonomisinde görülen göz kamaştırıcı büyüme, sermaye ve gelir kaynaklarının dağılımında Osmanlı öncesi dönemin yöntemleri sürdürülerek gerçekleştirilmiştir. Bu da gösteriyor ki, devletin ekonomi üzerindeki denetiminin etkisi eski yerleşim ve pazar örüntüleri yüzünden sınırlı kalmıştır. 17. yüzyılın ilk yarısında devlet kısa bir süre için ekonomi üzerinde denetim kurabildi: Yörenin artık-ürünüyle, İran cephesinde sürdürdüğü savaşların giderlerini karşıladı. Bununla birlikte, yüzyıl geçtikçe bu denetler etkisini yitirdi. Irak cephesinde aşiretlerin yeniden güçlenişi, tüccar ve köylü topluluklarını koruma karşılığında sağladıkları gelirden kaynaklanıyordu. 17. yüzyılın son on yılında İran cephesinde çatışmaların yeniden başlaması aşiret sorununu büyütmekten başka işe yaramadı: Devlete para karşılığı askerlik yapan kırsal halkı, ticaret ve ticaret yollarının denetimiyle geçinen aşiretlere karşı savaşın içine çekti. Devletin kentsel ve kırsal artık-ürün üzerinde denetiminin azalmasıyla, o sıralar yeniçerilerle içli dışlı olmuş zanaatkâr nüfus yanında ticaretle geçinen nüfus da bir ölçüde bağımsızlık kazandı. Bu kesimlerden insanların sermaye biriktirmelerine karşın, yöresel ekonominin küçülmesi ve kırsal artık-ürün üzerinde denetimin yitirilmesi sermaye birikim düzeyinin görece düşük kaldığı anlamına geliyordu.

Üçüncü bölüm, Osmanlı hükümeti ile taşra toplumunu oluşturan kesimler arasındaki ilişkileri savaşın nasıl etkilediğini araştırıyor. 1699 yılında Karlofça Antlaşması'nın imzalanması devletin dikkatini doğu cephesine çevirmesine ve mali politikalarını yeniden düzenlemesine olanak tanıdı. Kentte ve kırda yaşayan halklardan büyük kesimlerin silah altına alınması ve devletin vergi toplamada yetersizleşmesi, kırda ve kentte çeşitli grupların bir miktar sermaye biriktirmesine olanak tanıdı. Devlet 18. yüzyılda doğu cephesindeki savaşların giderlerini karşılamak ve savaşları yürütmek için bu gruplara başvurdu. Musullu aileler içinde özellikle biri, doğu cephesinde savaşacak askeri toplama ve askerin yiyecek-giyecek gereksinimini karşılama işini üstlendi ve kendisine duyulan güveni boşa çıkarmadı. Celili ailesinin başı İsmail Paşa ile oğ-

lu ve ardılı Hüseyin Paşa, doğu cephesini yüzyılın ilk yarısında Safevi kuvvetlerine ve Nadir Şah kuvvetlerine karşı başarıyla savundular. Osmanlı sınır boyunu savunmak amacıyla insan ve madde kaynaklarının seferber edilmesi, yüzeysel de olsa, kır ve kent halkından büyük kesimleri Osmanlı projesinde birleştirdi. 18. yüzyılın ilk yarısında satışa sunulan iltizamların çoğalması, Musullu toplum kesimlerinde devlete daha büyük destek yarattı. Yerel tüccarlar, yeniçeriler ve devlet görevlileri bakımından mukataa satın alma, yatırım yapmanın iyi bir yoluydu. Kırsal alanda mukataların satışa çıkarılmasıyla birlikte yöresel ekonominin de yavaş yavaş toparlanması, tarım ekonomisindeki büyümeyi doğuran etmendi. Bu büyüme 16. yüzyılda görülen tarımsal üretim artışına benzemiyordu. 18. yüzyıldaki büyüme kentte yerleşik küçük-orta mukataa sahipleri ve onların kentli bağlaşıklarının kanatları altında gerçekleşti. Bu büyümenin belirgin yanı, daha yüksek düzeyde sermaye birikimine ve servetin belli ellerde toplanmasına yol açmış olmasıydı. Devlet, 1768-1774 Rus-Türk savaşına ve 1775-1776 İran savaşına gelinceye dek yöresel mültezimlerle yaptığı bağlaşmalar yoluyla kırsal ve kentsel kaynakları bir yere değin çekip çevirebilmişti. Yüzyılın ikinci yarısında yerel siyasi hanelerin elinde daha büyük servetler biriktiği görüldü. Bu haneler tarım ürünleri ticareti üzerinde tekel uygulamaya kalkıştılar. Bu tekelci uygulamalar yöresel ekonomide genel bir düşüşle üst üste geldi; kırsal ve kentsel kaynakları ele geçirme kavgasını büyüttü. Yalnızca devletle taşradaki güç sahipleri kavga etmekle kalmadı, taşra toplumunun değişik kesimleri de kendi aralarında kavgaya tutuştu. Musul'un 1834 yılında yeniden ele geçirilmesi, küçük-orta mukataa sahiplerinin yerel siyasi hanelerin tekelci uygulamalarına son verilmesi isteğiyle üst üste geldi.

Dördüncü bölüm, iltizam yönteminin anlamındaki değişiklerin sonuçlarını büyüteç altına yatırıyor. Kentte yerleşik küçük ve orta ölçekli mukataa sahipleri ile içlerinde Celililer, Ömeriler ve Yasin el-Müftüler gibi ailelerin bulunduğu yeni toprak sahibi seçkinler, kırsal kesimde (kendilerine tarım geliri tahsis edilmiş) dirlik sahibi asker seçkinlerin yerini aldılar. Bu yeni gruplar, akraba ai-

leler ya da haneler temelinde, ticari girişimler şeklinde örgütlendiler; topraktan ya da kırsal-kentsel sanayi üretiminden getiri elde etmek üzere, vergi kaynağı alanlara yatırım yaptılar.[33] Devletin 18. yüzyılın başında yürürlüğe koyduğu ömür boyu iltizam (malikâne), köy yerindeki en küçük mültezimden merkezi hükümete dek toprak getirileri üzerinde hak sahibi bir hiyerarşi doğurdu. Ömür boyu iltizam yalnızca taşra toplumunun daha büyük kesimlerini Osmanlı sistemine bağlamakla kalmadı; aynı zamanda, malikâne sahiplerine gelir kaynakları üzerinde daha çok mülkiyet hakkı tanıyan bir denetim biçimini temsil ediyordu. Getirilerin sahipliği biçimindeki bir hukuk kategorisi olan malikâne, eski mülkiyet türünden Tanzimat sonrası mülkiyet türüne geçişte ara dönemi oluşturdu. Musullu küçük-orta mukataa sahiplerinin en hoşuna giden şey, malikâne türü mülkiyetin bu mahiyeti oldu ve Tanzimat dönemiyle pek çok şey alt üst olurken onların desteğinin sürmesini sağladı.

Musul'un 18. yüzyıl toplumsal ve siyasal tarihi, ailelerin tarihinden ibarettir. Dördüncü bölüm bu ailelerin devletle ilişkilerini ele alırken, beşinci bölüm içinde yaşadıkları toplumla ilişkilerini konu ediniyor. Toplumsal hiyerarşinin en tepesinde, 18. yüzyılda âyan haneleri görülüyor. Âyan haneleri iktisadi girişimler gibi çalışıyordu; koruma ve dayatmacılık işlerini üstleniyorlardı; siyasi komisyonculuk görevi yapıyorlardı. En güçlüleri Celilzadeler, Ömerzadeler, Yasin el-Müftüler ve Kara Mustafalar idi. Bu âyan haneleri Musul'da kentin iktisadi yaşamına egemendiler; eski tüccar, yönetici, bilim adamı kesimlerini bir kıyıya itelediler. Geçerli birkaç toplumsal ve iktisadi çıkar akımının evliliğini temsil ediyorlardı: Yararlandıkları olanaklar arasında, makamların mülk gibi alınıp satılması; asker toplama ve askerin iaşesini sağlama işinin özelleşmesi; büyük tüccar ve banker ailelerin bürokrasideki seçkinlerle ortaklık yapması vardı.[34] Yeniçeriler, bilim adamı yetiştirmiş aileler, tarikat şeyhleri ile küçük tüccarlar arasından çıkan küçük ve orta boy mukataa sahipleri, seçkinlerin makam ve gelirlere el koymaları sonucu yüzyılın son yirmi otuz yılında yavaş yavaş dışlandılar. Kentin zanaatkâr kesimi için de 18. yüzyıl

geriledikleri ve çıkarlarını koruyamadıkları bir dönem oldu. Esnek yapılı lonca örgütlenmeleri içinde, çoğu yeniçeri birliklerinin komutanlığından gelen lonca önderleri ile sıradan zanaatkârlar arasında katmanlaşma artmaktaydı. Küçük-orta mukataa sahipleri ve seçkinlerden gittikçe daha çok sayıda kişi zanaatkâr işliklerine ve araç gereçlerine yatırım yaptıkça, kentin zanaatkâr nüfusundan bir kesimi kiracı durumuna düştü. Kent seçkinlerinin kurdukları vakıfların yanı sıra, yöredeki padişah vakıflarından geçinenlerin sayısının da artması, nüfusun önemli bir bölümünün vergi geliri üzerinde haklar alım satımıyla uğraşmasını kolaylaştırdı.

Altıncı ve yedinci bölümler eyaletin siyasi kültüründe dönüşüm konusuna el atıyor. Altıncı bölümde şunu öne sürüyorum: Kentte yerleşik küçük-orta mukataa sahipleri ve yerel hanelerin güçlenmesi, yeni düzene karşı çıkan bir siyasi gündemi de beraberinde getirdi. Bu karşıt ideoloji, sultanın adaleti yerine getirmede ve topraktan alınan vergileri denetlemedeki gücünün sınırlarına ilişkin geç ortaçağ ve erken modern döneme ait İslami söylemin yeniden yorumlanmasıyla geliştirilmişti. Sultanın İslam toplumundaki gerçek rolünün daha *selefi*, sözcüğü sözcüğüne kitaba uygun bir yorumu Avrupa'da yaşanan yenilgilerin ardından geldi ve yerel küçük-orta mukataa sahipleri bu yorumdan protesto aracı olarak yararlandı. Aynı zamanda, makam satışı yerel hanelerin tekeline girdiği için, bu küçük-orta mukataa sahipleri ve bağlaşıkları, yolsuzluğun ve himayeciliğin üstüne üstüne gittiler. Son olarak, ömür boyu koşuluyla edinilen mukataaların sayısı arttıkça bu küçük-orta mukataa sahipleri de toprak getirileri üzerinde daha sağlam mülkiyet hakları için dayattılar. Bu amaçla, geç ortaçağ-erken modern dönem hukukçularının toprak vergilerinin mahiyetine ilişkin savlarını yeniden ortaya sürdüler.

Yedinci bölümle çalışma sona eriyor. Bu bölüm kent ve kırsal kesim siyaset kültüründe dönüşümün bir çözümlemesini içeriyor. Musul halkının belli bir kesitinin Celilzadelere karşı isyanını anlatarak son buluyor. Her ne kadar yerel tarihçiler isyanı hizipçilik olarak gösterirlerse de, hareket önde gelen hanenin tekelci uygula-

malarına karşı, orta büyüklükte mukataa sahiplerinin, tüccarların ve lonca önderlerinin başı çektiği, gerçekten geniş tabanlı bir isyan idi. Bu gruplar Tanzimat reformlarının Musul'daki omurgasını oluşturdular ve kendilerini reformcu hükümetin yeni adamları gözüyle gördüler.

Kaynaklar Üstüne Bilgi

Bu çalışma, çoğu konuların hakkını tam vermeyen kaynaklara dayanılarak yapılmıştır. Musul kentinin mahkeme ve vakıf arşivlerine ve Musullu entelektüellerce yazılmış (Irak ve İngiltere'de bulunabilen) kimi elyazmalarına dayalı bir araştırma projesi olarak 1985 yılında başladı. Kısa sürede ayırdına vardım ki, mahkeme kayıtları geriye doğru ancak 1834 yılına dek gitmektedir; 19. yüzyılın son yirmi otuz yılına gelene değin de boşluklar içermektedir. Sonraları, İstanbul ve Ankara'da var olan arşivlerin devlet ve toplum ilişkilerini araştırmak için daha iyi malzeme sağladığını saptadım. Bu arşivler, yerel yazın erbabının değinmediği türden yakınmalara ve toplumsal gerilimlere göz atmamızı sağlayacak malzeme bakımından zengindir. Her ne kadar 16. yüzyıl tahrir defterleri bize iyi iktisadi ve toplumsal veriler sağlamaktaysa da, 17. yüzyıl atlanmıştır. 17. yüzyıl kayıtlarındaki boşluk nedeniyle bu bunalımlı yüzyıla ilişkin sonuçlar deneme olarak nitelenebilir. 17. yüzyılla ilgili değerlendirmem için büyük ölçüde mukataa defterlerine, şikâyet defterlerine, payitahtın buyruklarını içeren alıkâm ve mühimme defterlerine ve bir de yerel tarihçilere dayandım.

18. yüzyıla ilişkin kaynaklar çok daha çeşitli. İktisadi verileri değişik kaynaklardan derledim: Malikâne kayıtları, İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde bulunan padişah vakıflarına ve yerel vakıflara ait kayıtlar ile Ankara'daki vakıf kayıtları, yukarıda sözü edilen şikâyet defterleri, bir dizi buyruk ve imtiyaz belgesi *(ahkâm* ve *berevat)* ve Başbakanlık Arşivi'nde bulduğum çok sayıda başka türden belge. Irak'ta Musul vakıf arşivleri yanında Irak Bilimsel Araştırma Derneği ile Irak Müzesi'ndeki elyazmalarından yararlandım.

19. yüzyılı anlamada; özellikle kırsal kesimde toplumsal tabakalaşmayı ve kırsal kesim halkının nasıl vergilendirildiğini kavramada Musul mahkeme kayıtları can alıcı önemdeydi. İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde bulunan kaynaklar yerel yönetimi elinde tutan aileye karşı isyanı çözümlememde yardımcı oldu. Yerel han, hamam, hastane gibi işletmelerin Tanzimat reformundan sonra yürürlüğe konan gelir ve gider hesapları da epey yardımcı oldu.

II

Bir Taşra Ekonomisinin Yapısı: Kent, Art Bölge ve Devlet, 1540-1700

Matrakçı Nasuh, ardında, Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak-ı Arab ile Irak-ı Acem diye anılan Irak bölgelerine yaptığı seferleri resmeden bir minyatür koleksiyonu bıraktı. Bu minyatürler 1630'larda Orta ve Kuzey Irak topografyasını bize onun gözünden canlıymış gibi aktarıyor. Korunmalı kentle çevresindeki seyrek insan serpintili uçsuz kırsal alanın birbiriyle kapıştığı bir karşıtlıklar dünyasıydı o. Köyler Dicle Nehri boyunda yerleşmiş ev kümelerinden oluşuyordu ve yer yer karşı kıyıya bir köprüyle bağlanıyordu. Güneye doğru bakınca Kerbela, Necef ve Hille çevresinde kum tepelerinden başka bir şey görünmüyordu. Bu çırılçıplak tepelerin üzerinde arada bir hurma ağaçlarına rastlandığı oluyordu. Altun Köprü'nün daha yakınındaki kuzey bölgeler, özellikle nehrin iki yakasına komşu alanlar, yeşil ve bereketliydi.

Verimli kıyılarla yan yana hafif bir bitki örtüsünün ardından birdenbire çıplak tepelerle karşılaşıyordunuz. Surlarla çevrili kentler kırsal alanla renkli bir karşıtlık oluşturuyordu. Art bölgelere egemen olmaları amaçlanmış olmasına karşın bu kentler ga-

rip bir biçimde araziye sinmiş gibidir. Kim bilir, belki de Matrakçı'nın yapıtlarında derinlik olmadığından... Musul gibi, bu kentler de su yolları üzerinde kurulmuştu. Yerleşim örüntülerini, koruyucu surların nereye dek uzanacağını belirleyen, nehirlerdi. Nehir düşmana karşı doğal bir engeldi. Nehirler aynı zamanda ticaret ve taşımacılığın can damarlarıydı. Kırsal alana serpiştirilmiş üç tür yapı vardı. Bu yapılar çoğunlukla köy yerleşimlerinin dışında bulunurdu: Ticaret kervanlarından vergi toplayan aşiret şeyhlerinin oturduğu hisarlar; erkek (kimi zaman da kadın) evliyaların türbeleri; yolcuların konakladığı hanlar.[1]

Musul ve art bölgesinin Osmanlılarca 16. yüzyılın başlarında ele geçirilmesi, sınırları değişken ve büyük nüfus hareketlerinin oldukça sık görüldüğü bir geniş bölgeye yönetsel tanım kazandırdı. İnsan yerleşimleri, köylü ve kentli nüfusun iktisadi ve töresel gereksinimlerini karşılayan büyüklü küçüklü köy ve kasabalar çevresinde örgütlenmişti. Her ne kadar Musul kenti yakın çevresine bakarak büyüklük sıralamasının en tepesinde yer alsa bile, sonuçta yerli halkın gereksinimlerini karşılayan birkaç kent merkezinden biriydi ve 16. yüzyılın üçüncü çeyreğine dek öyle kaldı. Zaho, Erbil, İmadiye, Akra kentleri de bölge ekonomisi için Musul'la aynı önemdeydi. Hatta Musul'a bitişik art bölgede öylesine köy/pazar merkezleri vardı ki, yöre halkı açısından çarşı-pazar olarak onların önemi Musul'unkinden az değildi. Osmanlı yapılanması aynı hiyerarşiden yola çıktı ve bölgeyi en küçük tarladan kentlere varıncaya dek yönetsel birimlere böldü. Ama yine de, kurdukları bu yönetim yapısında kent kırsal alana göre kayırılmıştı.[2] Örneğin, aşiretlerin ödeyeceği vergiler yerel memurun temsilcileri eliyle toplanır ve harcanırdı. Benzer biçimde, daha büyük köylerin vergi gelirleri, yöredeki tımarlı sipahilere değil eyalet valisinin payına düşerdi. Böylece, kırsal alanda gerçekleşen artık-ürünün büyük bölümü kentte oturan en yüksek devlet görevlisine hortumlanarak, bölgenin üretim ve tüketim merkezi olan kent kayrılmış oluyordu. Hükümetin buna benzer çabalarına karşın, 16. yüzyılda Musul'un art bölgesi henüz kentin üstünlüğü altında ezilmemişti. Kent, bölgeyi oluşturan çok sayıda kasaba ve köyden biriydi. Bölge kendi

içinde iktisadi, idari, askeri, toplumsal ve kültürel bağlar aracılığıyla örgütlenmişti. Bölgesel piyasa koşullarını etkilemede yerleşimlerin nüfus büyüklüğü ve nüfus hareketlerinin yararı oluyordu. Musul'un tarım ürünlerine ve mamullerine yönelik bölgesel talepteki dalgalanmalar, alınıp satılan mal türlerinde görülen değişmelerle bir araya gelerek dolaşım ağlarını belirliyordu. Doğal çevre etkenleri ve pazar koşulları Musul'un bölgeyle bağlantılarını belirlemede can alıcı bir rol oynayadursun, Musul'un bir uçboyu kenti konumunda olması da, iktisat siyasetini biçimlendirmede daha az önemli değildi. Düzenli birliklerin sefere hazırlanması, sürekli sekban askeri toplama, askerin iaşesini sağlama ve ücretlerini ödeme zorunluluğu, kaynakların nasıl tahsis edileceğini ve bölge ekonomisinin ne yönde dönüştürüleceğini belirlemede devletin mali ve askeri siyasetine yaşamsal önem kazandırıyordu.[3]

Nüfustaki artışa, ekilebilir toprakların artmasına ve ticaret ağlarının gelişmesine bağlı olarak, 16. yüzyılın ilk yetmiş beş yılı bir gönenç dönemi oldu.[4] Anadolu'nun büyük bölümünü kaplayan Celali İsyanları, Safevilerle savaş, ve Orta ve Güney Irak'ta aşiretler arası kargaşanın toplam etkisi altında, iktisadi durum bozulmaya başladı. 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde nüfusta gözle görülür bir azalma ile birlikte, ekilebilir topraklarda da bir daralma olmuştu. Halep'le yapılan ipek ve mazı ticaretinin ayakta kalması, tarım ürünlerinde artık-ürünün azalmasını biraz olsun telafi etti. Gelişme 16. yüzyıldakine yaklaşamasa da, kent ekonomisindeki serpilme sürdü. Bu serpilme sayesinde bir grup tüccar, cami inşaatlarının yapım giderlerini karşılayıp camilere taşınmaz mallar vakfedebildiler. Musul'un art bölgesinde bozulan durumu biraz hafifletebilmek amacıyla Osmanlı hükümeti bir grup yerli seçkinin –boş toprakları ektirmeleri koşuluyla– kırsal artık-ürüne el atmalarına izin verdi.

Osmanlı devlet görevlilerinin 16. yüzyılda düzenlediği tahrir defterleri, o yüzyılda kır ve kent ekonomilerinin geçirdiği dönüşümü çok iyi açıklıyor. 16. yüzyılın son yirmi otuz yılı ile 17. yüzyılı açıklamak için dayandığımız belgelerin güvenilirliği ise çok daha az. Bu nedenle, Musul ve art bölgesinde iktisadi bozulmanın nere-

lere dek uzandığı konusunda varacağımız sonuçlar biraz izlenimlere dayanan türden ve dağınık olacak. Bununla birlikte, bölge ekonomisi için yapabileceğimiz kimi genellemeler var. Bu ekonominin en çarpıcı yanı, kırsal kesimin artık-ürününü çeken güçlü bir kent merkezinin bulunmayışı idi. Musul'un art bölgesinde, çevre köyler için kasaba pazarı işlevi taşıyan büyük köyler vardı. Tarım kesiminin kent ekonomisine göre çok daha hızlı büyüdüğü 16. yüzyıl boyunca ekonomide bu çok odaklılık pekişti. 17. yüzyılda art bölgede aşiretlerin egemen olması ve tahıl üretiminin düşmesi sonucu, bu örüntü değişime uğradı. Osmanlıların Safevilerle savaşları, Musul ve art bölgesinden bir bölümünü bölgeyi savunan orduların ihtiyaçlarını karşılayan merkezler durumuna getirmekle kalmadı; buralar aynı zamanda, bölgedeki hisarların adlarına gelen ödenekleri aldıkları noktalar durumuna geldi. Sonuç, kentin yavaş yavaş art bölgenin kimi bölümleri üstünde egemenlik kurması oldu. Kentte yerleşik seçkinlerden bazılarının tarımsal artık-ürüne el atmalarıyla üst üste gelen bu gelişmeler, kentin ve kentli seçkinlerin kırsal kesime egemen olduğu 18. yüzyılın habercileri oldu.

Art Bölge

Irak'ın, Güneydoğu Anadolu'nun, Kuzey İran'ın ve Kafkaslar'ın kırsal kesimi ve kentleri, Osmanlıların Musul'u ele geçirmelerinin iki yüzyıl öncesinden bu yana Türk soyundan aşiretlerle –ve çok daha az sayıda Arap aşiretleriyle– kaynayıp durmaktaydı. Buralar aynı zamanda, hayvancılıkla geçinen göçebelerin yazlık ve kışlık otlaklar arasında gidip gelirken geçtikleri bölgelerdi. Timur sonrası dönem koşullarının tarımla geçinen yerleşim merkezlerini ören yerine döndürmesi, geçim yolu olarak otlakçılığı daha geçerli bir seçenek durumuna getirdi. Toprağa bağlı ekip biçmenin azalarak yerini göçebe hayvancılık ekonomisine bırakması olayının yaygınlığına ilişkin kesin değerlendirmeler yapmamızı sağlayacak veriler yok. Güney Anadolu, İran ve Kafkaslar'da geç ortaçağ dönemine eğilmiş tarihçiler böyle genel bir eğilim olduğu düşüncesinde birleşiyorlar.[5]

Günümüze ulaşmış en eski Osmanlı kaydı da (1539 yılında başlıyor, 1541 yılında sona eriyor) bu sonucu doğruluyor. Musul art bölgesinde toprakla uğraşanların toplam nüfusa oranı yüzde 65 idi. Su kaynakları bakımından zengin bir bölge için görece düşük bir orandı bu. Yerleşim örüntülerine bakıldığında, küçük köylerin büyük köyler çevresinde kümelendiği görülüyor. Musul'un kuzeydoğu ve doğusundaki bölgelerde yerleşim daha yoğundu. Bu bölgelerde oturanların başlıcaları Yezidiler, Kürtler ve Hıristiyanlardı. Köylerin büyük çoğunluğu on ile elli hane arasında değişiyordu (seksen köyden kırk dokuzu böyleydi). Altı köyde ise nüfus 150'yi aşkın hane çevresinde örgütlenmişti. Bu tür köyler daha çok kasabaya benziyordu: Bazılarında tabakhaneler, dükkânlar ve değirmenler vardı. Büyük köyler istisnasız bir biçimde ticaret yolları üzerinde yer alırdı ve yörenin tarım ve sanayi ürünlerine ilgi duyan tüccarlara hizmet sunardı. Büyük köylerin en büyüğü olan Karakuş, Erbil yolu üzerindeydi ve bölge halkı arasında bir tür pamuklu beziyle ünlüydü.[6] Bertile ve Ba'şika gibi diğer büyük köyler, Ba'şika ve Maklub bölgelerinin dağlarına serpiştirilmiş küçük köy kümelerinin çarşı pazar merkezi durumundaydı. Pamuk yetiştiren Ayn Sifne bölgesinin eteklerinde kurulu Ba'şika da pamukçuluk yapan köylerden biriydi. Tüccarlar ve kırsal kesimden zanaatkârlar pamuk almaya buraya gelirdi. Boyacılık ve değirmencilik gibi kırsal kesim endüstrisi Karakuş ve Tel Üsküf gibi daha büyük köylerde bulunurdu. Köylerin tümünde tahıl türünden temel besinlerin tarımı yapılmaktaydı. Bazı köyler, tarım ürünlerinde, özellikle sebzecilik ve yaz ürünlerinde, uzmanlaşmışlardı.[7]

Anadolu'da nüfus hareketi örüntülerini konu edinen bazı bilim adamlarının vardığı sonuca göre, köylünün pazarla kurduğu temas sınırlıydı; aradaki bağlantıyı devlet görevlileri sağlıyordu. 16. yüzyılda tarım üretimindeki artış, nüfustaki ve devletin gereksinimlerindeki artıştan kaynaklanmıştı. Devlet köylünün elindeki artık-ürünü görevlileri eliyle çekmişti. Köylünün elindeki artık-ürün, eğer kalmışsa, hayvancılık ve sebzecilikten kalıyordu. Bunları pazarlayabiliyorlardı; ama üretim sürecinin yeniden örgütlenmesiyle ortaya çıkmış bir tarımsal üretimin pazara indirilmesi söz

konusu değildi. Tarım ekonomisinde ne büyüme olmuşsa, bu yalnızca köylülerin, müşterisi hazır ürünlere yönelmesi sonucu olmuştu. Bu tür yönelimlerden sağlanan yarar, vergi-ürünü toplayıp nakit paraya dönüştürmekle görevli kişilerin cebine iniyordu. Devletin zayıf düştüğü dönemlerde, 17. yüzyılda olduğu gibi, bu vergi-ürün toplayıcılar, tarım ekonomisini pazarla buluşturmada aracı görevi yaptılar.[8]

16. yüzyılda Musul art bölgesine ilişkin kanıtlar bu sonuçlara denk düşüyor. Bölgenin zaptından önce, tarım ekonomisinin çeşitli kesimleri büyük köylerin çevresinde toplanmış pazar ekonomisiyle gayet iyi bütünleşmiş durumdaydılar. Devlet görevlileri de bu çerçevede çalıştılar ve pazarlanabilir artık-ürünün bir bölümüne ulaştılar. Pazar ekonomisinden çıkar sağlayanların kim olduğuna ilişkin çok az bilgimiz var. Bunlar büyük olasılıkla gücünü iktisadi durumundan değil de yerel ya da toplum içi hiyerarşideki konumundan alan, kırsal kesimde yerleşik önderlerdi. Yüzyılın üçüncü çeyreğindeki nüfus artışları, kırsal toplumdaki örgütlenmeyi kökten dönüşüme uğratmaktan çok derinleştirdi. Tarımsal üretimdeki büyüme uzmanlaşma eğilimlerini yoğunlaştırdı. Bundan yarar sağlayanlar, devlet görevlileri, artan nüfusun yarattığı talebi karşılamak amacıyla yeni pazarlanabilir tarım ürünlerine yönelenler ve kırsal kesimde sanayiye yönelen köylü kesimleri oldu.

Kanıtlar şunu akla getiriyor: 16. yüzyılın ilk kırk yılında (demek Osmanlı geldikten yalnızca yirmi yıl sonra) henüz, köylünün ürününü satmak üzere kentin yolunu tepmesi için neredeyse hiç neden yoktu. Yine de şunu akıldan çıkarmamak gerek: Bu durum, köylülerin pazarla ilişkisinin sınırlı olduğu ya da devlet aracılığıyla gerçekleştiği kendi kendine yeterli cemaatlerde yaşamalarının bir sonucu değildi.[9] Devlet ve adamları Musul'un kırsal ekonomisinin yabancısıydılar; yerleşmeyle geçen yirmi yıl içinde artık-ürünlerin dağıtım örüntüsünü değiştirmeyi becermiş olamazlardı. Gerçekçi olmak gerekirse, alım satım örüntüleri, köylünün kırsal koşullara Osmanlı öncesi uyum sağlama biçimini daha çok andırıyordu. Göçebe hayvancılığın yaygınlaşması, göçebe halka hizmet eden pazar-köylerin doğmasına yol açtı. Köylülerle hayvancı göçe-

beler arasında çoğunlukla ortak aşiret ya da soy akrabalığı bulunuyordu. Bu durum, nehir kıyılarında, ovalarda ve Musul'un dağlarında yerleşmiş köyler arasında bağları güçlendiren bir etkendi. Musul'un art bölgesinde yer alan büyük pazar-köylerde, kutsal ziyaretgâhlar ya da kiliseler çevresinde kümelenmiş Hıristiyan halk yaşıyordu. Karakuş, Alkuş, Karamlis ve Bertile'de oturan halk hep böyleydi. Bu Hıristiyan köylüler, kendileri gibi Müslüman kent toplumunun çevresinde yerleşmiş Yezidi köyleriyle bağlayıcı ilişkiler kurmuşlardı.[10] Aralarındaki iş bölümünün dayandığı birkaç etmenin önemlilerinden olan köken ayrımı, Osmanlı öncesi dönemden miras kalmış görünüyor. Osmanlılar bölgeyi ele geçirince, bu miras uyarınca iş görmek zorunda kaldılar. Köylünün ürününün bir bölümü, çoğunlukla beşte biri, hükümet temsilcisince hortumlanıyordu: Bu ya bir sipahi ya da (yerel ya da merkezi) hükümetin temsilcisi oluyordu. Merkezi hükümetin temsilcisine çavuş deniyordu. Köylüler artık-ürünlerini kentte pazarlıyor ve gereksinimlerini kentli tüccarlardan ve zanaatkârlardan satın alıyorlardı. Köylünün çoğunluğu pekâlâ bölgedeki büyük köylerin tutunmuş pazarlarına da gidip işini görebilirdi. Bu büyük köy pazarları sayesinde tarım ürünleri pazarı, kent merkezlerinde oturan devlet görevlileri ile köylerde oturan sipahilerin denetim alanının dışına taşmış olmaktaydı.

16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Musul kırsalı öylesine büyük bir nüfus artışına sahne oldu ki, artış, kent içi nüfus artışının üç katını aştı: Kırsal kesimde nüfus yüzde 110 artarken kent nüfusu yalnızca yüzde 30 büyüdü. Bu nüfus artışının nedenleri arasında, göçebe nüfusun toprağa yerleşmesi, nüfus göçü, hükümetin toprağa yerleştirme siyaseti ve ticaretin yaygınlaşması sayılabilir. Ama şaşırtıcı olan, kır nüfusu artış hızı ile kent nüfusu artış hızı arasındaki orantısızlık. Bu orantısızlığın bir bölümü Musul'un art bölgesinde kırsal ekonominin mahiyetiyle açıklanabilir.

Birinci sayım ile ikinci sayım arasında geçen kırk yılda köylerin sayısında genel bir artış olduğu görülüyor. Bunun yanı sıra, yerleşim örüntülerinde iki ayrı eğilim seçilebiliyor: Birinci eğilim, on ve daha az haneli köylerin sayısının üçe katlanmasıydı. İkinci eğilim,

köylerin en büyüklerinde hane sayısında görülen orantısız artıştı. Eğer bir köy az sayıda insanla kurulmuşsa bu, oraya yeni yerleşildiği anlamına geliyordu. Yerleşenler ya göçebeler oluyordu ya da yeni göçmenler. Bu tür köylerin sayısı beşten on dörde çıktı. Aynı zamanda, hane sayısı on ile elli arasında değişen köylerin sayısında da artış vardı: Bunların sayısı 1541'de kırk iken 1575'te elli dokuza yükselmişti. Çapına göre büyük miktarda tahıl kaldıran küçük yerleşimlerin çoğunlukta olması şu anlama geliyordu: Köylülerin nüfus artışıyla başa çıkabilmek için yararlandıkları yöntemlerden biri, o güne değin ekilmemiş toprakları tarıma açmaktı. Artık-ürün elde etmek için tahıl ekimine bel bağlamış köylünün ürün değiştirdiği ender görülen bir durumdur. Buralarda kaldırılan tahıl, bölgenin diğer köylerinde ulaşılan kişi başına tahıl üretimini çoğu kez kat kat aşıyordu. Köylülerin böylesi artık-ürünleri, vergi borcunu ödedikten sonra pazarlamış olmaları akla yakın görünüyor.

Yerleşim örüntülerinde ayırt edilebilen ikinci eğilim, hane sayısı 150'den çok olan büyük köylerin sayısındaki artıştı. Bu köylerin sayısı, 1541 yılında altıdan 1575 yılında ona çıktı. Bu on köyden beşinde nüfus en az yüzde 70 oranında büyürken tahıl üretimi aynı oranda artmadı. Oysa bu beş köyden üçünde boyahanelerden sağlanan gelir üç katın üzerinde çoğaldı. İki başka köyde de yeni boyahaneler açıldı. Ayrıca büyük köylerin çoğunda, küçüklerde olduğu gibi, artan nüfusu dengelemek amacıyla pamuk, keten, darı gibi yeni ticari ürünlerin ekimi yapıldı.[11]

Kır ekonomisinde büyümenin köylüler üzerinde yaptığı etkiyi değerlendirmek zor. Osmanlı hükümeti çifthane adı altında bir sistemle, kendisinin ve ailesinin geçimini sağlaması için köylüye topraktan yararlanma hakkını tanımıştı. Oysa, çift (5 ile 15 hektar arasında değişen bir toprak parçası ya da kişinin öküz gücüyle bir günde sürülebileceği kadar toprak) sahibi olanlar kırsal kesimde oldukça azınlıkta kalıyordu. 1541 yılında toprağa yerleşik Müslüman hane sayısının yüzde 19,5'i bir çift ekip biçebiliyordu; yüzde 23,5'i de yarım çift. Geri kalan yerleşik Müslüman nüfus ya bekârdı ya da ekip biçecek toprağı yoktu. Bunlar toplam yetişkin erkek nüfusun yarısına yakınını oluşturuyordu ve ya ortakçılık yaparak

ya da ücret karşılığı çalışarak geçimlerini sağlamak zorundaydılar. Yüzyılın son çeyreğindeki nüfus artışıyla durum daha da çetinleşti. 1575 yılına gelindiğinde bir çift ekip biçenlerin oranı yüzde 9,5'e, yarım çift ekip biçenlerin sayısı 8,4'e düşmüştü. Çiftten yararlanan köylülerin oranındaki genel düşüş, topraksız köylülerin ve bekârların sayısının eskiye göre daha da artması demekti. Bu kırsal nüfusun geçimini nasıl sağladığını bilmek zor. Eldeki verilere bakarak kesin olmayan kimi sonuçlara ulaşabiliyoruz.

Mutlak sayılara bakılırsa, nüfus artışının çoğu büyük köylerde oldu. Bu tür köylerde boyamacılık gibi endüstrilerin yaygınlaşması iş gücü fazlasının bir bölümüne yer açmış olabilir. Bu köylerden kimilerinde büyük bir Hıristiyan nüfus oturmakta olduğu için, kilise ve geliri kiliseye bağışlanmış topraklar da topraksızlara iş vermiş olabilir. Hıristiyan nüfusa gelince, kayıtlarda sahip oldukları çift sayısı belirtilmemiş; çünkü Hıristiyanlar hane başına değil kelle başına vergi öderlerdi. Yine de, kırsal alandaki Hıristiyan nüfusun oranının yüzde 37'den yüzde 22'ye düşmesi, nüfus artışının Müslümanlar için söz konusu olduğu ve bu yüzden toprağın daha da kıtlaştığı anlamına geliyor.

Toprağa olan bu talebin bir bölümü kiralanmamış toprakların (*mezra*) ekip biçmeye açılmasıyla giderilmiş olabilir. Bu tür mezra, çifthane başına değil de, yalnızca kalkan ürün üzerinden vergilendirilirdi; böylece, topraksız köylü hane sahibi gibi vergilendirilmeksizin bu toprakları ekip biçebilirdi. Pazarda kolay müşteri bulabilen ürünlerin tarımı böylesi topraklarda yapılmış olabilir. Köylüler bu yolla, görece iyi para eden mallardan yüksek gelir elde etmiş olabilirler. 1575 yılına gelindiğinde tımarlı sipahilere ve eyalet valisine ayrılan kırsal gelirlerin yüzde 27'si kiracısız mezraların ekilip biçilmesinden geliyordu. Tarlalardan sağlanan vergi gelirinin büyük bölümü, tımarlı sipahilerin payı olarak ayrılıyordu. Tımarlı sipahiler tarım ekonomisinin büyümesinden en gözle görülür biçimde yarar sağlayanların başında geliyordu. Yine de, böylesine seyrek ve dağınık yerleşim koşullarında sipahiler eliyle vergi toplamanın verimliliği sınırlı kalıyordu. Böylesi toprakları eken köylüler, toplumsal katmanları ayıran sınırların gittikçe keskinleştiği bir

kırsal toplum düzeninde kendilerini ayakta tutmaya yetecek kadar pazarlanabilir artık-ürünü kendilerine saklayabilmiş olmalı.

Seçkin tanımına yöre yerlilerinden kimlerin girdiği tam belli olmamakla birlikte, bir grup aile vardı ki, soylarının kutsallığı dolayısıyla Musullu köylülerin – artık ürünlerine el uzatabiliyorlardı. Bunların en göz önünde olanı *sadat* (*seyyidler*; peygamber ailesinden olup *ehl-i beyt* adıyla anılan kişiler) kendi aralarında birkaç kola ayrılıyordu. Osmanlı hükümeti, bazı yönetsel ayrıcalıklar bağışlayarak bunları uyumlu duruma getirdi: Birkaç köyün kaldırdığı ürünün yüzde onunu "mülk olarak" bıraktı. Bu seyyidlerden bazılarının köylerde oturduğunu yazın kaynaklarından çıkarıyoruz.[12] Böyleyken, paylarına düşen tarımsal artık-ürün artmadı; çünkü, bu köylerden toplanan öşür kalabalık ailelerin üyeleri arasında paylaştırıldıkça çatallaşarak küçük parçalara ayrılıyordu.

Kırsal alanda yaşayan halkın, kimi zaman da kenttekilerin ruhani gereksinimlerini karşılayan ailelere de küçük ayrıcalıklar tanınmaktaydı. Defterlerde, çift ve yarım çift büyüklüğünde toprak sahibi olmuş köy hocalarının (*molla*) ya da Musul'un art bölgesinde çeşitli dinsel ziyaretgâhların bakıcılığını yapanların adları geçiyor.[13] Aynı uygulama Hıristiyan kiliselerinin ve manastırlarının bakıcılığını yapan papazlar için de geçerli olsa gerek. Müslüman ulema bu toprakları çoğu kez yörenin türbelerine vakıf olarak bağışlayıp kendilerini ve soylarından gelecekleri bu vakıflara mütevelli olarak atadı. Vakfedilen topraklardan sağlanan tarımsal artık-ürünün oranı düşüktü: Toplam genel üretimin yüzde birini oluşturuyordu. Yandaş edinmenin Osmanlılara böylesine ucuz maliyetine karşın, hükümetin tanıdığı bu yetki kırsal alan seçkinleri üzerinde büyük etki yapmış olsa gerek; çünkü, kırsal kesim halkının din ve dünya işlerini yoluna koyan arabulucular olarak saygınlıklarını sürdürme ve artırma olanağı veriyordu.

Göçebe hayvancılık Musul'un bölgesel iktisadının önemli bir bileşeniydi. Göçerlerin iktisadi etkinlikleri yazlık ve kışlık otlaklar arasında yer değiştirmeye ve kır-kent pazarlarına erişmeye dayanıyordu; oldukça oturmuş ve ayakta kalma yeteneği güçlü bir ekonomiydi bu. Musul'da, Güneydoğu Anadolu'nun büyük bölümün-

de ve Batı İran'da egemen olan Türk kökenli aşiret grupları bölgenin ticaret ağları içinde yerlerini almıştı. Ellerindeki artık-ürünü yönlendirmede hayli özerktiler. Lindner'in belirttiği gibi, 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başlarında çıkan aşiret ve din kaynaklı isyanların (Osmanlılar onlara örtük aşağılamalar içeren bir deyimle Kızılbaş diyorlardı) bunca şiddetli olmasının bir nedeni de aşiretlerin ellerindeki artık-ürünleri taşımalarına, yönlendirmelerine Osmanlıların koyduğu kısıtlamalardır. Osmanlı görevlilerince defterler tutulması, artık-ürünlerin hareket alanlarını, sayılarını belirlemek ve onları vergilendirmek çabasının sonucuydu.[14] Büyük bir göçer nüfusa sahip Musul art bölgesinde bu tür çabaların yarar sağlayacağı umudu vardı; çünkü, kente giren koyunlar üzerinden alınan vergiler gümrük gelirleri içinde en yüksek olanıydı.

1541 yılında, Musul'un art bölgesinde yaşayan göçerlerin sayısı toplam kır nüfusunun yüzde 35'iydi. Bu gruplar çoğunlukla Türk ve Kürt kökenliydi; Arap aşiretleri azınlıktaydı. Lindner'in işaret ettiği gibi, sayılar yanıltıcı olabilir. Bu sayılar, göçerleri sınırlı bir coğrafi alanda tutarak vergilendirilebilir kullar durumuna getirmek amacıyla yer değiştirmelerini engelleyen devlet politikasını yansıtırken; büyük bir olasılıkla, sayımda bildirilen isim ve sayılar bu durumdaki grupların asıl sayısal güçlerini yansıtmamaktadır. Yine de bu sayılardan genel nüfus yapısının göstergeleri olarak yararlanılabilir. Bu göçebe hayvancı nüfus, 1541 yılında devletin kırsal alandan elde ettiği vergi gelirinin yüzde 13'ünü sağladı. Bu nedenle, göçebe hayvancıların sayıları çok olmakla birlikte, vergilendirilebilir artık-ürünleri tarımla uğraşanlarınkinden çok daha azdı. Bu da gösteriyor ki, sürüler küçüktü ve ek olarak mevsimlik tarım yapmayı seçen aşiret sayısı üçü beşi geçmiyordu.

Merkezi hükümet 16. yüzyılda güttüğü siyasetle, hayvancılıkla geçinen bu göçebe nüfusu yerleşmeye özendirdi. Bu yönde güdülenmeyi sağlamak için onları kimi vergilerden muaf tuttu ya da düzenli aralarla vergiler koyup topladı. Karakoyunlu gibi bazı aşiretler İran sınırına yerleşerek yarı göçebe bir yaşam sürmeye özendirildi. Doğu sınırında düzensiz süvari olarak hizmet etmeleri karşılığı bazı vergilerden muaf tutuldular. Kimi aşiretler vergilerini eya-

let valisinin adamlarına ödemek zorundaydılar. Hayvan başına alınan vergi (koyun ve camızdan) yanında hane başına ve bekârlardan alınan vergiler, hükümete bu tür grupların yer değiştirmelerini denetim altında tutma olanağı sağladı. 1575 yılında ikinci sayım yapıldığında, bu aşiretlerden çoğu yerleşik nüfusun devlete ödemekte olduğu yönetim vergilerini *(bad-ı hava)* artık ödemeye başlamıştı. Toplam kırsal nüfus içinde göçebe nüfusun oranı yüzde 35'ten 13'e düştü. Bu, mutlak sayılarla da doğrulanıyor: Göçebe hane ve bekâr sayısı 2001'den 1588'e düştü. Göçebe sayısında görülen bu düşüşün yanı sıra kırsal nüfus yüzde 110 arttı: Sayılarla söylemek gerekirse 5638'den 12.214'e yükseldi. Bu nedenle, kırsal nüfustaki genel artışı göz önüne alınca, sayılardaki düşüş daha da dikkate değer oluyor. Bu aşiretlerden bazıları yarı yerleşik duruma geçmiş ve vergilerini köylerin çevresinde mevsimlik olarak ekip biçtikleri mezralardan kalkan tahılla ödemiş olmalılar. Kimileri de temelli yerleşmiş olabilir. 1575 yılına gelindiğinde, ekip biçilen tarlalarda görülen artış ve yeni kurulmuş küçük köylerdeki artış, bu varsayımların her ikisini de doğruluyor. Ayrıca, kırsal nüfus içinde en olağanüstü artış, elli ya da daha az haneli köylerin sayısında görülen artıştı. Bu da büyümenin doğum hızına bağlı olmayıp göç ve toprağa yerleşmeden ileri geldiğinin göstergesi olabilir. Üstelik, aşiretlerin 1575 yılında var ettiği vergilendirilebilir gelirin toplam içinde oranı yüzde 15'ti ve oldukça durağandı. Bu oran ikinci sayımdaki aşiret nüfusu yüzdesi ile daha çok uyum içinde ve tahıl üretiminin aşiretlerde hayvancılığı bütünleyici bir uğraş durumuna geldiğini gösteriyor.

16. yüzyılın üçüncü çeyreği sona ermekteyken, Musul art bölgesi Osmanlı yönetim dizgesiyle daha da bütünlemesine birleşti. Artık-ürünü düzenli ve tutarlı bir biçimde toplamak amacıyla bir Osmanlı süvari sınıfı ve vergi tahsildarı sınıfı meydana getirildi. Göçebe hayvancı nüfus toprakla uğraşmaya ya zorlanmış ya da ikna edilmişti. Safeviler yönetimindeki İran'la görece barış dönemi, Şehrizor, Zaho, Erbil ve Kerkük gibi hisar-korumalı kasabalar ve uçboyu kentleri üzerinde devletin görünürde denetim kurmasına olanak vermişti.

Oysa Selim'in birlikleri bölgeyi ele geçirdikten yaklaşık elli beş yıl sonra bile, yörenin örgütlenme kültürü, bölge iktisadını biçimlendirmede güçlü bir etken olarak önemini korumaktaydı. Bir dönemin pazar kurulan kasabaları sayılan köyler, köylüyle pazar arasında başlıca bağlantı olma işlevini sürdürdü. Böylesi kırsal pazar merkezlerinin çekiciliği hem köylüler hem de tüccarlar için daha da artmış olmalı; çünkü, kentlerde bir sürü vergi ödemek zorunda olan tüccarlar buralarda kaytarabiliyorlardı. Örneğin 1575'te, Osmanlı görevlileri köylerde yetişen pamuğu atlamadan vergilendirmeleri konusunda sıkıştırıldılar. Pazarların dağınıklığı ve sayılarının çokluğu, kentin ve kentli seçkinlerin taleplerine karşı kır nüfusuna bir ölçüde de olsa özerklik sağlıyordu. Nüfus artışı ve üretimdeki büyüme art bölgelerin Musul'a bağlanması sonucunu doğurmak yerine, büyümeye uyumu sağlayan yerel örüntüleri pekiştirdi. Bu büyümeden şu gruplar çıkar sağlamış görünüyor: Kır nüfusu içinde kimi kesimler, kentte oturan din ileri gelenleri arasından küçük bir grup, bir de düşük gelirli bir grup.

Kent

16. yüzyılın ilk yetmiş yılı gönenç dönemi oldu: Nüfus arttı, ticaret ağları yaygınlaştı, devlet bayındırlık işlerine ve vakıflara harcama yaptı. Bu etmenlerin üst üste gelişi Musul'un bölgedeki işlevine yeni bir tanım getirdi, kent pazarına giren para miktarını artırdı, kentte küçük meta üretimi arttı.[15] Musul kent nüfusunun 1541 ile 1575 yılları arasında yüzde 30 dolayında artması, biyolojik nedenlerden değil de, göç yüzündenmiş gibi görünüyor.[16] Dengesiz yerleşim örüntüleri ve kentteki dengesiz büyüme, bu sonucu doğruluyor. Yeni bir yerel seçkin grubunun ortaya çıkışı, savaş sırasında kentten ayrılan nüfusun geri dönüşü ve devletin toprağa yerleştirme siyaseti nüfusun artmasına yol açan önemli etmenlerdi. Bu nüfus artışı, Musullu zanaatkârların dokuduğu bezlere talep yarattı. Bez boyamadan toplanan vergi iki kattan çok artarak 1541'de 39.600 akçeden 1575'te 80.000 akçeye yükseldi. Zanaat sektörü mallarının üretimindeki artışın düzensiz olması, bu mal-

lardan alınan pazar vergilerinin *(ihtisabiyye)* nüfustaki artışla at başı gitmesindendir ancak. Bunun yanı sıra, Osmanlı orduları giyim, silah, erzak ve mühimmat gereksinimlerini karşılayacak zanaatkârları ya yanlarında getiriyor ya da yöreden tutuyorlardı. Bu talepler, askerin bakım, yiyecek-giyeceğinin karşılanmasıyla ilişkili Musullu kesimlere yarar sağladı. Askerin ulufesinden ayırdığı parayla kaynattığı kazanın et ve diğer yiyeceklere talebi yerel iktisadı canlandırdı ve para bolluğuna yol açtı. Kente giren koyunlardan alınan vergiler bu dönemde üç kat artarak 19.320 akçeden 68.000 akçeye yükseldi. Koyun –eti ve yünü dışında– Osmanlı askerlik kurumunun gereksinim duyduğu deri eşyayı üretmede de önem taşıyordu. Zanaatkârlar hammaddeye olan gereksinimlerinin tüccarlar eliyle daha kolay karşılandığının farkına vardılar. Bu dönemde tüccarların talihi de yaver gitmiş görünüyor.

Osmanlı İmparatorluğu'na katılmadan önce Musul, iktisadi ve kültürel bakımdan kendinden büyük iki bölgeyle bağlantılıydı. Birincisi Güneydoğu Anadolu, Kuzey İran ve Orta Asya'yı içine alan Türk-Fars kökenlilerin dünyasıydı. Musul'un bu dünyayla ilişkisi, Safevilerin eline geçtiği kısa sürenin öncesine, Timur sonrası döneme değin izlenebilir. Timur sonrası dönemde, Güney Anadolu'nun çoğu bölümünde ve Musul'da Türk kökenli Akkoyunlu aşiretinin egemenliği vardı. 15. yüzyıl boyunca Venedik'e pamuk, Hasankeyf, Mardin ve Cizre gibi kasabalardan gitti.[17] Safevilerin eline geçmesinin hemen ardından Hasankeyf'e gelen İtalyan tüccarlar orada varlıklı bir tüccar topluluğu ile karşılaştılar.[18] Osmanlı-Venedik ticaret ilişkilerinde kesintilere karşın, Musul bu kentle ticaret ilişkilerini 16. yüzyıl boyunca sürdürdü. Safeviler egemenliğinde İran'ın birliğinin sağlanması ve Bağdat ile Basra'nın bu etki alanına katılması ile Musul'un doğu ve güneyiyle ticaret ilişkileri pekişip yaygınlaştı. Musullu tüccarlar daha batıya döndüklerinde Halep'te ve Memluk egemenliğindeki Suriye'de mal alıp satabilecekleri bir pazar buldular. Musul'un Osmanlılar eline geçmesi, bu bağlantılardan Anadolu, Suriye ve Bağdat'la olanları pekiştirdi; fakat Safevi egemenliğindeki İran'la bağlantılar, Osmanlı-Safevi ilişkilerinde yaşanan iniş çıkışların etkisinde kaldı.

Musul, bu koskoca alanda, bölge iktisadına bağlı orta büyüklükte çok sayıda ticaret merkezinden biriydi. Yükte hafif pahada ağır malların alınıp satıldığı uluslararası pazarlara ise ancak kıyıdan köşeden yanaşabiliyordu. Erbil, Kerkük, Zaho ve İmadiye gibi kasabalar bölgeye ve yöreye deri, yün ve et gibi besi hayvanı ürünleri ile tahıl ve meyve gibi tarım ürünleri veriyordu. Orta ve Güney Irak'ın Osmanlı İmparatorluğu'na yüzyılın yarısından sonra katılmasıyla, kent dökme malların alınıp satıldığı bir merkez olarak konumunu pekiştirdi. Dökme mallar, lüks tüketime yönelik ürünlere göre çok daha hafif vergilendiriliyordu.

Lüks tüketime yönelik malların başında kumaş geliyordu. Kente dışardan, yerel tüketim ve yeniden dışsatım için çeşit çeşit kumaş giriyordu. Yörede Ba'albek ipeğine büyük talep vardı; bu talep 16. yüzyılın ilk yarısı boyunca sürmüş gibi görünüyor.[19] Osmanlı-Safevi çatışmaları dışalımını engellediği için olsa gerek, Gilan ipeğinin meraklısı fazla değildi. 16. yüzyılın ortalarından sonra bu durum değişti. Osmanlı-Safevi çatışmalarının geçici olarak durması, Avrupa'nın İran'la ipek ticaretinde Halep'in ana antrepo durumuna gelmesiyle birleşince, Musul İran'dan Halep'e giden ipek ticareti yolu üzerinde bir merkez durumuna geldi. 1575 yılına gelindiğinde Musul üzerinden geçerek giden ipekten alınan vergi olağanüstü artmıştı. 1541 yılında ipek, Yazdi pamuklusu ile aynı oranda –her üç yüz deve yükü (*himl*) başına 75 akçe– vergilendirilirken, bu oran her üç yüz deve yükü başına 375 akçeye yükselmişti.

İpek ticareti denli görkemli olmasa da, pamuklu ticareti Musul'un ekonomisi açısından aynı önemdeydi. Hasankeyf, Mardin, Kaş ve Yazd'dan satın aldığı pamuğu Musul, ya pamuk olarak yeniden dışa satıyor ya da işleyip pamuklu olarak satıyordu. Kentsel ve kırsal alanda nüfus artışı, pamuk ekimindeki artışla birleşerek ham pamuk ve pamukluya olan yerel ve bölgesel talebi körükledi. Kaldırılan pamuk ile Musul ve köylerinde dokunan pamuklunun bir bölümünün vergilendirilmediğinin ayırdında olan hükümet, 1575 yılında bu tür atlamalar konusunda görevlilerinin kulağını çekti. Ticaretteki toplam büyümenin belki en iyi göstergesi güm-

rük gelirlerinin ikiye katlanmasıdır: Gümrük gelirleri 1541 yılında 330.000 akçe iken 1575'de 650.000 akçeye çıktı.

Musul ekonomisi kök saldığı büyük bölgesel çevre içinde 17. yüzyıl boyunca sapasağlam kaldı. Yüzyılın otuzlu ve kırklı yıllarında görüldüğü gibi talebin yüksek olduğu dönemlerde tarım ürünleri ticaretinden tüccarların sağladığı birikim yüksek miktarlara ulaşmış olabilir. Ama bu tür artık-ürünlerin gerçekleşeceği yıl kestirilemediği gibi bunlara erişimin güvencesi de yoktu. Çekirge salgınları ve 1688 yılında yaşanan kuraklık sonucu fırlayan fiyatlar kenti vurduğunda Musullu tüccarlar çevre bölgelerden kente erzak getiremediler.[20] Dokumacıların bez boyamada kullandığı mazıyı alıp satmak, tahıl ticareti yapmaktan daha güvenliydi. Bu ticaret düzeninin nasıl işlediği konusunda bilgimiz çok az. Mazı, Musullu tüccarlar eliyle Halep'e getirilip Avrupalı tüccarlara satılıyordu ya da Bağdat ve Basra pazarlarına indiriliyordu. Teixeira'ya göre, 17. yüzyılın ilk yarısında Musul'un mazı ticaret hacmi yılda 12.000 deve yükünü buldu.[21] Avrupa'ya giden mazının büyük bölümü, hasat sonu teslim edilerek satılıyordu. Avrupalı tüccarlar, gelecekte belli bir fiyat üzerinden teslim edilmek üzere, belirli bir miktar mazının bedelini Musullu tüccarlara önceden gönderiyordu.[22] Halepli tüccarlar da mazı ticaretine ilgi duyuyorlardı. Musullular Haleplilerle ticaret yapmayı Avrupalılarla ticaret yapmaktan daha kârlı buluyorlardı.[23] Gilan ipeğine artan talep, Musul'u Halep'e ipek götüren tüccarların yol üstü durağı yapmıştı. Musullu tüccarlar da kente Avrupa yünü getirirlerdi. Diyarbakır'la ticaret, oradan bakır alıp Musul pamuklusu satma üzerine kuruluydu.[24] Bağdat ve Basra ile ticarete o denli bel bağlamaya gelmezdi; hele 17. yüzyılın sonlarına doğru aşiret grupları bölgenin ticaret yolları üzerinde yeniden denetim kurduktan sonra...

Osmanlı İmparatorluğu'nda zanaatkâr örgütü loncaların 16. yüzyılda varlığı ve etkililiğine ilişkin tartışmalar bir sonuca ulaşmamıştır. İstanbul ve Bursa'da ayrıntılı ve etkili bir lonca yapılanmasının varlığına karşın, imparatorluğun diğer bölgelerinden örnekler 16. yüzyıldaki loncalara ilişkin geniş kapsamlı genellemeler yapmaktan bizi alıkoyuyor. Basra ya da Musul'da loncaların nasıl

işlediğinin kuralları 16. yüzyıl kayıtlarında geçmiyor. Oysa, devlet Musul'daki boyahanelerin sayısını sınırlayarak ve üretimin niteliğini ve ürün fiyatlarını belirleyerek zanaat sektöründeki üretimi düzen altına almaya çalışmıştır. Musullu sarıkçılar, 1579 yılında, devlet buyruğuyla belirlenmiş, sarık başına harcanacak bez miktarını yeniden ayarlama girişiminde bulundular. Ürünlerin istenen ölçülerde yapılıp yapılmadığını denetlemekten sorumlu Musul kadısının yeni bez boyutlarını gümrük görevlisine bildirmesi gerekiyordu.[25] Oysa, devletin piyasalar üzerinde denetiminin bir yere değin varlığını gözlemiş olmanın ötesinde, birkaç öykücüğe bakıp da 16. yüzyıl Musul'unda etkili ve işleyen bir lonca yapılanması olduğu sonucunu çıkarmak gerçekçi olmaz.[26]

Osmanlı devleti Musul kentinin iktisadi çarkına nakit akıtma konusunda önemli bir pay sahibiydi. Askerler, düzensiz birlikler ve yöneticiler lüks tüketime yönelik mallar için bir pazar oluşturuyor, ana besin maddeleri ve zanaat sektörü ürünlerine talebi artırıyorlardı. Hükümetin cami, imaret, sebil, hastane vb. yerlere gelir sağlamak amacıyla kamu yapıları ve ticari yapılar inşa etme, onarma ve genişletme çabaları, hem yörede destek yaratan hem de meşruiyetini sürdürmeye yarayan bir taban oluşturuyordu. Devlet, üç önemli fakat yıkık durumdaki cami üzerinde duruyordu: Nebi Yunus, Nebi Circis ve Nuri camileri. Camiler onarıldı ve giderlerini karşılamak üzere kentte yapılar inşa edildi. Bazı Musullu ulemanın ve din adamlarının bu tür vakıf binalarını yönetmek ve bakımlı tutmak üzere işe alınması, eyalet ve merkez hazinesine giden kırsal ve kentsel kesim vergilerini yeniden Musul halkına aktardı. Örneğin, bölgenin en zengin iki köyü olan Telkeyf ve Ninive köylerinden toplanan vergiler, Nebi Circis ve Nebi Yunus camilerinin bakımına ayrıldı. Bu iki camide 1575 yılında kırk sekiz kişi çalışmaktaydı. Devlet kaynaklarından Musul ulemasına bir kalemde aktarılan en büyük miktar, Musul boyahanesinin 80.000 akçe tutarındaki kazancı; yani Musul kentince toplanan gümrük rüsumunun yüzde 12'si dolayında bir tutardı. Bu tutar *sadat* ve ulemanın geçimini sağlamaya ayrılmıştı. 17. yüzyılın büyük bölümü boyunca ve 18. yüzyılın başlarında, önde gelen iki ulema ailesi arasında

sürüp gelen çatışmaların çoğu, boyahanelerin gelirlerinin nasıl harcanacağı ve büyük padişah vakıflarının yönetiminde kimin hangi makama geleceği konularından çıkıyordu.

Osmanlı hükümetinin Musul halkını tek tek deftere geçirmek ve vergilendirmek çabaları, bölgenin sıkışık sınırlarının dışındaki bir dizi gelişme nedeniyle yaygınlaştırılamadı. 16. yüzyılın sonlarında yeniden alevlenen Osmanlı-Safevi savaşları 1639 yılına değin sürdü. Savaş, İran'la ticaret ağlarının kopmasına neden oldu; Güneydoğu Anadolu ve Irak'ta Celali İsyanları dolayısıyla başlamış olan silah altına alma sürecini hızlandırdı; kenti ve çevresini Osmanlı ordularının gereksinimlerini karşılayan bir merkeze çevirdi. Bu ordular Musul'un doğusunu ve güneyini ören yerine çevirdiyse de gereksinimlerini karşılama zorunluluğu, Musul'un tarım ve zanaat sektörü ürünleri için talep yarattı. Oysa uzun erimde, kırsal alandan halkın büyük kesimlerinin savaş için seferber edilmesi, tarımdan çok hayvancılığın işine yaradı: Ekilebilir topraklardan insan elinin çekilmesi sonucu kırsal kesimde iktisat düzeni bozuldu. Bozulma Musul ekonomisinin küçülmesi sonucunu doğurduysa da, tüccar ve zanaatkârlar, yöresel ve transit malların satışı dolayısıyla bir ölçüde gönenç sağladı. 17. yüzyıl ortalarında talih, servetlerini ipek, mazı ve diğer malların ticaretinden kazanan tüccarların yüzüne güldü. İran sınırında yaşanan barış, bir yandan İran-Halep arasında; öbür yandan Güney Irak-Anadolu arasındaki transit ticaretinde önemli görevler üstlenmelerine olanak verdi.

Bunalımlı Yüzyıl

16. yüzyılda Osmanlı yönetim yapılanmasının ne denli yaygın ve ne denli tek merkezli olduğu hâlâ tartışma konusudur. 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başında, Orta ve Aşağı Irak gibi bölgelere ne Osmanlı toprak rejimi etkili biçimde girmişti, ne de Osmanlı kurumsal yapıları. Oysa, Musul ve art bölgesinde, Osmanlı dirlik sistemi ve kent yönetimi yapılanmaları 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde çoktan yerleşmişti. 16. yüzyılın son on yılında başlayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun orta bölgelerinde yaşanan bunalımı

doğuran güçlerden bazıları Musul'da da etkili oldu. İran-Osmanlı sınır boyunda yerleşik bir hisar-korumalı-kent olarak konumu, buraya özgü Osmanlı yönetsel ve askeri politikalarının yörenin toplumsal ve ekonomik güçleri eliyle nasıl biçimlendirilip dönüşüme uğratıldığını yakından incelememize olanak veriyor.

Musul'da yaşanan toplumsal ve siyasi gelişmelerde 17. yüzyıl bunalımının iki bileşeni belirleyici oldu. Birincisi, Suriye, Irak ve Anadolu'nun büyük bölümünde çalkantıya neden olan bir dizi isyandı. Bu isyanlar 16. yüzyılın son on yılında başlayıp 17. yüzyılın birinci yarısının çoğu boyunca sürdü. İkinci belirleyici, hem doğu hem de batı sınır boylarında savaşı sürdürmek durumundaki devletin gereksinimlerinin neden olduğu para bunalımıyla baş edebilmek için merkezi hükümetin ortaya koyduğu politikalardı. 17. yüzyılın büyük bölümünde devletin politikaları ile yöre koşullarının bu iç içeliği bölgenin tarihinde ağır bastı.

"Celali İsyanları" 1580 ile 1612 yılları arasında Anadolu'nun kırsal bölgelerinde ortaya çıkan bir yığın ayaklanmayı tarif etmekte kullanılan terimdir.[27] İnalcık'ın araştırma sonuçlarını ortaya koyduğu 1980'e değin, Celali İsyanları, 16. yüzyıldaki nüfus patlaması yüzünden topraklarından kovulan köylülerin çıkardığı isyanlar olarak çözümlenmekteydi. Topraklarından olan köylüler, enflasyonu körükleyici gelişmeler yüzünden güç durumda kalmış tımarlı sipahilerle güç birliği yapmışlardı. Osmanlı ordu kurumunda eyalet askerlerinin önem yitirerek, merkezde bulunup merkezden maaş alan kapıkulu askerinin ağırlık kazanması, tımarlı sipahilerin gözünü korkutmuştu;[28] haklarını yitirerek göçebe duruma düşmüş köylülerle çeteler kurup Anadolu'da kırsal bölgelerin altını üstüne getirmişlerdi. İnalcık'ın döneme ilişkin çalışması bu görüşü sorguluyor. Ona göre bu isyanlar, yüzyılın sonuna doğru İran seferlerinin ardından terhis edilen düzensiz birliklerin yaptığı bir tür eşkıyalık olayıydı. Bunlar haklarını yitirmiş köylüler değildi; daha çok, neredeyse aralıksız savaşma durumunda olan bir devletin sunduğu olanaklardan yararlanagelmiş kırsal alan halkıydı. Savaşın sağladığı olanaklar kesilince –tıpkı düzensiz askerlerin terhisinden sonra olduğu gibi– bu insanlar kırsal kesimde kendilerini

bekleyen işlere dönmeye razı olmadılar. Silahlı gruplar oluşturdular ve kırsal alanda dehşet saçıp, yakıp yıkmaya başladılar.[29]

Dahası, isyan dönemi olarak yalnızca 17. yüzyıl başlarını ele almaya karşı İnalcık bizi uyarıyor. Yüzyılın, Köprülü dönemine değin geçen ilk bölümünün Osmanlı iktidarına karşı özellikle Anadolu ve Suriye'de sürekli başkaldırılarla geçtiğini saptarken, Erzurum'da Abaza Hasan, Lübnan'da Maanoğlu örneklerini veriyor. Bu başkaldırıları, savaşım kurallarının geçirdiği dönüşümü de içine alan daha büyük bir gelişmenin parçası olarak görmek eğiliminde. İşte bu gelişmeler, piyade askerinin yaygınlaşmasına ve merkezdeki politikaları etki altına almasına yol açmıştı. Piyade askerinin hegemonyasına karşı çıkanlar yeniçerilerin ayrıcalıklarından bazılarını elde etmek peşinde olan düzensiz birlikler, yani sekban askeriydi. Yüzyılın ortalarına gelinceye dek Anadolu ve Suriye'de çıkan çok sayıda isyan, merkezde başat piyade güçleriyle düzensiz eyalet askerleri arasında geçen çatışmanın bir sonucu olarak görülebilir. Halep ve Lübnan'ın bir bölümünde, 17. yüzyılın başlarında çıkan Canbulad isyanı, hem merkezde hem de dış çevrede güçlerin yeniden cepheleşmelerine iyi bir örnektir.[30] IV. Murad'ın 17. yüzyılın ilk yarısında doğu cephesinde çıktığı seferleri inceleyen Rhoads Murphy'ye göre, yukarıda sözünü ettiğimiz dönüşümlere damgasını vuran, kuşatma savaşlarının yaygınlaşmasıydı. Bu tür savaşlarda kaleler ya da surla çevrili kentler büyük ordularca çok uzun süreyle kuşatma altında tutuluyordu. Bu tür stratejiler, doğu sınır boyunda kaleler inşa edilmesini ve hesabı kitabı iyi yapılmış yiyecek-giyecek bütünleme ağını gerektiriyordu. İnalcık'ın incelemesinden yola çıkan Murphy, 17. yüzyılda Doğu Anadolu ve Irak'ta güçlü bir askeri örgütlenmenin varlığına tanık olunduğunu belirliyor. Bu da, ellerinin altında bol silah bulunan yöre halkının isyan etmesini açıklıyor.[31]

Musul ve Güneydoğu Anadolu gibi bir uçboyu bölgesi bakımından, İnalcık'ın ulaştığı sonuçlar açıklığa kavuşturulmalı. Her ne kadar bu tür grupların isyankârlıklarında, silahlara ve savaş gereçlerine kolay erişebilmelerinin payı varsa da, sözden çıkmaları Osmanlı gelmeden önce ekonomi üzerinde sahip oldukları deneti-

mi yeniden elde etme girişimi olarak da görülmelidir. Ekonomileri hayvancılığa dayansa bile, ekonomi içinde ticaret de önemli bir öğe idi. Büyük aşiret birliklerinin başları, surla çevrili, stratejik önem taşıyan kentleri denetim altında tutuyor, tüccarlardan giriş vergisi alıyor, kervanların hayvan gereksinimini karşılıyor ve çoğu kez kendileri de ticaretle uğraşıyordu.[32] Para karşılığı sağladıkları "koruma" dolayısıyla –araştırmacılar böyle adlandırıyor– Irak içindeki ticaret ağlarının ayrılmaz bir parçası durumundaydılar. Osmanlıların iskân ve vergiye bağlama siyaseti, bu yaşam biçimini tehdit ediyor ve parçalıyordu.

16. ve 17. yüzyıllar boyunca devlet aşiretlerden, hareket halindeki piyade ve süvari birliklerinin önünde keşif kolu olarak yararlandı.[33] Bu tür keşif birliklerinin silahlara erişebilip erişemediklerine ilişkin bilgimiz yoksa da, öyle görünüyor ki, 16. yüzyılın son on yılına gelindiğinde Bağdat, Şehrizor ve Diyarbakır valilerini sıkıştırmaya yetecek denli silahları vardı. Sipahilerin buyruğunda sekban askeri olarak görev yapmış olan Arap ve Kürt aşiretleri 1581 yılında Bağdat ile Musul arasındaki yolların güvenliğini tehdit eder olmuşlardı. Bu aşiretlerden Dasni Kürtleri nehir boyunda bir hisarı ele geçirdi; yolcuların ve köylülerin canına kastetmekteydiler.[34] 1590'lı yıllar yasa tanımazlığın arttığı yıllar oldu. Eşkıyalar, neredeyse Musul'un eşiğinde, Bağdat'tan Halep'e gitmekte olan kervanlara saldırmaktan çekinmiyorlardı. Kervanlara saldıranlar kimi zaman süvarilerin başındaki Kürt önderler (sipahiler ve zaimler) arasından çıkıyordu. Bağdat'a giden kervanları soymak bunlara çok daha kârlı geliyordu.[35] Hükümet, bu önderleri unvanlarından yoksun bırakmak amacıyla Musul valisine buyruk yağdırmaktan öte bir şey yapamıyordu.

Böylesi aşiret kökenli sekban gruplarının terhis edilmesi, başkaldırmalarında önemli bir etmense de, en az bu kadar önemli başka etmenler de vardı: Bölgenin kaynaklarının nasıl dağıtılacağı konusuna hükümetin yakın zamanda getirdiği denetim bunlara bir örnekti. Bu bölgenin büyük bölümü, bir dizi başına buyruk hisarlı kasabanın etki alanı içinde kalıyordu. Kentleri çevreleyen küçük art bölgelerde ailelerin sözü geçiyordu. Bölge haritasının yönetim

bölüntülemesi uyarınca yeniden çizilmesi devletin gümrük vergileri talebiyle üst üste gelince –gerçek neden hükümetle daha iyi bir mevki pazarlığına oturmanın yolunu açmak bile olsa– ailelerin isyan etmesi için yetti de arttı.[36] Osmanlılar zaman zaman bazı ayrıcalıklar tanıyarak böyle gruplarla uzlaştılar. Kimi zaman da İstanbul'da oturan devlet görevlilerine ya da yöredeki valilere mülkname (hisarın sahibi olma belgesi) vermeyi yeğlediler. Böylesi hisarlarda çoğu kez bir ailenin başı, örneğin bir Yezidi Kürdü otururdu; aşireti de çevredeki köylerin toprağını ekip biçerdi. Bu hisarlar, bölgeler arası ticaretle uğraşan tüccarların önemli konaklama noktalarıydı. Örneğin Zaho, Kuvanis ve Culyan gibi hisar korumalı kasabalar Vezir Süleyman Paşa ile Hüsrev Paşa'ya mülk olarak verilmişti.[37] Musul'un art bölgesine böyle bir sürü hisar benzeri yapı serpiştirilmişti; tümü de Bağdat'tan ya da Kürdistan'dan gelen ticaret yollarının kesiştiği stratejik noktalarda yerleşmişti.[38] Hisar korumalı kasabaların küçük art bölgeler üzerinde denetim kurması hükümet için ciddi bir askeri tehdit oluşturmuyordu. Yalnız, yöreye egemen aile başlarının Safevilerle işbirliği yaparak Güney Kürdistan dağlarını aşan bütünleme yollarını tehdit edebildiği bölgeleri bunun dışında tutmak gerekirdi. Revanduz ve Şehrizor gibi hisar korumalı kasabalar ya başlarındaki önemsiz yöneticiler hoş tutularak denetlenebiliyordu ya da art bölgelerinin bir bölümü Musul'daki devlet görevlileri gibi daha güvenilir yandaşlara bağlanarak önemsizleştiriliyorlardı. Şehrizor, Bağdat ve Musul'da oturan Osmanlı valileri en amansız düşmanlığı Yezidi komşularından gördüler. Yezidi Kürtler Musul art bölgesinin önemli bölümlerini denetim altında tutuyorlardı ve en verimli topraklara sahip köylerden bazıları onların bölgesinde kalıyordu. Musul'un büyük bölümünde, Güneydoğu Kürdistan'da ve Cizre'de, kültürel olarak ayrı bir alt bölge oluşturdular. Kültür ayrılığı özel giyim göreneği, savaş gelenekleri ve dinsel şenliklerde öne çıkıyordu. Osmanlı yönetim örgütlenmesi, dirlik tahsis etme ve vergi toplama gibi yollarla bu dünyanın yaşam akışına müdahale ediyordu. Safevilerle çatışmaların yeniden başlaması bölgedeki aşiret gruplarına ticaret yolları üzerinde denetimi yeniden ele geçirme

olanağı sağladı. Böyle bakılınca, yaptıkları "eşkıyalık" elden kaçırdıkları denetlerin bazılarını geri alma çabası idi.

Sekban askeri olarak yaptıkları görevden daha değerli bir işlevleri vardı: İran cephesinde savaşan birliklerin koyun eti ve hayvan gereksinimini karşılıyorlardı. Yüzyılın son yirmi otuz yılında Safevilere karşı çıktığı seferlerde Osmanlı hükümetinin deve ve ata olan talebi, bu hayvanları bölgedeki aşiret grupları açısından çok önemli bir meta durumuna getirdi. Deve sürülerine sahip aileler, diğer aşiretlerden gelecek saldırılara karşı özellikle korunmasızdılar. Örneğin 1582 yılında, Tikrit dolaylarında sürü otlatan Banu Avni Arapları, Musul yakınlarındaki Türkmen aşiretlerine saldırıp develerine, atlarına el koydular.[39] Osmanlı ordularına hayvan sağlama gereği dolayısıyla göçebe hayvancılık toprağı ekip biçmekten daha kârlı duruma geldi. Irak gibi bir sınır boyu bölgesinde Safevilerle savaşın yarattığı askeri gereksinimler, bölgede Osmanlı yayılmasından önce var olan toplumsal örgütlenme örüntülerini pekiştirmeye yaradı. Osmanlı hükümeti uçboylarına kaleler konduradursun, aile başları Dicle boyundaki ve Suriye çölündeki hisarlarında oturup ticaretten alınan ödentiler üzerinde denetlerini sürdürdüler. Osmanlı ordularının artan talebi, bu aşiretlerden bazılarının hayvancılığa dönmelerini daha kârlı duruma getirdi. 17. yüzyılın kırklı yıllarına gelene değin silaha ulaşmak zor değildi; alım satım örüntüleri dağılmıştı. Bu yüzden, toprağa yerleşik kırsal nüfus ekip biçmeyi bıraktı, tarlalar çoğu kez otlağa dönüştürüldü.

1691 yılında Hıristiyan nüfus sayıldı; sayımlar içinde en güvenilir olanı buydu. Verilere göre, 1575 yılında 2.787 olan kırsal kesimdeki yetişkin erkeklerin sayısı 754'e düşmüştü.[40] Eğer bu sayıyı kırsal yerleşik nüfusun tümü için kaba bir gösterge olarak alırsak, o zaman yüz yıl sonunda nüfus üçte birden daha aşağıya düşmüş oluyor. Ne yazık ki, kırsal kesimdeki yerleşik nüfusun azalmasına karşılık göçebelerin sayısının ne yönde değiştiğini karşılaştırabileceğimiz, göçebe nüfusa ilişkin benzer sayım sonuçları yok elimizde. Tek yapabileceğimiz, köylülerin sayısındaki bu çarpıcı azalmanın bir bölümünün, göçebelerin sayısında artışa neden olduğunu varsaymaktır.[41]

Her ne kadar 16. yüzyılın belirleyici özelliği, kent ekonomisiyle karşılaştırıldığında tarımla uğraşan nüfusta ve tarım ekonomisinde büyüme olarak ortaya çıkarsa da, 17. yüzyılın ikinci yarısında bu gidişat tersine döndü. Bu durum, kısmen yukarıda ele aldığımız gelişmelerin bir sonucuydu. Yerleşik kırsal nüfus 1575 yılı sayımına göre yüzde 66'dan da aşağıya düşmüşken, kent nüfusu yalnızca yüzde 15 azalmıştı. Kırsal alandan ve diğer kasabalardan alınan göç bu tür yüzdeler arasındaki tutarsızlığın nedeni olabilir. Askeri birliklerin kente yerleşmesi ve toplumla kaynaşması zanaatkâr ve tüccar topluluklarda bir güven duygusu yaratmış olmalı. 1672 ile 1688 yılları arasında Musul bir dizi yıkım yaşadı: Salgın hastalık, çekirge salgını ve enflasyon. Yaşanan bu yıkımların en kötü çarptığı kesim kırsal alanda yaşayanlardı.[42] Kırsal alanda karışıklıkların yaşandığı dönemlerde, insanların böylesi sıkıntılardan kaçıp sığınabilecekleri yer kent oluyordu.

Sonuç

17. yüzyılın son otuz yılı imparatorluğun yönetim sisteminde bir yeniden yapılanmanın öne çıktığı yıllar oldu. İmparatorluğu yönetenler, savaş ve yönetimde değişen gereklerin yarattığı bir mali bunalım ile başa çıkabilmek için uğraştılar. Bu çabaların, Musul'un siyasi ve iktisadi yapısına yansıyan en gözle görülür etkisi, orta halli kentlilerin toprağa daha kolay erişebilmeleri oldu. Bu gelişmeyle eşzamanlı olarak taşrada askeri ve yönetsel yapılanmanın mahiyetinde bir dönüşüm oldu. Üst üste gelen bu etkenler devlete bağlı yeni bir yerel sınıf yarattı. Bunlar varlıklarına dayanarak, yörenin askeri güçlerini besleyip donatmak işini satın aldılar; merkezi hükümetin gereksinimlerini karşılamak amacıyla para sağladılar ve devletle çok kârlı bir bağlaşmayı demiri tavında döver gibi yaptılar. Güçlerin yeniden yerli yerine oturması kente ve art bölgesine yeni bir anlam kazandırdı. 1650'lerden başlayarak bir kentli eşraf sınıfı yavaş yavaş kırsal alanı denetimi altına aldı. Süreç 18. yüzyılın ilk yarısında ivme kazandı: Bir yandan savaş ekonomisinin talepleri, öte yandan toprağa daha kalıcı ve yasaya bağlanmış biçimde erişim olanağı, kenti ve kentli seçkinleri kırsal alanda egemen konuma getirdi.

17. yüzyılda yaşanan bunalımın uzantıları ve devletin savaş harcamalarını karşılamak amacıyla aldığı mali önlemler Musul'un siyasi ekonomisinde yeniden yapılanmaya yol açtı: Kırsal alanda, toprağa bağlı tarımsal üretimin daralması pahasına göçebe hayvancılığın yaygınlaşması sonucunu doğurdu. Yeni vergiler koyulması ve vergilerin yeniden düzenlenmesi, kırsal alanda birtakım yeni vergi tahsildarlarının boy göstereceği anlamına geliyordu. Tahsildarlar çoğunlukla para karşılığı koruma hizmeti sağlayanlardan yararlandılar. 1730'lara gelindiğinde, bu grup Musul'un art bölgesinde egemenlik kurmuştu. Çok çeşitli vergileri toplama ve yerinde harcamayı da içine alacak biçimde görevleri artan mültezim, kendisini bir devlet memurundan çok, iktisadi işletmenin yöneticisi gibi görür oldu. Taşeronlar tutmak, parayı aktaracak bankerler bulmak ve vergiyi toplayacak silahlı adamlar tutmak görevleri arasındaydı. 17. yüzyılda bu tür büyük mültezimler ya yüksek mevkideki devlet memurları ya da İstanbul'da oturan kişilerdi. 1680'lerden başlayarak mültezimler eyaletlerden çıkmaya başladı. Vergi tahsildarlığı mevkiinin alınır satılır bir meta durumuna getirilmesi (çoğunlukla Osmanlı yazarlarınca yolsuzluklara örnek gösterilir), 18. yüzyılda eyaletlerdeki sermaye sahiplerinin para gücüyle yönetim sisteminde yer edinmelerinin yolunu açtı. Bir kez vali olunca, ana levazım ikmal merkezlerinin başına da gelmeleri, bölgelerindeki kent merkezleri arasında para ve erzak trafiğini yönetmelerine olanak sağladı. Bu durum, Charles Tilly'nin anlattığı, zorbalık ile sermayenin evliliği olayına güzel bir örnektir.[43] Bunu, doğu sınır boyundaki birliklerin para ve erzak gereksinimlerini karşılama işinin geçirdiği dönüşümden daha açık görebildiğimiz bir yer yoktur.

III
Savaş ve Taşra Toplumu

Ordular tüketip durur, bizim tatmaya bulamadığımızı.
Musul atasözü

Musul ve art bölgesi, 17. ve 18. yüzyılların büyük bölümü boyunca, Safevi hanedanları ile Osmanlı hükümeti arasında paylaşılamayan uçboyu toprakları olarak kaldı. 1630'larda Musul'un Safevilerden geri alınmasıyla 1775'te Basra'nın Kerim Han Zend'in birliklerince ele geçirilmesi arasında geçen 150 yıl boyunca, Irak en az beş kez büyük çaplı Safevi-Osmanlı kapışmasına sahne oldu. Bu sayı, Bağdat'ın büyüyen gücüne karşı çıkmak için sınır boyu kasabalarının yerli yöneticilerinin Safevi hanedanlarıyla işbirliği yaptığı sınır çatışmalarını içermiyor. Bu tür küçük ölçekli çatışmalar yöre valilerinin eyalet askerlerini seferber etmesiyle savuşturuluyordu. Ayrıca, 18. yüzyıl vakanüvisleri, Musul valisinin kenti çevreleyen dağlar ve ovalardaki aşiretleri denetim altına almak için 1698 ile 1800 yılları arasında otuzun üzerinde sefer düzenlediğini yazıyorlar.[1] Her üç buçuk yıla ortalama bir sefer düşüyor. Buna bir de büyük savaşlar için yapılan insan ve kaynak seferberliklerini katınca, şiddetin ve dayatma araçlarını denetlemenin bölgedeki sosyal ilişkileri belirlemedeki önemli payı açıkça ortaya çıkıyor.

Osmanlı devleti ile Musul gibi bir uçboyu toplumunun ilişkileri üzerinde savaşın etkisini anlamak için, bölgenin bu dinamiğini erken modern Osmanlı devlet yapılanması bağlamında yerine oturtmak önem taşır. Avrupa ve Asya'da kurulmuş devletlerin çoğu gibi Osmanlı devletinin de var olabilmesi, şiddeti örgütlemede ve savaşta gösterdiği başarıya dayanıyordu. Bu devletlerin dış düşmana karşı –ister kâfir, ister putperest, isterse Katolik olsun– genişlemeye dönük saldırılarını haklı göstermede din her ne kadar en büyük pay sahibi idiyse de, devletin ne denli yaman olduğu, seçkinlerin, keseyi açan para babalarıyla ve askeri silah altına alan yöre âyanı ile uzun ömürlü bağlaşmalar kurma yeteneğiyle ölçülürdü.[2]

Erken modern Avrupa'yı araştıran bilim adamları 1970'lerden bu yana dikkatlerini merkezi devletin, sermaye sahipleri ve askeri mültezimler (*contractor*) ile bağlaşmalar yapma becerisine çevirdiler. Günümüze daha yakın zamanlarda ise, 17. yüzyılın tanık olduğu bir askeri devrimle feodal tarzdaki askeri örgütlenmenin son bulduğu ve oluşum halindeki ilk ulusal orduların doğduğu görüşü düzeltildi. Yine de, bilim adamları hâlâ 17. ve 18. yüzyılların ulusal topraklar ve ulusal orduların oluşumunda bir geçiş evresi olup olmadığını tartışıyorlar.[3] Hem Osmanlı sultanları hem de Avrupalı hükümdarlar, özellikle askeri örgütlenme alanında, kendi kaynakları yanında çoğunlukla dik başlı taşra âyanının kaynaklarını seferber etmek için stratejiler geliştirmişlerdi. Bunu yaparken eski askeri seferberlik sisteminin yıkılmasına yardımcı oldular; bu eski sistem, Osmanlı İmparatorluğu'nda tımarlı eyalet sipahileri ve seçkin yeniçeri ocağının karmasına dayanmaktaydı.

Merkezi devletteki seçkinler ordulara asker toplamak ve giderlerini karşılamak için çeşitli yöntemlere başvurdular. Elinizdeki araştırma bakımından özel önem taşıyan iki stratejiyi bu ve bundan sonraki bölümde ele alacağız: Birinci strateji, merkezi devletteki seçkinlerin asker toplama ve orduların iaşesini sağlama işlerini her yörenin paralı insanlarına yüklemesiydi. İkinci strateji, yörenin büyüklü küçüklü para sahiplerine kırdan kentten mukataalar satmaktı. Bu yetki devri süreciyle yönetici seçkinler imparatorluğun daha varlıklı kullarının kaynaklarına el atma olanağı bulu-

yor, varlıklı kullarsa artık devletin savaş çabalarına yatırım yapar duruma geliyordu. Charles Tilly'nin adını koyduğu "zorbalık ile sermaye"nin evliliği erken devlet oluşumlarında en çok görülen ortak niteliklerdendi.[4]

Avrupa'da paralı asker toplamanın ve gereksinimlerini karşılamanın en etkili yollarından biri, Avrupalı hükümdarlara para karşılığı hizmet eden mültezimlerden/sermayedarlardan yararlanmaktı. Geoffrey Parker, Avrupa'da 17. yüzyıla gelindiğinde hizmet ve becerilerini çeşitli hükümdarlara satan 400 dolayında büyük mültezim bulunduğu tahminini yapıyor.[5] Osmanlı İmparatorluğu'nda da benzer bir durum vardı. İnalcık, daha 16. yüzyıl sonlarından başlayarak Osmanlı ordularının büyük bölümünün yöre âyanı ve aşiret reislerince mevsimlik olarak silah altına alınan düzensiz askerlerden oluştuğunu saptamış. Gerçekten taşra seçkinlerinin ve yandaşlarının gücünün ve zindeliğinin dayanağı, asker toplamak ve beslemekteki becerileriydi. Mevsimlik silah altına almaya dayalı seferberlik sisteminin bel bağlanmazlığı, 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarında Celali İsyanları adıyla anılan bir dizi isyanda çarpıcı biçimde ortaya çıktı; kendi atı ve silahı ile gelip ücretli askerlik yapan sekban reaya delikanlıları terhis edilince ayaklandılar.[6]

18. yüzyıla gelindiğinde hükümet, yalnızca ordusunun çoğunluğunu oluşturan paralı askerleri silah altına almak konusunda değil, bu askerleri doyurup donatma konusunda da mültezimlere bel bağlamaya başladı. Tarihçilerin iddiasına göre, bu tür askeri mültezimlere bel bağlama, eyaletlerde devletin gücüne karşı diklenen âyanın ortaya çıkmasına yol açmıştı. İnalcık ve başkaları, devletin tekelindeki mali ve siyasi ayrıcalıkları yavaş yavaş elden çıkarması anlamına geldiği için, bu süreci adem-i merkezileşme olarak adlandırıyorlar.[7]

Oysa Musul gibi bir sınır boyu kentinde seferberlik sürecini uzun bir dönem boyunca daha yakından incelediğimizde, adem-i merkezileşme modeli dışında bir seçenek çıkıyor önümüze. Merkez/çevre ilişkilerinin geçirdiği dönüşümü daha ince ayrıntılara inerek kavrayabiliyoruz. İlişkiler, sonunda yöre seçkinleri ile merkezi

devlet seçkinleri arasında bir uzlaşmayla sonuçlanıyor. 18. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde, yöre seçkinlerinin çıkarları artık kırsal ve kentsel gelir kaynakları üzerinde denetimin derinleştirilmesiyle sürüp giderken, merkezi hükümetin yetkileri, eyalet valisine Musul'u çevreleyen bölgelerde daha büyük bir alanın yönetiminde hak ve ayrıcalıklar tanıyan önlemlerle artırılmıştı. Hükümet aynı zamanda, askerleri silah altına alma, doyurup donatma işini yerel sermayedarlara yükleyerek onların kasalarına el atabilmişti. Musul'da vali ile baş mültezim aynı kişiydi ve bu makam, birkaç haneden oluşan Celilzadeler sülalesinin çeşitli üyelerince doldurulmuştu.

Bununla birlikte, vali ile baş mültezimin aynı kişi olmasını devletin dizginleri elinden kaçırdığının simgesi saymak yanıltıcı olur. Tersine, valinin tekelindeki ayrıcalıkları daha büyük alanlara yaymak, Osmanlı otoritesinin artık sınır bölgelerine yerleştiği ve imparatorluğun doğu sınırlarını belirleyen hisar korumalı kasabaların yönetim hiyerarşisindeki öneminin azaldığı anlamına geliyordu. Bunun da ötesinde, sınır boyundaki köylü ve kentli nüfusun yerel mültezimler eliyle silah altına alınarak askeri örgütlenme içine katılması, Osmanlı devletine sadık yeni kesimler yaratıldığı anlamına geliyordu. Bu sadakat, halkı askere alan ve çoğu kez kendi köylerinde baş mültezim konumunda olan kişilerin aracılığıyla sağlanmıştı. Böylece, adem-i merkezileşme süreci gibi görünse de, çok daha derin ve gözle görülmeyen bir süreç işliyordu. Musul sınır boyu toplumu, tam olmasa bile, savaş için seferber etme yoluyla Osmanlılaştırılıyordu.

Musul'un şiddetin örgütlenmesiyle yüz yüze gelmesinin, savaşı ve Musul toplumu üzerinde etkisini inceleyen bu çözümlemeyle ilgili iki yanı var: Birincisi, şiddetin ardındaki para kaynağı; ikincisi, savaşmak zorunluluğunun bir sonucu olarak, sermaye ve iş gücünün kırsal alanda yeniden dağılımının dinamikleri. 18. yüzyıl, eyaletlerde siyasete girmiş kalabalık aveneli hanelerin görüldüğü bir yüzyıldır. Bu hanelerin meşruluğu büyük ölçüde şiddeti etkili biçimde parayla destekleme ve örgütlemedeki yeteneklerine bağlıydı. Çevrelerini kalabalık tutmak ve güçlerini sergileyen görsel belirtileri vurgulamak gereksinmesi içindeydiler. Her ne kadar on-

lara utkuyu tattıran anlar İranlılarla en büyük kapışmaların ardından geliyorduysa da, güçlerini kırsal alan nüfusu üzerine yönelttiklerinde etkileyici oluyorlardı: Hele bir vergi ödemeyi reddetsinler ya da kentli seçkinlerin kırsal alanda egemenliğini tehdit etsinler... Bununla birlikte, hanelerin askeri mahiyeti iktisadi rollerini gözden saklıyor. Osmanlı taşra hiyerarşisindeki konumlarını sürdürmelerini, şiddeti parayla besleyebilme ve şiddetten çıkar sağlayabilme yeteneğine borçluydular. Kente ve kırsal alana hem iktisadi girişimciler hem de siyasi ve askeri seferberlik araçları olarak, iki yanlı egemen oldular.

Şiddet işi, işgücü ve sermayenin kırsal alana ve kente yeniden dağılımında önemli bir rol oynadı. Sekban askeri, köylü ve göçebeler arasından toplanıyordu. Bu askerler de, çekişen seçkin hiziplerinin önayak olduğu düzenli seferberlik çağrıları dolayısıyla önlerinde fırsatlara açılan yollar buldular. Savaşın kırsal nüfusu nasıl etkilediği konusunda birinci elden kanıt bulunmasa da, getirdiği olanakların kimi zaman yıkıcı etkilerinden daha ağır bastığını kolayca varsayabiliriz. Özellikle 18. yüzyılın başlarında durum böyleydi. Yerel haneler, silah altına alma ve sefere hazırlanma işlerine her geçen gün daha çok bulaştıkça, kırsal toplumdan kesimler, asker toplama ve doyurup donatma becerilerine bağlı olarak, bu seçkinlerle bağlaşmalar kotardılar. Bu durumun kırsal kesimde, yerel seçkinlere becerilerini pazarlayan bir grup askeri kişilik yaratıp yaratmadığını kestirmek güç. Bütün bu belirsizlikler bir yana, kanıtlar gösteriyor ki, 18. yüzyılın ilk yarısında seferberlik hazırlıkları tarımsal mallara talebi artırdı ve kentli siyasi hanelerin kırsal alanı saran kollarını sıkmalarına yol açtı.

Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devleti, askerin gereksinimlerini sağlamada ve birlikleri Rusya'ya karşı seferberliğe hazırlamada ciddi sorunlarla karşılaştı.[8] 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasını Kerim Han Zend'in 1775'te Güney Irak'a saldırısı izledi. Asker ve erzak gönderemeyen hükümet, İranlılarla kozunu paylaşmak için Memluk kökenli Bağdat ve Musul valilerine bel bağladı. Musul'un hem valisi hem de iaşe baş mültezimi olan Celilzadeler soyundan gelme kişiye mektup üstü-

ne mektup göndererek Bağdat'ın erzak gereksinimini karşılamasını istedi. Vali başvuruları yanıtsız bıraktığı gibi, olanaktan yararlanıp tahıl ve koyun eti ticaretini de tekeline aldı. Bu buyruk dinlemezlik karşısında hükümetin elinden bir süredir yapageldiğinin dışında bir şey gelmiyordu: Musul art bölgesinde Bağdat'ın yönetsel denetimini artırarak kuzeydeki yerel mültezimlerin gücünü dengelemek. 17. yüzyılda devlet kuzeyde kurduğu üs konumundaki hisar-korumalı-kasabalar üzerinde Musul'un ağırlığını artırarak sınır boylarını berkitmeye çabalarken, 18. yüzyılın ikinci yarısında, Basra ve Musul'un art bölgelerinde Bağdat'ın denetimini egemen kılarak kentler ve erzak bütünleme noktası olan kasabalar hiyerarşisini daha da yalınlaştırmayı denedi. Musul'da gelir kaynaklarının bir tek siyasi hanenin elinde toplanması ve bu hanenin dayatma araçlarını tekelinde bulundurması, bir yanda küçük-orta mukataa sahipleri ile tüccarları, öte yanda devleti bir araya getiren bir bağlaşmaya yol açtı. 18. yüzyılın son on yılında, devlette yönetici seçkinlerden kimi kesimlerin savaş sürecinin özelleştirilmesi ve ticarileştirilmesinin sorunsala dönüştüğünü ayrımsaması, yeni bir askeri örgütlenme (*nizam-ı cedid*) yaratmanın ardındaki başlıca neden olsa gerek. Yeni örgütlenmeden çok rahatsız olan Musul'daki kimi yeniçeri ortaları, artık mültezim olarak hizmetlerini gereksiz kılan reformların tehdit ettiği Celilzade ailesi ile kırsal alanda genel bir ayaklanmada işbirliği yaptılar. Hükümet onları, 19. yüzyıl reformlarını destekleyen, ticaret erbabı ve toprak sahibi kentli seçkinlerin yardımıyla yenebildi.

Savaş ve Bölge İçi Önem Sıralamasında Musul'un Konumunun Geçirdiği Dönüşüm

Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak cephesinde Safevilere karşı çıktığı seferlerde Musul olayın dışında kaldı. 16. yüzyılda Musul'un askeri gücü, doğu sınır boyunda Osmanlının yerleştirmeye çalıştığı denetlere kafa tutan aşiret birliklerine karşı işe yarayacak denli büyük değildi. Sultan Süleyman sonrası dönemde uçboyu ileri karakollarına gönderilen buyruklar Diyarbakır, Bağdat valilerine ya

da Şehrizor hisar-kentine hitaben yazılıyordu. Musul'un adı, bölgedeki ticaret yollarını tehdit eden aşiretlerle savaşmak ve Osmanlıların yörede Kızılbaş adını verdikleri sapkınlıkları bastırmak ile ilgili geçiyor.[9] 17. yüzyılın başlarına gelindiğinde devlet artık Avrupa cephesinde savaşmaktan kurtulmuştu ve dikkatini doğu cephesine çevirmişti; var gücüyle doğu sınırını berkitmeye girişti: Hem yeni kaleler inşa etti hem de eskilerini onardı. Safeviler Şah Abbas'ın önderliğinde Irak kentlerini yeniden ele geçirmişlerdi. IV. Murad çabalarını, bu kentleri Safevilerden geri almaya harcadı. 1626 ile 1636 yılları arasında başlattığı bir dizi sefer, Irak kentlerinin yeniden alınmasıyla sonuçlandı.[10] Sultan Murad'ın seferleri Musul'un siyaset ve toplum gerçeklerini iki yönden dönüşüme uğrattı: Seferler nedeniyle kent bölgenin biricik yönetim ve ikmal merkezi durumuna geldi; kente ve çevredeki kimi hisarlı kasabalara yeniçeriler egemen oldu.[11]

Osmanlıların ordularını doyurup donatmada yararlandıkları çok ince ayrıntılı bir sistem vardı. Bu sistem 16. yüzyıl boyunca, en azından imparatorluğun sık kullandığı geçiş yolları boyunda verimli işledi.[12] Hükümet hane başına *nüzul* adı verilen, yiyecek türünden belirli ayni vergiler salıyordu. Köylüler paylarına düşen vergi-ürünü *menzil* adı verilen ikmal merkezine taşımak zorundaydılar. Ayrıca, köylüler ya da zahire tüccarları çoğu kez, yiyecekleri hükümetin görevlendirdiği adamlara, sabit fiyatlarla satmak üzere belirlenmiş noktalara getirme zorunda bırakılıyorlardı. Bazen de hükümetin –belki köylüler ya da tüccarların direnişiyle karşılaştığı için– erzakı piyasa fiyatı üzerinden satın aldığı oluyordu. Bütün bu yollardan sağlanan erzak, imparatorluğun belli başlı yolları boyundaki noktalarda toplanır ve saklanırdı. Yiyecek ambarları hisarlı kasabalar ya da büyük köylerde bulunurdu ve bunlara *menzilhane* denirdi. 16. yüzyıl boyunca menzilhaneler çoğunlukla kadıların gözetiminde bulundu.[13] Bu önlemler yanında, 16. yüzyılın sonlarına doğru hükümet seferberlik harcamalarını karşılamak amacıyla halka sıra dışı vergiler (*avarız-ı seferiye*) koymaya başladı. Bu tür vergiler aslında savaş zamanı toplanmaktayken, 17. yüzyıla gelindiğinde düzenli olarak her yıl alınır oldu ve

hükümetin doğrudan kendi adına topladığı baş vergi durumuna geldi. Bu vergiler merkezi hazineye karşı sorumlu hükümet görevlileri eliyle toplanırdı.

1610'larda hükümet 16. yüzyıl boyunca yaptığı gibi tımarlı sipahiler ya da aracılar eliyle köylüden hane başına topladığı vergiyle yetinmez oldu. Bunun yerine, birkaç hanenin bir araya gelmesiyle oluşan birimlerden aldığı vergilere dayanmaya başladı.[14] 17. yüzyılda bu tür vergileri toplama işi en yüksek teklif sahibine iltizama verilmekteydi. Öneri sahibi genellikle İstanbul'da otururdu ve vergi toplama sürecini örgütlemeleri için adamlar görevlendirirdi. Bunun yanı sıra, ayni olarak toplanan vergi-ürün (*nüzul*) çoğu kez satılıp akçeye (*bedel-i nüzul*) dönüştürülerek köylünün vergi-ürün yerine para ödemesine olanak tanınıyordu. Artık olağanüstü vergileri toplama işi de en yüksek teklifi veren yöre ileri gelenlerine ihale ediliyordu. Onlar vergileri toparlayıp gerek duyulan erzakı piyasadan satın alıyorlardı.[15] Bu durum hükümetin askerlerini doyurup donatmak amacıyla kurduğu komuta ekonomisinin mahiyetini dönüştürdü. Malların fiyatı ve dağıtımı üzerinde hükümet denetimi yerine, malların toplanması ve yerine ulaştırılması artık bir dizi mültezime bırakılmıştı. Mültezimler bu hakkı kısa süreler için satın alıyor ve işlerini nakit para ve kârın hâkim olduğu piyasa ekonomisi koşullarında yürütüyorlardı.

Musul'da yönetim yapılanmasının geçirdiği dönüşüm, birçok yönüyle Osmanlı hükümetinin büyüyen askeri gereksinimleriyle başa çıkabilmek için uyguladığı mali politikaları yansıtıyor. Hükümet Musul'un alınmasının ardından dağıttığı tımar ve zeametlerin sahiplerine belirli sayıda süvari askeri getirme görevi yüklemişti. Bu tımar ve zeamet sahiplerinin belirli bir bölümü kırsal alandaki aşiret reisleri arasından çıkıyordu; diğerleri orduyla birlikte gelmiş askerlerdi; askerlik hizmeti karşılığında yönetimlerine tımar bırakılarak ödüllendiriliyorlardı. 1520 yılında Musul'da kent içi güvenliği sağlamakla görevli altmış dokuz dolayında yeniçeri vardı.[16] Yüzyılın son yirmi otuz yılında, bir yandan tımar ve zeametle ödüllendirilmiş aşiret reislerinin söz dinlemezlikleri; diğer yandan kimi tımar ve zeamet sahiplerinin askerlik yapmak yerine, yüküm-

lülüklerini nakit ile (*bedel-i tımar*) karşılamayı yeğlemeleri, hükümeti başka insan ve para kaynakları aramak zorunda bıraktı.[17] Hükümet, Musul'da ve bölgedeki başka hisar-kasabalarda konuşlandırılmış askeri birlikleri sayıca çoğaltmak ve eyalet kasasına giren vergilerin çoğunu Musul çevresindeki hisar-kasabalarda bulunan askerlere ve ikmal merkezlerine yöneltmek istedi.

1520 yılında altmış dokuz olan Musul garnizonundaki yeniçeri sayısı, Safevilere karşı sefere çıkılan 1631 yılında 3000'e yükselmişti. Asker sayısındaki böylesi artışla başa çıkabilmek amacıyla Osmanlı ordusunun komutanı kenti savunan surları büyütmeye girişti; bu amaçla 3000 adamı bir yıl boyunca çalıştırdı.[18] Kentin surları içinde konuşlandırılmış, savaşır durumda askerlerin çoğu Musul kentinin dışından gelmeydi ve kentin nüfusunda gözle görülür bir şişmeye neden oluyordu.[19] Her ne kadar bu tür askerler kentte savaş süresince kalmış gibi görünüyorsa da, aslında 1626 ile 1639 yılları arasında çıkılan uzun süreli seferler boyunca kentten daha büyük sayıda asker geldi geçti. Örneğin, 1629-1630 yılında çıkılan seferde ordular 1629 Ekim'inden 1630 Ocak ayına dek Musul'da kaldı. İnşaat çalışmaları ile orduların uzun süreli konaklamaları yörenin tarım ve zanaat sektörü ürünleri için pazar yaratıyordu. Musullu tüccarlar Hemedan seferi sırasında Osmanlı ordu pazarlarıyla bağlantı kurarak kârlı işler yaptılar.[20] Aşiretler orduların levazımını taşıyarak para kazandılar. Bu tür mallara olan talep Irak kentlerinde kıtlıklara neden oldu; çünkü tüccar elindeki tahılı ve diğer malları Osmanlı ordularına satmayı daha kazançlı buluyordu.[21] Bu mallara olan yüksek talepten kentteki zanaatkârlar da kârlı çıktı: Talep yüksek olduğu için hükümetin koyduğu fiyat denetlerine boşverebildiler. Böylece, kısa erimli de olsa, Osmanlı ordularının yiyecek ve donanımını karşılamaktan Musul ekonomisinin belirli kesimleri kârlı çıktı.

Bu savaş döneminin getirdiği varsıllık yanında kentte daha uzun erimli yapısal değişmeler oldu: Önceleri bölgenin alçakgönüllü bir ticaret kenti iken doğu sınırında büyük bir ordu merkezi durumuna gelince, gelir kaynaklarının tahsisi ve dağıtımı değişti. Değişiklikler içinde en göze batanı, Musul ve diğer kasabalarda

konuşlandırılmış birliklerin nakit ve levazım gereksinimini sağlamaya hükümetin verdiği öncelikti. İran seferleri sırasında sipahilerin gittikçe azaldığı görülen katkısından doğan açık, merkezden getirilen yeniçeriler ve garnizonlara yöreden alınan askerle kapatılmaya çalışıldı. Musul'daki asker sayısı Osmanlı-Safevi savaşı sırasında ulaştığı en yüksek 3000 kişi düzeyinden aşağılara düştü. Birliklerin yapısı da savaş yıllarındakine benzemiyordu. Seferberlik sırasında askerin büyük çoğunluğu merkezi hükümetçe silah altına alınan ve maaşı merkezden ödenen yeniçerilerden oluşuyordu. Daha sonraki yazılı belgelerde, çatışmaların sona ermesinin hemen ardından Musul'u savunmakla görevli sürekli asker sayısının 336'yı geçmediği görülüyor. Bu askerlerin çoğu yöreden tutulmuştu ya da merkezi hükümete bağlı yeniçerilere tanınan ayrıcalıkların tamamına sahip değildi.[22] Ödemeler yetişmediğinde, ara sıra merkezi hazineye başvurulsa da maaşları, kent içi vergiler ve kişi başına ödenen kelle vergisiyle karşılanıyordu.[23] Yüzyıl ilerledikçe, merkezi hükümet askerine ödeme yapabilmek için eyalet hazinelerinden yardım umar oldu.[24] 1639 yılından sonra Musul eyalet hazinesi, hem kent surları içindeki askerlerin hem de Kerkük garnizonundaki 300 askerin ödemelerini yapmaktan sorumlu tutuldu; bir yandan da, Tikrit'teki menzilhanenin işletilmesinden sorumluydu.[25] Yüzyılın ikinci yarısında Karakuş köyünde yeni bir menzilhane oluşturuldu. Karakuş'taki menzilhanenin yanı sıra Şehrizor hisar-kasabasındaki menzilhanenin sorumluluğu da Musul valisine veriliyordu.[26] Bu adım, Musul'un büyük bir art bölge üzerinde egemenlik kurmasının başlangıcı oldu; 16. yüzyıl boyunca Musul'dan bağımsız davranmış hisar-kasabalar da Musul'un egemenlik alanına girdi.

Hisar-kasabaları ayakta tutmaya dönük vergileri toplamak ve ödemeleri yapmak artık, 16. yüzyılda olduğu gibi, kendi kırsal, kentsel gelir kaynakları (*has mirliva*) olan valinin işi olmaktan büyük ölçüde çıkmıştı; daha çok, büyük sermaye kaynaklarına sahip mültezimlerin harcı bir iktisadi girişim olayıydı. Bu kişiler vergi gelirini toplama ve tahsis etme hakkını satın alıyor ve adamlarını gönderip bu işleri gördürüyorlardı.[27] Askeri birliklerin, kalelerin

giderlerini karşılamak ve menzilhaneleri bütünlemek üzere ayrılabilecek çeşitli yerel vergi kaynakları vardı: Bunlardan birincisi, merkez ve eyalet hazineleri adına toplanan çok sayıdaki çarşı-pazar ve gümrük resimleri (*ihtisab* ve *bac*) idi; yanı sıra, Müslüman olmayan reayadan toplanan vergiler, nakit olarak ödenen olağanüstü vergiler (*bedel-i avarız*), Sincar bölgesinde boyahanelerden alınan vergiler ve kentin doğusundaki Deyr Maklub bölgesinin iltizama verilen mukataaları vardı. Bu vergi kaynaklarının büyük bölümünü, eyalet yöneticileri ve onların temsilcileri kısa süreli iltizama vererek denetim altında tutagelmişlerdi. 1639 yılında gelir kaynaklarının tamamı Musul Valisi (*mirmiran*) Süleyman Paşa adında birine toptan satıldı. İstanbul'da yerleşik Süleyman Paşa, makamına geçmek, vergileri toplamak ve ödemeleri yapmak üzere temsilcisi (temsilcilere mübaşir ve çavuş adı verilirdi) Muhammed Paşa adında birini gönderdi. O da, kaynağın bir bölümünü Musul ve Kerkük'teki askeri birlikler, Tikrit'te duran aşiret kökenli bazı sekban askeri ile Diyarbakır'daki askerler arasında bölüştürdü.[28] Daha sonraki yazılı belgelerde kaynakların bu biçimde bölüştürüldüğü görülmüyor; ama, yeni düzenleme özde sürdürüldü. Musul artık bölgede vergi gelirinin toplandığı ve ödemelerin yapıldığı bir merkez görevi yapacak ve vergi gelirlerinin ağırlıklı bölümü, çoğu kez yüzde 75'i bulan bölümü, bölgede kalacaktır.

Büyük kentsel mukataaların İstanbul'da oturan varlıklı devlet görevlilerine kısa sürelerle satılmasıyla birlikte, para bulabilme, eyaletleri yönetmede en can alıcı etmen durumuna geldi. Askerin maaşını ödeyebilecek, onu doyurup donatacak durumdaki nakit sahibi kişilere, vergilerin toplanmasında geniş yönetsel ayrıcalıklar tanındı. Bu kişiler yıl sonunda doğrudan merkezi hükümete hesap vermek durumundaydılar. Yönetici olarak atanan bu görevliler (*nazırlar* ve *muhassıllar*) kırsal mukataalardan tutun da, menzilhaneleri besleyen mukataalara varıncaya dek bir sürü vergi gelirini denetlemekle görevliydiler. Murphy'nin gözlemlerine göre, yeni askeri ve mali politikaların en dikkate değer sonucu eyalet valisinin küçülen rolüydü; çünkü artık çok sayıda mukataa, İstanbul'a karşı sorumlu, bağımsız ve çoğu kez yörenin yerlisi olmayan girişim-

cilere iltizama veriliyordu.[29] Eyalet valisinin, hem vali hem de eyaletteki en büyük mültezim olduğu durumlarda, 16. yüzyıldan bu yana sürüp gelen eyalet süvarilerinin başı olma işlevi yeni bir anlam kazandı: O artık, eyalet maliyesini, kısa süreli çekip çeviren kişi oldu sonuçta.

Gelir kaynaklarını toplama ve tahsis etmede uygulamaya konan yeni politikaların Musul toplumu üzerinde geniş etkileri oldu. Bunlardan ilki ve en göze çarpanı, artık valilik makamına atanmada belirleyici yetenek ölçüsü, satışa çıkarılan mukataalar için kişinin ne denli yüksek bedel ödeyebildiğiydi. Bu tür vergileri toplamak için valiler belirli sayıda adam tutmak ve askeri güç bulundurmak zorundaydılar. Eyalet valisinin hane halkını küçük bir bürokratlar grubu oluşturuyordu.[30] Bu, valilerin bütün hane halkıyla Musul'a yerleşip kentin toplumsal ve siyasal görünümüne egemen oldukları anlamına gelmiyordu. Musul'da görev yapmış önemli kişilerin yaşam öyküsü derlemelerine bakıldığında, 17. yüzyılın son yirmi yılına gelinceye değin devletin eyaleti yönetmek üzere atadığı valilerden pek söz edilmediği görülüyor. Bu tür valiler çoğunlukla maiyetlerinin ve adamlarının yalnızca bir bölümünü yanlarında getirip, vergilerin toplanması için yöreden görevlendirecekleri güçlere bel bağladılar. 1639 yılından sonra doğu sınırında çatışmalar kesilmişti ama yağma, hırsızlık bitmemişti. Köylüler sık sık valinin adamları ile diğer vergi tahsildarlarının haksızlıklarından, vergi toplamada onlara eşlik eden silahlı adamların yağmacılığından yakınıyorlardı. Böylesi bir şikâyet başvurusunda Musullu sürü sahipleri, devletin tahsildarına eşlik eden silahlı kişilerin 15.000 koyunu çaldıklarını bildiriyorlar.[31] Vergi toplama sisteminin yeniden yapılanması, en yüksek fiyatı önerenin korumalığını yapmak üzere buyruğuna giren birtakım başıboş adamlara meydanı boş bıraktı. Bu adamlar Musul'un kırsal alanına egemen oldular ve insanların topraklardan kaçmasında az buz etkileri olmadı.

Musul'un bir büyük hisar-kent durumuna dönüşmesine koşut bir gelişme de kentteki asker sayında artıştı. Çeşitli askeri birliklere bağlı ve maaşları hükümetçe ödenmesi gereken asker sayısı yüzyılın son yirmi yılında 812'ye yükseldi.[32] Bu sayı, kentte sürekli gö-

rev yapan asker sayısında iki katı aşan bir artış demekti. Bu sayıyı kentte 1691 yılında oturmakta olan yetişkin Hıristiyan erkek sayısı ile karşılaştırırsak, asker sayısının zimmi sayısına neredeyse denk olduğunu görüyoruz. 1575 ile 1691 yılları arasında Müslüman olmayanların Müslümanlara oranının değişmediğini varsayarsak, sürekli yerleşik asker sayısının nüfusun kabaca üçte birine eşit olduğunu sonucunu çıkarabiliriz.[33] Bu, daha önceki sayılara göre önemli bir artışı temsil etmekte ve kentte bu tür bir grubun yükselişini göstermektedir. Kahire, Şam ve Halep gibi diğer kimi Osmanlı kentleri benzeri, Musul'daki yeniçeriler de toplum dokusunun önemli bir bileşeni durumuna geldiler. Bu askerlerin çoğu yöreden toplanıyordu ve kentli nüfusla sıkı sıkıya kaynaşmış oldukları gibi bir görünüm vardı. Yöre insanında yeniçeri konumuna atlama eğiliminin varlığını bildikleri için, adı var kendi yok askerlere ya da ne idüğü belirsiz kişilere maaş ödemesi yapıldığından hükümet katında şikâyetçi oluyorlardı.[34]

18. Yüzyılda Doğu Cephesinin İkmal İşleri: Savaş ve Musul Toplumuna Etkisi

1700 yılında Osmanlı hükümeti Musul valisine Bağdat'taki yeniçerilerin erzak ikmali işlerine ilişkin bir dizi buyruk gönderdi. Bu askerler o sırada Orta ve Güney Irak'ta çıkan aşiret isyanlarını bastırmaya uğraşıyorlardı. Birinci buyrukta, Musul valisi ile Mardin voyvodasının Dicle üzerinde keleklerle Bağdat'a değin erzak taşıma işini yapacak olan Abdül Celil oğullarına gerekli erzağı sağlaması buyuruluyordu. İkinci buyrukta istek daha belirgindi: Vali erzağı, Musul'a ait mukataalardan eyalet hazinesi için mubayaa adı altında toplanan özel bir vergi-ürün kapsamında sağlayıp gönderecekti. Tahılın ayni olarak bulunamaması durumunda erzak Musul'a ait mukataalardan sağlanan parayla tüccarlardan satın alınmalıydı. Böylesi bir durumda para, satın almayı ve taşımayı yapacak Abdül Celil oğullarına verilecekti. Son buyruk Musul valisineydi: Musul'un mubayaacıları eliyle (bunlar Abdül Celil'in oğullarıydı) Bağdat'a bir miktar erzak göndermesi buyuruluyordu.[35]

İki ay süresince peş peşe gönderilen buyruklar, hükümetle taşra toplumunun kimi paralı kesimleri arasında, iç ayaklanma ya da savaş durumunda gelir kaynaklarının dağıtımının nasıl yapılacağını belirleyen pazarlık sürecinin bir özeti gibidir. İlk buyrukta, taşıma işi iki Celili'ye veriliyor; üçüncü buyrukla birlikte, satın almacı (*mubayaacı*) olarak görevlendiriliyorlar. Zahire tüccarı olmak yanında yeniçeri ocağından kimi ortaların yerel önderleri olmaları dolayısıyla, tahılı satın alıp Bağdat'a göndermeyi örgütleyebilecek denli sözü dinlenir ve olanak sahibi adamlardı. Hükümet, yerel düzeyde erzak sağlama işini başardığı görülen bu tür eyalet içinden çıkma mültezimlerle iyi geçinmeyi gerekli sayıyordu. Musul gibi bir uçboyu kentinde, bu mültezimler Osmanlının eyalet hiyerarşisinde ayrıcalıklı bir konumu sürdürmek için bulunmaz bir olanağı ellerinde tutuyorlardı.

Birçok etmenin üst üste gelmesi sonucu bu gruplar Osmanlı yönetim aygıtı içinde kendilerine büyük ölçüde yer edinebildi. Kutsal Bağlaşma'ya karşı sürdürülen uzun savaşın 1699 yılında küçük düşürücü Karlofça Antlaşması'yla son bulması hükümetin mali politikalarını alt üst etti. Alınan yeni bir önlemle devlet, hazineye kıtlığını çektiği nakit girişini sağlamış oldu: Buna göre, mukataa satın alanlar dirliklerinin büyük bölümünü, ömür boyu koşuluyla ve ölümünde çocuklarına aktarılmak üzere kendilerine ayırabilecekti. Bunun yanı sıra, orduların gereksinimlerini karşılama sürecinin geçirdiği dönüşüm yerel mültezimlerin tedarik sürecine yatırım yapmalarının yolunu açtı. 17. yüzyılın büyük bölümünde orduları doyurup donatma işi, bir yandan komuta ekonomisi diye adlandırılagelmiş yol, öbür yandan gelir sağlayıcı politikalar harmanlanarak karşılanıyordu. Devlet reayadan satın aldığı tahıl ve et gibi bazı yiyeceklerin fiyatlarını saptıyordu. Oysa, nakit gereksinimi arttıkça, eyalet vergilerini toplama hakkını İstanbul'da oturan mültezimlere satmaya başladı ve mültezimlerin, topladıklarının bir bölümüyle menzilhanelerin ikmalini yapmalarını ve kalelerde konuşlandırılmış askerlerin ücretlerini karşılamalarını bekledi.[36] 17. yüzyıl Musul'unda, bu mültezimler çoğu kez aynı zamanda Musul valisi oluyordu; valilik makamını, Müslüman olmayanlardan alı-

nan cizyeyi toplamak üzere örgütlenmiş mukataalara en yüksek bedeli ödeyerek elde ediyorlardı.

18. yüzyılda, daha önceki yüzyıllardan üç temel bakımdan ayrılma görüldü: 17. yüzyılda yerel kişiler eyalet valisinin taşeronu ya da adamı olabilmişken, 18. yüzyılda bu tür gruplar satın alma bağlantılarını hükümetle doğrudan kendileri yapabiliyorlardı. Musul'daki bu gelişme, yüzyılın sonuna doğru devletin doğu uçboyunda başıboşluğu engellemede neredeyse tümden yetersiz kalması karşısında, gelir kaynaklarını tam verimle seferber edemeyişinin sonunda doğdu. Musul gibi bir uçboyu kentinde, Abdül Celil oğulları gibi mültezimler, Güney ve Orta Irak art bölgesinin büyük bölümünün aşiret gruplarının denetimine girdiği bir dönemde olanaklardan yararlanmakta gecikmediler. Hükümet, Basra, Suriye ve Anadolu'yu birbirine bağlayan çöl ticaret yollarının denetimini yeniden ele geçirmek için bu kişilerin hizmetine gerek duyuyordu. Musul valisine gönderilen bir dizi buyruğun anıştırdığı gibi, Celilzadeler yavaş yavaş ağırlıklarını koyarak taşıma mültezimi konumundan çıkıp, erzakı hem toplayan hem taşıyan mültezimler haline geldiler.

Gelir kaynaklarının yeniden dağıtımında savaş dönemlerine özgü ikinci önemli değişim, gereksinimlerin doğrudan ayni olarak toplandığı iaşecilik siyasetinden, erzak sağlayabilmenin tek aracının nakit olduğu piyasa koşullarına bağlı bir siyasete dönüş idi. Yerel mültezimlerin erzak toplama hakkını satın alabilmeleri, tahıl ve koyun etinin varlığına ve erişilebilir olmasına bağlıydı. Bölgesel piyasa etkenleri ile devletin yönetsel ve mali politikalarının bir araya gelişi buna olanak verdi. 18. yüzyılın ilk yirmi otuz yılında bölgede görülen iktisadi toparlanma, tahıl ve koyun etinde artık-ürün bolluğu anlamına geliyordu. Aynı zamanda, devlet 1699 yılının ardından iyice zayıf duruma düştüğü için artık fiyatları denetim altında tutmaya dayalı eski iaşecilik sistemini yürütemeyeceğini gördü. Tarımsal artık-ürünlerin akışını denetleyemez olmuştu; bu tür artık-ürünlere erişebilmek için piyasada rekabete girmek zorundaydı. Örneğin, 17. yüzyılın sonuna değin orduların ve İstanbul kentinin iaşesini sağlama görevi kasaplara ve zahire tüccarlarına

belirli bir fiyatla yaptırılıyordu. 18. yüzyılın başına gelindiğinde, orduların iaşesini karşılama işi mültezimlere (mubayaacılara) mukataaya karşılık satıldı. O iş için tahsis edilen nakit kimi zaman cizye gibi vergi gelirlerinden karşılandı ve mültezimlerin tahılı piyasa fiyatlarıyla tüccardan satın almaları istendi.[37] Devletin ve mülteziminin piyasaya girmesi demek, bu tür ürünleri alıp satan tüccarların, devletin sıkıştığı dönemlerde iyi kâr eder duruma gelmeleri demekti. Ayrıca, kırsal bölgelerde vergi geliri toplama işinin ömür boyu iltizama verilmesi, yerel tüccarlarda ve küçük-orta mukataa sahiplerinde bir ölçüde güven uyandırdı ve ekip biçmenin yaygınlaşmasını hızlandırdı.

17. yüzyılda kurulmuş olan yönetim yapısı gereği, Musul bölgesindeki hisar-kasabaların nakit ve erzak gereksinimlerinin karşılanması, aynı zamanda kentin en önde gelen mültezimi olan valiye bırakılmıştı. Askerlerin maaşı ve menzilhanelerin ikmali, çoğunlukla Musul kentinin iltizama verilmiş çarşı pazar vergileri ile koyun ve diğer hayvanlardan alınan vergiler gibi mali mukataalarla karşılanıyordu. 18. yüzyılda yapılan başlıca değişiklik, bu tür vergi gelirlerinin Celilzade İsmail Ağa'ya, 1726 yılında Afganlara karşı seferberlik hazırlığı sırasında, ömür boyu koşuluyla satılmasıydı.[38] Mukataayı satın alan Celilzade İsmail Ağa, âyandan, sermaye sahibi varlıklı bir kişi olarak tanıtılıyordu ve Musul çevresinde sekiz menzilhanenin (Musul, Erbil, Karakuş, Soveyli, Kerkük, Dohuk, Tor Hirban, Köy) ikmalini yapmayı ve gelirin bir bölümünü de İstanbul'a göndermeyi üstleniyordu. 18. yüzyılın büyük bölümü boyunca Celilzadeler bu kentsel vergileri ellerinde tuttular ve buna bir de koyundan alınan vergiyi kattılar; merkezi hükümetin iaşe gereksinimini karşılama görevini de sürdürdüler. Ayrıca, doğu sınırının başka bölgelerinde de mültezimlik yaptılar. 1741 yılında Celilzade Hüseyin Paşa, Nadir Şah'a karşı açılan seferin buğday ve arpa giderini karşılamaya söz verdiği için Basra valiliğine atandı.[39] 18. yüzyılın ilk yarısında, yeniçerilerin artan gücünü dengelemek amacıyla Osmanlıların aldığı, eyalet valisinin konumunu güçlendirmeye dönük yönetim önlemleri Celilzadelerin durumunu sağlamlaştırdı.[40] Musul'da bu süreç daha 17. yüzyılın son on yılına

henüz girilmişken vali Yusuf Paşa'nın beylerbeyiliğinden vezirliğe terfi ettirilmesiyle başladı. Yusuf Paşa işe hemen kent nüfusunun bazı kesimlerine yakınlaşmakla başladı: Onları, terk edilmiş ya da düşük değer biçilmiş köylere, tarlalara yeniden bedel önermeye teşvik etti. Buralar onlara ya tımar (mukataa) olarak, ya da sabit bir para (*maktu*) karşılığı verildi. Hükümet de böylesi gelirlerin merkezi hazine yerine eyalet hazinesine yönlendirilmesini teşvik etmekteydi. Aynı zamanda valilerin bölgesel sorumlulukları, bir dizi kale ve kenti de içine alacak biçimde artırıldı. Böylece, Musul'da, valinin sorumluluğu genişletilerek doğu sınır boyunda ikmalini yaptığı menzilhane sayısı dörtten sekize çıkarıldı. Valinin gücünün artışı bakımından daha da önemli olan, doğu bölgesinde birkaç kentin birden kendisine bağlanmasıydı. Vali Musul'da oturmakla birlikte, birkaç kent merkezinin daha vergilerini muhassıl ya da mütesellim denen adamlarına toplatmaktaydı. Buna göre, 1726-1728 yıllarının Musul valisi, Hisar, Amasya, Rakka ve Adana gibi kentlerin belirli vergilerini toplamakla görevlendirilmişti.[41] Nadir Şah'ın orduları karşısında Musul'u başarıyla savunmasının hemen ardından Maraş, Kars ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı kentleri Celilzade Hüseyin Paşa'nın sorumluluğuna verildi.[42] Beratlarda, erzak sağlama işlevini başarıyla yerine getirmiş olmasının atanmasında başlıca neden olduğu vurgulanıyordu. İaşe sağlama işinin baş sorumluları olma yanında, büyük malikânelere sahip olmanın ve vali olmanın sağladığı üstün konumla, Celilzadeler Musul'da siyaseti; tıpkı İtalyan kentlerine egemen olan, hane temelinde örgütlenmiş aile şirketleri gibi tekellerine aldılar. William McNeill'ın gösterdiği gibi, Milanolu Sforzalar bunlardandı; bunlar zamanla kendilerini dönüştürerek yerel aristokrasi haline gelmiş ve kentin siyaset sahnesine egemen olmuşlardı.[43]

18. yüzyılın başında, valilik mevkii Musul valisine kentsel mukataaların çoğu ile önemli sayıda kırsal mukataa üzerinde denetim hakkı tanıyordu ve dolayısıyla valiye, birkaç hisar-kasaba ve bunların art bölgeleriyle belirlenen daha geniş bir coğrafi alanın sorumluluğunu yüklüyordu. Musul'da valilik mevkii bir ailenin, Celilzadelerin tekeline girdi. Celilzadeler valilik makamının yönetime

ilişkin işlevlerini çeşitlendirdiler ve yatırımlarını kökleştirdiler. Ailenin baş hanesinin üyeleri, devletin doğu sınırındaki savaş çabalarına mültezim ve para sağlayıcı olarak başarıyla destek verdiler. Ana ağırlık üssü Musul'da olmakla birlikte, Celilzadeler devlete gezici mültezimlik de yaptılar: Çabalarını kuzeyde Güneydoğu Anadolu, güneyde Basra olmak üzere doğu sınırında yoğunlaştırdılar. Ordulara erzak yetiştirmenin işleyişindeki gelişmeler, ince ayrıntılı bir para aktarma ve kredi sisteminin varlığını gerektiriyordu. Para, güneydoğu sınırının değişik bölgelerinden ancak böyle bir sistem sayesinde kolay ve güvenli bir biçimde gönderilebilirdi. Öte yandan, çok sayıda askerin silah altına alınması ve bu askerlerin uzun süre Musul ve çevresinde konuşlandırılması büyük boyutlu toplum ve ikmal sorunlarına neden oldu. Eyalet açısından bakıldığında, sistemin çalışması için iki bileşen gerekliydi: Birincisi, Celilzadeler gibi kaynaklar üzerinde denetim sahibi mültezimlerin varlığı; ikincisi, güvenilir ve arkası kesilmeyecek artık-ürün kaynaklarına erişebilme olanağı. Devlet açısından bakıldığında, bir sürü hisar-kasabanın erzak ikmalini çok parçalı bir sistem eliyle yapmak yerine eyalet içinden tek bir güçlü aile ile bağlaşmak, işi yalınlaştırıyor ve devletin sınır boyu bölgeleri üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırıyordu. 1768 Rus-Türk savaşına değin, devletle yerel mültezimler arasındaki bağlaşmalar verimli işledi; ama, yüzyılın son çeyreğinde parçalanmaya başladı. Bu parçalanmanın bölgesel ve yerel nedenlerini aşağıda ele alacağız.

Yerel Mültezimlerin Yapısı[44]

Celili adının yerel kaynaklarda ilk geçişi, ailenin kurucusu Abdül Celil'in ölümü üzerine oluyor. Vakanüvis 1681 yılında Abdül Celil'in ölümü üzerine tarih düşüyor.[45] Adı bir Diyarbakır tarihinde, 17. yüzyılın sonlarına doğru Musul'a göçerek yerleşen bir tüccar olarak geçiyor.[46] Oğullarından Hacı İbrahim'le Hacı Halil Osmanlı belgelerinde ilk kez 1700 yılında Bağdat'a zahire taşıma işini üstlenen zahire tüccarları olarak ortaya çıkıyor. Erzak ikmali yapmakla resmen görevlendirildikleri belirtiliyor. On yedi yıl son-

ra, Halil hem vergi tahsildarı hem de vali yardımcısı (*çavuş* ve *kethüda*) oluyor. Bir başka erkek kardeşi de alay beyi rütbesini elde ederek devletten dolgun bir maaş alıyor.[47] Aile servetini mevki satın almaya yatırıyor ve kısa bir süre sonra yeniçeri birliklerinin başına geçiyor. Vergi toplayıp iaşe sağlamaktayken, aile kısa sürede iş konularını çeşitlendiriyor ve Musul ve Kerkük çevresindeki köylerin vergi gelirlerini yaşam boyu toplama hakkını elde ediyor.[48] Osmanlıların, Safevilerin çöküşünün ardından ele geçirdiği Hemedan ve Tebriz'i savunmak üzere 1726 yılında açtığı sefer sırasında, Celilzade İsmail Ağa kentsel mukataaların ihalesini almayı başardı. Bu mukataalar genelde Musul valisinin elinde bulunduğu için, İsmail sonuç bakımından valilik makamını satın almış oldu. Defterin kenarına düşülen kayıttaki açıklama valiliğin niçin yöreden bir âyana geçtiğini çok açık anlatıyor: Kendisi sermaye sahibiydi (*mümevvel*) ve İran yolu üzerinde, Musul, Mardin ve Diyarbakır dolayındaki menzilhanelerin erzak ikmalini yapmaya söz vermişti. Bundan başka, bölge komutanının (*silahdar*) ordularının o yıl için gereksinimi olan erzağı toplayıp saklama sorumluluğu (*uhde*) da kendisine verildi.

Celilzadelerin devletin askerine erzak sağlama işini kıvırabilmeleri banker ve tüccarlardan yararlanabilmelerine bağlıydı; çünkü, orduları doyurup donatmak amacıyla vergi toplanan bölgelerde biriken parayı, tüccardan tahıl satın alınabilecek bölgelere aktarmak bu banker ve tüccarların işiydi. Bankerlerin çoğu durumda Musevi ya da Hıristiyan olması, Müslüman bankerlerin büyük mültezimlere kredi açmaktan dışlandığı anlamına gelmiyordu. Celilzade Muhammed Emin Paşa'nın bankeri Mustafa el-Abid adında bir Müslüman iken, Celilzade Hüseyin Paşa hem Hıristiyan hem de Musevi bankerlerle çalışmıştı.[49] Paranın bir yerden bir yere aktarılmasında bankerlerin can alıcı bir işlevi vardı ve öyle görünüyor ki, bölgenin her yanında iş yapıyorlardı. Örneğin, Davud el-Yahudi'nin çalışma alanı, İran'ın Hemedan ve Tebriz gibi kentlerinin Osmanlıların eline geçtiği 1725 ile 1730 yılları arasında, doğu sınır boyu kasabalarının bir bölümünü kapsamaktaydı. Musul, Karahisar, Amasya ve Rakka gibi kentlerden para aktarımını

Davud el-Yahudi sağladı. Parayı toplayanlar yeniçeri ocağından, yönetici sınıfından ya da Celilzadeler arasından çıkan mültezimlerdi. Vergi kaynakları çeşitliydi: Koyun vergisi, aşiretlerden toplanan vergi ya da tarımdan alınan vergiler (*miri*) gibi. Kimi durumlarda bu bankerlere borçlanılıyor ve para yine onlar eliyle, dağıtımından sorumlu belirli kişilere aktarılıyordu. Örneğin, koyundan alınan vergi Celilzadelerden bir kişi ile yönetici sınıfından Kara Hisar vali vekili (*mütesellim*) eliyle toplanıyordu. Toplanan para bankere teslim ediliyor, banker de bunu Musul kalesini savunan yeniçerilere aktarıyordu.[50] Yeni ele geçirilmiş olan Hemedan kenti kadısının topladığı para, Rumeli kazaskerine bir başka banker aracılığıyla aktarılmıştı. Aktarma işlemi 18. yüzyıldaki adıyla "mektup" diye bilinen bir senetle yapılmıştı.[51] Çıkılan seferlerin ve sınır boyundaki hisar-kasabaların harcamalarını ve erzak gereksinimini karşılamak, Celilzade hanesine kredi açanların başında gelen bu bankerler olmaksızın olanaksızdı. Üstelik, bankerlik hizmetlerine devlet de bel bağlamış görünüyor ve yöredeki mültezimleri bankerlerle iş yapmaya teşvik ediyordu. 1793 yılında devlet, o zamanki Musul valisi Celilzade Muhammed Paşa'ya bir buyruk gönderip devlete ödemeyi üstlendiği kelle vergisini, maaşları ve diğer vergileri göndermesini istedi. Buyrukta, paranın yarısının düzenlenecek bir poliçeyle İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu.[52] Yirmi yıl sonra, Celilzadelerden bir başka vali, İstanbul'da oturan Musevi bankerine haber göndererek hükümete ödemelerde bulunmasını ve vezirlik alabilmesi için Halet Efendi adında birine 1500 kuruş rüşvet vermesini istedi.[53]

Her ne kadar mültezimlerin çalışabilmesinin baş koşulu bir kredi ve para aktarma sisteminin varlığı idiyse de, işi uzun süreli elde tutmanın güvencesi, kırsal ve kentsel kaynaklara erişebilme becerisiydi. Celilzadeler konumlarını koruyabilmelerini büyük, stratejik kentsel ve kırsal mukataalar üzerindeki denetimlerine borçluydular. Abdül Celil'in oğulları Bağdat seferinin tahıl gereksinimini karşılamaktan sorumlu mültezim olarak atandıktan yirmi yıl sonra, Celilzadeler büyük köylerden Karakuş'un mukataasını ömür boyu aldılar. Karakuş satışa çıkarılan en değerli iki kırsal mukataadan bi-

riydi; çünkü, pazar kurulan bir köydü ve 17. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş büyük bir menzilhanesi vardı. Bu menzilhanenin ikmali, kentin mukataalarından karşılanmak üzere, Musul valisinin sorumluluğundaydı.

Karakuş ve benzeri menzilhaneler için para toplama ve tahsis etmede Musul valisinin büyük karar verme yetkisi vardı. Vali olmaları nedeniyle bu tür mukataalardan gelen paranın çoğu Celilzadelerin elinden geçiyordu ve kendi köylerindeki menzilhanenin ikmalinden onlar sorumluydu. Üstelik, vali olmaktan aldıkları güçle, menzilhane ödentisi deyip, köylüden zoraki para sızdırabiliyorlardı; oysa, bu tür ödentiler kaldırılıp yerine kent içi mukataalardan sağlanan kaynaklar tahsis edilmişti. Kimi köylüler merkezi hükümete yaptıkları şikâyet başvurusunda bu tür uygulamalara karşı çıktılar; menzilhanenin ikmalini yapmanın valinin sorumluluğu olduğunu hükümete hatırlattılar.[54] Celilzadeler kırsal alanda sahip oldukları mukataaları 18. yüzyıl boyunca yaygınlaştırmayı sürdürdüler ve bunun sonucunda Musullu aşiretler ile sürülerini kapsayan çok değerli bir mukataanın vergisini toplama işini satın alabilecek duruma geldiler.[55] Bu mukataayı almaları Celilzadeleri eyaletin göçebe çoban halkıyla yakın ilişkiye soktu. Aşiretlerden Tay aşiretiyle yaptıkları bağlaşmalarla bu ilişkileri geliştirdikleri anlaşılıyor. 18. yüzyılda kırsal alana yaptıkları yatırımı sayısal olarak kanıtlayamıyoruz; fakat, taşımacılık ve sürü besleme alanlarına yaptıkları yatırımların yansımalarını anı-öykülerde buluyoruz. Nehir boyunca Bağdat'a dek erzak taşıma işini çekip çevirmenin yanı sıra, seferlerde savaş levazımını taşımak üzere develere yatırım yaptıkları anlaşılıyor. Bu girişimde ortakları, 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde kimi bölümleri Musul'un dış mahallelerine yerleşmiş bulunan Tay Araplarıydı.[56] Daha önemlisi, Musullu tüccarlar ve küçük-orta mukataa sahiplerinin sürü besleme alanına yatırım yapmaya duydukları ilgiydi. Yazılı kaynaklarda sık sık kentlilere ait sürülerin çoğu kez göçebelerce çalındığına değiniliyor.[57]

Celilzade hanesinin güvenilirliği ve kırsal gelir kaynaklarına erişebilme kolaylığının yanı sıra, düzenli-düzensiz eyalet askerini toplayıp donatmadaki becerisi, savaş dönemlerinde devletle ve yöre

halkıyla ilişkilerini belirlemede anahtar görevi yaptı. 18. yüzyılın ilk yarısında, asker toplamak için birkaç kaynağa başvurdular. İlk dayanakları kentteki yeniçeri ortaları oldu. Celilzade ailesinden üç hane başının adlarına ağa olarak bilinen komutanlık unvanı iliştirilmesinden anlıyoruz ki, daha 18. yüzyılın çok başlarında yeniçeri ocağına sızmaya başlamışlardı.[58] Ya bir biçimde ilişkileri yoluna koyarak ya da hegemonyalarına karşı çıkanları yok ederek yeniçeri ortalarının başına geçtiler.[59] Ayrıca, 18. yüzyıl içinde kendilerine bağlı milis birlikleri kurdular. 1726 yılına gelindiğinde İsmail Ağa –sözünü ettiğimiz hane başlarından biri– çoktan böylesi milis birliklerinden birinin komutanı (*emir*) olmuştu; eyalet valiliğini ele geçirmesi üzerine paşa yapıldı. Çeşitli Celili hanelerinin servetleri arttıkça, tebaa ve kullar (*hadem*) edinmeye başladılar.[60] Celilzadelerin maiyetinde özgür kişiler olan yanaşmalar bulunduğu gibi *memluk* diye bilinen köleler de vardı. Her iki grup de sefere çıkıldığında hane başına eşlik ediyor, vali olarak atandığı kente birlikte gidiyordu.[61] Maiyetteki bu kişilerin askeri niteliklerini bilmiyoruz. Bilebildiğimiz, çeşitli Celilzade hanelerinin yaptırdıkları, hisarı andıran evlerde barındıkları. Hanenin askeri gücü, büyük olasılıkla, çıkarabildiği asker sayısıyla ölçülüyordu. Bölgedeki aşiretlerle girişilen çatışmalarda hanenin çıkardığı asker sayısı, İran'la girişilen büyük çatışmalara göre daha az oluyordu. Çoğu zaman büyük seferlere katılmak üzere gelmiş paralı askerlerin (*levend*) kente yerleşip kaldığı olurdu. Celilzadeler bunları da asker olarak tuttular.[62]

Tümünü hesaba katarsak, yüzyılın birinci yarısında Musul kentinin çıkarabildiği asker sayısı 1000 dolayındaydı. Her yüz kişilik grubun başına bir kişi geçmek üzere, içlerinden on emir çıkardı. Askerin tümüne valiye yakın bir yeniçeri ağası komuta ederdi.[63] 1734 yılında Nadir Şah'a karşı girişilen ilk savaşta hükümetin tutturduğu yoklama defteri kayıtlarında görünen asker sayısı ile yörenin vakanüvisinin verdiği sayı birbirini tutuyor. O sırada Musul 934 asker vermiş. Bunlardan 366'sı 17. yüzyıldan beri eyalet hükümetinden maaş alan kayıtlı yeniçerilermiş.[64] Oysa Celilzadeler, kendilerine "haydi" denince çok sayıda kişiyi silah altına alabiliyorlardı. 1735 yılında Celilzade Hüseyin Paşa'ya gönderilen buy-

rukta, Nadir Şah'a karşı savaşmakta olan Bağdat valisine 500 kendi askerinden, 1000 de paralı asker göndermesi istenir.[65] Celilzadeler çok zaman, yerel savaşlar için hem Kürt hem de Arap aşiretlerini silah altına alabiliyordu. Bu aşiret askerlerinden en ön sırada saldırı amacıyla yararlanılıyordu. Aşiret askerini yeniçeriler ve levendler izliyordu.[66] Aşiret birliklerinin büyüklüğü konusunda bilinenler anı-öykü türünden. Örneğin, belirli dönemlerde Celilzadelerle bağlaşan Tay Araplarından bir kabile 600 atlı, 200 silahlı yaya (*tüfengci*) asker çıkarabiliyordu.[67]

Celilzadeler, paralı askerler dışında, tımar ve zeamet sahiplerinin getireceği dirlik askerini de hesaba katardı. Bu askerlerin sayısı yüzyılın ikinci yarısında azalmaya başladı. Azalmanın nedeni, gittikçe daha çok toprağın ömür boyu koşuluyla iltizama verilmesiydi. 17. yüzyılın başlarında yazdıklarında, Ayni Ali, tımar ve zeamet sayısını 271 olarak kestiriyor.[68] 18. yüzyılın başında tımar sayısı 120'ye, zeamet sayısı 16'ya düşmüştü.[69] 19. yüzyıldan otuz yıl almışken, sayı 100 tımarın altına inmişti.[70] Dirlik sahiplerinin getirdiği savaşçı sayısı bir yandan kendi hane halkının büyüklüğüne, öte yandan da ödenti topladıkları köylerin nüfusuna bağlıydı. Tımar ve zeamet sahipleri, 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde askerlik hizmetinden bağışık olma hakkını hükümetten satın almaya başlamışlardı. Yine de askerlikle ilgili işlevleri 18. yüzyıla değin son bulmadı; fakat dirlik sahipliğinin anlamı ve yapısı değişti. 18. yüzyıla gelindiğinde, dirlik verilenler artık kent nüfusu içindeki seçkinlerden seçiliyordu ve bunların daha ünlüleri hane halkı bulunduruyordu. Alaybeyi ve Yasin el-Müftü aileleri, kendileri hane halkı bulunduran ve aynı zamanda kentteki bazı yeniçeri birlikleri ile yakın bağlantıları olan zeamet sahiplerindendi.[71] 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, değişik Celili hanelerinden kişiler tımar ve zeamet sahibi olmaya başlamışlardı. Ailenin "bey" ve "emir" takımı olarak bilinen bu kişiler, ya sefere katılmamak için bedel ödüyor ya da maiyetleriyle birlikte geliyorlardı.[72] Genel olarak, topraklı sipahi örgütlenmesi işlevini tamamen yitirmedi ve asker sağlayan bir kaynak olma durumunu korudu; çünkü, zaimler ve tımarlılar sık sık sefere katılmaya çağrılıyor ve onlar da reayasının bir bölümünü ya-

nına alıp geliyordu.[73] 18. yüzyılın sonuna doğru, Musul'un Celili valisi, Süleymaniyeli Baban ailesine karşı giriştiği bölgesel boyutlu bir çarpışma dolayısıyla, 50 zaim, 200 yeniçeri, 200 levend ve zaim reayasından 200 köylüyü seferber edebiliyordu.

Devletin, savaş işinin yönetimini özel mültezimlere emanet etmesinin toplumsal ve siyasi sonuçları olacaktı. 18. yüzyılda silah altına alma ve donatma işleri yöre valisinin ayrıcalıkları arasına katılmıştı. Vali, kendi maiyeti, milis kuvvetleri ve bağlaşıklarından oluşan hanenin başında bulunurdu. Dirlik sahibi kentli seçkinlerin haneleri de asker kaynağı olarak aynı düzeyde önemliydi. Seferberlik büyük ölçüde para yetiştirmeye ve yerel oyuncuları yönlendirmeye dayandığı için, bu haneler kentteki çeşitli hizip ve gruplaşmalar arasında bir denge tutturmak zorunda olduklarının ayırdına vardılar. Kentte yerleşik hanelerin "sahip olduğu" köyler halkından ve mal taşımacılığında çoğu kez ortaklık yaptıkları bağlaşık aşiretlerden asker alınması sonucu, kırsal alanda siyaseti haneler belirlemeye başladı. Kent içindeyse, hanelerin sefere asker getirme aracı olarak güçlenmesi, bundan böyle hizipçilik politikasını yürütebilmek için yeniçerilerin bu hanelerden bazılarıyla dayanışma içine girmelerini gerektiriyordu.

Haneler arası siyasi didişmeler, hem kırsal hem de kentsel alanda, zaman zaman şiddet ve baskının damgasını vurduğu gerilimleri doğuruyor ve kızıştırıyordu. Öte yandan unutmamalı ki, Musul gibi bir sınır boyu eyaletinde, devletin iç ve dış düşmanlarına karşı savaşmak üzere silahlı adamların seferber edilmesi, ortalıkta bol miktarda silah bulunduğu anlamına geliyordu. Oysa, kırda ve kentte yaşayan halkın silahlanması, Celali İsyanları sırasında imparatorluğu saran bunalımın tersine, tarım üretiminde düşüşe ve göçebe çoban nüfusta artışa neden olmadı. Yıllar süren hastalık salgınlarına ve kırsal alanda yaşanan huzursuzluklara karşın, en azından Musul'un nüfusu sürekli arttı. Kırsal alana yapılan yatırımlar yoğunlaştıkça, göçebe çoban toplulukların kimi kesimleri tarımsal uğraşlara atıldı. Bu gözle görülür aykırılığı nasıl açıklayabiliriz? Yanıtı, yöre ortamındaki güç ilişkilerinin geçirdiği değişimde bulabiliriz. 17. yüzyıl sonlarında çok daha hareketli olan köy-

lüler ve göçebe çoban halkların, 18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde o eski hareketliliği kalmamıştı. Bu sonucu doğuran başlıca neden, bu toplulukların kimi kesimlerinin, yakınlıkları dolayısıyla kırsal dünya ile daha sıkı ilişkiler kurabilen yörenin kentli güç odaklarına bağlanmalarıydı. Kentli eşrafın tarıma yatırım yapması sonucu kırsal alanda yaşayan halkın hareketliliğinin daha da azalması, halkın kentteki siyasi çekişmelerin içine çekilmesi demekti. Şiddet ve "düzen"sizlik o düzeydeydi ki, küçük-orta mukataa sahibi eşraf ve seçkin hanelerin yürüttüğü siyasete girmişti.

Savaş ve Yerel Ekonomi

Yerel kaynakları devlet hizmetine dönük yönetmek üzere haneler örgütleyen özel mültezimlerin sayıca çoğalmasında, Musul'un bir sınır boyu eyaleti ve asker toplama merkezi olmasının büyük payı vardı. 18. yüzyılın ilk yirmi otuz yılında geçirdiği iktisadi gelişmeyi Musul büyük ölçüde savaş mekanizmalarının yarattığı talebe borçluydu. Savaşın Musul'un ekonomisi bakımından ne denli önemli olduğunu değerlendirebilmek için, Musul'un nüfusunu etkileyen büyük kapışmaların sayısına bir göz atmak yeter. Birincisi, 18. yüzyılın başında Orta-Güney Irak'ın ve Basra kentinin art bölgelerinde aşiretlerin egemenliğini kırmak için Osmanlı hükümetinin canla başla örgütlediği çabalardı. Halep, Diyarbakır, Musul, Şehrizor ve Bağdat kentlerinin valilerinden sefere adam ve erzak sağlamaları istenmişti.[74] Yirmi yıl sonra, Afgan işgali ve 1722 yılında Safevilerin çöküşünün ardından ortaya çıkan iktidar boşluğu ortamında, İran'ın ele geçirilmesi amacıyla Musul ve Bağdat valilerine, asker seferber etme ve erzak sağlama buyruğu verildi. 1722 ile 1746 yılları arasında İranlılarla bir dizi savaş oldu.

Yazın ve arşiv kaynakları incelendiğinde, savaşın neden olduğu yıkımın Musul köylerini acınacak duruma düşürdüğü görülür. Fakat bu durumu hafifleten, seferberlik nedeniyle Musul mallarına talebin artması olmuştur. Yerel askerlerin sayıları ve bileşimlerine ilişkin bilgi dağınık ve düzensizdir. 18. yüzyılın büyük bölümünde Musul'da beş yeniçeri ortası konuşlandırılmıştı.[75] Yazın kaynaklarından elde

edilen dolaylı kanıtlar, değişik İran hükümdarlarıyla girişilen askeri hesaplaşmalarda yeniçeri ortalarının sayısının artığını gösteriyor. 1750 ile 1760'larda Musul'da bulunmuş Dominiken tarikatı papazı Dominico Lanza ile konuşan Musullular, Musul'un küçük bir kent iken, kente yerleşen çok sayıda Kürt ve Türk asker yüzünden çok çabuk büyüdüğünü anlatırlar. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Lanza'ya öyle görünür ki, kentte oturanların çoğunluğu yeniçeri ortalarından kişilerdir.[76] Belgeler, Lanza'nın izlenimlerini doğrulamakta. Eski yerel yeniçerilerle, yeni askerler arasındaki gerilim 1730'larda kentte şiddetli çatışmalara neden oldu. Musullular bu askerlerin neden olduğu karmaşa ve kötülükten yakınırlar.

Her ne kadar güvenilir sayılara ulaşmak zorsa da, Nadir Şah'ın 1734 yılında çıktığı birinci sefere ilişkin sayısal veriler sağlayan bazı arşiv belgeleri var. Bunlardan birincisi, silahdar komutasında Musul'da konuşlandırılmış askerlerin ve maaşlarının kaydedildiği defterdir. Askerler Musul, Diyarbakır ile, Adana, Malatya ve Kara Hisar gibi diğer Güneydoğu Anadolu kentlerinden toplanmıştı: Birlikler yeniçeri, sekban, serdengeçti ve sipahilerden oluşmaktaydı.[77] Tümü sayıldığında toplam asker sayısı 10.231 idi. Bunun içinde Musul'un yerlisi asker yüzde onu geçmezdi. Askerlere üç ayda bir ödenen maaş tutarı 77.539 kuruştu.[78] Bu tutar kent içi vergiler kapsamında toplanan gümrük vergileri, kelle vergisi, çarşı pazar vergileri ile kente giren hayvanlardan alınan vergilerin yıllık tutarının iki katından fazlasına denkti; ömür boyu mukataa satışından hükümetin sağladığı gelir toplamının yedi katını aşıyordu.[79] Kırsal alanda ve kent içinde Musul ekonomisine karışan para, tarım ürünlerine ve zanaat sektörü mallarına talep yarattı. Bu tür mallara olan talep, loncaların koyduğu kural ve nizamnamelerin sınırları içinde kalarak üretim yapan Musullu zanaatkârlar tarafından zar zor karşılanıyordu. 18. yüzyılda, yirmili yıllardan başlayarak zanaat sektöründeki üretim, lonca sisteminin sınırlamaları dışında yapılır oldu ve kentli seçkinler yeni serpilen zanaatkârlara işlik ve araç gereç kiralayarak üretime bir yanından para desteği sağladılar. Çarşı-pazar vergileri, gelirlerini artırmak isteyen mültezimlerle, vergilere karşı çıkan zanaatkârlar arasında sürekli tartışma konusu oluyordu. Za-

naat sektöründeki üretim artışının yanı sıra tarım üretiminde ve hayvancılıkta da verimi artırmaya dönük bir gelişme vardı.

Savaşın kırsal alanda yaşayan halk üzerindeki etkisini yakından görmemizi sağlayan iki belge daha var: Birincisi, kentin doğusunda önemli bir menzilhane olan Karakuş köyündeki at sayısı ile atların bakımı için yapılan harcamaların belgeleri. Köy, yüzyıl başlarında, yirmili yıllara gelirken Celilzadelerin en büyük hanesinin malikânesi olmuştu. Celilzadeler kentsel vergilerin hem yöneticisi hem de mültezimi konumuna gelince, menzilhanenin para gereksinimini Musullulara sattıkları mukataalardan elde ettikleri gelirle karşılamaları beklendi. Aslında yaptıkları şuydu: Menzilhanelere gelir sağlayan mukataaları yerel taşeronlara iltizama vermişlerdi.[80] Hangi gelirin hangi menzilhaneye tahsis edileceğinin belirlenmesiyle, paranın köydeki menzilhane yöneticilerinin eline geçmesi arasında kademe kademe taşeronların yer alması, paranın aktarımında ağır işleyen bir sürece yol açıyordu. Erzak isteğinin derhal yerine getirilmesini gerektiren seferberlik zamanlarında, hükümet başka gelir kaynaklarına başvuruyordu. 1727 yılında, menzilhanelere para bulmak için, mevkufat adı verilen bir saltanat gelirinden medet umdu.[81] Bu uygulama, kırsal ekonomiye eyalet dışı kaynaklardan para aktarmak demekti. Karakuş menzilhanesi, 1727-1728 yılında, on aylık süre içinde toplam değeri 4654 kuruş tutan 1470 at bulmak zorunda kaldı. Bu tutar, daha on yıl önce devletin malikâne satışından elde ettiği 12.121 kuruşun üçte birine eşitti.[82]

Savaşın köylüler üzerindeki etkisini sergileyen ikinci belge, iki Osmanlı-İran savaşına ilişkin bölük pörçük bilgiler içeriyor: Savaşlardan birincisi 1724 yılındaki kapışma, diğeri Irak'ı ikinci kez ele geçiren Nadir Şah'ın 1743 yılındaki Musul kuşatması. Belgenin birinci bölümü savaşın köyde neden olduğu aşırı fiyat artışlarını ve köyde ortaya çıkan tarım ürünleri ve canlı hayvan talebini kaydediyor. Temel besin maddelerini yerel pazardan satın almaya alışmış köylüler fiyat artışlarından zarara uğramaktaydılar. Pazardaki yüksek talep yüzünden gereksinimlerini tam karşılayamayan köylülerin, tarım mallarını çoğu kez fiyatların düşük kalmayı sürdürdüğü yerlerden almaktan başka çaresi kalmıyordu. Yine de birinci

savaş sırasında köylülerin karşılaştığı sorunların tek kaynağı mallara olan yüksek talepti. 1743 yılında durum değişmişti: Çok sayıda adam Musul'un art bölgesine üşüştü. Köyleri yağmalıyor, köylüleri soyuyor, tanesini topladıktan sonra tarlaları yakıyor, evleri, ibadet yerlerini yıkıyorlardı.[83]

Bu en sonuncu sefer sonrasında kırda yaşayan toplulukların yerlerinden edilmiş olmaları, kentte yerleşik eşrafın kırsal alanda gücünü artırmasında çok etkili oldu. Kırsal alanda yaşayan halk, evini bırakıp kentin savunmasına koşmaya teşvik edildi.[84] Kimi durumlarda, kentli eşrafın bazı kesimleri terk edilmiş topraklara, malikâne almak üzere, yüksek fiyat önererek el koydular.[85] Bunun da ötesinde, kentli eşrafın askeri birliklerin başında bulunması köylüyle kent arasındaki bağları pekiştirdi ve kimi zaman da yeni bağlar geliştirdi. Bu tür bağlantılar yalnızca iktisadi çıkarlar üzerine değil; kırsal toplulukları kentin siyaset kültürünün içine çeken çok daha derin bağlar üzerine de kurulabiliyordu. İşte böylece, Yarımca ve Karakuş gibi köylerin halkı, kenti ve imparatorluğu savunmaya koştular. Valinin isteğine uyarak köylerinden kalkıp, çoluk çocuk kente indiler.[86] Meryem Ana tasvirinin kentteki büyük kilisenin çatısında görünmesi, bu Hıristiyan köylülerin savunma görevine daha da kutsallık kattı. Görünme olayından çok etkilenen Musullu Müslüman bir aydın Meryem Ana'yı ululayan ve kenti savunmaya koşan Hıristiyan halkı öven bir şiir kaleme aldı. Bundan kısa bir süre sonra, vali Celilzade kentte ve köylerde sekiz kilisenin yeniden yapımı için para tahsis etti.[87] 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, kentteki siyasal gruplaşmalar topraklı seçkinlerin "sahip olduğu" köylerin adıyla anılmaya başladı. Bu gruplaşmalarda başı çekenler sık sık aralarındaki çekişmelerde köylüleri arkalarına alıyorlardı.[88]

Savaş ve şiddet amaçlı seferberliğin sermaye ve nüfus dağılımı üzerindeki etkileri sayısal olarak ortaya konamıyor. Her ne kadar Nadir Şah'a karşı çıkılan birinci seferle ilgili olarak yukarıda anılan sayılar büyük seferlerin çapına ilişkin ipuçları verse de, kırsal alan halkı üzerinde savaşın uzun erimli etkilerine ilişkin elimizde yalnızca anı-öykü türü bilgiler var. Hiç kuşku yok ki, köylere yer-

leşmiş, sürekli köyde yaşayan asker kişiler bulunmaktaydı. Musul mahkeme kayıtlarından elimize ulaşabilenler yalnızca 19. yüzyıl ortalarına ait olsa da, miras kayıtlarını örnek grup olarak alırsak şöyle bir dağılım çıkıyor: Kırsal alandaki nüfusun yaklaşık yüzde 10'unun asker kişiler olduğunu görüyoruz. Bunların yüzde 35'i ağa adı verilen varlıklı toprak sahipleriyken geri kalanlar, adam başına bir atı ve az sayıda silahı olan, az paralı sıradan askerlerdi.[89] Yüzdeler 18. yüzyılın her dönemi için geçerli olmayabilir; çünkü 18. yüzyılda seferberlik düzeyi iki karşıt uç arasında gidip geliyordu: Bir uçta, iktisadi kaynakların büyük ölçüde yeniden örgütlendiği büyük seferberlik dönemleri; öteki uçta, şiddetin azaldığı, öncelikle kaynakların bölge ölçeğinde yeniden paylaşımını sağlamaya dönük dönemler vardı. Bu düşük yoğunluklu şiddet dönemlerinde kırsal alanda yaşayan halk ya kentli güç sahiplerinin taleplerine karşı direnmek üzere örgütleniyor ya da kırsal alandaki geri kalan halkın üzerine çullanmak amacıyla kenti yönetenlere kapılanıyordu.[90] Her durumda, savaşı örgütleme ve toplum düzenini sağlama süreçlerinin özelleştirilmesi sınır boyu eyaleti Musul'da, kırsal alan halkının, ekonomisiyle birlikte, kentin, bölgenin ve en son da imparatorluğun içine doğru emilmesi sonucunu doğurdu.

Bağlaşmanın Çatırdaması: 18. Yüzyıl Ortalarında Devlet ve Mültezim İlişkileri

Siyasi hanelerin, dizginleri elden kaçırmamak için kırda ve kentte şiddeti yönlendirmede gösterdikleri beceri, özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında güç kazandı. 18. yüzyılın ilk yarısında, kırsal alanda yaşayan halk silah altına alındığı zaman bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve onun eyaletteki savunucularının korunması amacıyla yapılıyordu. Hem kendi çıkarları hem de devletin çıkarları yönünde işgücünü seferber edip sermayeyi yönlendirebilen siyasi hane önderlerinin kullandığı gerekçe buydu. 18. yüzyılın ikinci yarısında yerel siyasi hane ile devlet ilişkileri gerginleşti. Celilzadeler ve yerel bağlaşıkları 18. yüzyılın ilk yarısında devlete özel mülte-

zimler olarak hizmet etmeye razı iken, zaman geçtikçe eskisi gibi gönüllü hizmet etmez oldular. Mültezimlerdeki bu tavır değişikliğinin çeşitli nedenleri vardı. Osmanlı hükümeti, kaynakları paylaştırma ve imparatorluk sınırlarının bütünlüğünü korumadaki becerikliliği sayesinde dizginleri büyük ölçüde elinde tutabilmişti.

Sultan Ahmed'in ordularının 1715'te Belgrad'da yenilgiye uğramasıyla başlayıp 18. yüzyılın ikinci on yılında güçsüz Safevi devletine saldırılarla son bulan dönemi anlatan Musullu vakanüvisler, merkezi hükümetin yürüttüğü askeri siyaset konusunda birbirini tutmayan görüşler ileri sürerler.[91] Nadir Şah'ın Musullularca yenilgiye uğratılması olayı, kırda ve kentte çok sayıda ömür boyu mukataanın piyasaya düşmesiyle üst üste gelince, yerel eşraf (küçük-orta boy mukataa sahipleri) ve alimlerin bağlılığını tazelemeye yaradı. 1768'den sonra Rus cephesinde yaşanan yenilgiler devlet seçkinlerinin politikalarına olan desteği aşındırdı. Bu yenilgileri anlatan metinlerde, devletin yiten ağırlığının ve batmışlığının ayırdında olmanın acısı görülüyor. Akralı Zahir el-Ömer ile Mısır'da Ali Bey el-Kebir isyanlarının ayrıntıları, iki Celilzade hanesi arasında süren hizipçiliğin ve şiddetli çatışmaların anlatılarıyla pekiştiriliyordu. Durumdan kaygılanan Musullular, devletin meşruiyetini sürdürme yeteneğinin acılı bir biçimde sınandığını artık açıkça görüyorlardı.

Bu durum, merkezi hükümetin Kerkük Valisi ve daha sonra da Musul Valisi Celilzade Süleyman Paşa'ya gönderdiği bir dizi buyrukta görüldüğünden daha açık hiçbir yerde görülemez. Basra 1775 yılında hâlâ Kerim Han Zend'in güçlerinin kuşatması altındayken ve Bağdat'ın İranlıları püskürtmek amacıyla asker ve erzak toplamaya çalıştığı bir sırada, devlet İranlıların üzerine gönderecek bir ordu oluşturamıyordu. Süleyman'a, iaşeden sorumlu resmi mültezim (yani mubayaacı) olarak atandığını bildiren bir buyruk gönderildi. Tüccardan piyasa fiyatlarıyla erzak satın alıp Bağdat'a taşıtacaktı. Süleyman hükümetin buyruklarına kulak asmadı. Yalnız Bağdat'a erzak göndermemekle kalmadı; istifçilik yaparak vurgun vurmak umuduyla, tahıl ve koyun tüccarlarının mallarını piyasa fiyatlarından satmalarını engelledi. Hükümetin ikmal süreci

üzerinde hiç olmazsa görünürde denetim uygulayabilmek uğruna harcadığı çabaların umutsuzluğunu Süleyman'a gönderdiği aşağıdaki mektup yansıtıyor:

> Sen, yukarıda adı zikredilen vezir, gönderdiğimiz birçok mektuba karşın, Bağdat valisinin erzak ve asker gereksinimini karşılamaya yardımcı olmaktan kaçındın. Bağdat bölgesindeki mukataalar İranlıların saldırısına uğradığı ve bu yüzden erzak kıtlığı ve yoksulluk çekildiği için bu yaptığın daha da tehlikeli. Musul'un mubayaacısı olarak devlete ait miri vergileri toplayıp erzak aldıktan sonra Bağdat'a göndermen için bir buyruk gönderdik. Ümmet-i Muhammed'in ve onun meşru ordularının yardımına koşmak, onun erinç ve gönencini sağlamak zorunluluğu vardır. Bu görev dürüstlükle ve savsaklamadan yerine getirilmeli. Tarım ürünü (*gilal*) Musul'dan gönderilmeli ve istifçilik yapılmamalıdır.[92]

Celilzade Süleyman'ın ahlaki duyarlığına, dürüstlüğüne ve İslam ümmeti için duyduğu kaygıya umutsuzca bir çırpınışla seslenen buyruk çok şey anlatıyor. Celili valilerine yüzyılın ilk yarısında gönderilen buyrukların hiçbirinde böyle bir çaresizlik havası yoktu. Daha da önemlisi, bu ve bunu izleyen buyruklar, mültezimlerin desteğini arkasına almakta devletin içine düştüğü yetersizliği sergiliyor. Yüzyılın ilk yarısındaki savaşlarda, erzak alımı için harcanan para çeşitli kaynaklardan sağlanıyordu. Nadir Şah'a karşı girişilen son savaşta mubayaa için tahsis edilen paranın bir bölümü Mardinli Hıristiyanlardan toplanan cizyeden ayrıldı. Bu vergi gelirleri, piyasadan erzak satın alacak olan Musul valisine aktarıldı.[93] Hükümet, Rus-Türk savaşı sonrasında, mültezimleri ve Musul valilerini devlet adına topladıkları vergilerin bir bölümünü erzak alımında kullanmaya ikna edemedi. Bunun nedeni biraz da, savaş ve ayaklanmalarla geçen yıllar sırasında Musullu siyasi hanelerin devletin gelir kaynaklarının çoğunu sahiplenmesi ve tekelleşmesi olabilir. Yüzyılın ikinci yarısının en göze çarpan yanı, siyasi hanelerin tarım üretimine, hayvancılığa ve kırsal alanda zanaat sektöründeki üretime büyük yatırım yapmasıydı.[94] Bu tekelleşme, kırsal alanda bu hanelerle bağlaşmaya girmemiş halk kesimleri ile köye yatırım yapmış kentli küçük-orta mukataa sahibi eşrafa pa-

halıya patladı. Toprak sahibi seçkinlerin ve onların bağlaşıklarının baskısından bunalanlar, denetime kafa tuttukça kentte ve kırsalda şiddet çoğaldı. Merkezi hükümet açısından bakıldığında, gelir kaynaklarının eyalet seçkinlerince denetimi demek, sermayelerinden daha büyük parçaları yerel düzeyde egemenliklerini sürdürmek için yatırıma ayırmaları demekti; bu ise, imparatorluğun askeri gereksinimleri için kalan paranın azalması anlamına geliyordu. Üstelik, tahıl ve koyun satışları üzerinde denetimleri arttıkça piyasayı ele geçirdiler. Tahıl ticaretini tekel altına alma girişimleri hükümetin ve küçük-orta mukataa sahibi eşrafın çıkarlarına ters düşüyordu. Hükümet iaşe sağlama sorununu, başka gelir kaynaklarını buraya yönelterek çözmek yerine, halka doğrudan yeni bir iaşe vergisi bindirerek çözmeye çalıştı. Bu para bulma stratejisi, köylülerin yerel mültezimlere daha çok borçlanmasından başka sonuç doğurmadı. Mültezimler, devlete borcunu ödeyebilmesi için köylüye yeniden borç verdiler.[95]

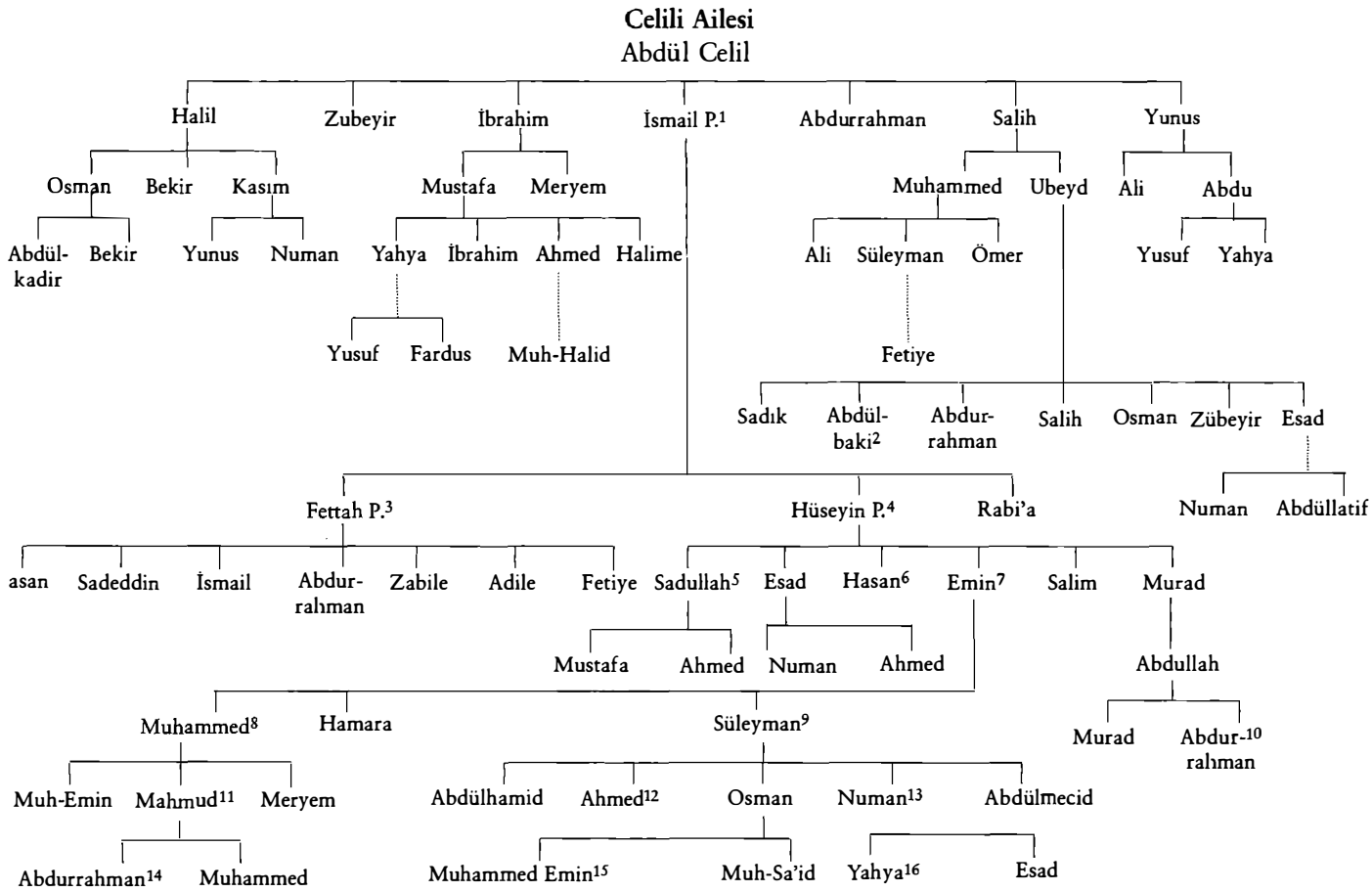
18. yüzyılın son on yılına gelindiğinde, özel mültezimlerle çıkar birliği yapmanın artık devlet için çıkar yol olmadığı merkezi hükümetçe anlaşıldı. Özel mültezimlerin belirlediği gündem devletinkine uymuyordu. Musullu mültezimlerin kazandığı gücü sınırlamada iki gelişme yaşamsal önem taşımaktaydı. Birincisi, ticareti tekellerine almaya ve İngiliz East India Şirketi ile bağlaşmaya çalışan Bağdat valilerinin artan gücünün önünü kesmekti. Göreneğe bağlı Osmanlı hükümetinin elinden, Bağdat'ın gücünü Musul'unkiyle dengelemekten başka bir şey gelmezdi. Bu yarışmayı yitiren açıkça Musullu siyasi haneler oldu.[96] Yabancı ticaret şirketleriyle bağlantıları bulunmayan ve Bağdat'ın Memluk kökenli hanelerinin askeri örgütlenmesinden yoksun Musullu haneler, iç çekişmeler yüzünden zayıf düşmüştü. Ticaretle uğraşan kesimlerin desteğini sağlamak yerine, bu kesimden büyük borçlar almaya ve haraç toplamaya başladılar. 19. yüzyılın ilk on yılında, Bağdat valisinin desteğiyle yörede haneleri yerinden oynatma girişimleri oldu. Ayrıca, Bağdat'ın Memluk hanelerinin askeri ve iktisadi gücü arttıkça hükümet onlara Güneydoğu Kürdistan, Musul art bölgesi ve Cizre'nin yönetiminde ayrıcalıklar tanıdı.

Bağdat valilerine tanınan yönetsel ayrıcalıkların sağlamlaşması devlete sınır boylarında daha sıkı denetim uygulama ve doğu sınırını savunma ayrıcalığını elde etmek için yarışanları eleme olanağı verdi. Özellikle Kerim Han Zend'in yenilgiye uğratıldığı 1776 yılından sonra, Bağdat valileri, artan bir hızla, doğu cephesinde devletin yegâne değilse bile başlıca mültezimleri durumuna geldiler.

Yine eşit kertede önemli olan bir diğer konu da devletin, dayatma örgütlenmesini tek elde toplama kararıydı. Artık özel mültezimlerin asker seferber etme ve gelir kaynaklarını sağma aracı olarak yararı kalmamıştı. Bunların yerini, giderleri ayrı bir hazineden karşılanan ve özel okullarda eğitim gören Nizam-ı Cedid askerleri aldı. Yeni siyasetin Musul toplumu üzerindeki etkisini değerlendirebilmek zor. Siyasi haneler ile bağlaşma içinde olan yeniçeri ortalarının başlarını korkutmuş olmalı. Siyasi hanelerin iktisadi politikalarının ve ellerinde bulundurdukları maiyet ve yanaşmaların, ticaret kesimine ve küçük-orta mukataa sahibi eşrafa çok zararı dokundu. 1826 yılında Celilzadeler yönetimini deviren halk isyanı sırasında kalabalıkların üzerine yürüdüğü tek yapı, Celilzade Yahya Paşa ve yeniçeriler arasındaki yandaşlarının halktan yağmaladıklarını sakladıkları, saray adıyla bilinen yerel hükümet binasıydı.[97] Merkezi hükümetin kurduğu Nizam-ı Cedid'i düşününce, bu hanelerin yeniçeri ortalarıyla birbirine yandaş olmalarını anlamak zor değil.

Sonuç

Charles Tilly, savaşı örgütlemenin ve para kaynakları bulmanın devletlerin oluşumunda ve kentlerin merkezi devletle ilişkilerinde baş rolü oynadığını saptıyor. Sermaye ve dayatma düzeni arasındaki ilişkileri tipleriyle örneklemeye çalışırken, devletin dayatma düzenini örgütleme yeteneğinin toplumsal sınıfları örgütlemekten geçtiğini ileri sürüyor.[98] Benzeri erken modern Avrupa devletlerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da devletin etkili savaş yapma yeteneğini belirleyen, sınıflar arası bağlaşmalardı: Devleti

Celili Ailesi
Abdül Celil
Halil
Zubeyir
İbrahim
İsmail P.[1]
Abdurrahman
Salih
Yunus
Osman
Bekir
Kasım
Mustafa
Meryem
Muhammed
Ubeyd
Ali
Abdu
Abdül-kadir
Bekir
Yunus
Numan
Yahya
İbrahim
Ahmed
Halime
Ali
Süleyman
Ömer
Yusuf
Yahya
Yusuf
Fardus
Muh-Halid
Fetiye
Sadık
Abdül-baki[2]
Abdur-rahman
Salih
Osman
Zübeyir
Esad
Numan
Abdüllatif
Fettah P.[3]
Hüseyin P.[4]
Rabi'a
asan
Sadeddin
İsmail
Abdur-rahman
Zabile
Adile
Fetiye
Sadullah[5]
Esad
Hasan[6]
Emin[7]
Salim
Murad
Mustafa
Ahmed
Numan
Ahmed
Abdullah
Muhammed[8]
Hamara
Süleyman[9]
Murad
Abdur-[10] rahman
Muh-Emin
Mahmud[11]
Meryem
Abdülhamid
Ahmed[12]
Osman
Numan[13]
Abdülmecid
Abdurrahman[14]
Muhammed
Muhammed Emin[15]
Muh-Sa'id
Yahya[16]
Esad

* Celili ve Ömeri ailelerinin soyağaçları şu kaynağa dayanıyor: Percy Kemp, "Mosul and Mosuli Historians in Jalili Era (1726-1834)", doktora tezi, Oxford Üniversitesi, 1979.

1. İsmail Paşa: 1726-1727 yıllarında ilk Celili vali ve iaşe mültezimi.
2. Abdülbaki ibn Ubeyd Ağa: 1785-1786 yıllarında vali, Celili valilerinin en az popüler olanı. Ailenin, yeniçeri komutanlığı yapan Ubeyd Ağa kolundan geliyor.
3. Fettah Paşa: 1769-1771 yıllarında Celilzade Hüseyin Paşa'ya ait en büyük haneye karşı geleli ve Celili hanesinin liderliğini yaptı.
4. Hüseyin Paşa: İlk olarak 1730'da valilik makamına atandı. Ondan sonra 1757-1758 yıllarına kadar toplam yedi kez aynı göreve tekrar getirildi. Doğu sınırının en önemli mültezimi.
5. Sadullah Paşa, Hüseyin Paşa'nın oğlu: 1810-1812 yılları arasında valilik yaptı. Bu mevkiyi Halet Efendi'ye rüşvet vererek elde etti. Bkz. 5. Bl.
6. Hasan Paşa: Hüseyin Paşa'nın oğlu, 1818 yılında vali.
7. Emin Paşa: İlk kez 1752 yılında atandı. 1775'e kadar beş kez yeniden atandı. 1768-1775 Türk-Rus savaşında Rus cephesinde hizmette bulundu.
8. Muhammed Paşa: Emin Paşa'nın oğlu, 1789-1806 yılları arasında valilik yaptı ve Celililerden bu görevde en uzun süre kalan kişi oldu.
9. Süleyman Paşa: İlk kez 1771-1775 yılları arasında vali oldu. 1786-1789 yıllarındaki son görevine dek aynı makama üç kez atandı.
10. Abdurrahman Paşa: Abdullah Bey'in oğlu, 1821-1822 yıllarında vali.
11. Mahmud Paşa: Muhammed Paşa'nın oğlu, 1818-1821 yıllarında vali.
12. Ahmed Paşa: Süleyman Paşa'nın oğlu, 1812-1817 ve 1818-1821 yılları arasında vali.
13. Numan Paşa: Süleyman Paşa'nın oğlu, 1806-1808 yılları arasında vali.
14. Abdurrahman Paşa: Mahmud Paşa'nın oğlu, 1827-1828 yıllarında vali. Celililere karşı ayaklanan isyancılar tarafından öldürüldü.
15. Muhammed Emin Paşa: Osman Bey'in oğlu, 1829'da vali. İsyancılar ve önderleri tarafından başarılı bir biçimde azledildi. Daha sonra Ömerzade Hasan'ın oğlu Kasım Paşa vali oldu.
16. Yahya Paşa: Numan Paşa'nın oğlu, 1822-1827 yılları arasında vali. Görevde olduğu yıllar Celili egemenliğinin sonunu simgeledi. 1826'da şehir halkı Ömerzade Kasım önderliğinde ayaklandı.

yöneten seçkinlerle eyaletlerdeki kentli ileri gelenler ve sermayedarlar arasında sağlanan bağlaşmanın ne tarzda olduğu yaşamsal önemdeydi. 17. yüzyılın sonlarından başlayarak devlet, askerin iaşesini sağlama ve paralı asker tutma işini yerel sermaye sahiplerine verdikçe, bu kesimle devlet arasındaki bağlaşma daha eşit bir hal aldı. Sermaye sahiplerinin Musul kentindeki konumlarını, belki servetlerinden daha çok, yana yakıla asker arandığı zaman savaşta dövüşecek köylü kentli halk bulma ve onları denetim altında tutma becerileri belirliyordu. Devletle taşralı sermaye sahipleri arasındaki bağlaşma, devletin varlıklı kullarından borç almasına ve Musul'unki gibi art bölgelerin insan ve iktisadi kaynaklarına daha kolay el atmasına olanak veriyordu. Celilzadeler gibi taşralı sermaye sahipleri ve küçük-orta mukataa sahibi eşraf, devletin gelir kaynaklarına yatırım yapmakla büyük iktisadi ve siyasi çıkarlar elde ettiler: Mukataalar satın alarak ticari tarım ürünleri üzerinde daha sıkı denetim kurabildiler; zanaat sektöründeki üretim üzerindeki egemenliklerini pekiştirdiler; ve yatırımları sayesinde kentteki tüccar topluluğunun daha sıkı bağlaşığı konumuna geldiler.

IV

Osmanlı'nın Kırıntılarla Yetinip Ekmeği Başkalarına Bıraktığı Dönem: İltizam Sistemi ve Taşra Toplumu

Yardım et de seni bir temiz soyayım diye ferman çıkardı.
Musul atasözü

Erken modern dönemde Avrupa'yı inceleyen tarihçiler iltizam yöntemi ve mevki satışını, meteliksiz kalmış devlet seçkinlerinin aldığı geçici mali önlemler olarak çözümlemişlerdir.[1] Yeni devletler, bir ölçüde bağımsızlaşıp tektip vergilendirme yeteneğini kazanır kazanmaz, bu önlemleri bırakmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu tarihçilerine gelince, onlar bu görüşü benimsemede daha kararsız kalmışlardır. Bunu, toparlanış değil devletin "vergi sağına" güçlerinde düşüşe doğru bir gidiş olarak görme eğiliminde olmuşlardır. Ancak Avrupa'nın esinlediği Tanzimat reformları iledir ki, vergilendirmeyi tek merkeze ve ilkelere bağlama konusunda ciddi bir çaba vardır. Erken modern Avrupa devletlerinde görülen vergi sağma aygıtları hedefi tutturmuş olsun olmasın, sonunda, modern çağa gelindiğinde artık açık seçik görünen şudur: Devlet, dayatma ve uzlaşma yoluyla, yönetim çarklarında standartlaşmayı, vergilerde

genelleşmeyi sağlayabilmiştir.[2] Pek çok örnekten birini vermek gerekirse, Fransız monarşisinin vergileri tek merkeze ve ilkelere bağlama girişimi (bu girişimlerin 14. ve 15. yüzyıllara giden bir evveliyatı varsa da), bölgesel ve yerel meclislerin vergi koyma ve toplama ayrıcalıklarını sınırlamak yönünde, hükümdarların uyguladığı bilinçli politikaların sonucunda gelişme sağlayabildi. Birçok mali politikanın denendiği ve yerel ileri gelenlerle uzlaşmalara gidildiği uzun bir süreçten geçildi. Eğilim, vergi koyma hakkının bölge meclislerinden merkezi hükümete aktarılması yönündeydi. Devinimin yönü, eski düzenin koşullara özel uygulamaları yerine, daha genelleştirilmiş ve türdeş bir yönetsel ve mali sisteme doğruydu.[3]

Aynı dönemdeki Osmanlı mali politikaları bu sisteme taban tabana zıt gibi görünüyor. 15. yüzyılın birinci yarısı ile 16. yüzyılın ikinci yarısı arası, Osmanlı mutlakıyetinin doruğu olarak değerlendiriliyor. Devletin mali ve yönetsel yapıları imparatorluğun her yerinde az çok tekdüzen uygulanmaktaydı. Her ne kadar kanunnameler, ele geçirilen topraklarda fetih öncesi geçerli koşulları göz önünde bulunduruyorduysa da, 16. yüzyılın sonlarına doğru gidişat yasaların ve mali politikaların türdeşleştirilmesi yönündeydi.[4] Nüfus artışı ve enflasyon eğilimleri, yüksek savaş harcamalarıyla bir araya gelerek, 16. yüzyılın son on yılı ile 17. yüzyılın büyük bölümünü, toplumsal ve iktisadi çalkantıların yaşandığı bir dönem yaptı. Bunu, çok çetin ve neredeyse sürekli bir mali bunalım izledi ve devlet hem doğu hem de batı cephelerindeki savaş giderlerini karşılamak amacıyla bir dizi mali önlem denedi. Denenen önlemler arasında makam ve mukataa satışları geliyordu. Yönetici seçkinler sınıfından olmamalarına karşın, bu tür makamları satın alabilecek paralı kişilere yönetim aygıtının kapısı açıldı.[5] Vara vara öyle bir mukataa türüne varıldı ki, paralı kişiler mukataaya ömür boyu sahip olabiliyor ve vârislerine bırakmalarına devlet karışamıyordu. Malikâne adı verilen bu mukataa türü, merkezin elindeki gücün taşralı âyana aktarılmasındaki araç oldu. 18. yüzyılın ilk yarısındaki kısa ara dışında, devlet sürekli olarak mali ayrıcalıklarını bu taşralı seçkinlere temlik etti. Fransa'da olanın tersine, Osmanlı İmparatorluğu'nda gidiş, merkezi yönetimden adem-i merkeziyetçiliğe doğru oldu.[6]

Osmanlı devletinin 17. yüzyıldaki mali örgütlenme ve politikalarına ilişkin yeni bilimsel araştırmalar, devletin oluşumunu yukarıdaki gibi sunan anlatıları değiştiriyor: 17. yüzyılda mali yönetim örgütü daha yaygınlaştı ve daha uzmanlık gerektiren bir nitelik kazandı.[7] Taşra yönetim aygıtı, her biri doğrudan devlete bağlı, çok sayıda ufak tefek dirlikten (tımar) oluşan bir sistemden, bölge çapında derleyip toparlayıcı bir sisteme dönüştü. Bu yeni sistem daha geniş, bölge ölçekli yönetim birimleri doğurdu ve bu birimleri daha hiyerarşik ve kendi içinde sınırları belirlenmiş bir bürokratik yapıya bağladı. Sonuçta, iltizam yöntemi ya da devletin mali gelir kaynaklarını sağma işinin özelleştirilmesi, devletin mali ayrıcalıkları üzerindeki denetimi elinden kaçırdığının bir göstergesi olmayabilir. Örneğin, Ariel Salzmann'ın görüşüne göre malikâne, Osmanlı devletinin bir dizi büyük ve pek çok sayıda küçük yatırımcıdan borç almasına olanak sağlayan bir sürü stratejiden yalnız birisiydi. Salzmann'a göre, bu yatırımcılar –ister payitaht İstanbul'da, ister herhangi bir taşra kentinde otursunlar– yeni seçkinler olarak her şeylerini Osmanlı toplum örgütlenmesinin sürmesine bağlamışlardı. Bundan dolayı, malikâneleri eski Osmanlı rejiminin çöküşünün başlangıcı gibi görmediler; tersine, malikânenin yerleştirilmesini, ayrıcalıklarını çoğaltmak ve sürdürmek telaşında olan devlet seçkinlerinin giriştiği akılcı bir siyasi ve iktisadi uygulama saydılar. Bunun, merkezi hazineyi fukaralaştırmak pahasına yapılmış olması, Avrupalı erken modern dönem seçkinleri ile Osmanlı seçkinlerinin çeşitli kesimlerinin toplumsal bileşiminin birbirine benzemediği ve önlerindeki seçeneklerin ayrı ayrı olduğunu gösterir yalnızca.[8]

Taşralı kent seçkinleri ve Musul eşrafı açısından, malikânenin uygulamaya konmuş olması devletle aralarında yararlı bir bağlaşma sağladı ve kentte toprak sahibi iki toplum tabakasının ortaya çıkmasına yol açtı: Küçük ve orta mukataa sahibi eşraf ve büyük topraklı seçkinler. Merkezi hükümetin mali politikalar üretip uygulamaya koyabilmesi için, önce Musul halkının çeşitli kesimleri ile bir pazarlık sürecinden geçmesi gerekmişti. Daha da özgül biçimde söylemek gerekirse, ömür boyu mukaata uygulamasına geçilmesiy-

le birlikte, devlet gelirlerinden küçük paylar edinenlerin birbirleriyle kurdukları aile ilişkileri yoluyla zaman içinde devlet hazinesinin belirli ailelerin eline geçmesi sonucu, devlet, Musul'un akrabalık bağlarıyla örülü siyasi yaşamının içine doğrudan çekildi.

Topraktan sağlanan vergi gelirlerinin parçalanması ve alınır satılır hale gelmesi, Musul'un siyasi kültürü üzerinde iki sonuca yol açtı: Birincisi, bu tür gelirleri babalarının malı gibi gören ve yörede gittikçe genişleyerek çoğalan bir talep sahipleri çevresi oluştu. İkinci sonuç ise, Musul toplumunun durmadan büyüyen kesimlerinin Osmanlılaşması ve çıkarlarına uygun biçimde siyasete karışmaları oldu. Osmanlılaştırma, kırsal gelir kaynaklarının satışı ve dağılımına egemen olan kentli küçük ve orta mukataa sahibi eşraf ve ticaretle uğraşan kesimler aracılığıyla gerçekleştirildi.

Malikânelerin uygulamaya konulması ile devlete ait vergilerin taşralı bir mültezimler hiyerarşisinin elde ettiği getiriye dönüşme süreci tamamlandı. Devletin vergi gelirlerini özelleştirmenin hukuki sonuçları çok derin oldu. Malikâne, vergi gelirinin mülkiyetinde bir geçiş evresini temsil ediyordu: İstekliye kısa süre için kişiye özel hak olarak verilen bir vergi geliri tarzından, ilkeleri belirlenmiş bir devir süreci uyarınca mülkiyet hakkının el değiştirmesine olanak veren daha genelleştirilmiş bir mülkiyet biçimine geçişte bir ara biçimdi. Şunu iddia ediyorum: 18. yüzyılda tarım üretiminin ticarileşmesi, toprağın getirisi üzerinde mülkiyet haklarının sağlamlaşması bağlamında gerçekleşti. Malikânelerin uygulamaya konulmasıyla eşzamanlı ortaya çıkan hukuki gelişmeler, bir yanıyla da olsa, 18. yüzyıl Musul'unda tarım üretiminin ticarileşmesinin 16. yüzyıldakinden farklı olduğunu açıklıyor. Ayrım yalnızca sermayenin belli ellerde toplanmasında değil, aynı zamanda topraktan alınan ürünlerin mülkiyetinin yasal tanımındadır.

Dirlikten Malikâneye

Taşradaki maliye düzeninin 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında geçirdiği dönüşümü iki eğilim biçimlendirdi. Birincisi, oldukça birbirinden kopuk, tek tek İstanbul'a bağlı yönetim birimlerinin

bölge kentlerini merkez alan esnek bir sistem durumunda birleştirilmesiydi.[9] İkinci eğilim, devletin vergi gelirleri üzerine kurulu mülkiyet tanımlarının geliştirilmesi ve farklılaşmasıydı. Bir başka deyişle, arada geçen evrim süresinde şu oldu: Musul toplumunun yerel kesimleri ile merkezi hükümet arasında, neyin devletin malı olduğunun pazarlığı yapılarak anlaşmaya bağlandı. Bu süre boyunca, çatışma alanı gelirin mülkiyeti ve nasıl bölüştürüleceği konuları oldu. Osmanlı yasalarına göre, devlet mülkünün özel bir türü olarak tanımlanan toprak mülkiyeti, kırsal alandaki diğer bütün mülkiyet tanımlarının ana hatlarını belirleyen başat yasal örnek durumuna geldi. Ömür boyu koşuluyla verilmiş bir mukataa olan malikâne ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal tabakalaşma sisteminin işleyişini belirleyen dağıtım ve alım satım ilişkileri yeniden tanımlandı. Sonuçta, 18. yüzyılda Musul'da malikâne uygulaması, o güne değin, şöyle ya da böyle muafiyet statüsü alarak devlete vergi ödemekten kaçmış toplum kesimlerini devletin vergilendirmesine olanak sağladı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda taşra maliyesini nasıl yönettiğinin ana hatları iyice belgelenmiştir.[10] Musul ve art bölgesi, Anadolu'nun diğer bölgelerine ve Suriye'ye çok benzer biçimde yönetiliyordu: Bu taşra yönetim sistemi, askerlerin ve memurların reayadan vergi toplamalarına, tarım etkinliklerini gözetim altında bulundurmalarına ve güvenlik ve dirliği sağlamalarına olanak veriyordu.[11] Vergi gelirinden pay almaya karşılık, bu eyalet askerleri maiyetlerindeki adamlara bakacak, seferberlik durumunda adamlarıyla birlikte sultanın çağrısına uyarak sefere gidecekti.

Musul'un kırsal alanından toplanan vergiler, kırsal alanda oturan bir sınıf asker (*tımar* ve *zeamet*), kentte oturan ve İstanbul'un kısa süreler için atadığı taşra valileri (*has mirliva*) ile gelirleri saltanat hazinesine (*has şahi*) tahsis edilmiş aşiretlerin ve köylerin ödentilerini toplayan mültezimler arasında bölüşülürdü.[12] Osmanlı vergi sisteminin kırsal alandaki en küçük birimi köylü hanesiydi. Osmanlı devleti bu birimi, bir çift öküzle sürebilecek kadar toprağa (*çift*) sahip hane halkı olarak tanımlıyordu.[13] Musul'un 16. yüzyıldan kalma toprak ölçüm kayıtlarının ekinde yer

verilmiş kanunnameler bir çifti yüz dönüm olarak tanımlıyor.[14] Kendi topraklarını ekip biçen özgür bir köylü sınıfının bulunduğu gerçeğini unutmayan ve Bizans/Türk/İslam birleşimi bir vergilendirme siyasetinden yola çıkan devlet, mali siyasetiyle küçük köylü hane halkını yanına çekmek ve onun geçimini düşünmek durumundaydı.[15] Köylüler ekip biçtikleri toprağın büyüklüğüne göre vergilendiriliyorlardı. Vergiyi ya (bir çift, yarım çift gibi) çiftlik başına ya da topraksız köylü hanesi adı altında ödüyorlardı. Devlet (yani padişah) vergileri, Tanrı adına tüm toprakların kollayıp gözeteni olduğu ideolojik gerekçesine dayanarak topluyordu. Müslüman çiftçilerden alınan başlıca vergi çift vergisi (*resm-i çift*) idi. Diğer vergiler arasında yönetim vergileri; tahıl, meyve bahçeleri, değirmenler, boyahaneler ve otlaklardan alınan vergiler ile hayvan vergisi vardı.

Nüfusun yüzde 35'ini oluşturan Hıristiyan köylüler, kullanım (tasarruf) vergisi ödemiyorlardı; onun yerine kelle başına bir vergi ödüyorlardı. Bir de *ispençe* adı altında ödedikleri tarım vergisi vardı. Müslüman köylüler gibi Hıristiyan köylüler de düzenli olarak ürün üzerinden vergi ödemekteydiler: Köylerde ve devlete ait miri arazide bu vergi, kaldırılan tahılın beşte biri oranındaydı. Bu vergilerin tümüne birden rüsum adı veriliyordu ve belgelerde *mal-ı miri* olarak anılıyordu. Tarıma elverişli toprakların büyük bölümü miri arazi olarak ayrılmıştı; miri topraklardan, kaldırılan tahılın beşte biri oranında İslami haraç vergisi alınıyordu. Köylerin ve toprakların küçük bir yüzdesi ise karma-mülkiyet (*malikâne-divani*) altında bulunuyordu ya da vakıflara ayrılmıştı. Vakıf köylerinin ödentileri dinsel vakıfların giderlerini karşılamakta kullanılıyordu.

Musul art bölgesinde kimi köyler Hz. Muhammed'in soyundan gelen dini seçkinlerin (seyyidler) malıydı. Bu köyler için de malikâne-divani türü bir mülkiyet düzenlemesi uygulanıyordu.[16] Malikâne-divani köyler, öşri toprak olarak niteleniyordu. Öşriyye, Müslümanların elinde bulunan topraklardı; bunlardan onda bir ile sekizde bir arasında değişen vergi alınırdı.[17] Osmanlılar bu köylerin mülkiyetine sahip çıkmadılar. Seyyidlerin şeri-

at hukukuna göre (*bi suret-i şer'*) açıkça tanımlanmış hakları olduğunu biliyorlardı. Bu mülkiyet biçiminde, malikâne sahipleri kaldırılan tahılın onda birini alıyor, bunun dışında kalan vergiler (*rüsum-i örfiye*), tahıl üzerinden alınan vergi de içinde olmak üzere, devletin oluyordu.[18] Devletin payına düşen vergiler çoğu kez, nakit karşılığında seyyidlere iltizama veriliyordu; böylece seyyidler hem mal sahibi hem de vergi tahsildarı oluyorlardı. Bu nedenle köy, tımar sahiplerine tahsis edilmiş köylerin dışında tutulmuş oluyordu. Oysa bu, olağan bir uygulama sayılmazdı; çünkü, vergi geliri fazla olan daha büyük köyler genellikle tımar ve zeamet sahiplerine tahsis edilirdi. Bu durumda devletin payına düşen vergileri dirlik sahipleri toplardı.[19] Seyyidlerin sağdığı, özel mülkiyet altında bulunan toprağın getirisi değildi; seyyidlere bırakılan, ele geçirildiği zaman Müslümanların mülkiyetinde bulunan topraklardan devletin şeriat uyarınca alması gereken vergiydi. Bu, özel mülkiyete kılıf olsun diye uydurulmuş bir yasa değildi; tersine Osmanlı devletinin, diğer bütün vergileri toplarken ve köylünün toprağı ekip biçme hakkına güvence sağlarken dayandığı temeldi.

Malikâne-divani adı altında varılan uzlaşmayla, aralarında çok keskin Hz. Ali taraftarları ya da Şii olan Musul seyyidleri, Osmanlı'nın kırsal yönetim yapısı içine katıldı. Bu mülkiyet türünün tanımının yeterince bulanık olması, devletin seyyidlerin toprak üzerindeki haklarıyla oynamasına olanak veriyordu. Devlet, bu toprakların öşri toprak olduğunu kabullenerek, İslami vergilerin yalnızca bir bölümünden vazgeçmiş oluyordu.[20] Seyyidler, paylarına düşeni istedikleri gibi kullanabiliyor, bir vakfa ya da vârislerine bırakabiliyorlardı. Özel mülkiyet altında bulunan yalnızca öşür idi; yoksa, toprağın kendisi değil.[21] 1575 tarihli Musul tahrir defterinde 106 köyden on tanesi, malikâne-divani sistemi kapsamında seyyid ailelerine aitti. Bu aileler topraklı seçkinler olmaktan uzaktı. Topladıkları vergilerin mülkiyeti İslami kalıtım yasalarına göre vârislere aktarıldıkça, bölüne bölüne küçük parçalara ayrılıyordu. Örneğin bir köyün ödentileri 1575 yılında on iki seyyid ve çocukları arasında paylaştırılıyordu. Seyyid ailelerinin kimi kesimleri

paylarını dinsel vakıflara bırakarak bu tür ufalanmalardan kaçınmak istese bile, tutumları bu seçkinlerin ayakta kalmasını sağlamada önemli bir etmen olmadı. Onların en önemli gelir kaynağı, kentteki boyahanelerin ödentileriydi. Bu gelir kalemi kırsal alandan topladıklarının tümünü kat kat geçiyordu.[22] Malikâne-divani mülkiyet biçimi ile Musul kenti ve köylerinin çevresindeki topraklar (çift ya da yarım çift gibi) üzerinde kullanım hakkı mülkiyeti arasında ufak bir ayrım vardı. Musul kentinin ve köylerinin çevresindeki topraklar çoğunlukla ulema, seyyidler ve türbedarlardan (türbe bekçileri) oluşan bir topluluğun üyeleri elindeydi.[23] Bu kişilere tasarruf hakkı tanınır ve vergi ödemekten muaf tutulurlardı. Bu tasarruf hakkı miras yoluyla vârislere aktarılabilir, fakat vakfa dönüştürülmezdi.

Kırsal alanda toprak mülkiyetinin bu değişik türleri arasına bir de mülk kavramı katıldı. Daha erken türler gibi mülkün tanımı da, devletin hangi tür mali ayrıcalıkları hangi kertede tanıdığına göre yapılmaktadır. Mülkün ne anlama geldiğini iki küçük örnek olay sergiliyor: Molla cemaati üyelerinden biri, Safevilerle savaş esnasında terk etmek zorunda kaldığı toprağı (bir çift) yeniden alma girişiminde bulunmuştu. İlk kaydedildiğinde defteri yazan kâtip toprağı devlet toprağı olarak kaydettiği için, mal-ı miri üzerinden alınan öşür ve resimler uygulanmıştı. Molla toprağın kendisine ait olduğunu ileri sürerek devletin aldığı vergilerden muaf tutulmasını istedi. Musul çevresindeki bahçelerle ilgili ikinci örnekte de aynı olay yaşandı: Bahçeler kuşaklardır bir seyyid ailesine aitti ve devlete vergiden muaftı. Her iki olayda da, mülk kavramının en belirleyici özelliği devletin vergilerinden muaf olma durumuydu.

Kırsal alanda toprak mülkiyeti biçimlerinin sonuncusu vakıf idi. İki türlü kırsal vakıf vardı. Birincisi, vakfa dönüştürülmüş kırsal taşınmazlardı. 16. yüzyılda çoğunlukla çift ya da yarım çiftle ölçülen topraklar, vakfedenin soyundan gelenler yararına ayrılarak kuşaklar boyu vârislerce yönetilirdi. 16. yüzyılda kırsal taşınmazların din kurumlarına vakıf olarak bağışlanması çok az görülüyor. Defterlere özel mülk olarak geçmiş kimi değirmenler bulunmasına karşın, kırsal alandaki değirmen ve boyahane gibi ta-

şınmazların vakfa dönüştürüldüğü de görülmüyor. Vakıfların en büyük olanları, Sultan Süleyman'ın bıraktıklarıdır: Bazı köylerden devletin payına düşen vergi gelirlerini vakfetmiştir. Bu durumda vakfa dönüştürülen köyün kendisi, başka bir deyişle, köylülerin ekip biçtiği topraklar değildi; devlet payı olarak gerçekleşen vergilerdi. Aradaki ayrım önemli; çünkü, köylüler bu ayrıma dayanarak –dinsel vakıfların yöneticilerinin ya da kentli seçkinlerin gasp etme çabalarına karşın– toprağı ekip biçme haklarını koruyabildiler.[24] Vakıf köylerin değeri 1539/1541 yıllarında toplam kırsal alan vergi gelirinin yüzde biriydi. Diğer köylerdeki nüfusun ve üretimin vakıf köylerindekini kat kat geçmesiyle bu oran 1575 yılında azaldı.

16. yüzyıl, kırsal artık-ürünlerin dağılımında ve mülkün tanımında bir dizi değişikliğe tanık oldu. Her ne kadar Osmanlılardan önce Musul'u yöneten Akkoyunlular ile Safevilerin mali sistemleri konusunda pek az bilgimiz varsa da, malikâne-divani mülkiyet biçiminin Akkoyunlular yönetiminde varlığı olasılık dışı değildir.[25] Kırsal artık-ürünlerin çeşitli kırsal gruplar arasında dağılımını belirlemede bu önceki mülkiyet biçimlerinin ne denli etkili olduğunu kestirmek zor. 15. yüzyıl ve 16. yüzyılın başı, Güneydoğu Anadolu'da ve Irak'ta büyük toplu yer değiştirmelerin yaşandığı bir dönemdi. Böylesi koşullarda, verginin ölçüsü kaçabiliyor, topraktan kaldırılanın ne kadarının gerçekte kişinin kendi hakkı olduğu karışabiliyordu. Durum ne olursa olsun, Osmanlılar kendilerinden önceki dönemde bilinmeyen bir dirlik sistemini uygulamaya koydular. Bu sistemle birlikte, vergi geliri üzerinde çeşitli grupların hangi hakları bulunduğuna ilişkin yeni bir tanım ortaya çıktı. Musul kırsalında yaşayan halkın büyük çoğunluğu, kırsal alanda oturmakta olan bir grup askerin yanı sıra şimdi bir de saltanat ya da eyalet hazinesince vergi toplamakla görevlendirilmiş adamlarla uğraşmak zorunda kaldı. Bir yandan da, vakıfların yöneticileriyle, topraklı seyyidlerle başa çıkmak zorundaydılar. 17. yüzyıla gelindiğinde, Musul'un köylüsü de kentlisi de bu iç içe geçmiş haklar dizgesinin ayrıntıları konusunda uzman kesilmişti.

Celali İsyanları'nı ve Safevilerle savaşı izleyen yıllarda halkın Musul kırsalını boşaltması, toprakların uzun zaman ekilip biçilemediği anlamına geliyordu. Bu durumun, toprağı yeniden ekmeye ilgi duyan köylüler ile ektirmeye ilgi duyan kentlileri derinden etkileyen sonuçları oldu. Osmanlı kanunnamesi, köylü hanelerin toprağı kullanma hakkına sahip olmasına izin veriyordu. Toprağı üç yıl ekip biçmeden boş bırakan, haklarını yitiriyordu; bu durumda, ürün üzerindeki hak, toprağı ekip biçmeye ve vergisini ödemeye gönüllü ve gücü yeten kişilere bağışlanıyordu. Musul gibi sınır boyu bölgelerinde, sürekli yer değiştirme durumunda kalan kırsal alan halkı bakımından bunun anlamı şuydu: Toprak, yıllardan beri kullanma hakkına sahip olmuş köylünün elinden alınıp, ille köylü kökenli olması koşulu aranmaksızın, paralı kişilere aktarılabilirdi; yeter ki gerekli vergileri ödeyecek ve toprağı ektirmek için topraksız köylü tutacak parası olsun.

Boş bırakılmış, ekilip biçilmeyen toprakların varlığı devletin önemli vergi geliri yitirmesi anlamına geliyordu. Saltanat ve eyalet hazinesine giren toplam vergilerin içindeki payı oldukça yüksek olan Musul gibi bir bölgede vergi kaybı daha beter duyumsanıyordu.

Saltanat hazinesine ayrılmış vergiler, ya kişilere dirlikler tahsis etmek yoluyla ya da vergi toplama hakkının kısa süreli (çoğunlukla üç yıl) satışı yoluyla toplanıyordu. Mukataa satın alabilmek için kişi başlangıçta bir toplu bedel ödemekten başka, topladığı vergilerin belirli bir miktarını hazineye vermeye razı olmalıydı. Geri kalanı, ilk başta yaptığı yatırımın getirisi olarak kendisine saklayabilirdi. 1688-1689 yılları için Musul'un vergilerinin yüzde 71'i iltizama verilmişti; gerisi tımarlı sipahilerin elindeydi.[26] Bu yüzde oranı 1575 yılında saltanat ve eyalet hazineleri adına gerçekleşen yüzde 65'lik vergi payına yakındır.[27] İltizama verme uygulamasının 17. yüzyılda yaygınlaşması, devletin ya da eyalet valisinin doğrudan kendi adamlarına toplattığı vergileri etkiledi. İltizam uygulaması, imparatorluğun vergi ödemekle yükümlü kulları arasından kırsal alana yatırım yapan yeni bir grup küçük ve çoğu kez geçici yatırımcının ortaya çıkmasına neden oldu. Bu yatırımcıların büyük çoğunluğu, yazdıkları dilekçelerde kırsal alan

kaynaklarına sahip çıkmalarını şu gerekçeye dayandırıyorlardı: Terk edilmiş köyler, topraklar ya da "sahiplerinin" vergisini ödemeyi savsakladığı köyler ve toprakların vergisini ödeme sözü veriyorlardı. Örneğin, 1681 yılında, Musul'un kuzeyine düşen Ayn Sifne bölgesinde bir köyün vergi toplama hakkını almak isteyen Mustafa adındaki kişinin verdiği dilekçeye karşılık çıkarılmış bir ferman var. Köyün, saltanat hazinesine girmekte olan vergi gelirleri 16. yüzyıl defterlerinde 8375 akçe olarak hesaplanmıştı. Mustafa'nın 9000 akçe önermesi vergi toplama hakkını elde etmesine yetti ve toprağı ektirmeye söz verdi; çünkü, köy terk edilmiş ve harap durumdaydı. İkinci bir kez daha iş aynı fiyatla Mustafa'da kalmak koşuluyla bu, Mustafa açısından sonuçta kârlı bir anlaşmaydı.[28] İlk fiyat 16. yüzyılda köylülere ağır gelmiş olmalı. Akçenin 1685 yılında değerinin düşürülmesinden sonra 17. yüzyıl boyunca hızla baş aşağı gitmesi, Mustafa'nın önerdiği bedeli devede kulak düzeyine indirmişti.[29] Öte yandan, herkes çekip gittiği için köyde kullanım hakkının mirasçısı olarak hak iddia edecek köylü kalmamıştı. Bu tür mültezimler ile terk edilmiş köylere yeniden yerleşen köylüler arasında varılan anlaşmalara ilişkin pek az bilgi var elimizde. Bir bakıma, mültezim kendi köylülerini getirip daha kârlı bir artık-ürün paylaşımını dayatabilirdi.

Öte yandan, 17. yüzyılda kırsal alanda görülen insan kıtlığı, terk edilmiş topraklara yeni yerleşen köylülerin geçmişte, 16. yüzyılda, yaşanmışlara bakarak mültezimlerle çok daha iyi pazarlık gücü yakalamalarına olanak vermiş olabilir.[30] Böylece mültezimler kullanım hakkını kendi üzerlerine geçirmeyi beceremeyip, bu hakkı, emeklerinin karşılığı olarak toprağı ekip biçen köylülere bırakmak zorunda kalmış olabilir.

Musullular, daha çok kentte oturanlar, geliri bakımından tımar sınıfına giren köyler ve toprakların vergi toplama hakkını satın almak için fiyat önerebiliyorlardı. Verdikleri bir dilekçede, beş Musullu Ba'şika ve Orta Harab adlı iki köyü tımar olarak paylaşmak istediklerini bildirdiler. Adı geçen köylerden geriye neredeyse bir yıkıntı kalmış olup (*harab müşrif olup*), bu beş kişi ekim dikim işlerini yaygınlaştırmaya söz veriyordu. Aynı yıl içinde, geliri eyalet ha-

zinesine girmekte olan bir köy, hazinenin denetiminden çıkarılıp, öşür ve resimlerini ödemeye söz veren bir başka Musulluya verildi.[31] Tımarların yavaş yavaş Musul'un kentli kesiminden kişilere temlik edilmesi eyaletteki tımar sisteminin ortadan kalkmasına yol açmadı. Devlet hazinesinin tımarlarca doldurulan bölümü, Musul'un yerlisi seçkinlerin denetimine girmiş oluyordu yalnızca. Bu seçkinler, 18. yüzyıl başlarında Musul'un Sipahiyye adı verilen bir semtinde oturmaktaydılar.[32] Ya sefere katılıp yanında asker getirmek yoluyla hizmet etmeyi sürdürdüler ya da askerin bakımına harcanmak üzere bir bedel ödediler. Her biri, kırsal alandan sağlanan artık-ürün üzerinde hak iddia eden bir dizi toplumsal gruptan biri içinde yer aldı.[33]

1680'lerin sonuna gelindiğinde, Osmanlıların Kutsal Bağlaşma'ya karşı açtığı seferin ortasında, Musul kırsalında artık-ürünün toplanması ve paylaşımında oldukça kaypak bir görünüm vardı: Bu yüzden, pay kapmak için yarışan, kıt kaynaklara sahip çok sayıda kişiye gün doğdu. Bunun yanı sıra, tımarları kişilere tahsis etme sistemi yerel valilere çokça söz hakkı tanımaktaydı. Yerel valilerin, bir sipahinin ölümünü merkezi hükümete bildirmeyi atlayıp tımarı kendilerine tahsis etmeyi yeğlediği sık görülen olaylardandı. Kimi zaman da, boş kaldığı için merkezi hazineye geri dönen tımarlar eyalet valisine bırakılıyor, kime tahsis edileceğine vali karar veriyordu.[34] Özellikle Yusuf Paşa'nın Musul vali vekilliği sırasında durum böyleydi. Yusuf Paşa kırsal alanda vergi veren tabanı büyütmeyi aklına koymuşa benziyordu; sık sık kendisi ve diğer Musullular için devletten mukataa isteğinde bulunuyordu.[35] Kısa süreli mukataalara yatırım yapanlar içinde en adı sanı belli olanlar Musullu seyyidler ile ulemadan kişilerdi.[36] Kentte oturan Musullu ailelerin Musul art bölgesinin vergi gelirlerine büyük çapta yatırım yapmalarına bunlar ön ayak oldular. Devlet gelirinin sermaye sahiplerine (kısa süreler için bile olsa) temlik edilmesi, devletin, vergisini toplayamadığı ya da vergiye bağlayamadığı yerel toplum kesimlerinin kolayca paraya dönüşebilir varlıklarına el atmasına olanak verdi. Ayrıca devlet, büyük bir bürokrasiye gerek kalmadan, tarımsal etkinliklerdeki değişmeleri ve nüfus ha-

reketlerini izleyebiliyordu. Vergi toplamaktan sorumlu olan mültezimler bakımından, artık ekilebilir topraklarda herhangi bir genişleme ve dolayısıyla nüfusta çoğalma, daha çok vergi toplayabilecekleri anlamına geliyordu. Devlet bir köye biçtiği fiyatı artırırken ve artırmaya katılanların fiyat önerilerini alırken, çoğunlukla köyün kaldırdığı en yüksek ürünü göz önünde bulunduruyordu.

Musul'un kırsal kaynaklarını ele geçirmeye çalışanların yavaş yavaş dönüşüme uğraması, köylüyü kaynaklar üzerinde birtakım çakışan hak talepleri ile karşı karşıya bıraktı ve onu bir hak sahipleri hiyerarşisine bağladı. Bunun en güzel örneği, Kılıç Ulya, Kılıç Sufla ve Başbina köyleri olayında görülebilir. Bu köylerin mülkiyeti malikâne-divani sistemine bağlanmıştı. Buna göre, köylerin verdiği öşürün sahibi seyyidlerdi. Öşürün sahiplerinden biri hükümete dilekçeyle başvurarak kendisi ve diğer dört seyyid ortağında neşe ve huzur kalmadığını bildirdi: Miri vergiler (*rüsum*) farklı bir kişiye tahsis edilmişti. Bu yetmezmiş gibi, Hıristiyanlardan alınan ispençe vergisini sağına işi bir üçüncü kişiye iltizama verilmişti. Seyyid bu vergilerin sağılmasının kendisine ve ortaklarına bırakılmasını dilemekteydi.[37] Seyyid ve ortaklarının durumu, vergi yükümlülüklerini yerine getirmiş olmak için üç ayrı grup insanla uğraşmak durumunda kalan köylülerinki denli tatsız değildi.

17. yüzyılın sonuna gelindiğinde, devlet bir yandan Avrupa'da Kutsal Bağlaşma ile savaşta, öte yandan doğu cephesinde Safeviler karşısında varını yoğunu tüketmişti. Orta ve Güney Irak'ın büyük bölümü aşiret birliklerinin denetimindeydi. Bu aşiret birlikleri İran ve Hindistan ticaretinin aslan payını ellerinde tutuyorlardı.[38] 17. yüzyılın son on yılında Safevilerle savaşın tam ortasında Şehrizor kasabasının yöneticisi bağımsızlığını ilan etmişti. İsyanın gelişme sürecinde kırsal alanda kimi bölgeleri yakıp yıkmıştı ve düşmanla işbirliği yapmaktaydı.[39] 1699 yılında Karlofça Antlaşması'nın imzalanması devletin yüzünü doğu cephesine çevirmesine olanak tanıdı. Bölgedeki valilere art bölgelerine sahip olmaları konusunda buyruklar gönderildi.[40] Devlet mali sistemde yeniden düzenleme çalışması başlattı. Getirdiği en önemli buluş, malikâne adıyla bilinen ve ömür boyu koşuluyla verilen mukataalardı.

İltizam Sisteminin Ekonomi Politiği: Malikâne

İltizam uygulamasının yaygınlaşması ve dönüşüme uğraması, Osmanlı İmparatorluğu bakımından birkaç değişik düzeyde derinlemesine etkili sonuçları da beraberinde getiriyordu. Bunlardan en göze batanı ve sayıya dökülebileni, kentli küçük-orta mukataa sahiplerinin başını çektiği, tarımda ticarileşmeydi. Bu olay, 16. yüzyılda yaşanan nüfus patlamasını izleyen ticarileşme ile taban tabana zıttı. Gözden kaçan ise, 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl Osmanlı gerçekleri bağlamında iltizam yönteminin taşıdığı iktisadi ve siyasi anlamdır.

Erken modern dönemde hem Avrupa hem de Asya'da var olmuş iltizam sisteminin iktisadi anlamı nasıl ortaya konmalı? İktisadi düzlemde iltizam yöntemi, devletin payına düşen vergilerle toprak sahiplerinin topladığı getiri arasında, hem Marksistler hem de liberal iktisatçıların varlığını savladıkları ayrımı bulanıklaştırdı.[41] Vergi ile toprağın getirisi (rant) çoğu kez birbirini dışlayan olgular olarak görülmüştür; çünkü, mülk ve mülk üzerinde devlet kısıtları kavramlarının her iki durum için de ayrı ayrı hukuki tanımları vardır. Yine de, bu birbirinden keskin çizgilerle ayrılan iki tipleme arasında iltizam olgusu yer almaktadır. İltizam yöntemi özel (devletle ilişkisi olmayan) kişilerin devletin vergi toplama hakkını satın almalarına ve bu hak üzerinden getiri elde ederek, bu getiri üzerinde bir tür iyelik hakkı iddia etmelerine olanak sağladı.

Erken modern dönemdeki gelişme evresinde, iltizam yönteminin temelinde yatan düşünce şuydu: Kaynakların sahibi olduğu ya da himayesini yaptığı için devlet, tarımı ve zanaat sektöründeki üretimi düzenleme hakkına sahiptir.[42] Kırsal alanda yaşayan nüfustan vergileri, bu himayesine karşılık sağıyordu. Aynı akıl yürütmeyle, devlet vergi toplama hakkını başkalarına hizmet ya da nakit karşılığı kiralayabilirdi ve kiraladı da. Geç ortaçağ döneminde yaygın olan yarı feodal ikta sisteminde bu hak, hükümdara yapılan hizmetler karşılığı armağan olarak, bir yandaşa bırakılıyordu. İslam hukuku kuramcıları bunu bir bağış, hükümdarın bir armağanı olarak açıklıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dö-

neminde yaygın olan dirlik sistemini esinleyen de kısmen bu anlayıştır. Bununla birlikte, hizmet temeline dayalı dirlik sistemi sırasında bile, değişik bir himaye anlayışına ve piyasa dinamiklerine dayalı bir iltizam sistemi vardı. Devletin karşılaştığı toplumsal ve mali bunalım dönemleri bir yana, 17. yüzyıl, Osmanlı ekonomisinde pazar için üretimin geliştiğine tanık olunan bir yüzyıldır.

Tüccarlar, bürokratlar, askerler ve ulemadan kişiler toplum katları arasında ve siyasi hiyerarşideki akışkanlığı (kolay yükselişi) sömürüp servetler edindiler. Devletin mukataaları ömür boyu koşuluyla satışa çıkarması, böylesi toplum gruplarının ellerindeki serveti geri toplama girişimiydi. Yapılan sözleşmeler, devletin gelir kaynaklarından toplumun bu kesimlerine meşru ve kalıcı bir pay ayırıyordu ve toplumsal ve siyasi sermayelerini büyütmelerine olanak veriyordu.

18. yüzyılın malikâne sahibi, bu yeni mültezim, artık kârın güdülediği bir iktisadi girişimin başında bulunuyordu. Girişimin itici gücü, erken modern dönem siyasi iktisatçılarının "getiri peşinde koşma" dedikleri bir davranış biçiminden geliyordu.[43] Bu davranışın temelindeki anlayış, vergi toplamanın devletin meşru hakkı olduğu ve bir mültezimin de aynı ölçüde meşru bir hakla vergi toplama işini üstlenebileceği ve başkalarına kiralayabileceği idi. Böylesi durumlarda getiri, devletin mutlak mülkü olmaktan kaynaklanan değil, "değişik birtakım mülkiyet hakları"ndan doğan getirilerdi.[44] Mültezimlerin büyük çoğunluğunun paylarını taşeronluk sözleşmesiyle yandaşlarına aktarmaları, tabandan tepeye dek bütün iktisadi ve toplumsal ilişkilerde komisyonculuğun yaygın olduğu bir hiyerarşi yarattı.[45]

Malikâne, devletin mali politikalarında çok önemli bir değişikliğin göstergesi oldu: Devlet yerel sermaye sahiplerine tanıdığı daha sabit mülkiyet hakları karşılığında onlardan devlet hazinesine yatırım yapmalarını istedi. Malikânenin yeni olan ve dikkat çeken yanını Musullu yerel vakanüvisler de saptamış durumdaydı. Malikâneyi yeni bir mülkiyet biçimi olarak algılıyorlardı.[46] Yerel tarihçi Ömerzade Ahmed Emin, kendi soyundan birinin yeni sistem kapsamında nasıl ilk malikâne alanlar arasına girdiğini anlatıyor.[47]

Bu yenilik izlenimini, mahkeme ya da hazinenin malikâne ihsanına ilişkin kararını bildiren çok sayıda berat ve ferman pekiştiriyordu. 1711 yılında Musul valisi, Kürtlerin ekip biçtiği ve kendilerine iltizama verilmiş bazı toprakların (*mezra*) gelirinden eyalet hazinesi payının teslim edilmediği, bazı tımar ve zeamet sahiplerinin payına düşen verginin de alınmadığı konularından yakınıyor. Mahkemenin yanıtı, eski sistemin kaldırılıp yerine yeni sistemin konacağını bildirerek başlıyordu. Alınan yeni önlemin amacı, imparatorluğu (*memleket*) yeniden inşa etmek ve kullara yardımcı olmaktı. Yeni düzen, şeyhülislamın, imparatorluktaki kazasker ve vezirlerin tam desteğiyle kurulmuştu. Malikâne satışlarının ardından, bu yeni tür mukataanın ne anlama geldiği konusunda hem mukataa sahipleri hem de köylüler ilkin bir şaşkınlık geçirdiler. Musullu seyyidler ilk malikâne satın alanlar arasındaydı. 1700 yılında merkezi hükümetten, satışın ne anlama geldiğinin açıklığa kavuşturulmasını istediler. Seyyidler, saltanat hazinesinin gelirlerinden olan vergileri toplamaya kalkışınca satın aldıkları köylerin köylüleri şikâyetçi olmuşlardı. Yüksek mahkemenin yanıtı, öşür ve diğer tarım üretim vergilerini (*rüsum*) toplamaları ve devlete yıllık bir ödeme yapmaları gerektiği (*mal-ı miri*) yolundaydı.[48]

Musul'un kırsal ve kentsel alanlarına malikâne uygulamasının girmesinin etkisini tam anlamıyla değerlendirebilmek için, malikâne ve dirliklerden sağlanan vergi gelirlerini kabaca kestirmeye girişmek yararlı olabilir. 1715 yılında Musul'un tımar ve zeametlerinin değeri 899.193 akçe iken,[49] kırsal alandaki kısa süreli iltizamlardan elde edilen vergi geliri 1716 yılı için 209.949 akçe idi.[50] 18. yüzyılın ilk on yılında Musullu yatırımcılara satılan malikânelerin değeri 1.581.193 akçeyi buluyordu.[51] Bu bedel, kırsal mukataa ve dirliklerin değerinden aşağı yukarı yüzde 45 daha çoktu. Kimi aileler daha önce ellerinde tuttuklarına yenilerini ekledikçe, malikâne köylerin yüzdesi 18. yüzyıl boyunca durmadan arttı. Avrupa cephesinde Rusya'ya karşı, Irak cephesinde Kerim Han Zend'e karşı sonu bozgunla biten seferlerin giderlerini karşılamak için 18. yüzyılın ikinci yarısında devlet gelir kaynaklarının daha da çoğunu temlik etmeye razıydı.[52]

Mukataalar ya İstanbul ya da eyalet başkentinde satışa çıkarılıyordu. Belli bir birimin fiyatı, yıllık vergi gelirlerinin (ister toprağın, ister kentsel üretimin vergi geliri olsun) üç ila sekiz katı olarak belirleniyordu. Yıllık vergi gelirinin öngörüsü, kısa süreli mukataaların hesaplamaları üzerinden yapılıyordu. Malikâneler satışa çıkarılır çıkarılmaz, bir miktarı İstanbul'da oturan zengin bankerlere, bürokrat hanelerine ya da eyalet âyanına satıldı. Musul'un mukataaları ilkin 1702 yılında satışa sunuldu ve İstanbul'da oturan kişiler ya da devletle sıkı bağları olan Musullu kentli seçkinlerce satın alındı. Bunlar daha sonra 1716 yılında satıştan kaldırıldı; iki yıl sonra yeniden değişik, genellikle çok daha yüksek bir fiyatla piyasaya çıkarıldı. Baştan istenen fiyatlar çoğu kez Musul'un tarla ve köylerinin değerinin ya çok altında ya da çok üstündeydi. Daha sonraki fiyatlar mukataaların üretim kapasitesine daha yakındı. İkinci satışta mukataa alanlar yalnızca Musullular oldu.[53]

Musul'da Malikâne Mülkiyetinin Tarihi

Malikâne edinme yolları ve malikânelerin dağılımı 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca bir dizi değişime uğradı. Bu değişikliklerin kaynağı çoğu kez eyalet içindeki güç çekişmeleri ile eyalet bürokratlarının merkezi hükümetle olan ilişkileriydi. Yüzyılın ilk yarısında kimi küçük yatırımcılar bazı vergi geliri toplama işlerini satın alabildiler. Bununla birlikte piyasa, doğası gereği büyük sermayesi olan ailelerden yanaydı. Bunların çoğunluğu, taşra toplumunun zaten hazineye nakit aktarma sisteminin nasıl işlediğini az çok bilen kesimlerindendi: Çoğunlukla ya mültezim oluyorlardı ya da eyaletin seçkinleri arasından çıkıyorlardı.[54] Tümünün elinin altında taşra merkezlerinden devlete sermaye akışı olayını bilen uzman bankerler vardı. Piyasa 18. yüzyılın ilk çeyreğinde küçük yatırımcılara tam yüz vermese de, Musul'da güç ilişkilerinin mahiyeti öyle idi ki, yüzyılın üçüncü çeyreğine gelindiğinde, birkaç haneden oluşan bir ailenin kırsal alan kaynaklarını tekeline almasına olanak verdi. Bununla eşzamanlı olmak üzere, Osmanlı hükümetinin taşra yönetim siyaseti kapsamında sürdürdüğü denge ve denetler sistemi 1768-

1774 Rus-Türk savaşında bir kenara bırakıldı.[55] İran'a karşı katıldıkları ilk iki askeri hesaplaşmada Celilzadeler güvenilir bürokratlar olduklarını kanıtlamışlardı. Yüzyılın birinci yarısında edindikleri toplumsal ve siyasal birikimden, kır ve kent kaynaklarına el koymada yararlandılar. 18. yüzyılın altmışlı yıllarına gelindiğinde, her Musullu ailede malikânelerin mülkiyeti yüzünden bölünmeler oldu. Bu tür bölünme olaylarından en keskin ve şiddet içereni, Celilzadeler ailesinden iki hane arasında geçmiştir. 1780'lerden başlayarak küçük-orta büyüklükte mukataa sahibi eşraf ve yandaşları bir yanda, büyük malikâne sahipleri öbür yanda, bir dizi siyasi çatışma içine girdiler.

Malikâne satışında Musul eyaletine özgü uygulamayı belirleyen, daha çok çeşitli ailelerin elindeki servet ve gücün niteliği; bir de bu ailelerin, mukataaları kapmak için yarışan başkalarıyla ve devletle pazarlık etme yetenekleriydi. 17. yüzyıl içinde Musul kırsalının kimi vergi gelirleri yerel ailelerin eline geçmişti. Aynı durumdan yararlanan sipahiler ve mültezimler de vardı. Seyyidler dışında, kentte oturan yeniçerilerden bir, ulemadan iki aile dışta tutulursa, bu yerel ailelerden vergi gelirlerini uzun sürelerle elinde tutan olmadı.[56] Uzun süre elde tutmadıkları gibi, hiçbir aile kırsal gelirden aslan payına sahip olmadı. Vergi toplama işi olsa olsa, riski azaltmak çabasıyla servetlerini yönelttikleri çeşitli etkinliklerden biriydi.[57] Oysa Musul kentinde, bölge ölçekli ticaret yapmış olmaktan, yeniçeri ocağına sızmış olmaktan, kentsel sanayiyi denetim altına almış olmaktan ve kentin ana tahıl maddeleri ve et toptancılığını yapmış olmaktan dolayı servet sahibi olmuş bir dizi aile vardı. Bunların en en göze batanları Ömerzadeler, Celilzadeler ve seyyid aileleriydi. 1702 ile 1720 arasında açık artırmaya çıkarılan malikânelerin çoğu üç aile arasında bölüşüldü: Toplam malikânelerin yüzde 18'i seyyidlere; yüzde 24'ü Ömerzadelere;[58] yüzde 11'i Celilzadelere ve yüzde 20'si de ulema, tüccar ya da yeniçeri kökenli küçük yatırımcılara satıldı; satışa çıkarılan köy ve mukataaların yüzde 27'si alıcı bulamadı.[59]

Malikânelerin aslan payı Ömerilerin iki kolu arasında paylaşıldı. Kendi anlattıklarına göre soylu bir kökten gelmekteydiler ve

soyları İslamın ikinci halifesi Ömer ibn el-Hattab'a dayanıyordu. Musul'un Hanefi müftüsü onlardandı; kadılık görevinde bulunmuşlardı; Musul'un iki boyahanesinden birinin geliri onlarındı ve kentin en kalabalık kesiminde oldukça fazla sayıda mal mülk sahibi idiler. Böyleyken bile servetleri bu aşamada seyyidlerinkini aşmıyordu; bu nedenle "sermayeleri vardı" demek, malikânelere yaptıkları büyük yatırımı açıklamaya yetmez. Büyük malikâneleri ele geçirebilmelerini daha çok, saltanat bürokrasisi ile en yüksek düzeyde ilişkileri ve şeyhülislam ile tanışıklıkları açıklayabilir. Ömerilerin durumu, kırsal alanda servet edinirken himaye görmenin önemini gösteren iyi bir örnektir.

Seyyid ailelerinin Musul'un art bölgesindeki kökleri Osmanlıların bölgeyi ele geçirmelerinden önceye dayanıyordu. 17. yüzyılın sonlarında tımarlar edinerek ve mukataa ihalelerine girerek kırsal alanda varlıklarını sürdürmeyi ve çoğaltmayı başardılar. Bununla birlikte, grubun toplam sermaye yatırımı küçük kaldı. Bu başlangıç döneminde, Ömeriler ve Celililerin tersine, birkaç aileye bölünmüşlerdi; yatırım örüntüleri de bu bölünmüşlüğü yansıtıyordu. Hep küçük yatırımlar yaptılar; bedeli düşük olan köy ve tarlalara fiyat önerdiler.[60]

18. yüzyılın başında yapılan satışta küçük yatırımcılar toplam satışın yüzde 20'sini oluşturuyordu. Bunların neredeyse tamamına yakını Musul'un eğitim sistemini dolduran kadrolardan gelmeydi: Ya öğretmen, ya öğrenci ya da tarikat şeyhi idiler. Bu grup içinde adıyla sanıyla belli küçük tüccar sayısı sadece birdi. Bu tür yatırımcılar, 1730'lardan sonra artırmalı satışların Musul'a vali olan Celilzadenin denetimine girmesiyle fiyatlara ayak uyduramayarak yavaş yavaş malikâne piyasasından silindiler. Yerlerini, Celililerle bağları olan daha güçlü bir yeniçeri ağaları grubuna bıraktılar.

Kırsal alandaki mülklere Celililerin yaptığı yatırım başlangıçta Ömerilerinkinden azdı. Musul'a 18. yüzyılın ilk on yılında gelmiş görece yeniler olarak, malikâne piyasasında Ömeriler gibi başa baş yarışacak denli ne güçleri vardı, ne de saygınlıkları. Bu başlangıç döneminde, servetleri olmasına karşın, mülkleri Musul kırsalında dağınık küçük parçalar durumundaydı. Sonraları, iktisadi ve top-

lumsal güçlerini büyütme evresinde iki malikâne yaşamsal önem taşıdı. Musul art bölgesindeki en büyük ve en varlıklı köyü malikâne aldılar. Varlıklı âyanı ve valiyi tedirgin etmemeye dikkat ederek, Şehrizor hazinesine vergi ödeyen bir köye fiyat önerdiler. Merkezi hükümet Şehrizor ve İmadiye'nin dik başlı yöneticilerinin mali kaynaklarını kısmaya niyetliydi. Sonuçta, buraların gelir kaynaklarını Musul'da oturan âyana temlik ettiler. Celililerin edindiği ikinci malikâne, Musul'da yaşayan aşiretlere salınan vergilerdi. Bu gelir kaynağını İstanbul'da yerleşik diğer bürokratlarla bölüşüyorlardı.[61]

Devletin Celililerin hizmetine olan gereksinimi 18. yüzyıl boyunca sürdü. Celilzade İsmail oğlu Hüseyin Paşa 1730 ve 40'larda Osmanlı İmparatorluğu'nu Nadir Şah yayılmacılığı karşısında başarıyla savundu. Oğlu, Avrupa cephesinde, Rus-Türk savaşında hizmet etti; İranlı Kerim Han Zend ile Mısırlı Ali Bey el-Kebir'e karşı dövüşmek üzere, kardeşi ve torununun hizmetinden yararlanıldı. Bütün bu dönem boyunca talihin Celililerin yüzüne gülmesi tahıl sağlamada ve çıkardıkları askerin maaşını ödemede gösterdikleri beceriden ileri geliyordu. İaşeye kolay erişebilir olmaları önemlerini olağanüstü artırıyordu ve egemenliklerini kırsal alana yaymayı kafalarına koymuşlardı. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, kentten ve kırsal alandan durmadan malikâne almaya başlamışlardı.

Musul malikâne kayıtlarını içeren üç defterin tarihleri devlet maliyesinde yeniden örgütlenme dönemlerine rastlıyor. Birinci defterin yazım tarihi Musul malikânelerinin satışa çıkarıldığı 1708 tarihini taşıyor. Bu ilk evrede devlet, yalnızca büyük ya da toplumsal konumu güçlü yatırımcılara değil, aynı zamanda bir miktar servet biriktirmiş çok sayıda küçük yatırımcıya da alan açmaya istekliydi. Küçük yatırımcılar küçük toprakların ya da dirliklerin vergi gelirini ele geçirmek için birbirleriyle kıyasıya yarışıyorlardı.[62] Yüzyılın ilk on yılında, kırsal alan nüfusunun henüz tükenişi atlatıp toparlanamadığı dönemde durum özellikle böyleydi. Kırsal vergi gelirlerinden ufak paylara sahip olanların çalıştıracak işçi bulamamaları, ekilebilir toprakları elde tutmalarını güçleştiriyordu. Yeni bir grup küçük yatırımcının kırsal alana dolması gerilimi artırıyordu.[63] Aynı zamanda, malikânelerin birçoğu saltanat hazinesine ait toprak-

lardan (*has hümayun*) ayrıldığı için, bu küçük yatırımcılar bazı kırsal vergi gelirlerinin mülkiyetini almak üzere doğrudan devlete başvurabilirlerdi. Satın almaya istekli kişiler güçlerini birleştirerek kendilerini temsil edecek birini, bir toprak parçası ya da köy için fiyat önermeye gönderiyorlardı. Bunlar çoğunlukla boş bırakılmış topraklar oluyordu ve el değiştirme gerekçesinin bir bölümü, yeni sahiplerinin bu toprakları yeniden ekip biçeceğiydi.[64] Başvuruların, eyalet valisi ya da valinin hazinesi aracılığıyla iletildiği de oluyordu. Böylesi durumların çoğunda, işe yatırılan sermaye büyük olmuyordu ve yatırımcılar kıyıda köşede kalmış toprak parçalarına, köylere fiyat önermeyi yeğler görünüyorlardı. Bunlar keselerine uygun geliyordu; fakat, daha da önemlisi eski mültezimlerden, vergi geliri senindi benimdi diyerek gelecek taleplerle yeni sahiplerin başları ağrımayacaktı.[65]

İkinci malikâne defteri 1809 yılında III. Selim'in tahttan indirilmesinin ardından hazırlandı. Sultan, imparatorluğun askeri ve yönetsel örgütlenmesinde reform yapmaya girişmişti. Malikâne sisteminin eyaletlerde güçlü bir bürokrat seçkinler sınıfı yarattığının ayırdına vararak, 5.000 kuruştan daha büyük malikânelerin geri alınmasını buyurdu.[66] Bu tür değişikliklerden yalnızca en büyük malikâne sahipleri ve aileler etkilendi. Napoléon işgali ve Güney Irak'a Vahabi baskınlarının olduğu 1798 yılında Musul malikâne piyasasında ani bir telaş yaşandı. Oysa, büyük malikâne sahiplerinin tehdit edildikleri duygusuna kapıldığını gösteren en ufak bir belirti yoktu. Büyük mülklerin çoğu satışa çıkarıldı. Satın alan yine büyük ailelerin, bu kez değişik bir kolunun üyelerinden başkası olmayacaktı. Celililerden olan Musul valisi de fırsatı ganimet bilip, ekilmediğini savladığı toprakları akrabalarının üzerine geçirdi.[67] III. Selim böylesine endişe verici bir zamanda sınır boyu eyaleti Musul'da toplumsal düzenin bozulmasını göze alamazdı. Yerel tarihçilerin gözüyle bu, kırsal alandaki aşiretlerin vergi ödemeyi reddederek topluca ayaklandıkları bir dönemdir. Kırsal alanda vergi gelirine yatırım yapmış kişilerle el ele veren malikâne sahipleri, göçerleri ve köyleri cezalandırmak üzere baskınlar yapıp hayvancılık ve tarım ürünlerini yağmalıyorlardı.[68]

Malikânelerin Celili soyundan kesimlerin elinde toplanması, içlerinde en önde gelen hanenin başının eyalete vali olmasıyla, 1740'larda başladı. Bu kişi Musul'u ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm doğu sınırını Nadir Şah'a karşı başarıyla savundu. Bu savunmayla birlikte Osmanlı'ya bağlı bir siyasi hanedan doğuracak siyasi başkentin temeli atılmış oldu. Eyalet içinde, malikâne piyasasını kendisinin ve ailesinin çıkarlarını kollayacak biçimde yönlendirdi. En zararlı çıkan aile, yüzyılın ilk çeyreğinde kırsal alanda başlıca güç olan Ömerilerdi.[69] Bazı mal sahipleri paylarını baskı altında, Celili ailesinin ödediği yüksek fiyatlara, satmaya zorlandı. Böylece, 18. yüzyılda yirmili ve ellili yıllar arasındaki kısa aralıkta malikânelerin fiyatında bir yükselme oldu. Bu yüksek fiyat eğilimi her tür mülk için geçerli değildi. En büyük ve en varlıklı köyün vergi gelirlerinin mülkiyeti kendisine temlik edildikten sonra Celilzade Hüseyin Paşa hanesinin söz geçirme gücü arttı. Vergi gelirinin mutlak sahibi olma hakkının bağışlanması köylüler ve küçük vergi geliri sahipleri arasında gerginliğe neden oldu. Vali vergi gelirlerini vakfa dönüştürünce, köylüler yerel mahkemeye başvurarak durumun açıklığa kavuşturulmasını istediler; Celililerin kiracısı durumuna düşürülmek istemiyorlardı; ödedikleri vergilerin yalnız bir bölümü vakfa dönüştürülecekti.[70] Asıl mal sahibi, daha bir sürü vergi ödemeyi sürdürdükleri devlet olarak kalacaktı.

Celililerin ilk mülk edinimlerinden sonra, aynı aileden başka hanelerin malikâneleri toplamaları, ağır ağır, yüzyılın ortalarında gerçekleşti. Bu bir ölçüde, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan mülk ortaklığının mahiyetinden kaynaklanıyordu. Musul'un okumuş seçkinlerince malikâneler bir tür mülk olarak görülüyordu: Sultanın ya da eyaletteki vekilinin izni alındıktan sonra satılıyor, başkasının üzerine geçiriliyor ve varislere bırakılıyordu. Malikâneler üzerinde, aynı ailenin üyelerince ya da aralarında akrabalık bağı bulunmayan kişilerce pay sahipliği kurulabiliyordu. Bu şu anlama geliyordu: Geçen zaman içinde, çok sayıda insan bir malikânenin belli bir parçası üzerindeki paydaşlıkları nedeniyle birbirlerine bağlanmış oluyorlardı. Bundan dolayı 19. yüzyılın başlarında kaydedilmiş malikânelerin çoğunda en az bir Celilinin

adıyla karşılaştığımız gibi, ortaklarının sayısında artma olduğunu da görüyoruz. Başka malikânelerde payları oldukça önemsiz olsa da, Celililerle ortaklığın toplumsal ve siyasi değeri iktisadi değerinden ağır basmış olabilir. 19. yüzyılın ilk on yılında kayıtlı seksen dört isim sahibinden yirmi ikisi Celili, on biri seyyid, on beşi yeniçeri, on biri Ömeri ve yirmi beşi de toplumun diğer kesimlerinden gelmeydi. Kayıtlı isimlerin dörtte biri Celililerden olmasına karşın, kırsal malikâne vergi gelirinin yüzde 58'i denetimleri altındaydı. Seyyidlerin sayısı Celililerin yarısı kadar olmakla birlikte, yüzde beşini denetliyorlardı; Ömeriler yüzde 15, yeniçeriler yüzde 10 ve malikâne sahibi eşrafın geri kalanı vergi gelirinin yüzde 12'sini denetliyordu.[71]

Malikâne mülkiyetinde bölünmeler sık sık sürtüşmelere ve topluluklar arası eylemlere yol açıyordu. 18. yüzyılın ortalarında Celililer bazı grupları kendi yanlarına çektiler: Bunlar arasında seyyidler ve Ömeriler gibi öteden beri vergi geliri sahibi gruplar olduğu gibi, tüccarlar ve yeniçeriler arasından gelir sahibi olmalarına yardımcı oldukları yeni kesimler de vardı. 18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, çeşitli vergi geliri sahibi gruplar arasında Celililerin, az da olsa, yaratmayı başardığı konsensüs, ailenin hanelerinden birinin çekilmesi yüzünden dağıldı. Çekilme olayında başlıca kışkırtıcı etken servetin aileden tek bir hanenin elinde toplanmış olmasıydı. İsyancı, Celililerin vergi gelirine tek başına el koymasını çekemeyen kimi küçük-orta mukataa sahibi eşrafı da kendi yanına çekmeyi becerdi.

Küçük vergi geliri sahiplerinin baskısı yanında devletin mali politikalarında değişiklik olacağı korkusunun baskısı Celilileri, ellerindeki kırsal mülklerin büyük bölümünü vakfa dönüştürmeye götürdü. Karakuş'un vergi gelirleri ile malikâne aldıkları köylerin çevresindeki birkaç tarlayı saymazsak, Celililerin kırsal alanda sahip olduğu mülklerin çoğunluğu dükkânlar, değirmenler ya da boyahanelerden oluşuyordu.[72] Bu durum, kırsal sanayi üretimi ve pazarlama ağı üzerinde büyük ölçüde denetim kurmalarına olanak verdi.

Eyalet âyanının gücüne gem vurmayı başaramamış olmasına karşın, III. Selim'in reformları II. Mahmud'un girişeceği daha ciddi çabaların habercisiydi. Sultan Mahmud tahta eyalet âyanının

desteği ile gelmiş ve onlara büyük ölçüde özerklik tanıyan bir anlaşma yapmıştı. Oysa, âyanın gücünü geriletecek kuvveti kısa sürede toplayacaktı. Bu gelişmeler Celililere iyiye alamet gibi görünmedi. 19. yüzyılın otuzlu yıllarına gelindiğinde yatırımları, toplamı büyük olmakla birlikte bir dizi hane arasında küçük parçalara bölünmüştü. Kuraklık ve seller bir yandan, gittikçe saldırganlaşan Bağdat valisinin talepleri öbür yandan, gelir kaynaklarının kökünü kurutmuştu. Önde gelen Celili hanelerinin izlediği haraç alma üstüne kurulu politikalar, küçük toprak sahiplerini ve eskinin toprak sahibi seçkinlerini Celili yönetimine son veren isyan bayrağı altında birleştirdi.[73] Hükümet, bu grubu karşısına almaktansa, sahiplerinin ölümü durumunda malikâne beratlarını yenilemekten kaçındı. Oysa ayaklanmadan önce, küçük-orta mukataa sahibi eşraftan kesimlerin, özellikle seyyidlerin vergi gelirlerini vakfa dönüştürmesine izin veriliyordu. Bu eşraf arasında hükümetin siyasetine yatkın kimi Celili haneleri bulunmaktaydı.[74]

Malikânenin Paylaşımı: Çıkarların Kesiştiği Katmanlar Yaratmak

Mukataaya fiyat öneren, onu yöneten, satan ve miras alan başlıca toplumsal ve iktisadi birim aile idi. Devletin, belirli taşralı ailelere mukataa satması ve yöneticilik mevkileri vermesi, toplumda aile kavramını pekiştirdi, aile içi bağları güçlendirdi ve aileye siyasal bakımdan önem kazandırdı.[75] Serveti ve siyasi birikimi yöneten, yönlendiren bir örgütsel birim olarak 18. yüzyılın Musullu seçkin ve eşraf aileleri değişim yaşadı. Küçük ve orta mukataa sahibi eşrafı oluşturan Musullu aileler açısından, vergi gelirlerinin alınır satılır bir meta durumuna gelmesi ve el değiştirebilmesi, kan bağı yerine erkek tarafından akrabalığı güçlendirdi. Kimi büyük mukataa sahipleri arasında bile eğilim, kan bağına dayalı yaygın aile birlikteliğini boşlayıp, baba tarafından akrabalığa dayalı bir toplumsal ve iktisadi örgütlenmeyi yeğlemek yönündeydi.

Bir diğer eğilim ise, aynı ailenin diğer kollarını yok sayma pahasına, bir erkek ya da kadını ata sayan büyük haneler çevresin-

de örgütlenen ailelerin iktisadi ve toplumsal düzeyde güçlenmeleriydi.[76] Bu gelişmelerin sonucunda, çekirdek aileden sürüp gelen, kan bağıyla birbirine bağlı yaygın ailede, iktisadi tabakalaşmanın yarattığı baskılar yüzünden gittikçe derinleşen çatlaklar belirdi. Bu iktisadi tabakalaşmaya karşın ve belki de tam aynı nedenle, siyasi ve toplumsal aidiyetin dili, sınıf dayanışmasından çok koruyucu aile şemsiyesinin ağır bastığı bir sözcük dağarının etkisinden kurtulamadı.

Ömür boyu koşullu mukataa, sahibine hem süre güvencesi hem de kırsal ve kentsel topluluklarda saygınlık sağlayan bir vergi geliri denetim biçimiydi. Süre güvencesi, tarım ekonomisindeki gelişmeyi bir yere dek açıklıyor. Öte yandan, vergi geliri sahiplerinin çoğu için malikâne, önlerindeki yatırım araçlarından yalnızca biriydi. İster yeni ister eski olsun, küçük ve orta boy vergi geliri sahiplerinin gözünde malikânenin toplumsal değeri, iktisadi değeri denli önemliydi. Sahibini, yaşadığı çevredeki çeşitli gruplara çok karmaşık bir ilişkiler ağıyla bağlıyor ve hem kendisi hem de ailesi için toplumsal hiyerarşi içinde bir yer açmasına olanak sağlıyordu. 18. yüzyılın ilk yirmi otuz yılından 19. yüzyılın otuzlu yıllarına gelinceye değin malikâne sahiplerinin sayısı yüzde 57 oranında arttı. Her ne kadar küçük ve orta boy vergi geliri sahipleri sayıca artmış ise de, en yüksek değerli malikâneler topraklı seçkin hanelerin elinde toplanmıştı.[77]

Devletin gelir kaynaklarının taşralı ailelere geçirilmesi, bu küçük-orta mukataa sahibi eşraf ile kırsal ve kentsel dünyalardaki diğer aileleri karşılıklı ilişkiler ağıyla sarmalayan kalıcı bağların doğmasına neden oldu. Celilzadeler ve Yasin el-Müftüler gibi seçkin haneler, çok sayıda orta ve küçük vergi geliri sahibi ile ortaklıklara girmişti. Varlığını sürdürmeyi ne de olsa devletin sürekli desteğine borçlu olan küçük-orta mukataa sahibi eşraf, bu bağlar aracılığıyla dışa karşı bağımsızmış görüntüsü verip hükümetle pazarlığa oturabiliyordu.

Büyümekte olan bir eşraf kesimi ile devlet arasındaki bağlantıların büyük bölümü, malikâne beratlarının çok sayıda ortak ve aile arasında bölünmüş olmasının sonucuydu. Malikânelerin aile-

ler arasında bölüşülmesinde gözle görülür iki ayrı yol vardı: Birincisi ailelerin, her bir çekirdek hanenin diğerlerinden bağımsız mülk sahibi olduğu birkaç haneye ayrılmasıydı. Aynı aileden iki hanenin mülklerini birleştirme girişimine, özellikle 1730'lardan sonra, seyrek rastlanıyor. Dinsel kökenden gelen küçük ve orta boy malikâne sahipleri arasında durum böyle idi. Hem Ömeriler hem de seyyidler elindeki mülkler 19. yüzyılın onlu yıllarında çok sayıda paya bölündü. Örneğin, 18. yüzyılın ortalarına değin Karamlis köyünün üç payı Celili ailesinin yeniçeri koluna (Abdül Celil oğlu Salih Ağa'nın oğlu Muhammed Ağa), bir payı da bir seyyid ailesine düşüyordu. 1730'lara gelindiğinde on beş paya bölünmüştü ve bu tek tek payların kimileri de başka ortaklar arasında bölüşülmüştü. Böylesi durumlardan birinde, altıda birlik bir payın sekizde biri, yeniden sekizde birlik ve sekizde ikilik paylara bölünmüştü. Ortakların çoğu yeniçeri ocağından ve tüccar topluluğundan gelmekteyse de, mal sahipleri listesinde bir de kırsal âyan vardı.[78] Mülklerin parçalanması birçok dallı budaklı alt bölüm doğurdu. Bu alt bölümlerde kişisel haklar canla başla savunuluyor; fakat ortak aile hakları o denli önemli sayılmıyordu. Böylece, aile içi dayanışmaya dayalı siyasi etkinlik güç yitirdi ve mülkleri o denli parçalanmamış diğer ailelerin hak önceliklerini dayatmalarına olanak sağladı. Öte yandan, bir ailede vergi gelirinin ufacık parçaları üzerinde hak iddia eden çok sayıda kişi bulunması, bu aileleri kendi içinde kördüğüm olmuş talepler hiyerarşisi ile birbirine bağlıyordu.

Bu ufalanma süreci Bertile köyünü malikâne olarak alan Ömeriler ailesinin geçirdiği bölünmede açıkça görülüyor. Köy 1703 yılındaki ilk açık artırmada Murad el-Ömeri ile oğlu Ali el-Ömeri'ye satıldı. Ali payını 1716 yılında (babası bir berat ücreti ödedikten sonra) oğlu Yahya'ya aktardı. Malikânenin bu yarısı 1740 yılında yeniden satışa çıkarıldı ve Celilzade Hüseyin Paşa'nın oğlu Murad Bey'ce satın alındı. Malikânenin öteki yarısı Ali el-Ömeri'nin soyunda kaldı. 18. yüzyılın son on yılına gelindiğinde, malikânenin Ömerilerde kalan yarısı aşağıdaki on paya bölünmüştü:

1 Dörtte bir payın üçte birinin üçte biri, bir Ömeriye
2 Dörtte bir payın dörtte biri bir yeniçeriye
3 Dörtte bir payın dokuzda biri bir Ömeriye
4 Dörtte bir payın dörtte biri bir yeniçeriye
5 Sekizde bir payın dörtte biri bir Ömeriye
6 Sekizde bir payın yarısı bir *efendi*ye (yöneticiye)
7 Sekizde bir payın dörtte biri, Celili ailesinden bir yeniçeriye
8 Dörtte bir payın üçte ikisi Ömerilerden birine
9 Sekizde bir payın dokuzda biri Celililerden birine
10 Bu payı Ömerilerden iki kardeş aralarında bölüşüyor. Biri sekizde bir payın üçte birini alıyor; öteki sekizde bir payın üçte birini.[79]

Erkek tarafından akrabalık bürokraside yer almış aileler arasında o denli önemli değildi. Daha çok işlerlik kazanmış gibi görünen, malikânelerin Celili ailesinden üç hane arasında el değiştirmesiydi. Miras kadın üzerinden de geçebiliyordu, erkek üzerinden de. Vakıf ve malikânelerin el değiştirmesi durumunda, mal varlıkları değişik haneler arasında gidip geliyordu. Örneğin Alkuş köyü, Celilzade Hüseyin Paşa oğlu Emin Paşa oğlu Süleyman Paşa soyundan gelen üç hane arasında gidip geldi.[80]

Osmanlı Hukuku ve Mülkiyet Haklarının Geçirdiği Dönüşüm

Bir mülkiyet biçimi olarak malikâne, (buradaki anlamıyla vergi geliri üzerinde hak sahipliği) bir yanda tımar sahibine askeri ya da yönetsel konumu gereği dirlik olarak verilen vergi geliri toplama hakkı; öbür yanda 1858 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan toprak reformu sonrasında ortaya çıkan daha evrensel ve bir kişi ya da sınıfa özgü olmayan mülkiyet biçimi arasında, bir orta yoldu. Bunu söylerken, 1858 sonrasında çıkarılan yasaların, toprak yönetim ve mülkiyetine ilişkin hukuk içeriği bakımından eskiden kopuşu temsil ettiğini yadsımıyoruz. Tersine, savladığım

şu: Malikâne kimi yönleriyle bir geçiş döneminin hukuki mülkiyet tanımıydı; çünkü, topraktan sağlanan getirinin aktarımında ve el değiştirmesinde akılcılığı ve düzenliliği temsil ediyordu.

Osmanlı devlet hukukunun aşağıda bulacağınız incelemesi, 1575 yılında Musul'da uygulanmakta olan kanunnameye, malikâne konusunda Osmanlı belgelerine ve bir de Sultan Abdülmecid'in çıkardığı bir Osmanlı belgesinin 1840 yılında bir Musullu bilim adamınca Arapçaya çevirisine dayandırılmıştır. Sultanın yayımladığı belge, Tanzimat reformları dolayısıyla Musul eyaletinde yapılacak yeniden düzenlenmeyi ele alıyor. Bir bölümü tarımın nasıl yönetileceği konusuna eğiliyor ve özgül olarak malikâne sahiplerinin ve köylülerin hakları üzerinde duruyor. 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'nden önce çıkarılmış olan belge, toprak yönetiminde hem eski hem de yeni kavramların ilginç bir karmasını sunuyor.

Devletin çıkardığı toprak yasasında mülkiyet haklarının tanımı bir dizi varsayıma dayandırılmıştı.[81] Birinci varsayım, mülke ilişkin işlemlerin tanımındaydı: Tekrar tekrar tanımı yapılan alım-satım ilişkileriydi; üretim ilişkileri değil. Başka bir deyişle bu işlemler, kırsal artık-ürünlerin değişik taraflar arasında paylaşımını dönüşüme uğratıyor; fakat, tarafların toprağın mülkiyeti ile ilişkisine pek değinmiyordu. İkinci varsayım, toprakla ilişkili yapılacak her işlemin iki taraflı bir sözleşme olduğuydu. Sözleşmenin tarafları çok değişik hiyerarşik konumdaki ikililerden oluşabilirdi: Bir yanda mülk sahibi (devlet) öbür yanda ekip biçen (köylü ya da kiracı) ve bir de, o mülkten elde edilen ürünün değişik payları üzerinde hakları çoğu zaman çakışan çeşitli getiri sahipleri. Sözleşme hiçbir zaman iki eşit tarafı bir araya getirmiyordu. Aslına bakılırsa, bu yasalardaki sözleşmeyi andıran anlatım iki taraf arasındaki eşit olmayan güç ilişkilerini gizliyordu. Yine de, genel ve açıkça tanımlanmış hak ve görevlerin belirtildiği bir sözleşmeydi. Bu haklar vergi gelirinden kişiye düşen pay üzerinde kurulmuş haklar olarak tanımlandığı için, toprağın el değiştirmesi durumuna ilişkin tartışmalarda sıkça sözü geçen mülk değil kira getirisiydi. Yasaya ilişkin açıklamaların temelinde yatan üçüncü varsayım, köylünün her ne olursa olsun ailesiyle birlikte varlığını sürdürebilme hakkıydı.

Köylünün topraktan yararlanma hakkının korunması, İslami bir toplum düzeninde toplumsal adaleti sağlayan olarak Osmanlı sultanına meşruiyet kazandırıyordu. Bundan da öte, sultanın köylü haklarının koruyucusu olması, köylü hakları vergi toplayanlarca tehdit edildiğinde devlete köylüler adına araya girme hakkı veriyordu. Son olarak, ailede soyun erkekten geçtiğinin benimsenmesi, vergi geliri paylaşımı sisteminin temel taşıydı. Köylü kocanın, topraktan yararlanma hakkını karısına miras bırakmasına izin verilirken, kadının (en azından Osmanlı yönetim hukukuna göre) vergi geliri üzerindeki hakların vârisi olmasına izin verilmiyordu.[82]

Mülkiyet haklarının sözleşmeye dayalı ve ataerkil mahiyeti köylünün varlığını sürdürme hakkı ile birleşince, Martha Mundy'nin çok yerinde betimlediği şöyle bir durum doğdu:

> Vergi geliri üzerindeki hakların bir kişi ya da aileden ötekine devredilmesi konusunda devleti, aileler ve din kurumlarının üyelerine sıkı sıkıya bağlayan, birleştirici yanı güçlü hak tanımlamaları ortaya çıktı. Bu nedenle, Osmanlı döneminin vergi geliri ve toprak özgüleme kavramları, mülk sahibi bireyin din devletine karşı görevleri üzerine kurulmamıştır; fakat, bağışlayanla karşılığında hizmet eden arasında bir hiyerarşik karşılıklı ilişki üzerine kurulmuştur. En küçük birim olan hane ve kol gücü karmaşık bir haklar hiyerarşisi içinde yer alır.[83]

Osmanlı arazi hukuku, 15. ve 16. yüzyılların Hanefi anlayışına dayanmaktaydı: Buna göre kırsal topraklar Müslüman topluluğun çobanı olan sultanın koruması altındaydı. Devlet, ekilip biçilen toprakların mutlak sahibi olduğu ilkesine dayanarak köylüden vergi alıyordu. Karşılığında ise köylüye aile olarak korunma, geçimini sağlama ve varlığını sürdürme hakkı tanınmıştı.[84] Bu bakış, Osmanlının 16. yüzyılda koyduğu kanun sayesinde kurumlaşmış oldu ve Hanefi şeyhülislamı Ebussuud tarafından onaylandı.

Musul kanunnamesi ve 16. yüzyıl tahrirleri, bir dizi mülkiyet ilişkisinin var olduğunu gösteriyor.[85] Birinci ve en önemlisi, köylüye tanınan toprağı kullanma hakkı idi. Bu hakka karşılık köylü devlete bir dizi vergi ödüyordu: Bunlar para olarak ödenen rüsum ile vergi-ürün olarak ödenen İslami haraç vergisi idi. Musul'da ha-

raç, kaldırılan tahılın beşte biri idi. Hayvancılıkla geçinen kalabalık göçebe nüfus, devletin mülkiyetindeki topraklarda hayvan otlatma hakkına karşılık vergi ödüyordu. Özel mülkiyet altındaki sınırlı miktarda toprağın sahipleri yalnızca öşür vergisi ödüyorlardı. Buraya değin, Osmanlı toprak hukukunun, 16. yüzyıla gelene dek aldığı biçimiyle Hanefi toprak hukukundan ayrılan yanı yoktu. 16. yüzyılda çıkarılan kanunnamede yeni olan, Osmanlıların vakfa bırakılmış köyler ile özel mülkiyetteki köyleri (topraktan değişik olarak) vergilendirmek için buldukları hukuki gerekçeydi. Vakıf köyleri devletin mülkü oldu ve bu köylerde oturanlar olağan vergilerden yükümlü tutuldular. Oysa bu vergilerin cami, medrese gibi bir vakfın giderlerini karşılamada kullanılması gerekirdi. Bu vergileri vakıf yöneticileri –padişah vakıflarında devletin atadığı yöneticiler– topluyordu. Öyleyse yasal anlamda, ne vakfa bırakılmış köyler ne de özel mülkiyet altındaki köyler vergiden muaf sayılabilirdi. Bu köyler artık devletin mülkiyetine geri veriliyor ve rüsum ödeme zorunluluğu getiriliyordu. Özel mülk sahibinin topladığı, vergilerin öşür (ondalık) gibi tanımlanabilecek bölümüydü.[86] Özel mülk sahiplerinin devlet hazinesine (*beytü'l mal*) ödediği işte bu vergilerdi ve köy içindeki hayır işlerini sürdürmeye harcanmaları gerekiyordu. Kaldırılan ürünün bu bölümünü yerel seçkinlere terk etmek yoluyla devlet, köylerden sağlanan vergi gelirinin bir bölümü üzerinde seçkinlerin hak sahibi olduklarını itiraf etmiş oluyordu. Bununla birlikte, düzenli vergileri alarak da, köylerin mutlak sahibinin devlet olduğu anlayışını sürdürmüş oldu. Asıl sahipler bundan böyle, artık-ürünü başkalarıyla paylaşan vergi toplayıcıları durumuna düştü. Bu yola başvurmakla kanun, mülkiyet hakları üstünde süren tartışmaları, vergi geliri üstündeki haklara indirgemiş oldu.

Devlet açısından, kırsal mülk konusundaki tartışmalar iki düzlemde sürüyordu: Biri, köylü ailesinin elinde bulundurduğu toprağı kullanma hakkı; öteki, değişik grupların elinde bulundurduğu vergi geliri üzerindeki hak. Devletin hukuku, köy hanesinin varlığını sürdürmesine açıkça öncelik veriyordu. Bu hiç tartışma götürmez bir hak olarak kaldı ve devlet bu düzene gelecek tehditlerin

önünü kesmek amacıyla çoğu kez araya girdi. Bunun da ötesinde, kanuna göre devlet tarımdaki artık-üründen gerekli gördüğü kadarını kimi vergi geliri sahiplerine tahsis edebilirdi.

Huri İslamoğlu-İnan'ın savladığına göre, erken modern dönemde:

> Osmanlı İmparatorluğu'nda geçerli mülk edinme kuralları, değişik toplum katmanlarının ve özel konumdaki kişilerin, vergi kaynağı ve geçim kaynağı olarak tanımlanan toprak üzerinde taleplerine aracılık ediyordu; o denli ki, çeşitli talepler arasında varılmış uzlaşmaların somutlaştığı her bir kuralın mahiyetini belirleyen, toplum katmanlarının ayrıcalık talepleri ve kişiye özel taleplerdi.[87]

Musul'un üç yüz yıllık mali kayıtlarının incelenmesi mülkün anlamına ilişkin bu değerlendirmeyi kanıtlıyor. Vergi gelirleri üzerinde hak iddia ederken kullanılan dil hep kayırma beklentiliydi.[88] Vergi gelirini toplama isteğiyle yapılan başvurular İslami hukukun sözleşmeyi andıran özel dilinde kaleme alınmıştı. Kişi dava konusunu özetler, talebini haklı göstermeye çalışır, diyelim ki, vergi geliri toplama iznini koparırdı. Çoğunlukla bu tür talepler yönetim kanallarından iletilmekten çok, mahkemede, bir kadı huzurunda dile getirilirdi. Vergi gelirini bu yöntemle tahsis etmenin üstün yanı, çeşitli grupların anlaşmak üzere devletle pazarlığa oturmasına olanak sağlamasıydı. Bu yöntem, isteklilerin ille de belli bir soya ya da toplum kesimine bağlı olmasını gerektirmeyen ve katmanlar arası devingenliğe olanak veren bir ortam yaratıyordu.

Vergi geliri üzerindeki taleplerin geçirdiği dönüşüm Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temel üretim ilişkilerini değiştirmedi.[89] Toprak yine sultanın koruması altındaydı ve devlet toprağı kullanma hakkını vergi ödeme karşılığında köylüye dağıtma ayrıcalığını elinde tutuyordu. Oysa, artık-ürünün paylaşımındaki değişim, vergi geliri üzerinde hak talebi kuran tanımları gerçek anlamda değiştirdi. Bunun da ötesinde, her ne kadar değişiklikler çoğu kez (belirli kişilere tanınan ayrıcalıklar ve bağışıklıklar gibi) kollayıcı nitelikleriyle açıkça ortaya konsa da, devlet ve ayrıcalık sahipleri bunları vergi gelirleri üzerinde bir tür yeni hak olarak görüyorlardı.

16. yüzyıl Musul'unda yürürlüğe konan dirlik sistemi, askerlik hizmeti karşılığında, askeri bir sınıfa vergi gelirleri üzerinde haklar tanıyordu. Musul'un tarımdan sağladığı artık-ürünün büyük bölümü, saltanat ve eyalet hazinelerinin mülkü olarak niteleniyordu. Vergi geliri her durumda yönetim işlevi ile ilişkilendirilmişti. Bundan dolayı, vergi toplayanlar değişik kademelerden de olsa (diyelim ki, biri tımar sahibi, öteki saltanat topraklarını yöneten biri olsun) anlayış şu idi: Vergi toplayan kişi, denetimine verilmiş olanı devlet aygıtı içinde çalıştığı sürece elinde tutabilirdi. Hükümdar istediği anda, yeniden devlete geçerdi. Oysa gerçek anlamda tımarların saltanat hazinesine geri dönmesi, ancak tımar sahibinin görevlerini savsakladığı ya da çok zalimce davrandığının kanıtları bulunursa söz konusuydu.[90] Dirlik sisteminde tımarların, statü değişikliği nedeniyle bir kategoriden ötekine geçirildiği durumlarda, Musul'un mali kayıtlarında hemen her zaman yukarıdaki gerekçelerden birine rastlanıyor.[91]

17. yüzyılı vergi geliri üzerinde kurulan hak türlerinin bollaştığı bir yüzyıl olarak görüyoruz. Tımarın mali ve yönetimsel mahiyeti değişedursun, kırsal alandan sağlanan vergi gelirlerinin önemli bir miktarı yine de tımardan sağlanıyordu. Tımar sahiplerine, askerlik hizmeti yerine nakit bedel ödemek zorunluluğu getirildiği için tımarın askeri mahiyeti değişime uğradı ve tımar sahipleri bölgelerinde kent ekonomisiyle bütünleşti.[92] Bu toprakların çoğu yeniden mukataa olarak tahsis edilmiş ve mukataa satışlarından hazinenin çok gereksinim duyduğu nakit sağlanmıştı. Osmanlıların iltizam sistemini 17. yüzyılda daha da işleyerek kurumlaştırdıkları anlaşılıyor. Fakat, yaptıklarını bir buluş gibi görmüyorlardı. Mukataa satışına ilişkin kural ve yönergeler tek tek kişilerden gelen başvurulara ve sanki yalnız o duruma karşılıkmış gibi yapılmış düzenlemelerdi. Yine de iltizam usulüyle, vergi gelirine sahip olma kurallarına yeni bir öğe eklenmiş oldu. Bir mukataaya biçilen satış fiyatı, vergi gelirlerinin piyasada kaça müşteri bulacağına bağlı olduğu için, vergiler alınır satılır bir metaya dönüştü ve kişinin yöneticilik becerisinden bağımsız olarak adına gerçekleşen bir getiri durumuna geldi. Malikâne, iltizam yönteminden yola çıkarak ortaya atıldı, fakat vergi geliri sahiplerine mülkiyet hakkı tanımada

daha ileri gidildi. Musullular açısından, malikânenin uygulamaya konması, mülkiyeti tanımlamada ve toplumsal ilişkileri belirlemede 16. yüzyıldaki dirlik sistemi denli yaşamsal önem taşıyordu. 17. yüzyılın vergi sağım sistemi gibi malikâne de vergi gelirlerine biçilen piyasa değeri üzerinden açık artırmaya çıkarılıyordu. Eski sistemin tersine, malikâneye fiyat öneren kişi, devletin bütün vergi (*rüsum*) haklarını yaşadığı sürece almış oluyordu. Bu hakları çocuklarına aktarabiliyordu; bir başkasına satabiliyordu. Devlet, ailelere ya da kişilere malikâne bağışlamakla, bu vergiler üzerindeki haklarını onlara temlik etmiş oluyordu ve ancak bağış işlemi yenileneceğinde ya da el değiştirme söz konusu olduğunda devlet yeniden araya girebilirdi. Bu da çoğunlukla yeni bir sultan tahta çıktığında, malikâne sahibinin ölümü durumunda ya da malikânenin akrabalara ya da aile dışından yabancılara satışı sırasında oluyordu. İncelediğimiz 150 yıllık dönemde köylülerin şikâyetleri üzerine malikâne mülkiyetine devletin karıştığının tek örneği yok. Böylece malikâne bağışıyla devlet, dirlik sisteminde meşruiyetinin dayanağı olan vergi gelirlerinin kimi bölümlerinin neredeyse tüm mülkiyetini Musul kent toplumunun belirli kesimlerine bırakmış oluyordu. Bununla birlikte, malikâne yüzde yüz mülk sayılmazdı: Vakfa dönüştürülemiyordu; İslami miras hukukuna bağlı değildi;[93] ama, malikâne sahibi hayattayken belli bir ücret karşılığında çocukların üzerine geçirilebilirdi.

Daha uygulama başlamadan, malikâne imparatorluğun tüm sıkıntılarını giderecek bir mali önlem olarak sunuldu. Malikânelerin bağışına ilişkin şartname ve uygulamanın genel kuralları (*düsturü'l-amel*) açıkça ortaya konarak taşra valilerince fiyat önermeye isteklilere duyurulması istendi.[94] Ayrıca, Musullu vakanüvisler, malikâne mülkiyetinin herhangi bir yönetimsel işlev içermediğinde açıkça görüş birliği içindeydiler. Söz konusu olan, herhangi bir görev üstlenmeksizin vergi gelirine sahip olmaktı. Üstelik, devletin köylü üzerindeki yaptırım gücüyle güvence altına aldığı bir haktı. Malikânecilerin vergi geliri alacaklarını kovuşturmak üzere eyalet valilerinin yürüttüğü cezalandırma baskınlarından söz ederken, Musullu tarihçiler ne diyeceklerini pek bilemiyorlar.[95]

Topraktan yararlanmanın bir biçimi olan malikâne, sahibine ömür boyu koşuluyla bağışlanırdı; vergi geliri üzerindeki haklarını satmasına ve başkasına devretmesine (tasarruf hakkı anlamında) izin veriliyordu; henüz yaşarken işletmenin bir bölümünü çocuklarının üzerine geçirebilirdi; devletten özel bir izin alarak ölümünden sonra hakkını vârislerine bırakabilirdi. Sonuç olarak, malikâne uygulamasıyla, dirlik sisteminde alınan vergiler, bireylerin ve ailelerinin adına gerçekleşen getiriye (kira gelirine) dönüşmüş oluyordu. Devlet koşut bir vergilendirme sistemi düzenledi. Vergilendirme sistemi, yeni mali düzenle bir oranlama sistemi aracılığıyla bağlantılıydı. Malikâne sahibinin hakları iki yanlı kısıtlanıyordu: Köylünün toprağı kullanma hakkı sürdüğü gibi, devlet hukuken bağışladığını geri alma hakkına sahipti. Oysa gerçekte, bu hakların bile açık seçik tanımı yapılmamıştı. O güne değin gözden uzak kalmış toprakların ve köylerin tarıma kazandırılması demek, köylünün geçimlik ve topraktan yararlanma hakkının, çoğu kez toprağı ekip biçmeye açan malikâne sahibiyle arasındaki ilişkilere göre tanımlanması demekti. Hukuki bakımdan, Musullu bilim adamları, bu yeniden ekime açılan toprakların vergi geliri üzerinde devletin denetim hakkı olup olmadığını bile sorgulamaktaydı.[96] Devletin verdiklerini geri alma hakkına gelince, Musul'u örnek alacak olursak, bu hakkın hemen hiç kullanılmadığını görüyoruz. Devlet her zaman malikâne haklarının aynı aile içinde el değiştirmesini desteklemiş ve yüreklendirmiştir. 1850'ler denli ileri tarihlerde bile ve malikâne uygulamasının resmen kaldırılmasından çok sonraları, malikâne sahiplerinin çocukları eski düzen uyarınca ölünceye değin vergi gelirini almayı sürdürdüler; vergi geliri ancak ölümlerinden sonra yerel hazineye ya da saltanat hazinesine geri aktarıldı.[97]

Vergi gelirinin kimi bölümlerinin özelleştirilmesi, tıpkı her köylü hanesinin toprağı yararlanma hakkı gibi, devletin dirliklerden sağladığı gelirler üzerinde de tasarruf hakkı kurulmasına yol açtı. Köylü hanesi gibi, malikâne sahibi de vergi gelirinden aldığı pay üzerinde tasarruf hakkı sahibi oldu: Tasarruf hakkını devletten izin almak koşuluyla istediğinin üzerine geçirebiliyordu ve erkek vârislerine bırakabiliyordu. Hakkını satabilirdi ya da İslam fıkıh okul-

larınca geliştirilmiş kira anlaşmalarının sınırları içinde, başkalarına kiralayabilirdi. İslam miras kuralları malikâne için geçerli değildi. Vergi geliri üzerindeki haklar, kuramsal anlamda miras yoluyla kadınlara aktarılamazdı ve İslam aile hukukunda öngörülen paylaşım kurallarına uymak zorunda değildi. Aile içinde paylar, toplumsal ve aile içi hiyerarşilerin mantığına uygun olduğu sürece, istenildiği gibi bölünebilirdi.

19. yüzyılda otuzlu yıllara gelindiğinde, devletin kaynaklarının özelleştirilmesi Musul toplumunu açıkça ikiye böldü. Bir yanda vergi geliri birkaç haneden oluşan tek bir ailenin elinde toplanırken, öte yanda küçük küçük topraklara sahip koca bir topraklı eşraf grubu bulunmaktaydı. Vergi gelirinin ve siyasi gücün bir ailenin elinde toplanması, Musullu küçük-orta mukataa sahipleri bakımından bir dizi sorunun kaynağı oldu. Eşraf, malikânelerde küçük payların sahipleriydi; hükümet işe hemen hiç karışmaksızın paylarını satabiliyor, aktarabiliyor ve miras bırakabiliyordu. Vergi gelirine erişim ve gelir üzerindeki hakları ille de herhangi bir yöneticilik göreviyle ilişkilendirilmiş değildi; servetlerinden ileri geliyordu. Bu grubun tersine, Celilzadeler gibi büyük malikâne sahipleri, güç merkezlerine yakınlıkları ve siyasi mevki ile vergi geliri üzerindeki denetimi tek elde toplama becerileri dolayısıyla mülklerini çoğalttılar. Hükümete çok yalın bir dille iletilmiş bir şikâyet başvurusunda, içlerinde eşraftan kişiler de olmak üzere Musul âyanından bir kesim şunu söylüyordu: Celililer malikâne alımı ve temlik yoluyla güçlenmiş ve devlete iyi hizmet etmiş olsalar da, görevlerini kötüye kullanmış ve hükümet görevlilerinden çok eşkıyaya yakın olmuşlardır. Yakınmanın alttan alta içerdiği, özel ve kamu kaynakları arasındaki çizginin bulanıklaşmasına yol açan malikâne ve temlikle ilgili karışık duygulardır. Kötülüğün kökeninde yatanın ne olduğunu, şikâyette bulunanlar çok iyi biliyorlardı: Vergi geliri üzerindeki bu özgül mülkiyet haklarının belirli ellerde toplanmasında ve mevkinin kişisel varlığı artırmak amacıyla kullanılmasındaydı kötülük.[98]

Toprakta ayrıcalıklar (*tenure*) sistemini yeniden düzeleme, kararlı bir biçimde Sultan Abdülmecid yönetiminde, 1840 yılında

başladı. Nizamnamenin Arapça çevirisine bakınca, melez mülkiyet hakları görüyoruz: Hakların vergi geliri çevresinde dolandığı eski düzen ile üretimin yeniden örgütlenmesine ilişkin değişiklikler içeren yeni düzenden öğelerin bileşimi.[99] Musul'da, bir zaman uygulanıp uygulanmadıkları konusunda kanıt bulunmamakla birlikte, bu kuralların bilinmesinde yine de yarar vardır; çünkü, malikâneden 1858 Arazi Kanunnamesi'ne geçişte mülkiyet kavramının nasıl değiştiğini gösteriyor.

1840 yasalarının erekleri çokyönlüydü. Vergi toplayıcıları ya da kullanıcıları ölmüş bütün toprakların devlete geri dönmesini buyurarak, malikâne sahiplerinin vergi geliri üzerindeki mülkiyet haklarını daraltmayı amaçlıyordu. Bu, sonuçları bakımından vergi geliri üzerine kurulmuş bir mülkiyet biçimi olan malikâneyi ortadan kaldırdı. Topraklar, tapulu arazi olarak yeniden sınıflandırılacak, buralarda yeni bir vergilendirme sistemi uygulanacak ve toprağın piyasa değerine göre (*mu'accel bi el-misl*) belirlenecek bir fiyatla ekip biçeceklere verilecekti. Aynı zamanda toprak, sahibinin daha çok denetimine izin veren koşullarla bağışlanabiliyordu. Mülk, İslam miras hukukuna daha yakın düşen kurallar uyarınca kendiliğinden vârislere kalabilecekti. Mülk, herhangi bir özel vergi ödenmeden kadınlara geçebilecekti. Yine de devlet toprak üzerindeki denetiminden tümüyle vazgeçmedi. Geleneksel bir İslami sav uyarınca, devlet toprak üzerinde, vakıf sahipliğine benzer bir mal sahipliği kurdu:

> Bundan böyle, her kim ki devlete ait topraklardan yararlanır, öldüğü zaman toprakları vakıf malı gibi işlem görür. Toprakları çocuklarına, erkek ya da kız olduğuna bakmaksızın bırakabilir. Çocuklar ücret ödemeksizin haklarına düşeni alırlar. Bununla birlikte, vakıf topraklarının kiraya verilmesi (*'icaret*) durumunda, bir kira bedeli vardır. Bu kira bedeli, hakça fiyata (*icaret bi'l-misl*) bir el değiştirme bedeli eklenmesiyle oluşur.`

Ayrıca, kullanım hakkı (tasarruf) bir ücret ödeme koşuluyla kişiden kişiye aktarılabilirdi. Satış ya da aktarım dışında, kullanım hakkı, sahibinin ölümü halinde aynı aile içinde kalmalıydı. Yalnız-

ca kan bağıyla bağlı akrabaların yokluğunda bu haklar aile dışından kişilere (ecnebi) verilebilirdi. Toprakların kök sahiplerinin ölüp de yönetime bildirilmediği durumlarda, topraklar, on yıl süreyle kim sahip olmuşsa onun tasarrufunda kalmalıydı.

Kullanım hakkının burada ima ettiği, topraktan yararlanma (işletme) hakkı ile/ya da ürünlerine sahip olma hakkıdır. Mutasarrıf, yararlanan (kullanan) bir köylü olabileceği gibi, üretim sürecine aktif olarak katılmayan bir toprak sahibi de olabilir. Bir zamanların vergi geliri tahsildarı ile ekip biçen köylü arasındaki ayrım pek açık seçik ortaya konmamış. Bir kez toprak hazine mülkiyetine geri döndükten sonra artık vergi toplayıcının haklarından söz edilmiyor. Aracı durumundaki mültezim yasanın dışında bırakılıyor. Bundan anlaşılan, devletin artık vergileri doğrudan toplayacağı oluyor.

Devlet toprakları ile vakıf toprakları arasında koşutluk kurma, İslam hukukçularının yabancısı oldukları bir konu değildi. Hukukçuların ileri sürdükleri savlardan biri şu idi: Vakıf topraklarından olduğu gibi devlet topraklarından kaldırılan ürün de Müslüman toplumunun yararına kullanılıyordu.[100] Oysa bu, hukuk biliminde "imparatorluk toprakları" (*'arazi-i memleket*) olarak betimlenen devlet (miri) toprakları olgusuna gerekçe olarak pek sık kullanılmayan bir benzetmeydi. Devlet topraklarının kiralanmasına ilişkin kurallar vakıf topraklarına ilişkin kurallardan açıkça değişikti. Devlet topraklarının başkasına aktarılmasında ve kiralanmasında daha çok kısıtlama vardı. Aynı zamanda, vakıf mülklerinin kira bedelleri konusunda Osmanlı İmparatorluğu hukukçuları anlaşmazlık içindeydi. Kimi hukuk okulu, kiraya vereni daha çok konuda özgür bırakıyordu.[101] Ama her ne olursa olsun, vakıfların kiraya verilmesini düzenleyen yasalar, mutlak mülkiyete benzer koşullarda kalıtım ve el değiştirmeye olanak veriyordu. Böylesi durumlarda toprağın vergi geliri değil de kendisi metalaşmış oluyordu. Toprak üzerindeki hakların yasal kalıtçıları arasına kadınların da katılması, eski sistemden çok önemli bir kopmanın göstergesiydi. Eski sistemde, varoluşu topraktan bağımsız düşünülemez ataerkil aile biriminin yaşatılması en yüksek önceliği taşımaktaydı.

Bununla birlikte, köylü hane biriminin varlığını sürdürmesi ve kendi toprağını ekip biçmesi ilkesine Osmanlı devletinin kesin bağlılığında değişiklik olmadı. Yasa, köylünün tarım işçisi durumuna düşürülmesini açıkça yasaklıyor (*'iyakum summe 'iyakum min zalika*). Eğer köylü miri vergiyi ödeyemezse ya da yalnızca öküzlerini ve araç gereçlerini satarak ödeyebilecekse, ondan vergi alınmayacaktır. Fakat, araç gereç ve çift hayvanı dışında neyi varsa vergiye karşılık alınmalıdır. Aynı biçimde, kırsal sanayilerde çalışanlar vergi borçlarına karşılık araç gereçlerinden yoksun bırakılmamalıdır.

Topraktan alınan vergi gelirleri üzerinde daha iyi tanımlanmış mülkiyet haklarının, İslam hukuk kuramı ve Osmanlı hukuku çerçevesinde uygulamaya konması bu 1840 tarihli belgeyle oldu. Köylü hane ekonomisinin korunmasına ilişkin buyrukla birlikte, yasa özünde, geçen yüzyıldan bu yana mülkiyet haklarında kat edilen yolda geri gitmek yerine, ileriye yöneldi. Malikânenin ortaya çıkışı, zaman içinde, dirlik sisteminde var olmuş kullanım hakkı ile vergi geliri üstündeki haklar arasındaki temel ayrımların hukuk düzeyinde çöküşünü hazırladı. Vergi geliri üzerindeki hakların, el değiştirme, kiralama ve mirasa ilişkin çeşitli öğeleri 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde artık köylünün kullanım hakkı ile benzeşmeye başlamıştı. Her iki durumda ve de vakıf topraklarında olduğu gibi, toprakla ilgili işlemleri düzenleyen hukuk ilkesi İslamdaki mülk kiralama kavramına (*icare*) dayanmaktaydı.[102]

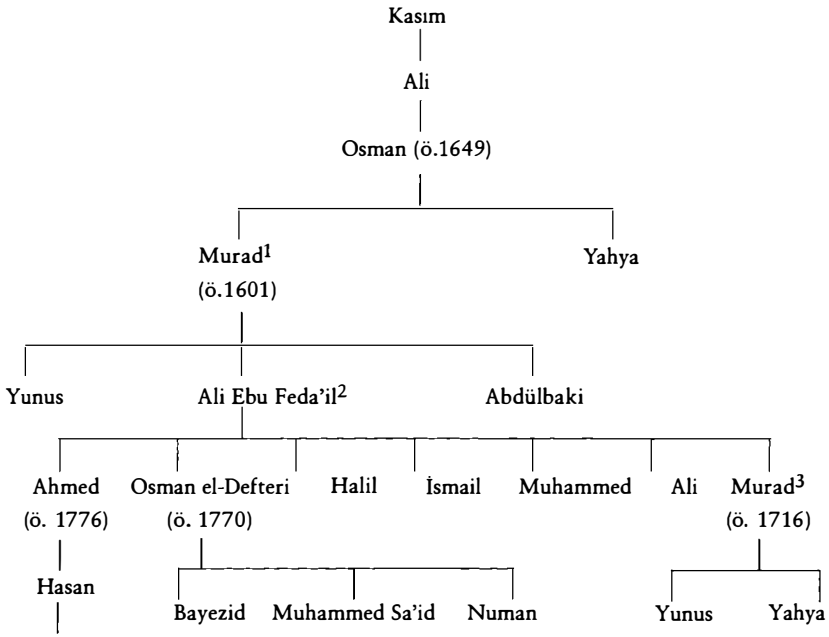
18. yüzyılda ömür boyu iltizamın uygulamaya konuşu, tarım üretiminin yaygınlaşması için hukuki dayanağı sağlamış oldu. Malikâne, mülkün el değiştirmesinde daha akılcı ve düzene konmuş bir yöntemdi. Böylesi bir el değiştirme mutlak mülkiyet kapsamına girmiyordu; kiraya verme başlığı altında anılıyordu. Malikâne her şeyden önce şu anlama geliyordu: Devlet, dirlik sistemindeki vergi sağmak hakkını bir özel girişimciye aktarıyordu. Girişimci de bu hak üzerinden getiri sağlıyordu. 19. yüzyılın başlarındaki toprak reformları, hak sahiplerini bu getiriler üzerinde daha çok mülkiyet hakkı ile donatarak ve mültezimin hukuki varlığına son vererek bir ileri adım daha atmış oldu.

Sonuç

Musullulara göre Osmanlı, konuk geldiği evin ekmeğini tüketip ev sahibine kırıntıları bırakan konuğa benzerdi. Fakat öyle görünüyor ki, iltizam sistemi, 18. yüzyıldaki işleyişiyle, Musul'un küçük-orta mukataa sahibi eşrafına ve siyasi hanelerine ekmek sağladı; Osmanlı ise kırıntılarla yetindi. Bununla birlikte, devletin mali kaynaklarının aktarımını, denetimi elden kaçırma gibi görmek yerine, taşra toplumunun daha büyük bir kesiminin Osmanlılaştırıldığı bir süreç olarak görmek daha gerçeğe yakın olabilir. Bir bakıma, malikânenin uygulamaya konması, Musul'da var olan vergi geliri ve kira getirisiyle örülmüş karmaşık çıkar ağını, Musul kırsalında bir yeni vergi geliri sahibi katman daha icat ederek, bir bakıma daha karıştırmaktan başka işe yaramadı. Yine de ömür boyu iltizamın çok daha derin siyasi ve iktisadi sonuçları oldu; kent ve art bölge arasında önceki dönemden daha sıkı bağlantılar yaratılmasına yol açtı. Bu iktisadi olduğu denli siyasi bağlantılar, komisyonculukla geçinen katmanlar eliyle pekiştirilmişti ve Osmanlı sistemine uzun süreli kira sözleşmeleriyle sıkı sıkıya bağlı okumuş kentli seçkinler eliyle kotarılmıştı. Kira sözleşme süresinin uzun tutulmasıyla tarımsal üretime yatırım yapmanın önkoşulu yerine getirilmiş oluyordu. Tarımda pazar için üretim, köylünün toprak üzerindeki haklarını elinden almak pahasına yapılmadı; küçük-orta mukataa sahibi eşrafa tanınan daha açık seçik mülkiyet hakları bağlamında yapıldı. Getiri üzerindeki hakların el değiştirmesi ve elde edilmesi; tıpkı köylünün kullanma hakkını devredebilmesi gibi kolaylaştı.[103]

Ömeri Ailesinin İki Ana Kolu

I OSMAN ÖMERİ KOLU

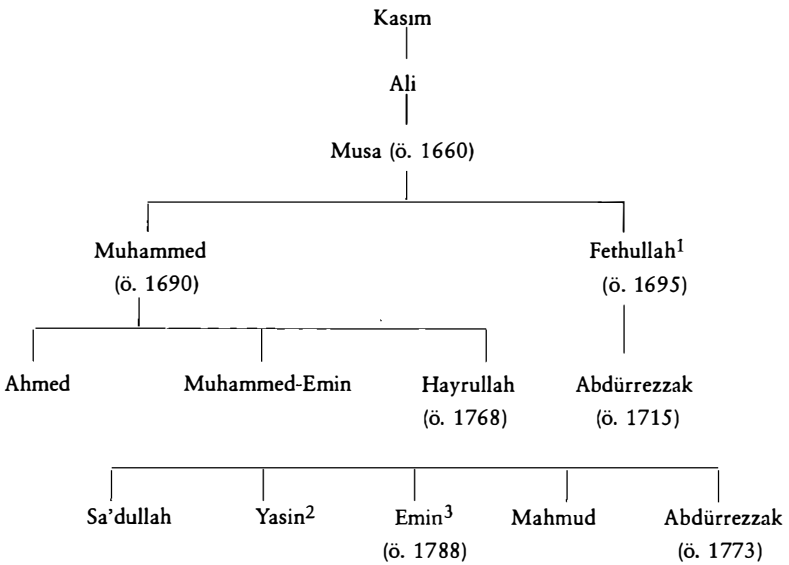
1 Murad bin Osman Ömeri: Nebi Yunus Camii'nde öğretmen ve ulemanın başı.

2 Ali Ebu Feda'il: Nebi Yunus Camii'nde öğretmen. Kentin kadısı, müftü ve Musullu seçkinler içinde ilk malikâne sahibi olan kişi. Büyük bir hane kurdu ve hepsi Osmanlı bürokratları arasına katılacak bir hanedan kurdu. "Ali Efendi fitnesi" adıyla bilinen iç savaşı el altından yöneten kişiydi. bkz. 7. bölüm.

3 Murad, Ebu el-Feda'il oğlu: Ömerilerin üzerindeki bütün malikâneleri kendi adına göçeren oğul.

4 Kasım Paşa Ömeri: Celili soyundan valilere karşı 1826-29 ayaklanmasının başını çekti. 1830 yılında Musul valisi oldu.

II MUSA BİN ALİ BİN KASIM ÖMERİ KOLU

1 Fethullah: hafız, öğretmen, yargıç. Osman Ömeri'nin soyundan Murad Ömeri ile Ömeri vakfının yönetimi yüzünden mücadeleye girişti.
2 Yasin bin Hayrullah Ömeri: Celililer yönetimindeki Musul'un ve 18. yüzyıl Bağdat'ının tarihçisi. Ömeri ailesinin Celililere yakın duran dalından geliyor.
3 Emin Ömeri: Musul'un en önde gelen aydınlarından.

V

Hassa ile *Amme* Arasında: 18. ve 19. Yüzyıl Başlarında Musul'da Seçkinler ve Halk

Ben paşa çocuğuysam, sen paşa çocuğuysan bu eşekleri kim güdecek?

Oturacaksan, 'kalk' demeyecekleri bir yer bul; konuşacaksan, 'eğridir' demeyecekleri bir laf bul.

Musul atasözleri

18. yüzyılın birinci yarısında savaş ekonomisinin doğurduğu olanaklar ve malikâne satışları, Musul'un paralı toplum kesimleri için hep iyiye gidişin belirtileriydi. Osmanlı hazinesine yaptıkları yatırımla, durumun sürdürülmesinden yana kesin tavır koyduklarını göstermiş oluyorlardı. İltizam yönteminin geçirdiği hukuki dönüşümün ne anlama geldiğini anlıyorlardı: Kaynaklar üzerinde kısa süreli denetimden uzun süreli denetime geçiliyordu. Artık kira süresi konusunda güvencedeydiler. Bu da tarım ekonomisine yaptıkları yatırımları çeşitlendirmeye özendirdi onları. Artık gözlerini tarım kaynaklarının denetimi ve geliştirilmesi ile kentin gıda paza-

rının ele geçirilmesine dikmişlerdi. İşte şimdi, Musul'un kentli toplumu içindeki toplumsal tabakalaşmayı etkileyen bu ve daha başka etkenler üzerinde duracağız.

Son iki bölümde ele aldığımız kurumsal değişiklikler yanında, bölge ekonomisinde ve uluslararası ekonomide dönüşümler yaşanıyordu. Bu dönüşümlerden dolayıdır ki, Musul'un sermaye havuzu büyüdü ve insan kaynakları çoğaldı. 18. yüzyılın birinci yarısında kahve, canlı hayvan ve tahıl ticaretine dayalı bir iktisadi büyüme yaşandı. Ayrıca, nüfus artışı Musul'da ve çevre köylerde üretilen ucuz pamuklulara olan talebi ateşlerken, bir kısım küçük ve orta mukataa sahibi kırsal eşrafın kavuştuğu yeni servet dolayısıyla Fransız yününün alım satımı kârlı duruma geldi. Doğu sınırı boyunca konuşlanmış ordularını doyurup donatmak gereği içindeki devletin tahıl, et ve deri eşya talepleri, tarım üretimini artırma çabasındaki, kente yerleşmiş (küçük ve orta mukataa sahibi) kırsal eşrafın yükselmesine yardımcı oldu.[1]

Musul'un iktisadi büyümesini ateşleyen, ticaretteki büyüme ile İran'ın yayılma girişimlerine karşı koyan yerel valilerin yönettiği savaş ekonomisi oldu. 17. yüzyılda Musullu tüccarlara alçakgönüllü servetler kazandırmış İran ipek ticaretinin kesilmesinden doğan kaybı, kahve ve temel besin maddelerinin ticareti kapatıyordu. Musul'un iktisadi canlılığı büyük ölçüde tarım üretiminin yaygınlaşmasından kaynaklanıyordu. Nüfus artışından dolayı el emeği ürünlerine talep, özellikle kırsal alanda ev tezgâhlarının çoğalmasına yol açtı. 16. yüzyıldaki iktisadi büyüme, kent ile art bölge ayrımını ortadan kaldırmazken, 18. yüzyıldaki büyümenin öncülüğünü, kırsal alan üzerinde egemenlik kuran kentli seçkinler ile küçük ve orta mukataa sahibi eşraf yapıyordu.

İktisadi büyümenin birinci göstergesi Musul'un nüfus artışıydı. Toplam nüfus için elimizde güvenilir sayılar yoksa da, Hıristiyan ve Musevi nüfusa ilişkin bazı sayım sonuçları var. Müslüman olmayan yetişkin erkek sayısı 1691 yılında 1583 iken 1729 yılında 2307'ye çıktı.[2] Bu, kırk yıllık bir sürede yüzde 68 artış demekti. 1834 yılına gelindiğinde Müslüman olmayan yetişkin erkek nüfus yüzde 60 daha artarak 3822'ye ulaştı; bu sayı 1575 yılında ulaşı-

lan en yüksek noktanın birazcık altında kalmaktaydı.[3] Eğer bu yüzdeler nüfusun kalan bölümüne uygulanabilirse, Musul'un nüfusunun 1691 ile 1834 yılları arasında iki kattan daha çok büyüdüğü rahatça söylenebilir. Müslüman nüfusun Müslüman olmayan nüfustan daha hızlı büyümüş olabileceğinin belirtileri var. Yöredeki Hıristiyan nüfusu Ortodoks mezhebinden döndürmek için Vatikan'ın gönderdiği Katolik papaz Dominico Lanza'nın 1760'larda yazdığı bir rapora göre, kent 1720'lere gelinceye dek oldukça küçük ve biraz da geri kalmış bir yer iken, Safevilere ve Nadir Şah'a karşı çıkılan seferler sonucu kente çok sayıda sekban ve düzenli asker doluşmuştu. Bunlar nüfusun şişmesine neden oldu. Musul'un yerlileri gelenlerin Türk olmasından yakınmaktaydı. Lanza, Türk derken Arapça konuşmayanların tümünü kastediyordu.[4]

Kent Koşulları

Musul kentinin toplum hiyerarşisi, yukarıda sözü edilen nüfus değişmeleri ve iktisadi değişmeler nedeniyle dönüşüme uğradı. Pazarların büyümesi ve pazar için üretimin yaygınlaşması yüzünden birliktelikleri tehdit altına giren toplum gruplarında çatlaklar belirdi. Osmanlı siyaset düşünürleri, toplumu yönetenler ve yönetilenler olarak ikiye bölen bir toplum erkânı kuramına enine boyuna kafa yormuşlardı. Yöneten gruplar, nüfusun vergi ödemeyen bölümüydü: Savaşçılar (askeri erkân), yöneticiler (bürokrat erkân) ve dini erkân (ulema). Gösterdikleri bağlılık ve yaptıkları hizmete karşılık sultan onlara maaş, toprak ve kaynaklar üzerinde belirli tekeller türünden bol bol ihsanda bulunurdu. Böyle açıklanan toplum düzeninin erişilememiş bir ülkü olarak kalıp kalmadığı hâlâ tartışma konusudur.[5] Yine de, imparatorluğun geçirmekte olduğu değişikliklere karşı çıkanların, hoşnutsuzluklarını belirtmekte ve yaşanan "çöküş"ü açıklamakta yararlandığı güçlü bir görüş olmayı sürdürdü. Musullu bilim adamları, ahlak ve meziyete dayalı bir siyasi düzenin yokluğu olarak gördükleri durumu değerlendirirken, bu görüşten bir ülkü ölçüsü, mihenk taşı olarak

yararlandılar.[6] Çünkü, 18. yüzyıla gelindiğinde, önceki dönem toplum düzeninin hızla değişmekte olduğunu artık her aklı başında gözlemci görebiliyordu. Bu değişimden duydukları hoşnutsuzluğu açıklarken kimi Musullu entelektüellerin düzenli bir toplum evreni ideolojisinden yararlanmaları doğal geliyordu. Eleştirel görüşler taşıyan bu seçkinlerin kimileri şunu görebiliyordu: Hükümdarlık geleneğinin devlet-toplum görüşü artık 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarının Musul taşra kent toplumunda toplumsal katmanları tanımlamaktan uzaktı.

Musullu kentliler, içinde yaşadıkları toplumu halk (*amme*) ile seçkinler (*hassa*) olarak ayırıyorlardı. Bu sınıflandırmanın içine çeşitli gruplardan oluşan karmaşık bir toplum giriyordu: Grupların statüsünü belirleyen, devlet kaynaklarının dağıtımından aldıkları pay, sahip oldukları beceri ve birikim ve topluluk içindeki saygınlıklarıydı. Her ne kadar hükümdarlık geleneğinin toplum sınıfları 18. yüzyılda toplum yapılanmasını belirleyici olmaktan çıkmışsa da Musullular, toplum gruplarını betimlerken bu sınıflandırma sistemini tümüyle dillerinden atmadılar. Bundan dolayı, yeniçeriler ve tımar sahipleri, 17. yüzyılın başlarına göre 18. yüzyılda bambaşka nitelikler edinmişken, Musullular toplumun belirli kesimlerini betimlemek için bu terimleri kullanmayı sürdürdüler. 1700'lerin başlarında din erkânı iktisadi ve toplumsal nedenlerle bölünmeye uğramışken, Musullu yazın erbabı yazdıkları biyografi derlemelerinde bu terimi kullanmayı sürdürdü.

Musul'un kentli toplum yapısının geçirdiği dönüşüm iki döneme ayrılır. 1690 ile 1750'ler arasına düşen birinci dönemi diğerlerinden ayıran bir dizi gelişme vardır: Kentte yerleşik (küçük ve orta mukataa sahibi) topraklı eşrafın güçlenişi, seçkin hanelerin oluşumu, yarı askeri toplulukların sayısındaki artış ve iktisadi çıkarlar çevresinde yığılmaları, zanaatkâr nüfusun haklarının üstüne bir grup vergi toplayıcının çöreklenmesi, Musul'un eski tüccar topluluğunun varlık ve gücünü yitirmesi... 1760'lardan 1830'lara dek uzanan ikinci dönem, siyasete karışmış hanelerce iktisadi kaynaklara el konulduğu, kentsel sanayinin kırsal sanayi karşısında gerilediği, orta kısım eşrafın kırsal alana daha çok yatırım yaptığı ve

kırsal alanın kaynaklarını kapışma yarışında siyasi hanelerle karşı karşıya gelen bir tüccar seçkinler grubunun ortaya çıktığı dönem oldu. Musullu seçkinler ve eşrafa gelince, onlar her iki dönem boyunca da mevki ve ayrıcalıklara, kent içi taşınmazlara ve nihayet, kırsal alanda tarım üretimine ve zanaatlara yatırım yapmak konusunda doymak bilmez bir iştah sergilediler.

Katmanlar Arası Devingenliğin İtici Güçleri: Makam Satışları

Musul Valisi Celilzade Sadullah Paşa, İstanbul'daki Musevi bankerine 1810 yılında bir mektup gönderdi. Mektupta banker Hevace Hezekial'a, daha önce ulağıyla devletin vergi alacaklarına (*mal-ı miri*) karşılık düzenlenmiş bir borç senedi yanında ayrıca 1500 kuruş göndermiş olduğunu bildiriyordu. Bu paralar, peşinde olduğu ödülü (*caize*) alması yoluna dökülecekti. Bankerden, ödülünü alabilmesi için gereken ödemeleri yapmasını istiyordu. Yapılacak ödemeler içinde, devletin vergi alacağı ve bankerlik ücreti dışında, Hıristiyanların ödediği kelle vergisine sayılmak üzere 40.000 kuruş ile hükümetteki ajanı Halet Efendi'ye ödenecek rüşvet vardı.[7] Büyük miktarda paraya mal olacağını bilmekle birlikte Sadullah Paşa, bedeli ne olursa olsun, vezirlik istiyordu.

Makam satışı, daha erken olmasa bile en azından 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde sık görülen bir uygulamaydı. Mustafa Âli'nin tiksinerek, kınayarak sözünü ettiği makam ticareti, 17. yüzyıl nasihatnamelerinin başlıca yakınma konusuydu.[8] Sultanların danışmanı Koçi Bey'in risalesi, 17. yüzyılda imparatorluğun yakasını bırakmayan bunalımın Osmanlı seçkinlerinin kimi kesimlerince nasıl algılandığının iyi bir örneğidir. Koçi Bey'in görüşlerinin özü, hükümet atamalarında liyakatin artık ölçü olmaktan çıktığı ve imparatorluğun her yerinde yaygınlaşmış makam ticaretinin namussuz ve yetersiz yöneticilere yol verdiği inancıdır. Koçi Bey'in sözcülüğünü yaptığı eski bürokrat soylulara göre bu gelişme, hem kendi varlıklarına hem de onların anladığı anlamda İslami devletin yaşamını sürdürmesine doğrudan tehdit oluşturuyordu. Oysa,

17. ve 18. yüzyıllarda yöneten sınıfın geçirdiği toplumsal devrimin nedeni, toplumsal devingenliğe ve yeni bir tür siyasi ve iktisadi seçkinin türemesine olanak tanıyan makam ticaretiydi. Osmanlı ekonomisinin 17. yüzyılda genişlemesi ve parasallaşması, imparatorluğun toplumsal hiyerarşisindeki bu dönüşümün ön koşullarını hazırladı. Celilzade Sadullah Paşa'nın örneğinde görüldüğü gibi, makam ticareti sermayenin kolayca dolaşımından ve devlet hizmetinin mahiyetindeki değişimden kaynaklanıyordu. Eski düzenlemede makam, himaye karşılığında hizmet olarak tanımlanırken, yeni sistem devletin sahibi olduğu bir metanın satışını düzenlemek üzere iki tarafın anlaşmasını sağlayan bir sözleşme niteliğindeydi. Tıpkı kırsal mukataalarda olduğu gibi kent içi mukaataaların (vergi gelirlerinin) ve mevkilerin satışı beraberinde, kendilerini vergi gelirlerinin sahibi gibi gören bir komisyoncular hiyerarşisine göre uyarlanmış birtakım hak tanımlamalarını getirdi. Mevkiler ve maaşlar için de kullanım, tasarruf hakkından söz ediliyordu ve bu hak paylara bölüştürülebiliyor, başkasına aktarılabiliyor ve sözleşmeyle taşerona bırakılabiliyordu. Makam uğruna girişilen rekabet kırsal toprakların değerlenmesine yardımcı oldu ve bu da görevi vergi toplamak olan makamların fiyatında artışa yol açtı. Para değerinin oldukça kararlı olduğu yüzyılın ilk yarısında kırsal malikânelerin değeri yüzde 80 dolayında arttı.[9] 19. yüzyılın onlu ve yirmili yıllarında malikânelerin değeri iki katın üzerinde arttı. Bu sonraki artışın, paranın değer yitirmesinin bir sonucu olabileceğini gözden uzak tutmamak gerek.[10]

Daha 17. yüzyılın ilk yarısında, Musul valiliği makamıyla birlikte vali yardımcılığı ve mali işler sorumlusunun makamı, artırmada en yüksek fiyatı verene iltizama verilmişti. Kendisi aynı zamanda Musul'un mültezimi olan Musul valisinin elinde bulundurduğu, geliri eyalet hazinesine giren mukataaların fiyatlarındaki artışı belirlemek zor.[11] Bu mukataalar arasında kentin gümrük vergileri, çarşı-pazar vergileri, tartım vergileri, bazı olağanüstü vergiler (*avarız*) ve Müslüman olmayan nüfustan alınan cizye vergisi vardı. Para değeri değişken olduğu ve malikânenin aile içinde bölündüğü paylar el değiştirirken parasal değer belirtilme-

den kaydedildiği için eldeki sayılarda biraz çarpıklık var. Yine de, iki dönemdeki mukataa satışlarının fiyatlarının karşılaştırılmasına dayanarak, 1639 ile 1726 yılları arasında kent içi mukataaların fiyatlarında şaşırtıcı bir artış olduğu sonucu çıkarılabilir. 17. yüzyılda kent içi vergilerin ağırlıklı bölümü kısa süreli olarak Musul'un en yüksek rütbeli kişisine (*mirliva*) iltizama verilirdi. Bu kişi çoğu kez İstanbul'da oturur ve işlerini adamlarına gördürürdü. Örneğin 1639 yılında eyalet hazinesinin payına düşen vergi gelirleri yıllık tutarı 35.000 kuruş olan resimlerden oluşuyordu. Bu vergi gelirleri Musul valisine yıllık 210 kuruş karşılığında satılmıştı. O sırada geçerli bir kuruş seksen akçe hesabıyla mukataanın değeri 2.800.000 akçe idi.[12] Aynı mukataa 1726 yılında malikâne olarak satışa çıkarıldığında yıllık değeri 23.395 esedi kuruş idi. Celilzade İsmail Paşa tarafından 15.000 kuruşu peşin nakit ödenerek (*muaccele*) satın alındı. Eğer bu sayılar o sırada geçerli bir kuruş 144 akçe hesabıyla değerlendirilecek olursa, toplanacak yıllık vergi tutarı 3.368.880 akçe olarak bulunur. Bu sayılar, eyalet hazinesinin vergi gelirleri arasından çıkarılıp kişilere malikâne olarak satılan çok sayıda vergiyi içermemektedir.[13] Hesaplamalarda büyük bir yanlış payı olduğu düşünülse bile, iki dönem arasında çok büyük bir oransızlık var. Oransızlığın bir bölümü, tüccarların ve vergi toplayıcıların çok büyük servetler edindiği savaş döneminde Musul ekonomisinin büyümesi ile açıklanabilir. Servetlerini ve toplum içindeki saygınlıklarını artırma çabası içinde olan bu gruplar, makama yatırım yapmanın çok kazançlı olduğunu anladılar. Örneğin Celilzade Hüseyin Paşa'nın oğulları Murad ile Muhammed Emin, kahve kavurmadan alınan vergi gelirini 1746 yılında 500 kuruş muaccele ödeme karşılığı satın aldılar. On yıldan daha az bir süre sonra Murad yarım payını yüzde 70 kârla 350 kuruşa satabildi.[14]

Mukataanın makamla evliliği, vergi gelirlerinde bölünmeye yol açtı; bu girişimleri yönetecek yöneticilere ve en alt düzeyde vergileri eylemli olarak toplayacak taşeronlara gereksinim doğdu. Girişimlerin nasıl işlediğine göz atmamıza olanak veren kimi veriler var elimizde. 17. yüzyılda koyundan ve Musullu aşiretlerden alı-

nan vergi eyalet hazinesine girmekteydi. 1723 yılında, çok kaçak olduğu gerekçesiyle eyalet hazinesinin dışına alındı ve malikâne olarak satışa çıkarıldı. Verginin öngörülen yıllık değeri 3500 kuruş idi. Bunun 2586,5 kuruşu Musul kalesindeki askerlerin maaşlarını ödemek üzere ocaklık olarak bir kıyıya ayrıldı; 913,5 kuruşun İstanbul'a gönderilmesi gerekiyordu; 500 kuruşu da satışa çıkarıldı. Bunları İstanbul'da oturan üç devlet memuru (*efendi*) satın aldı. Her birine üçte bir pay düşüyordu. 1735 yılında Abdül Celil'in oğlu Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa, 1350 kuruş peşin ödeme karşılığı bu üç payın sahibi oldu. Daha sonra 1745 yılında Celili ailesinin Paşa kolunca 1500 kuruş karşılığında satın alındı. Valilik makamı, üzerinde denetimi yitirdiği 1834 yılına değin ailenin bu kolunda kaldı.[15] Bu mukataanın üç tür vergi gelirinden oluşması ortaya birtakım yöneticiler çıkardı. Vergi gelirinin İstanbul'a ait olan bölümü, Celililerde âdet olduğu üzere, karşılığında kendisine bir borç senedi gönderilerek İstanbul'da oturan bankerleri eliyle çözümlenmiş olsa gerek.[16] Vergi gelirinin kent kalesindeki askerlerin giderlerini karşılamaya ayrılmış bölümü Celililerle paranın askere dağıtılmasından sorumlu yeniçeri komutanlarını bir araya getiriyordu. Celililerin yeniçeri ocağının komuta kademesine sızmaları ve kentin menzilhanesini doldurmak için yapılacak harcamalardan sorumlu olmaları bu bağları güçlendiriyordu. Koyundan alınan vergileri toplama yöntemi konusunda pek az bilgimiz var. Celililer bölgedeki göçebe çoban halk ile yakın ilişki içindeydi; kentin koyun ticareti ve taşımacılık işlerini ellerinde tutuyorlardı. Vergi gelirinin ellerinden geçecek olması, siyasi ve iktisadi çıkarlarına hizmet etti ve kent halkının iaşesi üzerinde denetim kurmalarına yardımcı oldu.

Yerel düzeyde taşeronluk ekonomisinin nasıl işlediğini sayılara dökmek daha zor. Elimizdeki kanıtlar 1834 yılı Musul mahkeme kayıtlarından alınma. İaşe (menzilhane) vergisi toplama işi, aynı zamanda kentin baş mültezimi olan valinin sorumluluğundaydı. Celilzade İsmail Paşa, 1726 yılında Musul'un kent vergilerini malikâne olarak satın aldığında, sözleşmesinin bir bölümüyle Musul'un menzilhaneleri için gerekli parayı toplama sorumluluğunu

üstleniyordu. Daha sonra gelen valiler bu vergi toplama işini değişik kentli gruplar içinden taşeron olarak seçilmiş mültezimlere vermeye başladılar. 1834 yılında Musul halkından toplanan menzilhane vergisi, üç taksitte nakit ödenmek üzere 65.000 kuruş fiyatla iltizama verildi. Satış kısa süreliydi (iltizam). Vali, iltizamı, birisi kentin kâhyası olmak üzere iki devlet memuru ile daha paylaşıyordu.[17] O yıl kentten toplanması gereken menzilhane vergisi 17.466 kuruş idi. Kırsal alandan toplanacak menzilhane vergisi 9200 kuruşu geçiyordu.[18] Eğer mültezim bu verginin hem kentsel hem de kırsal alanda toplama işini üstlenmiş idiyse, yatırımını geri kazanmak için eyalet hazinesince salınmış vergi miktarının en az iki katını sağmak zorundaydı. Eğer kâr elde etmek istiyorsa, halktan daha çok vergi almaya çalışmak zorundaydı. Ayrıca, kayıtların gösterdiğine göre bu özgül vergi borcu bir yıldan ertesi yıla aktarılıyor ve gecikmelerde faiz işletiliyordu.[19] Böylelikle, vergi toplayıcı aynı zamanda borç veren kişi durumuna geldi ve vergi parasını köylülere önden borç vererek tarım ürünlerine el koyabildi.

Rüşvet ve nüfuz ticareti Musul toplumunun bütün katmanlarına yayılmıştı. Bu durum yalnız elinde nakit para olan ve önemli mukataaları, mevkileri satın alabilecekleri etkilemekle kalmıyor, kent toplumunun daha alt basamaklarındaki mevkileri ve maaşları da etkiliyordu. Yeniçeri ocağının üyeleri daha 17. yüzyılda mevkilerini ve maaşlarını satmaya başlamışlardı.[20] Bu gidişatın örneklerine Musul'da pek sık rastlanmamakla birlikte, 17. yüzyıla gelindiğinde artık yeniçeri ocağı içinde, hak etmeyen kişilere maaş ödendiğinden yakınmaların başladığı açıkça ortadaydı.[21] Padişah vakıf kayıtlarının incelenmesi, Musul'da maaş ve makam ticaretinin iyice anlaşılmasına olanak veriyor.

Üç büyük padişah vakfı, Musullular için özel önem taşımaktaydı: Kentin boyahanesi, Nebi Circis Camii ve bir de Nebi Yunus Camii. Boyahanenin geliri kentteki seyyidlerin, ulemanın ve (fukara) dervişlerin geçimine vakfedilmişti. Geliri yüksekti ve ödenen maaşlar da öyle az buz değildi herhalde. 16. yüzyılda maaşa hak kazanmış kişilerin sayısı, yirmi yedisi seyyid, on beşi ulema ve derviş olmak üzere kırk ikiydi. 19. yüzyılın otuzlu yıllarına gelindiğin-

de toplam 102 kişiye çıkmıştı: Bunlardan elli ikisi seyyid, otuz beşi ulema ve on altısı da *şerife* (Peygamber soyundan kadınlar olup defterlerde adları *da'iye* ya da Kuran okuyucular olarak geçen kişiler) idi. Nebi Yunus Camii'nden geçinenlerin sayısı daha az kabarık değildi: 16. yüzyılda görev yeri sayısı yirmi altı iken, 19. yüzyılın otuzlu yıllarına gelindiğinde 104'e yükselmişti. Nebi Circis Camii'nden geçinenlerin sayısı da benzer biçimde 16. yüzyılda on sekizden, 19. yüzyılda 94'e yükselmişti. Görev yeri sayısındaki artış, genel nüfus artışının sonucu değildi. 16. yüzyıl için temel aldığımız 1575 yılı sayımında Musul nüfusu 19. yüzyıldaki nüfusundan birazcık ilerdeydi.[22]

Yalnız görev yerlerinin sayısında üç katı aşan bir çoğalma olmakla kalmıyor, görevler ilk dönemdeki anlamlarını yitiriyordu. 16. yüzyılda, ilk açıldığında, sultanın hayırseverliğinin ve eli açıklığının bir nişanesi gözüyle bakılan görev yerleri, hak edenlere ve gereksinim içinde olanlara veriliyordu. 18. yüzyıla gelindiğinde, bu görev yerlerine ailelerce el konmuştu; satış yoluyla el değiştirebilir, paylara bölünerek elde tutulabilir ve elde bulunduranların uygun göreceği biçimde kullanılabilirdi (tasarruf).[23] Maaş sahibinin ölümüyle bir görev yeri açılınca, hükümete başvurulup yeni bir kişiye tahsis edilinceye dek boş kalırdı. Üstelik, talip olunan görev yeri ile alınan yükümlülük arasında hiçbir ilişki yoktu. Kişiye tahsis edilen, çoğu kez mevki değil maaş olurdu. İşi yapmaya hiç niyetli olmasa bile, Ömeri soyundan ya da seyyidlerden biri, temizlikçi (*ferraş*) olarak atanmak isteğinde bulunabilirdi.

Mevki ve maaş ticaretinin yaygınlaşması toplumu derinden etkiledi. Devlet açısından, mevki satışlarının artması ve giderleri sarayca karşılanan hayır kurumlarının çoğalması, taşra toplumunun daha büyük kesimleriyle bağlaşmalar doğmasını sağladı. 17. yüzyılda valinin denetim altında tuttuğu vergilerin malikâne biçiminde iltizama verilmesi valinin hakem konumunu zayıflattı ve taşra toplumunun paralı kesimleriyle ilişkiler kurulmasına yol açtı. Aynı zamanda, devletle bu gruplar arasındaki ilişkinin mahiyeti de değişti. Artık himaye görebilmek için devlete hizmet etmek gerekmediği gibi, devletten gelen ihsan, belirlenmiş kişilere verilen bir

sadaka gibi görülmüyordu. Tersine hizmetin belirleyici niteliği, mültezim adayının devlete para bulma yeteneğiydi ve zamanla bu ihsan, taşra nüfusundan daha büyük kesimlerin taleplerini ve hak ayrıcalıklarını devletin karşılama yollarından sayılır oldu. 20. yüzyılın sonlarından bakıldığında, taşra halkının Osmanlı devleti ile sofrada yer kapma siyasetinin pazarlığını yapmakta olduğu görülüyor. Vergi gelirleri üstündeki hakların gitgide, zamana bağlı olmaksızın temlik edilmesi, Musul nüfusunun daha büyük ve daha yaygın kesimleriyle bağlaşma kurulmasına neden oldu.

Taşra halkı açısından bakıldığında, vergilerin yalnızca para sahibi olduğu için (eyalet hükümetince) yetkilendirilmiş kişiler eliyle toplatılması, her parası olana daha zengin olma yolunu açtı. Oluşma sürecindeki yerel seçkinlere gelince, mevki alım satımı, kalabalık maiyet sahibi siyasi hanelerin doğmasına yol açtı. Haneler, askeri ve iktisadi girişimler gibi çalışıyordu: Yandaşlarını silahlandırıyor, vergiyi taşeronlara toplatıyordu. Maiyetleri, bu hanelere ya yanaşma ya da hizmetkâr (*hadem*) olarak bağlanıyor ve haneler arası hizip çatışmalarına katılıyorlardı. Bu haneler iktisadi ve siyasi sermaye birikimini gerçekleştirdikçe, Musul toplumunda geçerli himayeciliğin niteliğini değiştirmeye katkıda bulundular. Celilzadeler gibi siyasi haneler, toplumsal devingenliğin olasılık kazandığı siyasi ve toplumsal bir ortam yarattılar.

Toplumsal devingenliği böylesi kolaylaştırmanın yolu yerel mahkemeler ya da bağlı kurumlarında göreve atlamaktan geçiyordu. Cami ve okul sayısının artması geleneksel öğrenim olanaklarından yararlanmayı kolaylaştırdı ve maaşı iyi mevkiler açılmasını sağladı.[24] Bundan başka, Celililer yazınsal üretim ortamını beslediler: Övgüye dayalı tarih ve şiir yazımının yanında daha geleneksel bilim dallarında yetişmiş olmanın, okumuşların talihini değiştirmede önemli payı oldu. Celili ailesinin valiliği sırasında okumuş sayısı hızla arttı.[25]

Mevki ve mukataa satışları, büyük mültezimlerin taşeronluğunu yaparak geçinen bir grup ara mültezim doğmasına neden oldu. Ekonominin tarım ve ticaret gibi diğer kesimleriyle bağlantılı olan bu küçük mültezimleri kent eşrafından ve daha varlıklı tüccarlar-

dan ayırt edebilmek zordur. Bu grupların ortak bir iktisadi ve toplumsal tabandan geliyor olmaları, toplumda geçmişte var olmuş tabakalaşma sınırlarını bulanıklaştırıyor. Oysa, halkın büyük çoğunluğuna, kentteki zanaatkârlara, işçilere ve göçmenlere mevki ticaretinin sağladığı bir yarar yoktu. Bu grupların devingenliğinin önündeki engel, hiç olmazsa küçük bir taşeron durumuna gelebilecekleri denli nakit biriktiremeyişleriydi. Kimileri toplum basamaklarında yükselmenin yolunu ya siyasi hanelerden birine kapılanmakta ya da eğitim sisteminin alt basamaklarında yer tutmakta buldular. Saltanat ve eyalet hazinelerinden beslenen vakıfların yaygınlaşması bu gruptan küçük bir bölüme olanak sağladı. Yoksa, halktan kişilerin ulema ya da orta boy eşraf arasına katılabilmesi az görülen bir olaydı.

18. Yüzyıl Musul'unda Seçkin Haneleri

18. yüzyılın yirmili yıllarında bir ara, kentin müftüsünün oğlu ve aynı zamanda kadılarından olan Ömerzade Muhammed ibn Ali Efendi, yeniçeri ocağında beşe olan Celilzade Ali Ağa ile bir konu yüzünden çatıştı ve onu cahillikle suçladı. Ömerzade Muhammed öfkeye kapılıp Ali Ağa'ya bir kitap fırlattı. Ağa, Muhammed'i öldürmek için kamasına davrandıysa da, Celilzadelerin araya girmesiyle vazgeçirildi. Pişmanlık duyan Ali Ağa, bilgisizliğini itiraf ederek Ömerzade Muhammed'den öğretmeni olmasını diledi. Kadı isteğe uydu ve öğrencisi zamanla öylesine derin bilgi sahibi oldu ki, sonunda o da başkalarına öğretmen oldu.[26]

Öykü, 18. yüzyıl Musul'unun iki en önemli ailesi arasındaki ilişkileri sergiliyor. Ömeri ailesinden bir alimin anlattığı öykü, eğitim görmemiş Celililerin usta öğretmenlerden ders alarak kendilerini yükseltmelerine olanak veren Ömerilere böbürlenme payı çıkarıyor. Celili ailesi ilk servetini yeniçeri ortalarına sızarak, savaşta askeri doyurup donatmaya para sağlayarak ve hükümetten mevkiler ve mukataalar satın alarak yaptı. Toplumda öne çıkmalarını, asker seçkinlerin silahı olan kılıçla değil ayak takımının silahı olan kamayla ve yıldırma yoluyla sağladılar. Öte yandan

Ömerzadeler ikinci İslam halifesi Ömer ibn el-Hattab'ın saygıdeğer soyundan geliyordu ve kökleri Musul'un yazın ustaları yetiştirmiş hanedanının kurucusu Ömerzade Kasım'a değin uzanıyordu. Her iki aile de 18. ve 19. yüzyılların bir döneminde Musul'un siyasi yaşamına egemen oldular. Celililerin servet ve siyasi güçten aslan payını almaları ve kısa sürede Ömerileri gölgede bırakmaları, Ömerilere göre, bu dönemde kentin öğretmenleri ve yazın adamları olarak yerlerini korumalarıyla hafif atlatılmış oldu.

Ömeriler ve Celililer 18. yüzyılın siyasi hanelerini oluşturan köklü ailelerdi. Siyasi oldukları söylenebilirdi; çünkü, şu ya da bu biçimde bir işlev üstlenerek eyaletin yönetim ya da iltizam yapılanmasına katıldılar ve kent nüfusunu kendi gündemlerindeki konular çevresinde harekete geçirebildiler. Siyasi hanelerin 18. yüzyılda taşrada ortaya çıkışı, merkezi hükümet düzeyinde 17. yüzyılda başlayan bir olgunun ürünüydü. Rifa'at Abou El-Haj'a göre, merkezi bürokrasi ve taşra yönetimi, adaylarını saray okullarında eğitilmiş kişilerden değil, yüksek devlet memurlarına kapılanarak yetişmiş kişilerden seçmeye başladı.[27] Yüksek devlet memurlarının haneleri 16. yüzyılın sonlarında ortaya çıktı ve büyük maiyetleri ve haremleriyle, padişah kapısının küçük ölçekli benzerleri olarak geliştiler. Metin Kunt, bu hanelerin yalnızca siyasi ve askeri örgütlenmeler olmayıp aynı zamanda iktisadi girişimler olduklarını göstermiş bulunuyor.[28] 18. yüzyıla gelindiğinde, hane olgusu imparatorluğun diğer bölümlerine sıçramış ve oralarda değişik biçimler almıştı. Örneğin Mısır'da var olan hane çeşitlerinin her birinin değişik bir siyasi gündemi ve değişik türde maiyetleri vardı. Bazen kabaca âyan genel başlığı altına sokulan bu tür haneler, imparatorluğun büyük bölümünde değişik koşullarda ortaya çıktılar.[29] Yeni ve güçlü bir seçkinler sınıfını temsil etmelerine karşın, bugüne değin, siyasi haneleri çözümlemeye girişen ve yalnızca siyasi ve askeri örgütlenmeler olarak değil, aynı zamanda iktisadi girişimler olarak karşılaştırmaya girişen inceleme sayısı birkaçı geçmez.[30]

18. yüzyıla girilirken Musul'un en önemli siyasi haneleri Celililer, Ömeriler, Yasin el-Müftüler ve Kara Mustafalardı. Bu ailelerden bazıları bir dizi köyün sahibi olduğu gibi kent içi vergileri top-

lama hakkını da elde etmişti. Oldukça değişik kökenlerden geldikleri gibi, oluşturdukları haneler de birbirine benzemiyordu. Celililer en göz önünde olan ve en çok şikâyete konu olan haneydi. Bu nedenle Celilileri incelemek en kolayıdır. Her ne kadar kayıtlarda adları ilk kez 18. yüzyılın başında devlete erzak sağlayan mültezimler olarak geçmekteyse de, Musul menkıbelerinde atalarının Diyarbakırlı tüccar Abdül Celil olduğu söyleniyor. 1710'lara gelindiğinde Abdül Celil'in oğullarının adları artık iltizam kayıtlarında, devlet atamalarında, kırsal kesimden şikâyetlerde ve yerel vakayinamelerde görülüyor.

Aile, her biri Abdül Celil'in bir oğlundan gelen birkaç hane çevresinde örgütlenmişti. 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde on beş Celili hanesi bulunmaktaydı.[31] Bunlar arasında en önemli ve göze batan iki kol vardı: Biri Salih Ağa'dan gelmekteydi; bu kol daha sonra oğlu Ubeyd Ağa'nın adıyla anılır oldu. İkinci ve daha önemli kol, Musul'un ilk Celili Valisi İsmail Paşa'nın oğlu Hüseyin'den geliyordu. Yine yüzyılın ortasına gelindiğinde, Hüseyin Paşa'nın ana ayrı kardeşi olan İsmail Paşa'nın oğlu Fettah'ın soyu çevresinde bir üçüncü hane oluşmuştu.[32] Bu hane ile Ubeyd Ağa'nın soyundan gelenlerin hanesi, yüzyılın ikinci yarısında, kök hanenin egemenliğini ciddi biçimde tehdit ettiler. Kök hane olan Celilzade Hüseyin Paşa hanesi, Celililer arası kız alıp vermelerle diğer Celili haneleriyle bağlaşmıştı. Bu bağlaşmalar haneler arasındaki bağları pekiştirmeye ve ailenin değişik kollarının varlıklarının bir havuzda buluşmasına yarıyordu.

Bu hanelerin iç yapılarını değerlendirmek zor. İkisi, 17. yüzyılın sonlarında yeniçeri ocağıyla ilişki kurmuştu. Ayrıca, İbrahim Ağa hükümetten miralay unvanını satın almıştı. Hem kendisinin hem de oğullarının zanaatkârlara yakınlığı vardı ve onları yasadışı dayatmalardan korumaya yardımcı oluyorlardı.[33] Bu hanelerin ne zaman maiyet bulundurmaya başladığı kaynaklardan açıkça anlaşılmıyor. Vergilendirme gibi konularda hükümeti etkileyebilmeleri, kentte yanaşma ve yandaşlarının bulunduğunu akla getiriyor. 1726 yılında Celilzade İsmail Paşa'nın valilik makamına gelmesiyle ailenin ana kolunun toplumsal konumu daha güçlendi.

Daha da önemlisi, zanaatkârlardan vergi toplama hakkını malikâne olarak satın aldı; böylece kentin iktisadi yaşamını hanesinin ve soyundan geleceklerin tekeline aldı.[34] Bu durum, Bağdat hükümetinin ve merkezi hükümetin üst üste yerinden oynatma girişimlerine karşın, hanenin uzun süre yönetimde kalabilmesinin nedenini büyük ölçüde açıklıyor. 19. yüzyılın ilk yarısına gelinceye değin, soyundan gelenler bu vergileri sağmayı sürdürüp ve her biri gelir üzerinde pay sahibi olduktan başka, gümrük binasındaki sarraflardan da vergi sağmaktaydılar.[35]

Ailenin bu kolu, 18. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına değin kente sımsıkı yapıştı ve yerel siyasi hane sayılabilecek bir yapı oluşturdu. Bu koldan gelen hanelerin güçlülüğünün birinci ve en belirgin göstergesi, inşa ettikleri evlerdi. Bunlar hisarı andıran büyük yapı tasarımlarıydı. İki Celili hanesi arasındaki çatışmalara tanık olan Dominico Lanza, hanenin çeşitli ileri gelenlerinin, içinde silahlı adam ve hizmetkârlar barındıran hisarlarından söz ediyor.[36] Değişik haneler arasındaki çatışmalarda, bu konutların ya duvarları yıkılıyor ya da içerde mevzilenmiş askerlerle dövüşebilmek için kapıları sökülüyordu.[37] Celilzade Muhammed Emin Paşa'nın 1748 yılında, kentin Celililerin çoğunlukta olduğu İmam Avnü'ddin kesiminde yaptırdığı ev kentin en büyük ticari yapısından daha büyüktü.[38]

Bulundurdukları maiyetlerin tamamının bu evlerde kalıp kalmadığına ilişkin ipuçları bulunmasa da, yandaşlarını barındıracak büyüklükte olduklarına kuşku yok. Haneler çok sayıda yanaşma ve yandaş bulunduruyordu. Celilzade Hüseyin Paşa hanesinin sahip olduğu asker kölelere (*memluk*) ilişkin sayısal veri bulunmasa da, köle çalıştırıldığının kanıtları var.[39] Hane halkı içinde ayrıca bir miktar yanaşma (*tebaa*) ile hizmetkâr (*hadem*) bulunmaktaydı.[40] Saltanat ve eyaletlerdeki diğer haneler gibi Celililer de tayin oldukları kentlere giderken maiyetlerini de yanlarında götürürlerdi. Atama buyruğunu alır almaz, buyruğun geri alınması için hükümetle pazarlık ettikleri sırada o mevkiyi tutsun diye önden bir vekil (*mütesellim*) gönderirlerdi. Bu mütesellimler hane başının ya akrabası ya da çok yakını olurdu. Ayrıca, Hüseyin Paşa hanesi,

bölgeyle ve merkezi hükümetle olan para işlerini, tuttukları bölgesel, yerel ve İstanbullu bankerler aracılığıyla görüyordu. Muhammed Emin Paşa 1768 yılında Rusya'ya karşı çıkılan sefere katılmak üzere Avrupa cephesine gitmesi buyruğunu alınca, yanına iki yüz dolayında hizmetkâr aldı ve baş kâtibini de, çıkar meselelerini izlemek üzere İstanbul'a gönderdi.[41]

Değişik Celili haneleri bir dizi unvan satın aldı. Bu unvanlar, değişik kuşaklar ve haneler arasında bir hiyerarşi oluştuğunun göstergesi sanki. Unvanlar kapsamında belirli görevler üstlenilip üstlenilmediği ya da maaş alınıp alınmadığı belli değil; fakat, yine de yerel etmenlerin belirlediği ve unvan satışıyla İstanbul'un da desteklediği siyasi bir hiyerarşinin doğmasına yol açtı unvanlar. İşte Celililerin kendi aralarında ve Musul halkı içindeki yerlerini belirleyen örgütleşme ilkesi bu hiyerarşiydi. Sıralamanın en tepesinde, yalnızca merkezi hükümetin ihsan edebileceği vezirlik makamı vardı. Başlangıçta böyle bir unvan ancak, Celili hanesinin bir üyesi savaşta imparatorluk için önemli bir yararlılık gösterdiği zaman veriliyor ve olay şenliklerle kutlanıyordu. Celilzade Hüseyin Paşa, Nadir Şah'ı yenilgiye uğrattıktan sonra vezir yapıldığında, onu kentin girişinde karşılamaya gelen Başvezir Köprülü İbrahim Paşa idi.[42] Aynı biçimde, Küçük Kaynarca Antlaşması'yla tutsaklıktan kurtulup geri dönen oğluna vezirlik verildiğinde kentte büyük şenlikler yapıldı. 18. yüzyılın son yirmi otuz yılına gelindiğinde, bu makam artık yalnızca büyük para karşılığında satın alınabiliyordu.

Celili vezirlerinin bir altındaki basamakta paşalık geliyordu. Göründüğüne göre, paşalık unvanı Celili hanelerinin yalnız vali olan üyelerine veriliyordu. Bey ve emir gibi unvanlara daha sık rastlanıyor ve bu unvanları ihsan edenin devlet mi, yoksa Celili valiler mi olduğu kesin değil. Emir, yeniçeri ya da yarı askeri birlik başlarına verilen isimdi ve genellikle İstanbul'dan satın alınan miralay unvanına göre daha düşük bir rütbeydi. Emirler, ya Celililerin arasından ya da onların yanaşmalarından seçiliyordu. Diğer hanelerin yanaşmaları arasından da seçilebilirlerdi. Bey unvanı tımar ve zeamet gibi dirlik "sahipliğinin" göstergesiydi; ilk kez Yasin el-Müftü ailesinden birine verildi. Bu aile ulemadan gelmekteydi;

ama, 17. yüzyılda zeamet sahibi olmuşlardı. 18. yüzyıla gelindiğinde, hane oluşturup maiyet bulundurmaya başlamışlardı. Celili hanelerine gelince, bey unvanı, daha çok Celililerin mültezimlik yapan genç kuşakları için kullanıldı. Devletin denetimi iyice elinden kaçırdığı ve Celililerin kenti babalarının çiftliği gibi yönettiği, 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Celililerin genç kuşaklarına eyalet katından tımar ve zeametler verilmişti.[43] Celililerin içinde bey unvanı alanlar Celilzade Hüseyin Paşa hanesinden kişiler olarak kaldı hep.

Celili hanelerinin elindeki siyasi sermayenin korunması ve artırılması, kent üstündeki hegemonyaları bakımından yaşamsal önemdeydi. Daniel Crecelius'un 18. yüzyıl Mısır'ındaki memluk haneleri bağlamında gözlediği gibi, siyasi hanelerin oluşma mantığı, büyüme ve maiyet bulundurma yeteneği üzerine kuruluydu.[44] Bu amaçla, kentin daha eski ve uyumda zorluk çeken âyanına omuz atıp saf dışı bırakmak zorundaydılar. İki uzun erimli siyaset uyguladılar: Ya bu âyanı kendi yanlarına çektiler ya da şiddet ve iktisadi baskı uygulayarak ortadan kaldırdılar. Musul'un daha sonraki valisi İsmail Ağa ile kardeşleri, kentin doğu kesiminde, hükümet binasının bulunduğu Meydan bölgesinde yeni bir cami yaptırdılar.[45] Onların çocukları, bölgede çok sayıda dükkân, han ve ticari bina (*kayseriyye*) inşa ettirmeyi sürdürdüler; böylece, yerel siyasetin ağırlık merkezini, Ömeriler ve diğer yerel âyanın oturduğu Babü'l-Irak bölgesinden Meydan bölgesine kaydırdılar. Celilzade İsmail Ağa'nın Musul valiliğine atanması, kent üzerindeki kıskacı sağlamlaştırmalarına çok yardımcı oldu. Yine de, ancak Celilzade Hüseyin Paşa'nın Nadir Şah'ın ordularını yenilgiye uğratmasından sonradır ki, Musul'un en saygın soyluları konumuna geldiler.

Bundan sonra iktisadi varlıkları büyüdü; çünkü, hem kırsal alan artık-ürününün hem de kent içi vergilerinin ellerinden geçiyor olması, onlara çok büyük kamu projelerini başlatma olanağı veriyordu. Nadir Şah'ın yenilgiye uğratılması Musul'un ileri gelenlerinin gözünde destansı bir başarıydı.[46] Celililerin üretimini özendirdikleri bir yazın türü vardı ki, orada ille de zaferden (Celililerin kentteki ağırlıklarının sürmesine gerekçe olarak) söz edilecekti.

Celililerle yanaşmaları, elden bırakmak istemedikleri yönetim gücüne bir meşruiyet ve süreklilik havası vermek için, Hobsbawm'ın deyimiyle, Musul'da "gelenek icat ediyorlardı". Oysa diğer yerel valiler bu meşruiyet ve süreklilik uğruna çok büyük iktisadi ve siyasi bedeller ödemişlerdi.[47]

Bir kez valilik makamını tekellerine aldıktan sonra Celililerin mülkleri de çoğaldı, ticari uğraşları da. Hepsi bir yana, kent içinde çeşitli işlere el atmış görünüyorlar. Tüccarlara kiraladıkları develeri, atları vardı;[48] birçok tüccara ve âyana borç veriyorlardı[49] ve kentte çok sayıda, getirisi yüksek ticari taşınmazın sahibiydiler. Gelirin en büyüğünü belki de satışa çıkardıkları mevkiler için yörede birbirine düşenlerden elde ediyorlardı. Valilik yapan Celilinin mevki satışından elde ettiği gelirleri belgeleyecek gelir defterleri yok. Elimizde bulunan örnekler kırsal alanlarla ilişkili.[50] Ama, aynı ilkelerin kentteki mevkiler için de geçerli olduğuna kuşku yok. Valiler ve çok sayıdaki Celili vekilleri açısından özel hazine ile kamu hazinesi arasında hiç ayrım yoktu. Kamu projeleri için özel hazinelerinden para harcar; bir yandan da, adına kamu parası denen parayı kendi palazlanmaları için kullanmaktan çekinmezlerdi.[51] Bu durumun, Celili valilerin muhasebecisi gibi çalışan, (hazinedarlık ile bankerliğin bir arada yürüdüğü) sarraflık makamından daha açık sergilendiği bir makam olamaz. Celililerin yönetiminde sarraflık makamı, genç Katolik cemaati içinde sivrildikleri görülen Hıristiyan ailelere verilirdi.[52] Para göndermek ve borçlanmak için, bölgedeki birkaç diğer bankerin de hizmetinden yararlanmaktaydılar. Bu bankerler Müslüman, Hıristiyan ya da Musevi olabilirdi.

Celilzadeler siyaset mesleğine ilk atıldığında siyaset meydanı üç güçlü âyan ailesinin egemenliğindeydi: Ömeriler, Yasin el-Müftüler ve Kara Mustafalar. Ömeriler ve Kara Mustafalar eyaletin dini ve idari örgütleri içinde mevkiler edinmişlerdi. Ömeriler çoğunlukla (Hanefiler için) müftülük ve kadılık görevine getiriliyorlardı. Ailenin kimi üyeleri Nebi Yunus Camii'nin saygınlığıyla ünlü medresesinde öğretmenlik yaptılar. Bu mevkilere getirilmelerini Osmanlı sarayında sahip oldukları iyi isme borçluydular.[53] Kent halkının temsilciliğine, güçlerine dayanarak kendiliklerinden soyunmuşlar-

dı. Bir keresinde Bab-ı Hümayun, eyalet valisine karşı onlardan yana oldu. 1650 yılında Musul valisi, Ömeri vakfının mütevellisi Ömerzade Ahmed'den gerekli saygıyı görememesi üzerine, sultana Ömerilerle ilgili yalan yanlış raporlar gönderdi. Sultan da Ahmed'in öldürülmesini buyurdu. Ömerzadelerden birinin, akrabası adına Bab-ı Hümayun'a başvurması üzerine bağışlandı; fakat, mütevelliyi kurtarmakta geç kalınmıştı. Sonuçta, vali Diyarbakır'a atandı ve bir yıl sonra orada idam edildi.[54] Buradan da anlaşılıyor ki, Ömeriler hem valinin kararını bozdurma yeteneğine hem de Bab-ı Hümayun'a söz geçirme ayrıcalığına sahiptiler. 17. yüzyılın değişik zamanlarında aileden kimi üyeler İstanbul'da şeyhülislam huzuruna kabul ediliyordu. En az iki kez, aileye ait vakfın yönetimi konusunda birbirine düşen aile üyelerinin arası, İstanbul hükümetinin en yüksek düzeyde üyelerince bulunmuştu.[55] Aile, kentteki etkili konumunu yitirmemek için İstanbul'daki bağlantılarını korudu ve aracılarla arayı sıcak tuttu.

Siyasette yıldızları parladıkça Ömeriler varsıllaştı. Ataları 16. yüzyılın sonunda kentin Babü'l-Irak kesiminde, sonradan karargâhları durumuna gelecek Ömeri Camii'ni yaptırdı. Caminin vakıfları, toptancı ot-saman pazarındaki (*sukü'l-allafın*) sekiz dükkânla Babü'l-Irak bölgesindeki diğer sekiz dükkândan oluşuyordu.[56] Servetlerindeki artış 17. yüzyıl boyunca sürdü. Ömeri Camii'nin mütevellisi Ömerzade Ahmed, 1650 yılında büyük bir servetin ve Musul dışında, koru içinde bir köşkün sahibiydi. Köşkü diğer âyanın toplantı yerine çevirmişti.[57] 18. yüzyılın ilk on yılında malikâne olarak aldıkları köylerin katılmasıyla kırsal alandaki mülkleri kökleşti. 18. yüzyılın başında ailenin en önde gelen üyesi, meslek yaşamına Nebi Yunus okulunda öğretmen olarak başlayan, zamanla Musul müftüsü olup sonunda yaşlılık yüzünden yerini torununa bırakmak zorunda kalan Ömerzade Ali Ebu el-Feda'il idi.[58] Yirmi dükkân ve bir kahvehaneden oluşan bir *kayseriyye* inşa ettirdi.[59] 1720 yılına gelindiğinde, el sanatlarından alınan vergileri toplama hakkını taşerona vermişti ve iki başka aile ile bir araya gelip Musul köprüsünü yeniden inşa ettirecek denli zenginleşmişti.[60] Payına düşen kiralar ve tarım ürünleri sayılmazsa, günlük ge-

lirinin 50 kuruş olduğu söyleniyordu. Kırk cariyesi yanında alım satımda para yerine kullandığı köle kadınları vardı.[61]

Ömerzade Ali, Musullu yeni âyanın temsilcisiydi. Yeni âyan artık dinsel işlevlerine ve kendi kesimleri üzerinde egemenliklerine göre değil; kentteki siyasi hanelerin başı olarak sahip oldukları varlığa göre tanımlanıyorlardı. Ömerzade Ali hanesi varsıllaştıkça, ayrıcalıkların tekelde toplanmasına karşı çıkan kendi semtinin ve Ömerzade ailesinden diğer bölümlerin öfkesini üzerine çekti. Aile içindeki bölünmeler servetin parçalanmasına yol açtı: Ailenin değişik kesimlerinin her biri, çok sayıda maiyet ve yanaşma bulunduran ayrı ayrı siyasi haneler oluşturmak üzere seferber oldular.[62] Ömerzade Ali Ebu el-Feda'il, Ömerzadeler içinde bir siyasi hane oluşturup sürdüren son kişi oldu.

Celililerin yıldızı parladıkça Ömerilerin siyasi konumu zayıfladı. Yine de Musullu ailelerin en saygı görenlerinden ve düşün alanında en üretkenlerinden biri olarak varlıklarını sürdürdüler. Servetlerinin bir bölümü dağılsa da, tümünü yitirmediler. Servetleri, Celililere bakarak, oldukça ağırdan büyüdü. Aile ikiye bölündü: Biri, 18. yüzyıl Musul'unun din ve edebiyat yaşamında köklü yerini korurken; öteki kol, ticaretle ve başka sıradan işlerle uğraştı.[63]

Birinci kolda yer alan Ömerzade Yasin ve Emin'in yapıtları, 18. yüzyıl Musul'unun siyaset ve düşün tarihini inceleyeceklerin başvurduğu ana kaynakları oluşturuyor. Ailenin bu kolu, Celililer karşısında ikincil bir konuma razı oldu ve bir anlamda onların maiyetine girdi. Yine de bu kol içinde, Celililerin tümden başat duruma gelmelerine karşı bir direniş hiç eksik olmadı. 18. yüzyılın ikinci yarısında Celili ailesinin iki kolu arasında çıkan çatışmalarda, Celilzade Hüseyin Paşa hanesine karşı daha geri konumdaki Celilzade Fettah Paşa'yı destekleyerek, önemli rol oynadılar.[64] Celili hegemonyasına kafa tutacak denli önemli bir güç olmadılar; ta ki, 19. yüzyılın başında yerel güçler karmasının başına geçip Celili hanelerinin halkı haraca kesen uygulamalarına karşı durana değin.

Ailenin *Efendiyye*[65] kısmı ticaretle uğraştı. Bunlar Ömerzade Ali Ebu el-Feda'il soyundan gelenlerdi. Malikâne köylere sahiptiler; yün ve canlı koyun ticareti yapıyorlardı.[66] 19. yüzyılın yirmili

otuzlu yıllarında aileden biri, kendisine aylık 135 kuruş gelir getiren kervan ticaretinde pay sahibi olduğu gibi tarım topraklarına da ortak olmuştu. Pamuk ticareti yanında, iltizama verdiği manda sürüsünden elde edilen sadeyağın ticaretini yapmaktaydı. Bir yandan borç verme işleri yolunda giderken, öbür yandan ağır borç yükü altına giriyordu. Aylık giderleri, her şey içinde, 982 kuruş tutuyordu. Bunun bir bölümü yanında çalıştırdığı kişilerin maaşlarına gidiyordu.[67]

Ailenin okumuş kolu, geçinebilmek için Celililere bağlandı. Ömerzade Yasin, Celilzade Sadullah Paşa'nın özel öğretmeni oldu ve himaye edilmek ve ödüllendirilmek umuduyla Celililere sunulmak üzere birkaç kitap yazdı.[68] Ömerzade Muhammed Emin, Celilzade Muhammed Paşa'nın inşa ettirdiği Zivani Camii'nde öğretmenlik yaptı. Bu bilgin kişiler epey övgü dolu yapıtlar yazmışlardır; alttan alta olsun, bir hoşnutsuzluğun sezilebildiği enderdir. Ama, kendilerine ait bir vakfın yönetimi konusunda giriştikleri kavgada, artık merkezi hükümetin arabuluculuğundan medet umamayacaklarını anlayan Ömeriler düş kırıklığı yaşadılar. Musul valisi Celilzade Süleyman Paşa, Ömeri Camii'nin yönetimine Ömerzade Emin yerine ailenin başka bir kolunu yaraşır buldu.[69] Abdül Celil ailesinin hegemonya kurmasından önce böylesi sorunları doğrudan Bab-ı Hümayun'a başvurarak çözen Ömeriler için bu olay, bağımsızlıklarını yitirdiklerinin canlı göstergesi oldu.[70] Müftülük ve kadılık makamlarını el-Yasin ve el-Fahri ailelerinden kişilere kaptırmaları durumu daha da ağırlaştırdı. Celilzadeler bu iki âyanı Ömerzadeleri dengelemek için yükseltmişlerdi.

Kara Mustafalar, eyalet mahkemesinde memurluk yapan yerel mültezimlerdi. Bu ailenin ne zaman önem kazandığı ya da büyük toprak sahibi olup olmadıkları konusunda kaynaklarda açıklık yok. 18. yüzyılın başlarına gelindiğinde, kırsal ve kentsel vergilerin toplayıcıları olarak ünlendikleri görülüyor.[71] Celililerin yönetimi süresinde yavaş yavaş etkilerini yitirdiler ve ellerindeki bazı kırsal toprakların mülkiyetini Celili ailesine kaptırdılar.[72] Celililere kapılanarak özel ordularının (*tüfenkciyye*) başına geçtiler.[73] 19. yüzyılın başında Alaybeyi ailesi olarak tanınıyorlardı. Dönü-

şüm geçirerek Celili valilerin buyruğunda asker oldular. Her ne kadar yıldızları çok parlamadıysa da, oldukça varlıklı devlet memurları durumuna geldiler. Vakfettikleri mülklere bakınca, mülklerinin çoğunun kırsal alanda olduğu anlaşılıyor. Çeşitli Musul köylerinde, en az dört koru, üç parça toprak, üç değirmen ve iki kuyunun sahibiydiler. 1824 yılı dolaylarında, bir cami yaptırıp mülklerinden bir bölümünü camiye vakfettiler.[74]

El-Yasinler 17. yüzyılda sınıf atlama olayına iyi bir örnekti. Hanenin kurucusu 1650 yılında babası ile İstanbul'a gitti. Dinsel konularda bilgisini kanıtladıktan sonra kendisine bir tımar, bir de zeamet verildi.[75] 18. yüzyıla gelindiğinde, ailenin bir bölümünün kurduğu siyasi hane kentin batı bölümünü denetim altında tutmaktaydı ve bir yeniçeri ortasıyla ile bağlaşma içindeydi.[76] Bu hanenin kendi iç yapısı ve nasıl işlediği konusunda çok az bilgi var. Eldeki bilgiler, haneye bağlı bir miktar maiyetin varlığına işaret ediyor. Ayrıca ailenin beyleri sefere katılacakları vakit, kırsal alanda sahip oldukları köylerin halkını silah altına çağırabiliyorlardı. El-Yasin ailesinin bir bölümü askeri sınıfın dışında kaldı; fakat, ilmiye sınıfının önde gelenlerinden biri olmayı sürdürdü ve kadı vekilliği makamında bulundu.[77]

Hanelerin askeri ve siyasi mahiyeti, bunların büyük ölçüde iktisadi girişimler olduğu gerçeğini gizliyor.[78] Hane önderlerinin girişimin nasıl yönetileceğine ilişkin kararlarının niteliği, hanenin ömrünün uzunluğunu ve siyasi kararlarını da büyük ölçüde belirliyordu. Bu hanelerin iktisadi girişimler olarak nasıl çalıştığının belki de en iyi göstergesi vakıflarının işleyiş biçimidir. Biri Celili hanesinin diğeri Ömeri hanesinin ana kolundan gelen iki adamın vakıfları, hane önderlerinin aldığı kararların ellerindeki birikimi nasıl koruduklarına ya da çarçur ettiklerine kısacık da olsa bir göz atmamıza olarak veriyor.

Muhammed Emin Bey'in vakfı, aileye vakfedilmiş mülke (*vakf-ı zari*) iyi bir örnek. Gelir bağlananlar ailenin kurucusu ve soyundan gelecek kişilerdi. Soyu kuruyana değin ödeme sürecekti. Ondan sonra da dükkânlar vakfa geçecekti. Celilzade Hüseyin Paşa hanesinden gelen Muhammed Emin vakfını, sağlığında işleri kendisinin

yürütmesi koşuluna bağlı olarak bıraktı. Bütün kiralar ve kırsal artık-ürün, yaşadıkları sürece kendisine ve soyundan gelenlere ayrılacaktı. Karıları gelirin sekizde birini alıyorlardı; oğulları, kızlarına kalan mirasın iki katını alacaktı. Ayrıca şunu da koşul olarak belirledi: Evlerin ve kalelerin yeniden yapım giderleri, değirmenlerinin bakım onarımı yanında kırsal alandaki çok büyük bahçelerin çitle çevirme giderleri bu vakfın geliriyle karşılanacaktı. İlk iki üç yıl, vakfın bütün gelirleri böylesi onarım harcamalarına gitse bile, bu işlerin mutlaka yapılması gereğini belirtti. Oğlunu vakfın yöneticiliğine (mütevelli) getirdiği gibi, cami ve okulun görevlilerine ödenecek aylıkları da belirledi.

Muhammed Emin Bey'in kurduğu vakıf özellikle ilgi çekici; çünkü, kırsal alandaki ve kentteki mülklerin yönetim biçimini açıkça ortaya seriyor. Vakfın gözetiminin kendi ailesinden erkeklere ait olduğunu açıkça belirtiyor ve erkek kardeşinin ailesinden erkekleri açıkça dışta tutuyor. Miras kurallarına göre erkek kardeşe de mülkten pay düşmesine karşın vakıf, erkek kardeşinin haklarına değil hanenin haklarına öncelik veriyordu.[79] Ayrıca, kimi başka Celili vakıflarında olduğu gibi, Celili kadınlarının vergi gelirinden hak alabilmeleri, Celili haneleri içinden evlenmeleri koşuluna bağlanmıştı. Celilzadelerin kurduğu bir başka vakıfta, vakfeden kişi, çok sayıdaki kırsal ve kentsel mülkünün değiş tokuş edilemeyeceğini ve uzun süreli kiralanamayacağını kesinleştiriyordu.[80]

Bu vakıflar aile için bir tür güvence sandığı olmak üzere kuruluyor ve ailenin kollarından birinin başının yönetimine bırakılıyordu; yönetim ve kira koşullarını belirleyen oydu. Uzun süreli kiralamaya yasak konması akıllıca bir yoldu; çünkü, vakfedilen mülklerin elden çıkmasının ana nedenlerinden birine önlem getiriyordu. Şeriat hukukuna göre, vakfın yöneticisi, vakıf mülklerini kısa ya da uzun süreli kiraya verebilirdi. Uzun sürenin kimi zaman doksan yılı bulduğu olurdu. Kira olarak belirlenen sabit miktar, çoğunlukla paranın değer yitirmesi nedeniyle, küçülüyordu. Vakıf yöneticisinin, kiralanan mülkü onartma konusunda pek söz hakkı olmadığı için, mülk kısa sürede bakımsız duruma düşüyordu. Celililer bu duruma düşülmeyeceğini sağlama almak istediler ve kira sözleşme-

lerini kısa süreli olma koşuluna bağladılar. Serveti saklamanın bir yolu da aile dışından evlenecek Celili kadınlarının vergi geliri üzerindeki haklarını yitirmeleri koşuluydu. Bu koşul İslam miras hukukuna açıkça aykırıydı; çünkü yasa, kiminle evlendiğine bakmasızın kadına mirastan hak tanıyordu. Celili erkeklerinin büyük çoğunluğu aile içinden evleniyordu. Örneğin, Celilzade Hüseyin Paşa'nın soyundan gelenler çoğu kez Celilzade İbrahim Ağa'nın soyundan gelenlerle evlendi.[81]

Yukarıda ele aldığımız vakıf, aile vakfı türü için iyi bir örnek. Oysa, Barnes'ın "dirlik türü" diye nitelediği bir aile vakfı daha var.[82] Bu vakıf türünde, vakfın kurucusu kendisini ve soyundan gelenleri belirli makamlara tayin ederek, ailenin vakfın denetimini elden kaçırmamasını sağlıyordu. Böylece, kendisine ve soyundan gelenlere belirli bir aylık bağlanmasını ve vakfın para işlerine karışmayı güvenceye alıyordu. Çoğu durumda, vakıf koşulları öyle belirleniyordu ki, cami ya da okulun bakım-onarımından arta kalan para vakfın kurucularına geri ödeniyordu. Numan Bey ile Celilzade Ayşe Hanım'ın kurucusu oldukları vakıf da böyle oldu. Numan ile Ayşe, cami ve camiye vakfedilen mülklerin bakım onarımından ve yoksulların karnını doyurduktan sonra arta kalan paranın kocanın anası ile oğullarına verilmesini şart koştular. Vakıftaki bütün yöneticilik mevkilerine ailenin erkekleri getirilecekti. Bu kişiler hiçbir koşul altında vakıf adına mülk satın alamayacak ve satamayacaktı.[83] Ömeri Camii vakfı işte bu "dirlik türü" vakıf sınıfına giriyor. Temeli, hanedanın kurucusu Ömerzade Hacı Kasım eliyle 1571 yılında atıldı. Kentteki mülkler ile kırsal alanda biraz topraktan oluşan görece alçakgönüllü bir vakıftı. Kuruluşundaki koşula göre, vakfın yöneticisi, torun Ömerzade Osman olacak ve yönetim, hep ailenin bu kolunda kalacaktı.[84] Bu tür vakıflarda vakfedilen mülklerin nasıl yönetileceğinin belirlendiği ender görülürdü ve pek çok konu yöneticinin kararına bırakılırdı. Yöneticilik makamını ele geçirebilmek için Ömerilerin çeşitli kolları birbirine girdiler. Vakfın varlıklarına Musul'daki iki boyahane ile Ali Ebu Feda'il'in *kayseriyyesi* de eklendikten sonra bile Ömeriler servetlerini yönetmek üzere bir strateji üzerinde anlaşmaya vara-

madılar. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde caminin vakıf gelirleri, on dükkân kirası, birkaç kırsal mülk ile boyahaneden elde edilen önemlice bir gelir düzeyine inmişti. Gelirler kırk iki kişi arasında paylaşılıyordu.[85]

Siyasi hanelerin yükselişi 19. yüzyılın ilk on yılında, Musul'u 1789'dan 1806'ya değin yöneten Celilzade Muhammed Paşa'nın valiliği sırasında tepe noktaya vardı. Bu hanelerin yükselişini alttan alta engelleyen bir dizi etmen vardı. Siyasi gerginliklerin ve doğal felaketlerin üst üste geldiği bir dönemde, iktisadi bakımdan maiyet bulundurmak gittikçe pahalılaşmıştı. III. Selim'in reform çabaları ve hanelerin gücünü sınırlama girişimleri Musul'da, Bağdat valisinin ve merkezi hükümetin desteğine sahip bir muhalefetin toparlanmasına uygun bir ortam yarattı. Özellikle Celilzade Muhammed Paşa'nın oldukça oturmuş yönetiminin ardından, bir bölümüyle Bağdat hükümetinin ve Musullu yandaşlarının düşmanca çıkışlarının neden olduğu şiddet, Celili hanelerinin savunmaya geçtikleri bir ortam doğurdu. Üstünlüklerini korumak üzere aldıkları savunma amaçlı önlemler onları hane başı olmaktan çıkarıp savaşçı komutanlar durumuna getirdi. Geri dönüp bakıldığında, yönetimlerinin son yirmi yılında karşılarında toplaşmış buldukları yoğun iç direniş ve dış baskılar çöküşlerini hazırlamış gibi görünüyor.

Emirler, Ağalar ve Zanaatkârlar: Siyasi ve İktisadi Kaynakların Tek Elde Birikiminin Etkileri

18. yüzyıla gelindiğinde, yeniçeri adı birçok bakımdan başlangıçtaki anlamının çoğunu yitirmişti. Artık yeniçeriler kentte konuşlandırılmış seçkin savaşçı birliği değildi; kent nüfusundan ayrı bir yanları kalmamıştı ve zanaat sektöründeki üretim, mültezimlik, ticaret gibi çeşitli uğraşlara el atmışlardı. İşte bu nedenle, yeniçeri ocağından kendi içinde tutarlı, çıkar birliği olan bir toplum birimi olarak söz etmek yanlış olur. Sıradan yeniçeri askeriyle tam neyin kastedildiği, en azından Musul'da yeterince açık değildir. Belgelerde ve yazınsal kaynaklarda bu sözcük hem bir unvan olarak hem

de bazı başka işlevleri bütünleyen bir kimlik belirleme aracı olarak kullanılıyor. Ağa, çoğunlukla yeniçeri ortalarından birinin üyesi oluyordu; ama, aynı zamanda tüccar ya da mültezim ve hatta alim olabiliyordu. Yeniçeri ortasının başına emir denirdi. Orta, kayıtlı yeniçerilerden oluşurdu; ama, içinde yarı-askeri güçler de bulunabilirdi. Dominico Lanza'ya göre, 18. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, kent nüfusunun büyük çoğunluğu, şu ya da bu biçimde kentteki beş yeniçeri ortasından biriyle ilişkili olduğunu ileri sürüyordu.[86] Öte yandan, Musul'daki yeniçeri kuvvetlerinin 17. ve 18. yüzyıllarda geçirdiği önemli değişmeleri kavramamıza olanak sağlayan bazı belgeler ve anı-öyküler var. 17. yüzyılda İran'a karşı çıkılan seferler nedeniyle kentte askeri güçlerin büyümesi, yeniçerilerin kente egemen olmalarının yolunu açtı. Seyyidler ve Ömerzadeler, birlikte kent nüfusunun omurgasını oluşturdular. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde, kentteki zanaatkârlar, askerlerin borçlarını ödemekteki isteksizliklerinden yakınıyordu. Merkezi hükümete gönderdiği dilekçede, bir Musevi zanaatkâr, sekban/levend takımından birinin aralıksız on bir yıldır borçlarını kapatmayı reddettiğinden yakınıyordu.[87] Bunların, kentteki tüccar topluluğunu haraca bağlayabileceklerinin ayırdında olan merkezi hükümet, 1701 yılında hacca giden İranlı tüccarların, aşırı taleplerle bunaltılmaksızın mallarını satmalarına izin verilmesini buyuran özel bir ferman çıkardı.[88]

18. yüzyılın başına gelindiğinde, Musul'daki askeri güçler içinde toplumsal çatlaklar belirmeye başladı. Toplumsal gerginliklerin doğmasında ve derinleşmesinde, yüzyılın başındaki üç gelişme yaşamsal önem taşıdı. Birinci gelişme, İran'la ardı ardına gelen bir dizi kapışma sonucu askeri sınıf saflarındaki şişmeydi. Kent kendini, Güneydoğu Anadolu'nun kırsal ve kentsel bölgelerinden gelmiş ve kente yerleşmeye kararlı, silahlı bir topluluğa ev sahipliği yapmak durumunda buldu. 1723 yılında Musul halkı ile yeniçeri ortalarının başları İstanbul'a bir dilekçe göndererek levent ve sekban askeri ile devletin tuttuğu paralı askerlerin (o sırada Kirmanşah'tan geçen) cepheye gitmeyi reddettiklerinden ve çeşitli olaylar çıkardıklarından yakındılar. Musul'un Hazrac semtine yerleşmişlerdi ve güpegündüz, ağza alınmayacak denli kötü suçlar işlemekteydiler.

Halk bu birliklerin başlarının şeriat hukukuna göre cezalandırılmasını ve askerin cepheye gönderilmesini istedi.[89] Silahlı gezen bir nüfusun varlığı, hem o semtte hem de o güne değin her birine ayrı bir yeniçeri ortasının egemen olduğu kentin değişik bölgeleri arasında geçerli güç dengesini yıktı. Bundan da öte, kentin çalışan nüfusunun arasına yeni öğelerin karışması işgücü arzını artırdı; mallara olan talebi artırdı ve fiyatların fırlamasına neden oldu. Yeniçeri ortalarının başındaki kadrolar ile halkla özdeşleşmiş sıradan yeniçeri askeri arasındaki nazik denge acılı sınavlardan geçti. 1730'larda Bağdat'tan iki yeniçeri ortasının Musul'a sürgün edilmesi, zaten gergin olan durumu kızıştırmaktan başka işe yaramadı. Bu dönemde, Musul'un iki ana bölgesi arasındaki kavga, kentte silahlı asker sayısının artmasının neden olduğu toplumsal gerginliklerden çıktı.

Musul'daki askeriye kurumunun niteliğinin değişime uğramasında eşit kertede önemli bir etken de, yüzyılın başında daha kalıcı iltizam düzenlemelerinin uygulamaya konmasıydı. Ortalardaki kimi yeniçeri önderleri kırsal alandan malikâne satın aldılar. Her ne kadar yeniçeriler daha önce kırsal alanda vergi toplama görevi yapıyorduysalar da, malikâne edinmeleri kırsal artık-ürünlere daha sıkı sıkıya sarılmalarını ve yeni yeni ortaya çıkan Musul'un küçük ve orta mukataa sahibi eşrafıyla kendilerini daha çok özdeşleştirmelerini sağladı. 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, malikâne tepsisinden aldıkları pay arttı ve Musul kırsal alanında varlıkları gözle görülür duruma geldi.

Son olarak, siyasi hanelerin oluşması, yeniçeri ortalarının önderliğine oynama siyasetini yeniden biçimlendirmede yaşamsal önem kazandı. Celililer yeniçeri ortalarına sızmış ve ocak içinde önder konumları elde etmişlerdi. Önder Celililer pazardaki tüccarlarla dayanışma içindeyken, başka yeniçeri öğeleri de kent nüfusunun zanaatkâr kesimiyle yakınlaştı. Celililer ta 1723'lerden başlayarak tüccar topluluğuyla bağlaşmayı yeğlediklerini açıkça belli ettiler. Kent içi vergi tahsildarlarının (Celililer bunların en başında geliyordu) haraç almalarına karşı zanaatkârları korumakla tanınan iki yeniçeri önderini öldürdüler. Ömerzade Yasin'in olayı üstü

kapalı biçimde anlatması, olay karşısındaki ikircikli konumunu sergiliyor. Yeniçeri komutanları Hacı Bekir ve Hacı Ömer yürekli kişilerdi ve valinin adaletsizliğine karşı halkı korudular. Yine de, bazı tüccarlarca, handan mallarını çalmakla suçlandılar. Musul Valisi Celilzade İsmail Paşa, yüksek rütbeli bir yeniçeri olan oğlu Celilzade Emir Hüseyin Ağa'dan suçluları öldürmesini istedi.[90] Açıkçası, yeniçeri ocağındaki komutanlık mevkileri yavaş yavaş Celililerin tekeline geçiyordu. Bir kıyıya itilen eski önderler, ikincil bir konuma razı olmak ya da yok olmak arasında seçim yapmak durumundaydılar. Yeniçeriler zamanla Celili hanelerinden birinin buyruğuna girdiler; kent ortamında siyasi eylemin ve devinimin yörüngesini belirleyen bağımsızlıklarını yitirdiler.[91] Kentin siyasi yaşamında önlerde yer aldılar; fakat sivrilebilmeleri, Musul'da siyasete egemen iki aileden biriyle bağlaşmalarına bağlıydı.

Bu gelişmeler, kentteki askeri grupların toplumsal tabakalaşma içinde devingenlik yeteneğini dönüşüme uğrattı. İçlerinde seçkinler katına yükselebilenler, ya siyasi hanelere kapılananlar ya da haneye ait olanlardı. Çoğunlukla emir unvanı taşıyorlar ve seferde askere kumanda ediyorlardı. Emirlerden kimileri, tımar ve zeamet sahibiydiler ve Musul'daki askeri hiyerarşinin en tepesinde yer aldıkları anlaşılıyor. Her ne kadar emir unvanı taşıyan epey Celili var idiyse de, unvanın yalnızca bu aileye özgü olup olmadığı açık değil.

Daha alttaki bir basamakta ağa unvanı taşıyanlar bulunuyordu. Ağalar arasında Celililer olduğu gibi, saygınlıkta daha arkadan gelen ailelerin üyeleri de bulunuyordu. Askeri unvan taşıyan gruplar arasında ağalar, içinde en çeşitli insanı barındıran sınıftı. İçlerinde mültezim olanlar vardı; tahıl ya da koyun eti tüccarları ya da türedi eşraf sırasına katılıp malikâne satın alanlar vardı. Kırsal artık-ürünlere erişebildikleri sürece, onlar da Celililer gibi gıda piyasasına yön vermede oldukça başarılı oldular. Fakat Şam'da, Azın ailesinin karşısında güçlü bir engel oluşturan meslektaşlarının tersine, bu oyunda Celililerin küçük ortağı olmaktan ileri gidemediler.[92] Ağa kademesinin önde gelenleri, kasap loncasının ileri gelenleriyle yakın bağlaşma kurmuşlardı; çoğu, kentte koyun eti ve de-

ri ticareti yapan büyük tüccarlardı. Kentin et piyasasını denetim altında tutma çabası içinde ve çoğunluğu yeniçeri ocağının sıradan askeri arasından çıkan küçük tüccarları zarara uğratmak amacıyla, kentte koyun satışı üzerinden ek ödentiler aldılar. İran seferi dolayısıyla koyun etine talebin arttığı 1722 yılında, aynı zamanda küçük bir koyun tüccarı olan bir yeniçeri, kente getirdiği 150 baş koyunun kesimi için, yeniçeri komutanlarından birinin ek ödenti istediğinden yakınıyordu.[93] Et piyasasıyla oynayanların başında Hüseyin Paşa hanesinin yanaşmaları geliyordu; bunlar, kente giren koyunlardan alınan çarşı-pazar vergisinin denetimini ellerinde bulunduruyordu. Celilzade Süleyman Paşa'nın kethüdası Emir Yahya Ağa bin Hüseyin Mustafa el-Musuli, günlük konuşma dilinde yazdığı bir şiirde (*zecal*), kendisi gibi kasaplık yapan bir seyyidden ne denli üstün olduğunu övünerek anlatıyordu. Emir Yahya et piyasasında sözünün kılıcı sayesinde geçtiğini; oysa kasabın elini bulaştırmadan iş tutamadığını söylüyordu. Talihsiz kasap, emirin aldığı haraçlardan ünlü bir tüccar ve doktora yakınmıştı. Bunun üzerine emir onu cezalandırdı: Seyyidin "dışkı soyu"ndan geldiğini söyleyerek ailesini alaya aldı.[94] Çok çeşitli kaynaklardan alınmış başka örnekler, 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarının Musul'unda ağaların ne değişik işler tutabileceğini gösteriyor. Şuveyk ile Diveci aileleri dönemin kent siyasetinde önemli roller oynayan yeniçeri önderleri çıkarmışlardı. Zamanla bağımsızlıklarını Celililere kaptıran yeniçeri önderleri arasında Şuveyk ailesi de vardı. İçlerinden boyun eğmeyen üç yeniçeri başının ortadan kaldırılması sonrasında Celililere kapılandılar. Bağlandıkları kapıyla ilişkileri çoğunlukla fırtınalı geçti. Bir keresinde, vali içlerinden birinin öldürülmesini buyurdu.[95] Diveci ailesine gelince, bunlar büyük ölçekte deve kiralama işi yapıyordu (deveci sözcüğünden anlaşılacağı gibi); servetleri 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru küçük toprak sahibi olduktan ve ulemaya katıldıktan sonra çoğaldı.[96]

Damluci ailesi Musul'a 17. yüzyılda Sultan Murad'ın buyruğuyla Cezire'den getirtilip yerleştirilmişti. Önce kendilerine bir tımar bağışlandığı anlaşılıyor; sonra da yeniçeri ocağına kabul ediliyorlar.[97] Yeniçeri ocağının ölçülerine göre varlıklıydılar. 1759 yı-

lında Yusuf Ağa 1100 kuruşa (o zamana göre büyük para) büyük bir ev satın aldı. İki yıl sonra 1500 kuruşa bir han satın aldı. 1778 ile 1826 yılları arasında Damlucilar Hamamü'l-Yehud'a (Yahudi Hamamı) büyük bir payla ortak oldular. Sonraları hamama Yusuf Ağa Hamamı dendi.[98]

Kentin zanaatkâr nüfusunun büyük bir bölümü de yeniçeri ortalarıyla az ya da çok yakınlığı olduğunu ileri sürüyordu. Bu tür bir yakınlığın belirli sorunların çözümünde meslektaşlarına göre onlara bir üstünlük sağladığını kesin söylemek zor. Merkezi hükümete zanaatkârlarca gönderilen dilekçelerde, dilekçe sahibi önce zanaatını sonra da yeniçeri ocağındaki konumunu belirtiyordu.[99] Fakat, hükümetin yanlışı düzeltmek üzere gönderdiği buyruklarda, zanaatkârın yeniçeri ocağına olan yakınlığı ile varılan yargı arasında bir bağlantı kurulduğu hemen hiç görülmüyor. Dolayısıyla, onları kentin zanaatkâr nüfusu kapsamında ele almak daha gerçekçi olur.

Musul'un zanaatkâr halkı tıpkı asker halkı gibi aynı tür zorlayıcı baskılara göğüs gerdi. Bunlar içinde en yıkıcı olan, nüfus patlaması ile zanaatkârların ürettiği mallara artan talep dolayısıyla fiyatlarda tırmanma eğilimiydi. Bu gelişmeler, Musul'daki loncaların sınırlayıcı kural koyma yeteneğini derinden etkiledi. Ta 18. yüzyılın yirmili yıllarından bu yana, ürettikleri mallara talebin artmasına zanaatkârların gösterdiği tepki, ya işliklerini kentin dış mahallelerine taşımak ya da doğal hammadde ve sıradan hizmetleri daha ucuza lonca dışından sağlamak oluyordu. Merkezi hükümete gönderilen bir dizi şikâyet dilekçesi, zanaatkârların yeni gerçekliklere tepkilerini sergiliyor. 1722 yılında, Musullu kirişçiler (koyun bağırsağından yapılıp çeşitli amaçlarla kullanılan tel, ip) hammaddeyi Raşidiyye köyünden doğrudan alıyorlardı; böylelikle, kasap loncasının bağırsak için talep ettiği aşırı fiyatlardan kaçmış oluyorlardı.[100] Aynı yıl, inşaatçılar loncasının başı, Telkeyfli köylülerin inşa etmeye çalıştıkları bazı yapılar için lonca dışından işgücü tutmalarını hükümete şikâyet ediyordu.[101] Bu sorunlar yetmezmiş gibi, çıkan kimi çatışmalar sorunlara tuz biber ekiyordu: Kentte yeni işliklerin açılması ve özellikle dokumacılıkta yeni üre-

tim yöntemlerinin uygulamaya konması konularında lonca başlarıyla ustabaşılar birbirine girdi. Örneğin 1723 yılında, havlucular loncasının yönetici kadrosu ile, ustabaşlarının arası açıldı. Ustabaşılar, ipek ile pamuk karışımından dokunan yeni bir tür kumaş üretmek üzere yeni atölyeler açmak istiyorlardı.[102]

Daha 17. yüzyılın sonlarından başlayarak loncalar yaşamsal önemdeki dokuma sanayiinde, pamuklu dokuma sürecinin bir bölümünü denetleyemez olmuşlardı. Pamuklu dokuma loncaları şaşkına dönse de, pamuk ipliğini eğirme işi kadınların (kentli ve köylü) tekeline geçmiş görünüyor. Bir Musullu dokumacının yazdığı şiir, pamuk ipliğini sokakta satıcı kadınlardan almaktan duyduğu kızgınlığı anlatıyor:

Kendi halimde mutlu yaşayıp gidiyordum
Yazarlardan dostlarım vardı
Zor zamanlar kötü vurdu Musul'u, ayırdı bizi
Zanaatlar içinde en hor görüleni
Öğrendim; dokumacılığa başladım
Dokuma tezgâhının kuluyum şimdi
Rezil insanlar ve kadınlarla yüz yüze
Dokumacılar pazarında, tıpkı bir mahpusta gibi
Kadınların en aşağılığından iplik alıyorum
Üstelik ak saçımla dalga geçmişken (*ve el-ba'du minhunna fi şaybi yu'ayyiruni*).
İplik tartılırken tartıcıyı "görmeseydim"
Tartıda beni kazıklardı
Gerçekte vergi tahsildarı da kul (paraya)
Dilerim Tanrı'dan belasını bulsun
Bu yeni buluşu yaratan
Vergiyi aldığı yetmiyor, bir de küfür yiyorum!
Sonra bir kadın gibi çıkrığın başına geçiyorum
Bayılacak gibi oluyorum çıkrığın sesinden.[103]

Lonca sisteminin tutucu yapısı, artan nüfus ile birlikte mallara artan talebin doğurduğu baskılarla boğuşurken, zanaatkârlar kendilerini daha da büyük bir tehditle karşı karşıya buldular: Çarşı-

pazar vergileri ile zanaatkârlardan alınan vergilerin toplanması işi üç ailenin tekeline girmişti. 1720'lere gelindiğinde, zanaatkârlardan vergi sağına işi büyük ölçüde Ömeriler, Celililer ile Kara Mustafaların elindeydi. Resim ve ücretleri kentteki zanaatkârlardan toplamak yerine, kişisel hazinelerinden ödemeleri istenen, bu üç âyan hanesiydi.[104] Kentte vergi sağım işine Celililerin de girmesi, daha yüzyılın başında sorunlara neden olmaya başladı. 1716 yılında merkezi hükümete gönderdikleri bir şikâyet dilekçesinde Musul halkı, iki Celilinin kendilerinden topladıkları vergileri hükümete vermediğinden yakınıyorlardı.[105] Üç yıl geçmeden zanaatkârlar kentteki hükümet binasını (saray) bastılar ve kendilerinden haksız yere toplanan çarşı-pazar vergilerinin geri verilmesini istediler.[106] 18. yüzyıldaki vergi toplama işlemlerini anlamamıza yardımcı çok az malzeme var. Kırsal alanda vergi toplarken olduğu gibi, kentte de vergi yükleme (*tevzi*) ilkelerinin yürürlükte olduğu görülüyor. Vergi yükleme sistemi, çoğu kendisi vergi toplayıcı olan kentli âyana, vergi paylaştırma ve toplamada çok söz hakkı tanıdığı için, sistemin doğası gereği keyfi bir uygulama oluyordu. 19. yüzyılın otuzlu yıllarına ait belgelerde (bu sistem kaldırılmadan önce) eyalet yönetiminin önce giderlerinin bir dökümünü çıkardığı ve buna bağlı olarak zanaatkâr nüfustan alınacak toplam vergi için bir ferman çıkardığı, vergi tevzi işinin (kimden ne kadar vergi alınacağı) sorumluluğunu toplayanlara bıraktığı açıkça görülüyor. Çoğu durumda halkın gücü vergileri ödemeye yetmiyor ve vergi toplayıcı geciken vergilere faiz işletiyordu. Zanaatkârlar yalnızca olağan çarşı-pazar ve tartı vergilerini değil, aynı zamanda yıllık olarak ödenen salyane vergisinden tutun, Musul'un menzilhane vergisine dek birçok başka rüsumu da ödemekle yükümlüydüler. Bu vergilerin her biri başka bir mültezim eliyle toplanıyordu. Sistem, kentin zanaatkâr nüfusunu, her biri ayrı taleplerle gelen bir vergi toplayıcılar hiyerarşisiyle karşı karşıya bırakıyordu. Kırsal alanda yaşayanlar gibi, zanaatkârlar da sık sık kendilerini kentli âyana borçlu duruma düşmüş buluyorlardı.[107] Kentteki iktisadi gelişme ve hızlı nüfus artışı, loncalarda örgütlenmiş zanaatkârlarla loncaya girmemiş zanaatkârlar arasındaki toplumsal bölünmeleri hızlandırdı.

Hatta loncaların içinde bile, dışarıda kalanların elde ettiği iktisadi olanaklar yüzünden, ustabaşılarla lonca başlarının arasındaki çatlaklar derinleşti.

Zanaatkârlar arasında sayıları en çok artanlar, kumaş, tahıl, meyve ya da deri gibi kırsal alan ürünleri üstüne çalışanlar oldu. Bu tür ürünlerin ticaretiyle uğraşmak üzere yapılmış, sayıları hızla çoğalmakta olan ticari yapı ve işlikleri yaptıranların kentin seçkin haneleri ve küçük ve orta mukataa sahibi eşrafı arasından çıkması, tüketici zanaatkârı yeni düzenin seçkinlerine bağımlı duruma getirdi. Yeni seçkinler ticari yapılar inşa ettirmeyi düzenli gelir getiren ve oldukça güvenli yatırımlar olarak görüyordu. Aynı zamanda tarım ürünleri satılan taşınmazların sahibi olmak bu gruba topraktan kaldırılan ürünlerin pazarlamasını denetleme olanağı vermiş olabilir. Bununla birlikte, "toprak sahibi" eşraf ve seçkinlerin topraktan aldığı ürünü satmak üzere dükkânlara kendi adamlarını mı koydukları; yoksa, dükkânlardan yalnızca kira almakla yetinip ürünleri doğrudan toptancılara mı sattıkları, kaynaklarda açıkça belirtilmiyor.

Yeni dükkânlar ve *kayseriyye*ler inşa edilmesi 18. yüzyılın başlarına rastlar. Yaptıranlardan biri de Ömerzade Ali Ebu el-Feda'il idi. Yapıya kendi adını verdi.[108] Celililer onu örnek alıp Ağavat Camii'ni ve çevresindeki bir dizi dükkânı inşa ettirdiler; dükkânları camiye vakfettiler. Bu dükkânlar, kırsal alan ürünlerine kolay erişebilmek bakımından, stratejik bir konumdaydılar. Musul'un doğusundaki bereketli topraklara açılan Babü'l-Cisr yakınına inşa edilmiş olmakla, Musul'un art bölgesiyle ticaretin artan önemini vurgular gibiydiler.[109] Burasıyla yine Celililerin malı olan *Kayseriyyetü'l-Yüzbakiyye* arasında, tarım araç-gereçlerini yapan demirci ve marangoz işlikleri bulunmaktaydı.[110] Bu işlikler genellikle zanaatın gerektirdiği araç gereçle birlikte kiraya veriliyordu. Bazı vakfiyelerde belirtildiği gibi, mal sahipleri, işlikleri demircilik ve dokumacılık yapılabilecek biçimde donatıyorlardı.[111] Böyle durumlarda, zanaatkârın elde ettiği artık-ürünün büyük bölümü dükkân sahibine gidiyordu. Zanaatkâr, deyim yerindeyse, ortakçı oluyor ve genellikle hem dükkân hem de araç gerecinin sahibi

olan 17. yüzyıl zanaatkârına göre bağımsızlığından daha çoğunu yitiriyordu.

1818 yılında, zamanın Musul Valisi Celilzade Ahmed Paşa, ayakkabıcılar çarşısında altmış sekiz dükkândan oluşan bir *kayseriyye* ile camcılar çarşısında (*sukü'l-kavazin*) kırk sekiz dükkânlı bir *kayseriyye*den başka, aynı bölgede seksen yedi dükkân daha inşa ettirdi. Görünüşe bakılırsa, vali kentin bu bölgesindeki ticari taşınmazların çoğuna sahip olmuş gibiydi. Genel olarak Musul sanayiindeki gelişmenin çoğu, ya tarım mallarına erişebilmeye bağlıydı ya da ekip biçmeyle ilişkiliydi. Fransız ve Hint kumaşları satan mağazaların sayısında bir artış olduğuna da kuşku yok; fakat, bunların da kumaş üretimiyle uğraşan yerel ticari yapılanmalarla iç içe olduğu anlaşılıyor. Mülkiyetin seçkin haneler ile varlıklıca tüccarların elinde toplanması, zanaatkârlar arasında –özellikle besin maddeleriyle uğraşanlar arasında– katmanlaşmayı artırmış olabilir. Dükkân mülkiyetinde yaygınlaşmayı diledikleri gibi yönlendiren Celililere ve diğer devlet görevlilerine, elde ettikleri artık-üründen zanaatkârların pay çıkmaları kaçınılmazdı. Pay almak bir yana, zanaatların gerektirdiği tahıl, pamuk ya da başka tarım ürünleri türünden hammaddelere erişim üzerinde de denetim kurmuşlardı. Dahası, bez boyama, yiyecek işleme benzeri kırsal sanayiin yaygınlaşmasında başı çeken yine Celililer ile bağlaşıklarıydı ve bundan dolayı belirli malların üretiminde lonca başlarının tekelini de tehdit ediyorlardı. Kentte ticari yapıların çoğalması, zanaatkâr nüfusun kimi kesimlerini, lonca sınırlamalarının geçerli olmadığı, perakende tarım ürünü pazarlamacılığına çekmiş olmalı. Musul'un yayıldığı alanın büyümesiyle birlikte, ticaret etkinlikleri kent surlarının dışına taştı. Kabile kökenli topluluklar kent surlarının dışına yerleşip tüccarlara ucuz işgücü sunarken,[112] kırsal alandan gelen göçmenler kent dışına mevsimlik konup göçmeyi seçmiş olabilirler.[113] Bu konup göçen kırsal nüfusun lonca sisteminin sınırlamalarına uymadığı kesindir. 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde kent surları dışına yerleşmiş nüfus o denli arttı ki, Celilzade Ahmed Paşa, kentin kapılarından Babü't-Tub dışında koskoca bir ticari site yaptırdı.[114]

Dükkân kiralarının yükselmesi zanaatkâr gruplarıyla bağımsız çalışan zanaatkârları birbirinden daha da ayırdı, karşı karşıya getirdi. Lonca üyeleri arasında işlik, araç gereç sahibi kişiler olduğu gibi, bunları kiralamak durumda olan kişiler vardı. Todorov, kent içi işletmelerin tüccarlar ve devlet memurları elinde böyle toplandığına Balkan kentlerinde tanık oluyor ve bunu, mali sermayenin yöneldiği yatırım araçları arasında ticaret amaçlı kent taşınmazlarının artan öneminin kanıtı sayıyor. Bu gelişmenin, alet ve malzemesi olmayan ve üretmek için tüccarlardan dükkân kiralamak zorunda olan bir üretici sınıfı yarattığı sonucuna varıyor. Balkan kentlerinde de görüldüğü üzere, sermaye ve kaynakların birkaç ailenin elinde toplanması şu anlama geliyordu: Ekonomide sermaye birikimi, bağımlılıktan kurtulamamış zanaatkâr gruplarının daha büyümesi pahasına gerçekleşiyordu.[115]

Tüccarlar ve Seçkin Haneleri

1714 yılında Seyyid Muhammed adında bir Musullu tüccar, Derviş Ali'den şikâyetçi oldu: Derviş Ali, şeriat yasalarına göre 110 kuruş borç almış, geri ödememişti. Altı yıl sonunda Seyyid Muhammed'in sabrı taştı ve olaya el koyması dileğiyle sorunu merkezi hükümete iletti. Hükümet, Seyyid Muhammed'in ortağının iş yaptığı kentlerin kadılarına buyruklar göndererek, ölmüş olup olmadığını belirlemek amacıyla adamı bu kentlerin mezarlıklarında aramalarını istedi. Eğer ölmüşse, Derviş Ali'nin Musul'daki ailesi borçtan sorumlu tutulacaktı. Şikâyet dilekçesinde adları sıralanan kentler tüccarın işlerinin nerelere uzandığının kanıtıydı: İş alanı Edirne, İstanbul, Van, Trabzon ve Erzurum'u kapsamaktaydı.[116]

Seyyid Muhammed'in şikâyeti, küçük tüccarların etkinliklerinin yaygınlığını göstermek yanında, hükümetin imparatorluk içinde tüccarların iş yapmasını kolaylaştırmaya ne denli istekli olduğunu sergiliyor. Musullu tüccarlar, Güneydoğu Anadolu, Irak ve İran'la bölgeler arası iş yapıyordu. Kimileri Hindistan'a dek uzanıyordu; işlerini gözetebilmek için Basra ve Bağdat'ta iş yerleri aç-

tılar. Hükümete iletilen şikâyetin sergilediği gibi, ilk yatırım üzerinden iyi kazançlar vaat etseler de gezici tüccarlara büyük paralar bağlamıyorlardı. Kahve ve Hint pamuğu, Musullu tüccarların 18. yüzyılda ticaretini yaptığı başlıca mallardı. Mazı da Halep'teki Avrupalı tüccarlara satılan en önemli yerel mal kalemi olmayı sürdürdü. Ne yazık ki, Musul'un çevre bölgelerle ticareti gibi, bu ticaretini de nicelik olarak saptamak olanağı yok. Elde bulunan kanıtlar anı-öykü türünden ve bu tür ticaretin var olduğunun ötesinde bir saptamaya izin vermiyor. Bununla birlikte şurası açık ki, 18. yüzyılın başına gelindiğinde Musullu tüccarlar, rahatı kaçmış zanaatkârlara karşı, mültezimlerle bağlaşmaya girecek denli güçlenmişlerdi. Zanaatkârların derdi, kentin şişen nüfusunun doğurduğu talep artışı yüzünden, loncaların koyduğu sınırlamalara kimsenin aldırmamasıydı. Loncaların, özellikle enflasyon döneminde, doğal hammaddelerin fiyatlarına koyduğu tavanlara uymak zorunda kalan zanaatkârlar; lonca başları ve onların yeniçeri yandaşları şiddet kullanımıyla ortadan kaldırıldıkça seviniyorlardı.[117]

18. yüzyılda ticaretteki gözle görülür artışa, bir de Celili egemenliğinin başlangıç döneminde, tüccar topluluğundan vergi sağarken gösterdikleri görece ılımlı tavır eklenince, tüccarların varsıllaştığına kuşku yok.[118] Bununla birlikte, 18. yüzyılda önemli bir ticaret konusu durumuna gelen kırsal artık-ürüne erişebilmede, topraklı seçkinlere bağımlı duruma geldikleri anlaşılıyor. Bu bağımlılıkları, onların topraklı seçkinler karşısında her zaman eli kolu bağlı konumda olmalarını zorunlu kıldı. Malikâne kayıtları, seçkin hanelerin yaptığı yatırımların yanında, tüccarların ele geçirdiği kırsal getirinin oldukça düşük kaldığını gösteriyor. Bu yüzden Musullu tüccarlar, seçkin hanelerinden ve doğal hammadde ticareti yapan orta çapta mukataa sahibi eşraftan gelen ciddi rekabetle başa çıkmak zorunda kaldılar. Bundan da öte, seçkinler ve eşraf yavaş yavaş bu kaynaklara erişimi ve kaynakların dağıtımını tekellerine aldılar: Yük hayvanlarına sahiptiler; vergi toplama işini ellerinde bulunduruyorlardı; doğal hammaddeleri piyasaya onlar veriyordu. Tüccarların daha zengin olanları Basra ve Bağdat'ta temsilcilikler kurarak ya da Bağdat'a göçüp Musul'da temsilci bı-

rakarak işlerini Hint mallarının ticaretini yapmaya çevirmiş olsa gerek.[119] Kimileri kahve ticaretinden alçak gönüllü servetler edindi.[120] Bunun da ötesinde, azınlık tüccarlar ile Müslüman tüccarlar arasında bir iş bölümü ortaya çıkmaya başladı. Rassamlar, Halebiler ve Sayigler gibi Hıristiyan tüccar aileler Halep üzerinden gelen Avrupa mallarının ticaretini yapmakla ünlendiler. Celili hanelerinin onları koruyucu davranışları sonucu konumları sağlamlaştı. Bazı tüccarlar da yalnızca çevre bölgelerden malların ticaretine ya da İran'la ticarete yönelmiş olabilirler. Tüccarları, mültezimleri, eşraf ve yeniçeri ağalarını birbirinden ayıran sınırlar belirginliğini yitirdikçe Musul'un geleneksel tüccar aileleri, siyasi hanelerle bağlaşan daha zengin, daha güçlü tüccar seçkinler karşısında gerilediler. Üstelik, bu yeni tüccar seçkinler, geleneksel tüccarların yapabileceğinden çok daha büyük sermaye birikimi sağlayıp büyük yatırım yaptılar.

17. yüzyılda Musul'un önde gelen tüccar ailelerinden Nomalar, Cuvayhiler ve Abdallar küçük camiler inşa ettirip, bunlara kentten az sayıda dükkânı vakfettiler. Her ne kadar epey varlıklı ve önde gelen tüccarlardan olsalar da, büyük vakıflar kurmaya güçleri yetmedi. Örneğin tüccar İbrahim ibn Cuveyhi 1652 yılında iki hamam inşa ettirdi ve bunları kardeşinin Babü'l-Irak bölgesinde inşa ettirdiği camiye vakfetti.[121] Bundan yaklaşık dört yıl önce Noma ailesinin başı, Musul surlarının dışında, Nebi Şit türbesinin yanına küçük bir cami yaptırmıştı. Camii yaptırmasını Musul valisi kendisinden gelenek uyarınca, varlıklı olduğu ve toplumda saygın bir yeri olduğu için istemişti. Üçüncü ünlü ve varlıklı ailenin yaptırdığı Hacı Abdallar Camii ve okulunun yapım tarihi 1670-1672. Cami ve okulu yaptıran, sahip olduğu on üç dükkânın yarısı ile bir hanın yarısını buraya vakfetti.[122] Hacı Mansur bin Hüseyin adında bir başka tüccar aile de, Şeyh Muhammed Camii'ni inşa ettirdi ve bakımı için bazı mülkler tahsis etti. 17. yüzyıl boyunca, Musul'da din kurumları için başlıca para harcayanlar tüccarlar oldu. Mültezimler, dirlik sahibi seçkinler ya da Musul valilerinden birinin herhangi bir büyük yapı inşa ettirdiğine kaynaklarda rastlanmıyor.[123]

Seçkin hanelerinin 18. yüzyıldaki hegemonyası, topraktan sağlanan getiriler ile kentsel getirilerin ticaret metaı durumuna gelmesiyle çakışarak, bu sınıfı kentteki başlıca sermaye sahipleri konumuna getirdi. Cami, okul yapımını ve ticari girişimleri tüccarların elinden alarak kentteki şaşırtıcı fiziksel büyümeyi başlattılar ve eski tüccar sınıfının yaptırdıklarını gölgede bıraktılar. 1786 yılında Musul'da var olan on *kayseriyye*den beşinin sahibi Celililerdi (üçünü bu aile inşa ettirmişti) ve diğer ikisinde de büyük pay sahibiydiler. Bu çarşıların ikisi tarım ürünleri satışına ayrılmıştı. Bu da mal sahiplerinin kırsal bölgelerle yakın bağlarının olduğunu gösteriyordu. Celililer kendileri doğrudan ticarete girmemiş bile olsalar, ürünlerini satmak üzere adamlar tutmuş olmaları ya da kente giren çıkan kervanlarda pay sahibi olmaları olasılığı yüksek. 1818 tarihli bir belgede, Celilzade Ahmed Paşa'nın valiliği sırasında, Bağdat'tan gelen bir kervanın paşanın hazinedarına yaptığı ödeme ile İran'dan gelip Musul üzerinden hacca giden kervanlardan toplanan paranın kaydı geçmekte.[124] Ömeri ailesinin bir kolu, tarım malları ve sürü ticaretinden bol kazanç sağlamaktaydı.[125] Her iki işi de ortakçılar eliyle yapıyorlardı. Kaynaklarda, tüccarlıktan gelme bu büyük çaplı mültezimlerin başka malların ticaretini yaptıklarına ilişkin bilgi yok: Örneğin Hindistan ya da Halep'ten gelen malları satıyorlar mıydı; yoksa, yalnızca Musul art bölgesinde üretilmiş mallarla mı ilgiliydiler?

Buna karşın, Musullu tüccarların iktisadi bakımdan sıkıntı çektikleri sonucunu çıkarmak yanlış olur. Talihleri yaver gitti; fakat, daha güçlü rakiplerin gölgesinde kaldılar. Dikkatlerini transit ticaretine ya da devlet memurlarının doğrudan denetleyemediği Kürt ve Yezidi dağları gibi kırsal bölgelerin mallarına çevirmişlerdi. Bağdat ve Basra ile yapılan ticaret büyüdükçe bazı tüccarlar Bağdat'a yerleşip Musul'da temsilciler bıraktılar. El-Revas adıyla bilinen (ölümü 1794) Hacı Mustafa ibn Hacı Ali'nin durumu da böyleydi: Bağdat'a göçtükten sonra biri Bağdat biri Basra'da iki cami inşa ettirebilecek denli servet edindi. Akrabalarından bazı kişileri Musul'da temsilci olarak tuttu ve ulemaya ve yoksullara sık sık yaptığı bağışlar dolayısıyla toplum içinde iyi bir isme sahip ol-

du.[126] Hacı Yahya bin Hadada gibi diğer tüccarlar Hindistan yollarına düşerek o ülkeyle ticareti doğrudan kendileri yaptılar.[127] Kimileri Musul tahılının alım satımını yaptı: Toptancılardan alıp yakın kasabalara satmaya götürmüş olsalar gerek.[128]

Abdalların ve Nomalarınki gibi kökü eskilere dayanan ticari servetlerde büyüme sürdü; fakat, dirlik sahipleri/devlet memurlarının servetlerinde görüldüğü denli şaşırtıcı bir hızla değil. Nomaların vakfiyesine bakınca, servetlerinin Musul ve çevresinde üretilen işlenmiş malların ticaretine bağlanmış olduğu sonucu çıkarılabilir. Kumaş pazarında birkaç dükkân sahibi oldukları gibi bakırcılar çarşısında da dükkânları vardı. Ana yollar üzerinde iki kahvehanenin sahibiydiler. Kırk yıl arayla kurdukları iki vakıf, çoğunluğunu kent içinde tuttukları servetlerindeki büyümeyi sergiliyor.[129]

Abdal ailesi daha başka bir görüntü veriyor. Servetleri çok büyüdü; öyle ki, kırsal alanda mülk edinme olanağına kavuşmuş olabilirler. 18. yüzyıl boyunca, kentte mülk üstüne mülk edindiler. 1728 yılında, on altı dükkânın mülkiyetinde pay sahibi oldukları gibi, Abdaliyye Camii'nin çevresinde, ya inşa ettirerek ya da satın alarak, sahip oldukları dükkân sayısını artırdılar.[130] 1794 yılına gelindiğinde Huzam Camii'ni yaptırıp kent içinden birçok mülkü camiye vakfedebilecek duruma gelmişlerdi.[131] 1819 ile 1824 yılları arasında kent içi mülklerine hamamlar ve başka dükkânlar da katıldı. Ayrıca, Nevran Irmağı kıyısındaki değirmenlerde, bir zeytinlikte ve bir köyün kaldırdığı üründe hisse edinme olanağı bulmuşlardı.[132] Kırsal alanda mülk edinebilmeleri, Musullu ünlü âyan ailesi Ömerilere evlilik yoluyla akraba olmaları nedeniyle kolaylanmış olsa gerek.[133] 19. yüzyılın otuzlu yıllarına gelindiğinde ana Celili hanesinden bir genç adama 18.300 kuruş borç vermişlerdi.[134]

Nomalar, özellikle de Abdallar kentin en zengin tüccarlarındandı ve camiler, okullar ve ticari yapılar yaptırabilecek durumdaydılar. Bunları yaptırmaya gücü yetmeyen ama, büyük miraslar bırakacak denli zenginler de vardı içlerinde. Bu tüccarların servetinin kaynağında, pazar için yapılmış tarımsal üretim ya da küçük

kırsal işletmelerin getirisi vardı. Kentte sahip oldukları mülklerin en değerlisi oturdukları ev, dükkânlar ya da kiraya verdikleri evlerdi. Piyasadan toplayamadıkları birçok alacakları vardı; bundan anlaşılacağı üzere tüccarların birikiminin büyük bölümü tefeciliğe yatırılıyordu.

Aşağıda sunduğumuz örnekler, kentteki çeşitli tüccarların servetlerini sergilemekte yararlı olacaktır. Bu orta boyutlu servet sahibi tüccarların tümünün ortak yanı Musul kırsalından gelecek ürünlere bağımlılıklarıdır.

İbrahim Efendi servetini, kiraladığı hayvanların gelirinden ve sürü beslemekten elde etti. Tahıla erişebilme olanağı da vardı. Ailesine 33.612 kuruş bıraktı: Bunun 7.282 kuruşu inek, çift hayvanı ve koyun gibi hayvanlara yatırılmıştı; alacakları 600 kuruş tutuyordu; kiraya verdiği evin değeri 1.500 kuruş, oturduğu evin değeriyse 5.000 kuruştu. Ayrıca ambarında 7.282 kuruş değerinde tahıl tutmaktaydı. İbrahim Efendi'nin açıktan toprağa sahip olmadığı, fakat, topraktan kaldırılan ürün üzerinde ortaklık paylarına sahip olduğu görülüyor. Bu payları bir resmi memuriyet dolayısıylaya da, tefecilik gibi bir başka yoldan da edinmiş olabilir. Adına her dönem düzenli olarak ayrılan tahıl geliri vardı. Defterlerinde belirtildiğine göre, ortakçısı kendisine 210 kuruş borçlanmıştı. Diğer tüccarlarla ortaklıklar kurarak ya da satışlar dolayısıyla büyük ticaret ilişkilerine girmişti. Çeşitli kişilere 10.000 kuruş borçlanmıştı; bu da gösteriyor ki, yatırımlarının ağırlığı taşınmazlarda değil de, riski yüksek borç alma-verme, besin maddeleri ve hayvan ürünleri gibi alanlardaydı. Bakkal dükkânlarına mal sağlayan, olanakları sınırlı, alçakgönüllü bir tüccar olabilir. Dükkân sahibi olmadığı anlaşılıyor. Belki de toptancıydı ya da artan tahılını ambarlamak için dükkân kiralamış olabilir. Evinin ve kişisel eşyalarının değeri, bolluk içinde bir yaşam sürdüğünü gösteriyor. 250 kuruş değerinde bir saat ile 130 kuruş değerinde Fransız yününden yapılma bir kaftanı vardı.

Örnek seçtiğimiz ikinci tüccarın servet yapısı biraz daha değişik. Servetinin ağırlığı kırsal alandaki işletmelerden oluşmasına karşın, kentte de önemli miktarda taşınmaza sahip olduğu görülü-

yor. Üstelik, birinci örnekteki tüccar doğrudan toprak sahibi değilken, ikinci tüccar Musul'un köylerinde birkaç bahçede pay sahibi. Mülklerinde çeşitlendirme yapabilmiş ve seçkin hanelerinin ve eşrafın elinde tuttuğu köylerde kırsal mülk edinme olanağı bulmuştu.[135] Büyük bir olasılıkla bu toprağı onlardan ya satın alarak ya da onlarla yakınlık kurarak edinmişti.

Tümü hesaba katıldığında, kırsal alandaki mülklerinin değeri 40.050 kuruş tutuyordu. Bu tutar, toplam varlığının neredeyse üçte ikisine eşitti. Kentte sahibi olduğu dükkânların değeri 4.300 kuruştu. Oturduğu ev 5.000 kuruş değerindeydi; ayrıca kiraya verdiği iki evi daha vardı. Üstelik, perakendecilere satılmak üzere ambarlamış olabileceği 4.000 kuruş değerinde tahıla sahipti. Bu örnek de açıkça gösteriyor ki, kırsal alanda mülk, eğer ele geçirilebilirse, kentsel mülkten daha değerliydi. Tüccarlar açısından güvenli ve bol kazançlı bir yatırım anlamına geliyordu.

Üçüncü örnek ise tohumluk ticareti yapan bir tüccar. Göçtüğünde geride, çoğunluğu arpa ve buğday tohumu satışından olmak üzere, 14.865 kuruş bıraktı. Daha önce sözünü ettiğimiz iki tüccar denli varlıklı değildi. Evinin değeri 1.500 kuruştu. Mağaza sahibi olmadığı için tohumluğu nasıl sattığını bilemiyoruz. Bir dükkân kiralamış ya da tohumluğu daha küçük perakende satıcılara satmış olabilir. Araba çekmeye ve yük taşımaya uygun hayvanları olduğuna bakılırsa, bir diğer olasılık da tohumluğu köylüye doğrudan satmış olabileceği. Öyle bile olsa, teslim ettiği malın bedelini peşin para türünden almış olmalı; çünkü, bedelini tohumluk olarak almak üzere ortakçılık düzenlemeleri yaptığını gösterir buğday ya da arpa bırakmış görünmüyor miras kayıtlarında.[136]

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, orta ölçekli servet sahibi bir tüccarın genelde büyük yatırım yaptığı alan toprak ve tarım ürünleri idi. Ne yazık ki, elimizde Hindistan ve Halep gibi, uzak illerle ticaret yapan tüccarların servet yapısını açıklamaya yarayacak kayıtlar yok. Bunların servetleri, büyük olasılıkla yukarıda tanıttığımız tüccarlarınkinin kat kat üstündeydi. Yine de öyle anlaşılıyor ki, Musullu tüccarların büyük çoğunluğu çevre bölgelerin ürünlerini alıp satmaktaydı. İncelediğimiz yirmi yıllık bir dö-

neme yayılmış yirmi altı örnek olayda, kentin en zengin kişileri verdikleri mal dökümü içinde tarım ürünlerini de sayıyorlardı. Bunlar, oturdukları evin değeri 1.500 kuruş ve üzerinde olan; saat, bakır, gümüş, altın ve Avrupa yününden lüks eşyalara sahip kişilerdi.

18. yüzyıl içinde, Musullu Hıristiyan tüccarlar Halep'teki Avrupalı tüccarlarla yakın ilişkilerini sürdürerek yavaş yavaş Halep'le olan ticareti tekellerine aldılar. Ama bu, Halep üzerinden gelen Avrupa mallarının ticaretini yapan Müslümanlar olmadığı anlamına gelmiyor. John Bowring, 1830'ları anlatırken, Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşan toplam yirmi beş Musullu tüccarın Osmanlı ülkesinin içlerine çeşitli Avrupa mallarını taşıdıklarını belirtiyor.[137] Hıristiyan tüccarlar, Musul kırsalının ürünlerinden çok Avrupa malları alıp satmış görünüyorlar. Üç Hıristiyan aile –Celililerin himayesi sayesinde– Musullu tüccarlar ve Hıristiyan topluluğunun ileri gelenleri arasında seçkin bir yer edindi: Rassamlar, Sayigler ve Halebiler. Bu ailelerin Halep ticaretiyle olan yakın bağlantılarının arkasında, Katolik dinini kabul etmiş olmaları ve Musul'da Katolikliğin koruyuculuğunu yapmaları vardı. Katoliklik ile bölgede Fransızların yürüttüğü ticaret –özellikle Halep merkezli Doğu Akdeniz ticaretinin gelişmesi– yakından ilişkiliydi. 18. yüzyıl ortasında, Dominiken mezhebi güçlü yerel ortaklar bulmuştu. Bunların başlıcası, Celilzade Hüseyin Paşa'nın hazinedarı Zekeriya es-Sayig ile yine Celili valilerinden birinin hazinedarlığını yapan İshak el-Halebi idi.[138] Halebiler ünlü Rassam ailesine kız verdiler ve Musul'daki Katolik temsilciliğiyle yakın ilişki kurdular; Bağdat'taki önemli bir Hıristiyan aileyle akrabalıkları vardı. Hint mallarının Bağdat üzerinden Halep'e, Avrupa mallarının da Halep üzerinden Musul ve Bağdat'a satışıyla uğraşıyorlardı. Diyarbakır ve Halep bölgelerinde gezici adamları vardı.[139]

Celililerin himayesinde olmak, kentin Hıristiyan nüfusunun kimi kesimlerine bir ölçüde güç ve gönenç sağladı. Önde gelen Hıristiyan aileler, her ne kadar bağımsız iş gören tüccar ve tefeci durumunda olsalar da, Celili valilerinin hazinedarlığını yapmak yoluyla konumlarını güçlendirdiler. Onların durumu da, Müslüman

tüccarlarınki gibi, gittikçe yerel hükümetle ilişkilerine bağlı oldu. İçlerinden en önde geleni, varlık, bolluk için Katolik inancına sarılmayı zorunlu görüyor ve Musul'u bağımsız bir patriklik makamının merkezi yapmaya yönelik bir akıma arka çıkarak, bölgenin genç Katolik köylülerini Diyarbakır ve Alkuş piskoposluğundan kopmaya teşvik ediyordu. Ortalığı böyle karıştırmak pahasına oynanan oyunda bahis büyüktü; çünkü, Musul art bölgesinin her yanına yayılmış, kiliseye ait vakıfların denetimini ele geçirmek söz konusuydu. Bu aynı zamanda, Hıristiyanların Nasturi piskoposluğuna ödemekte olduğu ödentileri engellemek ya da kendine çevirmek çabasıydı.[140] Celililer, bu inanç değiştirme akımını, kırsal alanda olduğu gibi –Napoléon işgali sırasındaki kısa bir dönem dışında– hem teşvik ettiler, hem de etkin biçimde desteklediler. Fakat, bu tüccar servetleri Avrupa'yla ticarete yakından bağlı olduğu için, bağımsızlıklarına sarılmayı Celililer Musul'da denetimi yitirdikten sonraya ertelemek daha kolaylarına geldi. Rassamlar, Britanya'nın Musul konsolosluğunu üstlendiler ve hem dışarı satılan hem de dışarıdan alınan mallara konan vergilerin azaltılması yolunda canla başla çaba harcadılar. Fransızlar da, Musullu Kildani tüccarlar arasında kendilerine yandaş buldular.

Tüccar topluluğunun Celililerle ilişkileri 18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca biraz ikircikli yürüdü. İki Celili hanesi arasındaki çatışmalar kentte toplumsal gerginlikleri alevlendirdi ve sık sık ticaretin kesintiye uğramasına yol açtı. Kendi ailesinin ana koluna düşman Celilzade Fettah Paşa'nın zorbalığı, tüccar topluluğunun kimi kesimlerini kendisinden uzaklaştırdı. Kentte ve kırsal alanda şiddetin kesildiği tek dönem, Celilzade Muhammed Paşa'nın 1789 ile 1806 yılları arasına düşen uzun yönetimi sırasında yaşandı. Ardından gelen yirmi yıl, Celilileri yerlerinden sökmek için ciddi çabaların harcandığı ve genelde güvenliğin kalktığı bir dönem oldu: Celili hanelerinin genç kuşakları zorbalığı ele alıp hem kentli hem de köylü nüfustan koruma parası adı altında haraç toplamaya başladı. 1830'lara gelindiğinde, kentin tüccarlarına büyük miktarda borçlanmışlardı ve diğer toprak sahiplerini küstürmüşlerdi.[141]

Seyyidler, Ulema ve Efendiler

18. yüzyıl Musul'unda bilim çevrelerinden, din kurumu (*ilmiye*) başlığı altında söz etmek bir parça yanıltıcı olur. Din kurumunun bilim çevreleriyle benzer bir toplumsal düzeni benimsediğini ve bir dönem toplumsal hiyerarşide aynı yeri paylaştığını varsaysak bile, böyle bir niteleme artık 18. yüzyılda geçerli değildi. Coğrafi kökenden, soy soptan, eğitimden, iktisadi konumdan ve tarikat bağlarından kaynaklanan ayrılıklar, daha 17. yüzyıldan başlayarak kurum içinde çatışmalara neden olmuştu.[142] Mısır'da, din kurumunun üst tabakasındakiler mültezim oldular, ticarete atıldılar; kültüre ilişkin görüşleriyle, toplumun bu seçkinlerine kendilerinden aşağıda bulunanlara olduğundan daha yakındılar.[143]

18. yüzyıl içindeki bazı gelişmeler ulema arasındaki ayrılıkları keskinleştirdi. Padişah vakıfları ile yerel vakıfların sayısındaki artış, çok sayıda kentliye bu vakıflarda mevki ve ayrıcalıkların kapısını açtı. Bunun da ötesinde, artık küçük yatırımcıların kırsal alanda mukataa edinerek sabit bir getiriye kavuşma olasılığı doğunca, din kurumundan çok kişi mültezim oldu. Eyalet yönetim çarkının üst basamakları artık yörede eğitim görmüş kişilerce doldurulu-yordu. Efendi unvanı alıp Musul'un siyasi hanelerine kapılandılar. Kimileri de, ulema arasından maiyetlerini kendileri seçmek isteyen Celililerce bir köşeye itildi.

Ömerilerin kaleme aldığı vakayinameden iki anlatı, eğitim ve yargıda göreve atama sisteminin 18. yüzyılda geçirdiği gelişmeleri somutlaştıracaktır. 1695 yılında, ölümünden bir süre önce, Ömerzade Abdülbaki, gideri saltanat hazinesinden karşılanan Musul okullarından birindeki öğretmenlik görevinden uzaklaştırılma kararına itiraz etmek üzere İstanbul'da Başvezir Köprülü Mustafa Paşa'nın huzuruna çıktı. Başvezire, bu makamın kuşaklardır ailesinde güvene dayalı (*emanet*) olarak bulunduğunu anlattı ve vezirin davranışından bu güvenin kalmadığı anlamı çıktığını söyledi.[144] Daha sonra 1766 yılı içinde, Ömerzade Yasin'in bir akrabası Musul'da bir kadılık makamına atanma umuduyla, kalkıp İstanbul'a geldi. Onu bir hana gönderdiler ve sırasını beklemesini

söylediler. Han, hepsi de bir mevkiye seçilmeyi bekleyen geleceğin kadılarıyla doluydu. Yıldı ve Musul'a geri döndü.[145] Köklü ulema ailelerinin makamda hak sahibi olduklarına inançları yanında, Osmanlı hiyerarşisinde yargı mevkilerine gelmeye layık, işinin eri kişilerin bolluğu Osmanlı taşra toplumunun en sık görülen özelliklerindendi. Taşra toplumunun yönetim ve öğretim aygıtında görev almak isteyen adayların aşırı bolluğu, bir bakıma, saltanat hazinesince ya da yerel siyasi hanelerce kurulan vakıfların çoğalmasının bir sonucuydu. Adayların önemli bir bölümü padişah vakıflarında yer bulsa da, atamaların çoğunluğu öğretim sisteminin alt tabakalarındaki mevkilere yapılıyordu. Padişah vakıflarındaki yöneticilik mevkileri (mütevelliler, nazırlar) Musul'un belli ailelerinin tekeline girdikçe, hafızlık, müezzinlik, ilkokul öğretmenliği gibi mevkilere atananların sayısı artıyordu. Örneğin, Nebi Circis Camii'ndeki açık doksan dört görev yerinden üçü vakfın yöneticiliğine, ikisi kâtiplere, ikisi öğretmenlere, biri vaize, otuz yedisi hafızlara, onu müezzinlere, kalanlar da caminin bakımını yapanlara ve mutfağı işletenlere ayrılmıştı.[146] Musul boyahanelerinin getirisi seyyidler, çok sayıda genç ulema ile Musul'daki türbe ve camilerin bakıcılarına bağlanmıştı. Bir kez devletten berat alındıktan sonra, bu mevkilerin çoğu babadan oğula geçiyordu. Bazı önemsiz mevkilerin başkalarıyla paylaşıldığı oluyordu.[147] Elimizde padişah vakıflarından para bağlanmış öğrenci sayısına ilişkin kayıtlar yoksa da, ilköğretimde kayıtlı öğrenci sayısında bir artış olduğunu varsaymak gerçeğe aykırı olmaz. Camilerde hafızlık mevkiinin çoğalması bununla açıklansa gerek.

Varlıklı tüccarların ve seçkin hanelerin yatırımları sonucu okulların (medreselerin) sayısındaki artış, Musul'u öğretmen ve öğrenciler için bir bölge merkezine dönüştürdü. 18. yüzyılın ilk on yılına gelinceye değin, Musul'da dokuz medrese vardı: Bunlardan ikisini tüccarlar; birini bir yeniçeri, birini Ömerzadelerden bir kişi, birini de Müftüzade Yasin yaptırmıştı. Dört medrese ise 16. yüzyıldan bu yana vakıfa bağlanmış eski medreselerdi. Medreseler içinde en büyüğünü Hacı Abdal yaptırmıştı. Kitaplığı oldukça zengindi ve sekiz odasında epey öğrenci barınabiliyordu.[148] Celili-

lerin yönetiminde kent on iki medreseye daha kavuştu; bunların on biri Celililerce yaptırılmış ve vakfa bağlanmıştı.[149] Bu durumda Celililer, eyaletin resmi öğretim sistemindeki mevkilere yapılacak atamalarda neredeyse tam tekel kurmuşlardı. Eğer öğrenim görmüş seçkinler Musul içinde öğretmenlik ve yöneticilik mevkilerine gelmek istiyorlarsa, İstanbul'a dek gitmelerine gerek olmadığı, talihlerini Celililerin kapısında deneyebilecekleri, 18. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde artık açıkça belli olmuştu. Her ne kadar Musul'un yargı sistemindeki mevkiler İstanbul'dan dağıtılmakta idiyse de, yüzyılın ortalarına gelindiğinde Celililer kendilerine bağlı ulemaya, bu tür mevkileri isterse sağlayabilecek duruma gelmişti. Bundan dolayı Nebi Yunus Camii'ndeki öğretmenlik görevini, Hanefi mezhebine bağlı Ömeri ailesinden alıp Şafii mezhebine bağlı Gulami ailesinden birine verebilmişlerdi.[150] Bu medrese, 16. yüzyıldan beri padişah vakfının geliriyle ayakta duruyordu ve bu mevkiye Hanefi Ömerzadelerden birini atamak devletin işine geliyordu. Oysa, Celilzadeler öğrenciler arasında Şafii hukuk anlayışının yayılmasını istiyordu. Bu amaçla, Ömerilerin yerine Gulamileri getirme gibi bir ayak oyununa giriştiler. Aynı biçimde, kadılık ve müftülük mevkileri de Ömerilerden alınıp, Hanefi mezhebine bağlı seyyid Fahri ailesine ya da eski Yasin el-Müftü ailesine verilmişti.

Belki de yükselmenin en sağlam yolu, Celililerin 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başlarında açtığı okullardan birine kaydolmaktı. Geleneksel öğrenimin ilk basamağını geçtikten sonra, genç bilim adamı, bedensel çalışma (*kesb*), el işçiliği, ticaret yapmasına gerek kalmaksızın, toplumda sağlam bir yer edinebiliyordu. Bir yerel âyana kapılanıp öğretmenlik, camide hatiplik yaparak iddiasız bir gelir sağlamak yanında, okul ya da caminin vakfından gereksinimlerini sürekli karşılamayı güvenceye almış oluyordu. Bu düzen içinde, bilginleri birbirinden ayıran bir gelir ve rütbe merdiveni vardı. Bir fen bilgisi öğretmeni, örneğin, din eğitmeninden daha yüksek maaş alıyordu. Bir imam vakıf yöneticisinden az, ama bir hatipten daha çok maaş alırdı.[151] Bu kurumlar, daha yüksek mevki ve maaşa göz dikmenin gerekli olduğu bir yarışma ortamını teşvik etti.[152]

Ömeriler bir ulema ailesini temsil etmekteydiler: Bu alandaki ünleri, hukuk bilginliği (*müftü*), öğretmenlik gibi dinsel işlevlerden, kırsal alanda toprak sahibi ve kentte mülk sahibi olmalarından ileri geliyordu. Celililer onları iktisadi ve siyasi bakımdan bağımlı yaparak denetim altına almışlardı. Ömeriler, varlıklarını artıramasalar bile çeşitlendirmeyi becerdiler: Bir bölümünü ticarete yatırdılar; kentteki mülklerinin elden çıkmasına izin vermediler. Nitelik bakımından değişik düzeylerde olsa bile onlar da Musul uleması gibi, geleneksel bilim dallarında yetişmiş adam bolluğunu göğüslemek zorunda kaldılar. Eyalet başkentlerinde din okullarının sayısındaki artış nedeniyle, 18. yüzyılda çeşitli dinsel mevkilere gelişte yoğun rekabet yaşanıyordu.

Eski âyan, Musul kent toplumunun önemli üyeleri olarak kaldıysa da, aralarına birçok Celili yandaşının katılmasıyla sayıları çoğaldı. Fahriler ve Yasin el-Müftüler bunlardandı. Seyyidlerden gelen Fahriler, 17. yüzyılın sonuna gelinceye değin kırsal artık-ürüne erişebilmiş görünüyor. Bununla birlikte, Musul'un siyasi yaşamında diğer ailelerin gölgesinde kaldıkları anlaşılıyor. 18. yüzyıl başlarına gelindiğinde, içlerinden en ünlüleri, Yahya bin Fahreddin el-Müftü'nün maiyetinde, şu ya da bu biçimde kullandığı otuz kişi vardı. Bir süre için müftü olarak atandı; kardeşi de Celilzade Hüseyin Paşa'nın hizmetinde bulundu. Aileden diğer üyeler sırayla müftülük yapmayı sürdüredursun, içlerinden bazı önemli kişiler Bağdat Memluk sarayında sivrildi.[153]

Yasin el-Müftü ailesi de Fahrilere benzer bir görüntü veriyor. Ba'şika köyünün vergi toplama hakkını almışlardı ve 18. yüzyıl başında ailenin en ünlü kişisi Musul müftülüğünde bulunuyordu. 18. yüzyıl boyunca Fahrilerle birlikte müftülük ve kadılık makamlarını tekellerine alıp Ömerzadeleri bir kıyıya ittikleri anlaşılıyor.[154] Celililerin öne çıkmasının öncesinde ulemaya önemli kişiler vermiş olsalar da, konumlarına sağlamlık kazandıran, neredeyse aralıksız, dinsel mevkilerde bulunmuş olmalarıydı.

Musul'un seçkin alimleri, ticaretle uğraşan topluluğun yakın bağlaşıklarıydı ve kendileri de çoğu kez ticarete para yatırıyordu. İçlerinde daha varlıklı olanlar maiyet bulunduruyor, himayelerine

aldıkları, iyi kötü öğrenim görmüş, mütevazı kökenden kişilere maaş ödüyorlardı. Yusuf en-Na'ib bunlardan biriydi. Kürt kökenliydi ve öğrenimi nedeniyle Yasin el-Müftü'nün dikkatini çekmişti. Yasin el-Müftü onu hemen kızıyla evlendirdi ve kendine kadı vekili (*na'ib*) seçti. Zaman içinde, Nebi Circis Camii'nin ünlü okuluna öğretmen oldu. Oğluna yardımcılık mevkiini verecek denli yer yaptı ve Musullu âyan arasına katıldı.[155]

Bu bağlamda toplumsal devingenlik biraz yetenek ve yararlılık gerektirmek yanında biraz da doğru seçkinlerle, camilere, okullara destek verenlerle bağlantı kurmayı gerektiriyordu. Musul ulemasının biyografilerini kapsayan derlemelerde, toplum basamaklarını göz kamaştırıcı biçimde tırmananların örnekleri var. Seyyid Musa bin Cafer el-Haddad, adından da anlaşılacağı gibi, peygamberin soyundan geldiğini ileri süren bir demirciydi. Fukara bir zanaatkârken Başa Camii'nin mütevelliliğine atandı. Meslekte yükselişine Ömerzadelerden Ali Ebu el-Feda'il'e bağlanarak başladı. Feda'il, günlük geçimini karşıladığı gibi ona bir de gündelik bağladı. Zaman içinde Seyyid Musa zanaatını (*tereketü'l-kesb*) bıraktı ve kendini öğrenime verdi. Celilzadelerden Yahya bin Mustafa ona öğretmenlik görevi verdi; daha sonra da, Celilzade Muhammed Emin onu okulunun mütevellilik görevine getirdi.[156]

Seyyid Musa'ya baktığımızda, görece gösterişsiz, zanaatkâr kökenli bir kişinin ilmiye sınıfının üst basamaklarına ağır ağır tırmanışını görüyoruz. Bunun, yerel âyanın desteğiyle gerçekleşmiş olması da önemli; çünkü, âyanlık konumu kazanmaları ve maiyet bulundurabilmelerinin yolu okullar inşa ettirip giderlerini karşılamaktan geçiyordu. Bu okulların iki işlevi vardı: Kent nüfusunun çeşitli kesimlerini, meslek ve yükselme vaadiyle yatıştırmaya yarıyordu; bir de, iktisadi bakımdan üretken olmamalarına karşın, toplumsal bakımdan vazgeçilmez, asalak bir okumuşlar sınıfı yaratıyordu. Âyanın arkasındaki halk desteğinin en güçlü direkleri bunlardı ve Celililerin gücünü ve Osmanlı devletinin sürekliliğini sağlamada önem taşıyorlardı.

Okumuş seçkinler arasına karışmak, kentli nüfusun çeşitli kesimlerinin konumlarını yükseltmek için kullandıkları yollardan bi-

riydi. Bununla birlikte, eyalet yönetiminde bir mevkiye gelmek çok daha kazançlı idi. Bu tür mevkilere gelenler güç kaynağının yakınında bulunmuş oldukları gibi, valiler ile onlardan beklentileri olanlar arasında, kazanç getirecek biçimde aracılık yapma yeteneğini elde etmiş oluyorlardı. Bekir Efendi ailesinin başından geçenler, valilere hizmet ederek âyanlık elde etmenin iyi bir örneğidir. Ailenin kurucusu Yunus Efendi sıradan bir zanaatkâr iken, önce Celilzade Muhammed Emin'e baş kâtip (*kâtibü'l-inşa'*) oldu; ardından da Muhammed Emin 1768 yılında Rus cephesine gitme buyruğunu alınca, İstanbul'da onun güvenilir adamı olarak bulundu. Soyundan gelenler Celililere hizmet etmeyi sürdürerek servet biriktirdiler; cami inşa ettirerek, onarımını yaptırarak âyanlıklarını onaylattırdılar. Nebi Circis ile Mücahidi camilerini yeniden yaptırdılar; Cemşid Camii'ni de onarttılar. 1787 yılında, 10.000 kuruşa mal olan bir okul ve bir mescit açtılar. 1798 ile 1799 yılları arasında Musul köprüsünün onarımına katkıda bulundular.[157] 1802 yılına gelindiğinde servetleri o düzeye erişmişti ki, İmadiye valisine otuz kese borç para verebilecek duruma gelmişlerdi.[158] Servetlerinin çoğu para karşılığı iş bitirmekle ve faizle borç vererek edinilmişti. Kırsal artık-üründen pay alabilmeleri, Nebi Yunus Camii'ne gelir sağlayan zengin vakıflarda mütevellilik yapmaları dolayısıyla olmuştu.[159] 1809 yılında, Bağdat valisinin de yardımıyla, Celilzadelerin Musul'daki hegemonyasına kafa tutacak denli güçlenmişlerdi.[160]

Bununla birlikte, efendi takımının tümü Bekir ailesi gibi yükselemedi. Çoğunluğu yerel okul sistemi içinde öğrenim görmüşlerdi; vakıflarda yöneticilik elde ettiler, yargıda mevkilere atandılar ya da seçkinlerin mukataalarına yönetici oldular. Efendi sözcüğü, yalnızca halktan yöneticiler için ve yargı içi hiyerarşide kullanıldığı 18. yüzyıla bakarak, 19. yüzyılda çok daha yaygın bir san oldu. Musulluların deyimiyle söylemek gerekirse, efendi denen kişiler, "iş bitirmede" (*kada' hevaicü'n-nas*) Tanrı vergisi yeteneğe sahip kişilerdi; çünkü, birtakım yönetim ve hayır kurumlarında bazı stratejik mevkileri tutmuşlardı.

Musullu ulemanın üst basamaklarındaki kişiler, 18. yüzyılın başında iltizam sisteminde meydana gelen değişikliklerden yarar-

lanmakta hiç gecikmediler. Yasin el-Müftü ailesine 17. yüzyılda bir tımar ve zeamet ihsan edilmişti; bu vergi geliri tahsisiyle elde ettikleri toplumsal ağırlığı, toplumsal ve siyasal sermayeye dönüştürdüler. Benzer biçimde, malikânelerden en büyük payı satın alan Ömerzadeler oldu. Fakat onlarınki, 18. yüzyıla gelinceye değin pek görülmüş bir durum değildir; genel uygulamanın dışındadır. Malikânenin uygulamaya konması ilmiye sınıfına çok çekici geldi; çünkü, görece küçük miktarlarda nakit ödeyerek bazı getiriler üzerinde mülkiyet hakkına sahip olabiliyorlardı. Yaptıkları yatırımın toplam içindeki payı küçük kalsa da, kentteki bir sınıf küçük ve orta mukataa sahibi eşrafın omurgası konumuna geldiler. Gelecek bölümde, topraktan yararlanma sistemi konusunda yazdığı incelemeyi ele alacağımız Molla Abdullah bin Ahmed el-Musuli, seçkin kapılarından gelen sert rekabete karşın kırsal alandan sağlanan getirileri elden kaçırmama çabasındaki ulemadan yalnızca biriydi.[161]

İlmiye sınıfı içinde toplumsal bölünmelerin dağınık görünümü, başka hiçbir yerde, peygamber soyundan geldiklerini savlayan seyyidler arasındaki denli belirgin biçimde görünmez. Seyyidlerin kimi kesimleri Musul'un en eski seçkinlerindendi. Devletten ihsan biçiminde bağlanan maaşlardan yararlanmaktaydılar ve 16. yüzyılda toprak sahibi tek yerli seçkin grubunu oluşturuyorlardı. Hazreti Ali yanlısı olmaları onları Ömerzadelerden gelen saldırılar karşısında savunmasız bıraktı: Ömerzadeler, 17. yüzyılın bir bölümünü, ayrıcalıklarını ellerinden almak ve etkilerini kent dışına taşırmamak çabalarıyla geçirdiler.[162] 18. yüzyıla gelindiğinde, peygamberin soyundan geldiğini savlayanlar kalabalıklaştı. Ana aile, daha Sünni bir deyimle artık *eşraf* adını almış, Hanefi kampında yer tutmuş ve Musul ile Bağdat'ın yönetim ve yargı aygıtında kadroları doldurmuştu. Dostça ilişkiler içinde oldukları Ömerzadelerle bağlaşık idiler.[163] Ailedeki genişlemenin ihsan edilen ayrıcalıklarda artma anlamına geleceğini pek iyi bilen bir seyyid, peygamber soyundan gelenlerin başının (*nakibü'l-eşraf*) soyu sopu belli olmayanların aralarına girmesine göz yumduğundan hükümete yakınıyordu.[164] Sonuçta bu soylu-

lar grubu her türden insanı içine alarak şişti. Kimileri zanaatkârdı, kimileri köylerde oturmaktaydı ya da Musul'daki türbelerin bakıcısıydı; kimileriyse küçük ve orta mukataa sahibi yeni eşraf sınıfına katıldı.[165]

Sonuç

Musul'un toplum yapısının 18. yüzyıldaki akışkanlığı, 17. yüzyıldan kalma toplumsal hiyerarşilerin katmanlarını yeniden belirledi. Musullu seçkin haneleri açısından, saltanatın iktidar merkezine erişebilmek yaşamsal önemdeydi. Toplumsal hiyerarşi içinde yer alan başkaları açısından, toplumda yükselme bu hanelere (kapılara) bağlılıktan geçiyordu. Buralara erişmek, kişinin sermayesinin olup olmadığına, hamiye hizmet etmeye gönüllü olup olmadığına bağlıydı. Bu, Ömerzadeler gibi eskinin ünlü aileleri açısından, özellikle de ailenin ulema kesimi bakımından, kınanması gereken bir gelişmeydi. Bu konuda duyulan çaresizliği Ömerzade Yasin'in şiirinden başkası daha iyi anlatamaz:

İki dirhemi olan akıl satmaya kalkıyor
Boşboğazlıklarına kulak veriyor insanlar
Cebinde parası olmasaydı da bir bak
Ondan kötüsü bulunmazdı.
Varlıklı biri yanlış bir söz söylese
Söylediğine "doğrudur" deniyor
Yoksul biri gerçeği söylese
Herkes ağzına tıkıyor lafını.
Paradır insana onur ve saygınlık getiren, nereye gitsen
Paradır son sözü söyleyen, gerçeğin kendisi
Savaşmak zorunda olanın silahı.[166]

VI

Siyasetin Dili: Padişahlara, Yolsuzluğa ve Toprak Vergilerine İlişkin Görüşler

> Biri bu toplumu (*ümmet*) bölmek ister de toplum birleşirse, yalın kılıç varılsın üzerine o kişinin, kim olursa; çünkü itaat buyrulmuştur.
>
> Ali bin Yasin el-Ömeri

> "Tek bir duamızın kabul edileceği bize bildirilseydi, erdemli bir sultan dilerdik; çünkü erdemli sultanlar erdemli Müslümanlara sebep olur" derken, *selef*in kastettiği, yolsuzluğa batmış ve halkın uzağına düşmüş bir saltanat değildi ki.
>
> Ali bin Yasin el-Ömeri

18. yüzyıl Musul toplumuyla 16. yüzyıl Musul toplumu birbirinden apayrıydı. Toplum kesimleri yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'yla bütünleşmekle kalmamış; yazın erbabı, kendi dünyalarını Osmanlıların dünyasının tam merkezine oturttukları olağanüstü önemlilik duygusu içeren yeni bir Musulluluk bilinci ortaya koymuştu. Her ne kadar Musul 17. yüzyılda kentin tarihini yazacak ve Osmanlının yönetim ve para politikalarının çeşitli yanlarını eleştirecek yerel entelektüeller yetiştirmediyse de, anlatım gücü

yüksek, üretken bir entelektüel azınlık bu açığı kapatmak üzere 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl başlarında epey çaba harcadı. Bu çabalar bir bölümüyle, kentte himayecilik ağlarının yaygınlaşmasının sonucuydu. Fakat yazınsal üretim bakımından daha önemli olan, Osmanlı "sistemi" içine iyice yerleşmiş, belirli bir Osmanlı taşra seçkininin ortaya çıkmış olmasıydı. Şimdi bu seçkinlerin bir kesiminin kaleme aldığı siyasi yazılara eğileceğiz.

Asya'daki imparatorluklarla Britanya İmparatorluğu'nun erken modern dönemde geçirdiği dönüşümü karşılaştırmalı olarak ele alan incelemesinde C. A. Bayly şunu söylüyor: 18. yüzyıl Hindistan'ında ortaya çıkan yeni toplum grupları, başat Moğol siyasi paradigması karşısına açık seçik alternatif bir görüş koymuştur. Bayly'nin, adına Asya merkantilizmi dediği bu siyasi ideoloji, tekelci bir iktisat siyaseti biçiminde kendini göstermiş, uzun erimli amaçlarında daha köktenci ve bağlılıklarında bölgesel ilişkileri kollayan bir siyasi anlatı olarak açığa çıkmıştır. Aynı gelişmenin, değişik biçimlerde de olsa, Osmanlı İmparatorluğu'nun kimi bölgelerinde de yaşandığını anıştırırken, dayandığı araştırmaların sayısı bir elin parmaklarını geçmez.[1] Bu durum büyük ölçüde, Ortadoğulu entelektüellerin ürünlerini toplumbilim açısından inceleyen çalışmaların kıtlığından kaynaklanıyor. Belirli entelektüeller ve düşünce akımları üstüne yapılmış çok sayıda çalışma olmakla birlikte, bu entelektüellerin çalışmalarının toplumsal anlamlarını dışta tutma eğilimi var; yalnızca yaşadıkları ortamı ele alırken değil, her birinin içinde yaşadığı toplumun geçirdiği modernleşme evrelerine bakarken de, dışta tutma eğilimi var.[2]

18. yüzyıl entelektüellerini içinde yaşadıkları toplumun geçirdiği değişimlerden koparmak, 18. yüzyıldan 19. yüzyıla geçişi kavrayışımızda bazı boşluklar yarattı. Kimi 19. yüzyıl bilim adamlarının vardığı sonuca göre, yerli entelektüeller arasındaki tartışmaların başat konusu olan reform ideolojisi, siyasi söylem ve ideoloji düzeyinde, genellikle bir yerden türetmeydi. Değişimden yana seçkinlerin benimsediği modeller, ya Batılı ve İslami reform düşüncelerinin bir kırması idi ya da Vahabiliğin köktenci İslam anlayışından türetmeydi ve bundan dolayı da yerlilerin hak ve çıkarları-

nı koruyucu bir söylemi dile getiriyordu.[3] Savlarından bazılarının geçerli olmasına karşın, bu modelleri çözümlemede üç sorunsal ortaya çıkıyor: Bu alternatif siyasi bakış niçin tam bu tarih kavşağında ortaya çıkıyor? Bu reform ideolojisi, bir "yeni" değişik dünya görüşünün ne denli bilinçli bir açıklamasıdır ve o sıralar filizlenme aşamasında olup 19. yüzyıl toplumunun siyaset oyuncuları arasında yaygınlaşacak olan "sağduyu"yu ne ölçüde açıklamaktadır? Son olarak, böylesi bir ideolojinin tarihsel ve toplumsal kökleri nelerdir ve daha önce var olan siyasi söylemden ne ölçüde beslenmiştir?

18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başlarından beş Musullu entelektüelin yapıtlarının aşağıdaki yorumunu; okumuş sınıfların siyasi ideolojisinin kökeni, toplumbilimsel açıklaması, sürekliliği ve geçmişten kopmasına ilişkin bu sorunsallar biçimlendirdi. Ömerzadelerden Yasin ve Emin kardeşler, yapıtlarında 18. yüzyılın gerçekliklerini temel almaktaydılar.[4] Ömerzade Yasin'in yapıtlarından biri 18. yüzyılın son on yılı ile 19. yüzyılın başındaki gelişmelere eğilir.[5] İmparatorluğun geçirmekte olduğu siyasi bunalım karşısında yaşanan çaresizlik duygusuyla doludur. 19. yüzyılın başında yazan Ömerzade Ali (kardeşlerle ilgisi yok) imparatorluğun siyasi sistemine ısrarlı eleştiriler yöneltir ve siyasi otoritenin o günkü biçimi yerine başka bir seçenek önerir.[6] Son iki yapıt ise iki Musullu hukuk bilgininie aittir:[7] Birinci yapıt toprak vergisi sorunlarına ilişkin bir hukuki inceleme; ikincisi de, 19. yüzyılda yapılan ilk reformların ardından toprak yasası üstüne yazılmış hukuki görüşler ve yorumlar derlemesidir.

Bu yazarların yapıtları siyasi gözle okunduğunda, imparatorlukta egemen siyasi otoritenin niteliklerine ilişkin derin bir kaygıyı dışa vuruyor ve 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında geliştiği biçimiyle başat Osmanlı siyasi paradigmasına karşı kimi zaman sessiz, kimi zaman da açıkça karşıt bir tavır ortaya koyuyor. Üstelik, bu yapıtların satırları arasında üstü örtülü, bir yeni siyasi otorite paradigması yatmaktaydı. Bu yeni şema bir bölümüyle, İslam ülkelerindeki kentli yazın erbabı arasında hep var olagelmiş, ulemanın karşıt görüşlü yazılarından türetilmişti; bir bölümüyle

de, 18. yüzyıl döneminde Osmanlı İmparatorluğu, Arabistan ve Hindistan'da kaleme alınmış reformcu yazından alınmaydı.[8]

Böyle olmakla birlikte, bütün yazarlar karşıt konumlarını, başat İslami tarih anlatısına sımsıkı bağlı bir buyurgan şemanın parametreleri kapsamında ve siyasi otoriteye ilişkin bir dizi benzemez ama kabul edilebilir görüş dışına taşmadan açıklamışlardır. Öyleyse, görüşlerinin karşı çıkıcı nitelik taşıdığını nasıl söyleyebiliriz? Sorunun yanıtı, incelediğimiz metinlere yüklediğimiz anlamlarda yatmakta. Eğer şu saydıklarımıza dikkat edilecek olursa, siyasi açıklamalar olarak bu metinlerdeki ardı görünmezlik ve sözüm ona yansızlık çok aza inecektir: Yazarların tarih olaylarını seçerek kullanıp kullanmadıkları; anlatılarına neyi katıp neyi dışta bıraktıkları; atadan kalma gelenek göreneklere bağlılığı nasıl kullandıkları ve son olarak bu metinlerin hangi siyasi bağlamda yazıldıkları... Üstelik önemli olan, geleneğin hangi anlamları taşıdığını İslam tarihindeki hâkim paradigma kapsamında belirlemektir. Raymond Williams'ın çok çarpıcı biçimde savladığı gibi, gelenek bir dizi karşıt ve çelişkili kültürel anlamlara kaynaklık edebilir. Eğer geleneği, geçmişten gelen ata yadigârı birikimin anlamı üzerinde sağlanmış başat uzlaşma olarak anlarsak, o zaman geleneği, başat siyasi kültürün yalnızca edilgen bir öğesi olarak görmemek önem taşır. Tersine, miras alınan bu geçmişin kimi bölümleri, belirli grupların çıkarlarını –geleneğin sürdürülmesi gibi göstererek– dışavurmak amacıyla seçilip alınır çoğu kez. Benzer biçimde, geçmişten gelen geleneğin kimi bölümleri, karşı çıkışı onaylatmak ya da var olan düzene karşı çıkışın gerekçesini oluşturmak üzere yeniden canlandırılır. Bu anlamda gelenek, günün siyaset dilinin ayrılmaz parçasıdır ve düzeni koruma ya da düzene karşı çıkmada kullanılır. Bu nedenle gelenek, geçmişle şimdiki zaman arasında, Williams'ın çok yerinde adlandırdığı gibi, "iki yana da çekilebilir süreklilik"i sağlayabilir.[9]

Bu yazın erbabının yapıtlarının, 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl başlarında taşralı entelektüellerin tartışmalarına egemen olan siyasi savları ne denli temsil ettiğini kesin olarak bilmek zor. Musul ve Irak tarihi bağlamında ele alındığında, görüşleri, zayıflığına karşın imparatorluğun sürmesine kendilerini adamış bir grup eşrafın ruh du-

rumunu yansıtmaktaydı. Bu bağlanma aynı zamanda merkezle dış çevre arasındaki ilişkilerde, daha da kestirmesi devletle taşralı eşraf arasındaki ilişkilerde, yeni bir söyleme dayanıyordu. Başlangıçta, bu tür görüşler dağınık biçimde açıklanmaktaydı: Dinsel ideolojinin ve tarikat kurallarının daha "Kitap"a uygun, daha "Ortodoks", daha katı uygulanmasını isteyen görüşlerdi bunlar. Yaşamsal bir konu olan toprak hukukuna gelince, kimi hukuk bilginleri bir yandan toprağı kullanım hakkının köylünün elinden temelli alınmasına karşı çıkarken, bir yandan da topraktan sağlanan getiriler üzerinde daha fazla mülkiyet hakkı kurma çabasındaydılar. 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıl başlarında kimi entelektüeller, siyasallaşmış ve eylemci bir İslam uygulamasına dayalı reform çığırtkanlığı yapıyorlardı. III. Selim ve II. Mahmud'un reformlarının gözdağı verdiği bu entelektüeller, bir yandan yöre halkına yüklenen mali sorumluluklara açıkça karşı çıkarken, diğer yandan sahip oldukları kırsal getirilerin ellerinden alınacağından korkuyorlardı. Toprak hukukuna ilişkin hukuki görüşlerde, toprak getirilerine konmuş, tanımı iyi yapılmış denetlerin sürmesi dileğini belirtiyorlardı; köylünün toprağı kullanma hakkını yitirmesi pahasına da olsa, bu hakları bırakmamayı umuyorlardı. Üstelik, din yasalarını uygulamayan devlet iktidarının tarihinin her satırı, 18. yüzyıla dek olgunlaşarak gelen yeni ayrıcalık dağıtma sisteminin toplumun her düzleminde kokuşmuşluğa neden olduğunun idrakiyle dolup taşıyor. Yolsuzluk sorunlarına 18. yüzyılın ilk yarısında önerilen çözümler rasgeleyken, yüzyılın sonlarına gelindiğinde, meşru siyasi iktidara, *selef*in uygulamalarına (ilk Müslüman cemaatindeki uygulamaya) dönmesi için yapılan çağrı, vakayinamelerin satırlarına ve yol gösterici risalelere girmişti.

Başkaldırı Dili: Padişahlara, Siyasi Hanelere ve Siyasi Meşruiyete Yönelik Dil

Musullu entelektüeller İstanbul'daki siyasi gelişmeleri merakla izlemekteydiler. Her ne kadar yazdıkları vakayinameler ve biyografi derlemeleri daha çok kendi bölgeleri ve yörelerine eğilse de,

imparatorlukta kafalarındaki toplum düzeni ve hiyerarşi kavramlarını tehlikeye sokan olaylar ve bunalımlar eksik olmuyordu. Askeri yenilgiler, doğa kaynaklı bunalımlar ve Vahabi Arabistan'ından gelen ideolojik diklenmeler, özellikle 18. yüzyılın sonlarına doğru, genelde Osmanlıların özelde de Musulluların korumasız, saldırıya açık yanlarını iyice açığa çıkarıyordu. Osmanlıların Ruslar önünde yenilgiye uğradıklarının haberleri, yerel konuşma dilinde "Banu Asfer" diye anılan Rusların Kafkaslar üzerinden Musul'a doğru ilerledikleri ve Müslümanlara cizye, kelle vergisi salacakları korkusunu da beraberinde getiriyordu.[10] III. Selim'in yüzyıl sonundaki reformları, Musullu entelektüeller arasında imparatorluğu güçlendirmenin yollarına ilişkin bir söylemin doğmasına yol açtı. Kimi durumlarda, hükümet dolaylı yoldan eleştiriliyordu ve bu ancak anlatının iç yapısı incelendiğinde sezilebiliyordu. Diğer durumlarda, karşı çıkış daha açıktaydı ve yazar siyasi iktidarın niteliklerini ve sınırlarını açıkça irdeliyordu. Osmanlı ve Musul siyasi kültüründen gelen bu entelektüeller, eleştirilerinin tümünde yaşamsal önemde üç kaygıya yer veriyorlardı: Sınırların savunulması, siyasi hanelerin (kapıların) rolü ve son olarak da, kullarıyla ilişkilerinde sultanın gücünün sınırları.

Hıristiyan düşmanlar karşısında sultanın ordularını başarıdan başarıya koşturma yeteneği Osmanlı devletinin meşruiyetinin sürmesinde temeldi. 1699 tarihli Karlofça antlaşması, sınırlarda duraklamanın başlangıcı oldu. Osmanlı entelektüelleri ve devlet adamları, devletin meşruiyetine ilişkin söylemlerinde, cihadı bir yana bırakıp sınırları savunmadan söz eder oldular.[11] Bundan böyle, Avrupalı ve İranlı devletlerle girişilecek askeri çatışmaların gerekçesi savunma amaçlı olmalıydı. Bu tür gerekçeler imparatorluktaki okumuş seçkinlerin tümü açısından geçerli sayılmasa da, savaşın toplum üzerindeki yıkıcı etkilerinin çok iyi ayırdında olan Musullu entelektüeller açısından geçerliydi.

Ömerzade Yasin'in 17. yüzyılın ikinci yarısındaki çeşitli askeri çatışmalara ilişkin anlatıları, taşralı entelektüellerin Osmanlı sınırları konusuna yaklaşımlarındaki ağır gelişen değişime bir göz atmamıza yardımcı oluyor.[12] Ömerzade'ye göre, Köprülülerin başve-

zirliğe atanması Osmanlı yayılmacılığında son dönemin habercisiydi. Köprülü Mehmed, Avrupalıları sınır boyu savaşlarıyla (*harbü's-sugur*) oyalamayı becerdi; isyancı Abaza Hasan'ı Halep'te yenilgiye uğratmaya yetecek denli güçlüydü. Daha küçümseyici bir deyim yerine, Bizans uçboylarına topluluklar yerleştirerek Hıristiyanlara karşı akınlar yapmak biçimindeki, halifelik dönemi başlarında uygulanan siyaseti akla getiren *harbü's-sugur* deyimini kullanması, Musullu entelektüellerin gözünde yayılmacı İslam kavramının taşıdığı gücün göstergesidir. Bununla birlikte, Ömerzade açısından başarılı yayılmacı savaşlar dönemi 1669'da Girit'in ele geçirilmesiyle son bulmuştur. 1682 yılına gelindiğinde, önce Habsburglara, sonra Kutsal Bağlaşma'ya karşı sürdürülecek uzun ve yıkım getiren savaşın henüz başlarında, Ömerzade açıkça sabit bir sınır ve savunma savaşı düşüncesine sıkı sıkıya bağlananlar arasında yer almaktaydı. Niş'teki yenilgiyi, Avrupalıların ödün vermeye en yatkın olduğu bir sırada başvezirin barış yapmaya yanaşmamasına bağlamaktadır. Daha sonra, Belgrad'ın yitirilip kısa süreyle Habsburgların eline geçmesi, Ömerzade'nin gözünde başvezirin aptalca yanlışından başka bir şey değildi; yanlışın düzeltilip kentin geri alınması da yine Köprülülerden bir başka başvezire düştü.

18. yüzyılın ilk on yılında, Ömerzade'nin gidişatı artık onaylamadığı iyice açığa çıkıyor. Hoşnutsuzluğu, II. Ahmed'in Avrupa cephesindeki kimi bölgeleri geri almak üzere başlattığı savaşlardan söz ederken iyice belli oluyor. 1718 yılında Belgrad'ın yitirilişi etkileyici bir dille betimleniyor: Hükümet, Belgrad'ın Müslüman halkını alınyazısıyla baş başa bıraktığı için kent kâfirlerin eline düşmüştür. Avrupa'yla girilen bu çatışmaların anlatılarında, alttan alta, savaşların çıkarılmış olmasına duyulan öfke var.

1722'deki Afgan işgalinin hemen ardından, Osmanlı sultanı ile Bağdat valisinin İran'a karşı açtığı seferi betimlemesinde Ömerzade, Sultan Ahmed'in politikaları karşısında çelişkili duygularını daha az dizginlemiştir. Belgrad'ın yitirilişinin ardından İran'a karşı bu askeri girişim, Ömerzade'ye bir yanılgı olarak görünmektedir. Girişime karşı çıktığını dolaylı olarak anlatıyor. Saldırının haksızlığı, İran halkına çektirilen acılar aracılığıyla saptanıyor. Ömerzade ön-

ce Musul'a yerleşmiş bir İranlı göçmenin öyküsünü anlatarak başlıyor. Savaşın etkilerini göçmenin kendi ağzından dinlemiştir:

> Birden Osmanlı ordusunun kasabamıza girdiğini fark ettik. Beni anamın elinden aldılar. Ağlıyordum; götüren asker bana vurdu. Anam askere bela okudu; asker kılıcıyla onun üzerine yürüyünce kaçtı. Anamı bu son görüşüm oldu. Musul'a götürdükleri sırada, yol üstünde kız kardeşimi ve amcamın oğlunu gördüm. Hepimizi Kerkük'te köle olarak sattılar.[13]

Kişisel öykü birdenbire kesiliyor ve bir sonraki yılın tarih olaylarına geçiliyor. Öykünün, eziyet görmüş kişinin sesinden aktarılması, Ömerzade'nin yirmi yıl sonra Nadir Şah'ın ordularının Musul kuşatmasını aktarmasıyla karşıtlık içinde. Kuşatma anlatılırken, Nadir Şah'ın saldırgan Şii güçlerinin karşısına Musulluların yiğitliği yerleştiriliyor. İranlıları anarken "dinden çıkmışlar" (*rafıza*) aşağılaması kullanılıyor; oysa, ilk anlatıda böyle bir deyim geçmiyor.

Ömerzade, Sultan Ahmed'in 1730 yılında tahttan indirilmesine yol açan Patrona Halil İsyanı'nı incelerken İran seferine yeniden değiniyor. İsyan üç nedenle yaşamsal önem taşımaktaydı: Sabit sınırlar görüşünü savunanları haklı çıkarmış; sultanın gücüne yeni bir tanım getirmiş; sonuncusu, yerleşik toplumsal hiyerarşilere açıktan bir kafa tutma olmuştu. Terhis olmuş askerlerle İstanbullu zanaatkârların birbirlerine arka çıkarak başlattığı olayların elebaşları baş müftünün de desteğini sağlayarak bir ölçüde haklılık kazanmışlardı.[14] Ömerzade'ye göre isyan, sultan ve başvezirinin yanlış yönde ve yolsuzluğa batmış politikalarının sonucuydu. Afganların İran içine dalmasının yarattığı karmaşanın hemen ardından Osmanlı orduları İran cephesine gönderilmiş; Hemedan ile Azerbaycan'ı ele geçirmekte başarılı olmuştu. Ömerzade, Celilzade İsmail Paşa ile oğlu Hüseyin Paşa'nın bu savaşta iaşe mültezimi olarak belirlenmiş olmalarından doğan çıkar çatışmasının iyice farkındaydı.

Ömerzade'nin isyanı betimlemesi, Sultan Ahmed'in saltanat döneminde Osmanlı siyasal sınıfları arasındaki siyasal tartışmalarla ne denli yakından ilgilendiğini sergiliyor. Özellikle iki konu üze-

rinde düşünce ayrılığı doğmuştu: Biri sabit sınırlar; öteki, siyaset içinde bulunup yolsuzluğa batmış seçkin haneleri. Ömerzade'ye göre Osmanlı orduları İran'da bazı kaleler ele geçirmişti ve erzakı tükenmek üzereydi. Başvezir Damad İbrahim'e durumu ayrıntılarıyla anlatan bir mektup gönderip erzak gönderilmesini istediler. İstekleri yerine getirileceğine başvezirden geri çekilme buyruğu geldi; çünkü, sultanın İran'da ele geçirilmiş topraklarını tutmaya niyeti yoktu. Askerin öfkelendiğini söylemeye gerek yok. Başmüftünün de onayını alan asker, sultandan başveziri kendilerine teslim etmesini istedi. Bu boşuna girişilmiş savaşta yaşamını yitiren Osmanlı askerlerinin öcü ancak başvezirin öldürülmesiyle alınabilirdi. Ömerzade, sultanı yeniçerilere karşı koymamakla ve başvezirini sürüye teslim etmekle suçluyordu. Damad İbrahim isyancı başlarının elinde boğularak öldürüldü, gövdesi kentin sokaklarında sürüklendi ve aç köpeklerin önüne atıldı.

Bu önlem sultanı kurtarmaya yetmedi; yerini oğlu Mahmud'a bırakmak zorunda kaldı. Bu da isyanı yatıştıramadı. İsyancıların başı Patrona Halil, tahttan indirilen sultanın kızı, Damad İbrahim'in dul kalan karısı ile evlenmeyi aklından geçirecek denli güçlenmişti. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, çevresine topladığı yirmi bin adamıyla zenginlerden haraç almaya koyuldu. Patrona Halil'in haddini aşmada vardığı son nokta, toplumun göreneklerini umursamamaması idi. Ömerzade Yasin'in anlattığına göre, sultanla görüşmek amacıyla, iznini almadan Topkapı Sarayı'nın girilmesi yasak özel bölümüne girdi; yüce hükümdarın huzurunda edepsizlik etti.[15]

Ömerzade'nin anlattıkları bir yanıyla toplumsal-siyasal eleştiri, bir yanıyla da öğütlü öyküydü. Başlangıçta gönlü, silah arkadaşları boş yere ölürken işsiz kalan askerlerden yanaydı. Damad İbrahim'in ilgisizliği ve görünüşte rasgele bir kararla askeri geri çekmesi, başvezirlik makamının yolsuzluğa batmışlığının, kokuşmuşluğunun göstergesiydi. Sultanın isyancılarla başa çıkınada gösterdiği kararsızlık ve zayıflık anlatıya egemen kara yazgı havasını ağırlaştırıyor. Merkezde yaşanan büyük karmaşa, toplumsal hiyerarşilerin altüst edilmesiyle ve yeniçerilerin saltanatın kutsallığını çiğnemesiyle daha da büyüyor. Ömerzade, 17. yüzyıl ortalarından

başlayarak çıkan çok sayıda yeniçeri isyanından ve tahtından indirilen sultanlardan haberdardı. Yine de, babasının kuşağını böylesine sarsan Patrona Halil İsyanı özel bir yankılanma bırakmıştı ve o bu isyanı merkezdeki zayıf, ilgisiz sultanlarla yolsuzluğa batmış siyasi hanelerin varlığına bağlıyordu. Yeniçerilerin azılı davranışlarının neden olduğu toplumsal karmaşa ile dehşet ortamına duyduğu düşmanlık da aynı kertede önemliydi. İmparatorluğun diğer bazı kentlerinde olduğu gibi Musul'da da, iç ve dış düşmanlara karşı silah altında tutulan yarı askeri ve askeri güçler kent içi siyasete egemen olmuşlardı. Patrona Halil İsyanı'ndan daha birkaç yıl önce Musul'daki yeniçeri ortalarının önder kadrolarının bir kesimi kentte kutuplaşmaya ve altı ay süren bir sivil kapışmaya neden olmuştu. İstanbul'daki isyanı doğuran nedenlere gösterdiği anlayışa karşın, Ömerzade hükümetin en üst katlarındaki toplum hiyerarşisine karşı oluşan diklenmeden açıkça rahatsız olmuştu.

Yüzyılın sonuna rastlayan III. Selim'in saltanatı siyasi, iktisadi ve çevresel felaketlerin hızlanarak arttığı bir dönem oldu. Musullu entelektüeller için bu dönem bir dönüm noktasıydı. Bundan böyle imparatorluğun siyasi düzenine alternatif bir bakışı açıkça dile getirmeye başlayacaklardı.[16] Olayların anlatılış sırası ile siyasal olanın, toplumsal olanın ve ilahi olanın yan yana getirilişi, reformcu düşünceler bakımından III. Selim'in saltanatının önemini gösteriyor. O zamana değin reform konusunda dağınık bir bulutsu görünümündeki düşünceler, kötü tanımlanmış da olsa, alternatif bir siyasi gündem oluşturacak biçimde Ömerzade'nin anlatısında bir araya geliyor. 1792-1798 yıllarını kapsayan aşağıdaki anlatı Ömerzade Yasin'in iki yapıtından alınmıştır. Musul'da ve imparatorlukta taşralı entelektüellerin yaşadığı derin bunalım ve tehlike duygusunu koyulaştıran bir dizi gelişmenin özetidir.[17] Olayların sıralaması, adı geçen iki yapıttaki sıralamaya uygundur.

1792 yılı, imparatorluğun değişik yerlerinde bir dizi yer sarsıntısı ve Musul'da bir kuyruklu yıldız görülmesiyle başladı.

Musul Valisi Celilzade Muhammed Paşa Sincar Dağı'ndaki Yezidilere iki kez saldırdı. İkinci çatışmada, Meydan Mahallesi'nden gelme, silahlı (yarı-askeri)

yandaşları valiyi terk edince, geleneksel olarak düşmanlığıyla bilinen Irak Mahallesi'nin silahlı halkıyla bir başına kaldı; yenildi.

Rusya ile Yaş barış antlaşması yapıldı ve imparatorluk Kırım'ı yitirdi.

Sultan Selim bir dizi reform başlattı. Ömerzade'nin dediğine göre, hazinenin tamtakır oluşu, Selim'i askeri reformların giderlerini karşılamak amacıyla yeni ve yasadışı vergiler (*bid'a*) salmaya yöneltti. Ömerzade bu reformlardan bazılarını sıralıyor; ama sonuçta, yerel halkın karşı çıkmasından ötürü salınan yeni vergilerden yalnızca pek azının toplandığını söylüyor. Musul'da yalnızca kahveye konan vergi kabul gördü; oysa, yüne ve lonca dışında kadınların dokuduğu pamukluya konan vergiye direnç güçlü oldu ve engellemede başarı sağladı.

Muhammed bin Abdül Vahab öldü. İyi Müslümanların ibadet ve yaşama biçimine saldıran insafsız ve yoldan çıkmış (*bagi*) biriydi. Abdülkadir Geylani'nin (Kadiriye tarikatının kurucusu) Tanrı katında insanlara aracılık yapmasını önlemeye çalıştı. Doğru karar verebilmek için fıkıh ve tefsirin geçerli yöntemler olmadığını söyledi. Doğru davranış için tek yol gösterici olan hadislerden yararlanmaya çağırdı.

Bertile köyünde (Ömerzadelerin malikânelerinden biri) bir tavuk dört ayaklı dört kanatlı horoz doğurdu.

Telkeyf köyünde bir Kürdün katırı, katır doğurdu. (Nebi Circis Camii'nin vakıflarından biri olan köyün sanayiinde Celilzadeler büyük pay sahibiydi.)

Ebu aşireti, Bağdat'tan gelen bir kervana Musul'un dışında, Zap Suyu yakınında saldırıp soydu.

Fransızlar isyan edip sultanlarını öldürdüler ve Tanrı'yı tanımadıklarını dünyaya bildirdiler. Mısır'a saldırıp ele geçirdiler. Sultan saldırı haberini, Fransızların İskenderiye'ye çıkmasından ancak iki ay sonra aldı. Kötü haberi duyan sultan, Müslümanların yazgısından duyduğu üzüntüyle ağladı ve başvezir ile donanmanın komutanını (Reis Efendi)* sürgüne gönderdi.

İbn el-Arabi, "el-Şecere el-Nu'maniyye"sinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun yakın olduğunu öngördü.

Olaylar bir dizi doğal felaketle ve Musul göklerinde bir kuyruklu yıldız görülmesiyle başlıyor. Bir karmaşa çağının gelmekte olduğunun belirtileri sayılan bu olaylar, alt üst olacak bir dünyaya doğru geri dönüşü olmayan sürüklenişin başlangıcını oluşturuyor.

* Burada sözü edilen kapudanpaşadır. (yay. haz.)

Ömerzade Yasin, evrenselden yerele dönerek sözü Celili hanelerinin başının düşmanca uygulamalarına getiriyor; bir grup Yezidi köylü önünde uğradığı yenilgiyi, geleneksel yandaşlarınca terk edilişini aktarıyor. Yerel siyasi düzen anlayışı ve geçmişin himayecilik ilişkilerinin güvenilirliği böylece paramparça ediliyor. Osmanlı sultanının Rusların koşullarına boyun eğmesi işleri beter ediyor. Kırım'ın yitirilmesiyle birlikte, köklü reform önlemleri almak zorunluluğu kafalara dank ediyor. Ömerzade'nin askeri yenilgiyle mali reform arasında bağlantı kurması, onun imparatorluk tarihi anlatısında ilk kez geçmiyor. İlk kez 1653 yılında Ömerzade, imparatorluğun yaşamakta olduğu mali bunalımı kendi açısından anlatır. Başvezir Beşir Mustafa Paşa aşırı kertede eli açık biriydi; bu yüzden sultan, kâtip ve muhasebecilerinin (*erbabü'l-kalem ve'l-hesab*) reisü'l-küttabın evinde toplanmalarını ve harcamaları düzene sokacak bir siyaset kararlaştırmalarını buyurdu. Bürokratların saptadığına göre, harcamalar gelirleri 1.200 deve yükü para tutarında aşmaktaydı. Sultanın bulduğu çözüm, başvezirini öldürtmekti.[18] Bu çözüm, III. Selim'in yeni bir hazine yaratmak ve iktisadi yaşamın kahve ticareti ve ilkel sanayi üretimi gibi gelişen kesimlerini vergilendirmek biçimindeki çözümüyle açıkça çelişmektedir. Yine de, iktisadi yaşamda devletin hak ve ayrıcalıklarının böyle artırılması yerel halkın direnişi ile karşılaştı ve hukuka aykırı olarak görüldü. Ömerzade'nin anlatısında açıkça belirttiği gibi, bu vergiler ancak, etkilenen gruplarda ciddi bir karşı koymaya neden olmadığında salınıyordu. 18. yüzyılın başında malikâneyi uygulamaya koyan mali reformların tersine, bu reformlar imparatorlukta yaşayan kullara karşılık olarak hiçbir şey sağlamıyordu; bundan dolayı da, yasa dışı eklemeler olarak değerlendiriliyordu.

Vergilerin yasa dışılığı, bir sonraki olayda Vahabi tarikatı kurucusunun ölümü anlatılırken vurgulanıyor. Şimdi, Musul'da *Selefi* akımının ortaya çıkışını inceleyeceğiz. Bu noktada önemli olan, Musullu entelektüellerin Abdül Vahab'ın öğretisi karşısındaki kararsızlıklarıdır. Entelektüellerin çoğu, onun tarikat uygulamalarına, koşul tanımaksızın, şiddetle karşı çıkıyorlardı. Oysa yüzyılın sonuna gelindiğinde, temel dinsel kaidenin (dogma) yorumunda

hadislerin önemine yaptığı vurgulamaya yakınlık duyuyorlardı. Belki de III. Selim döneminde devletin, daha varlıklı kentlilerin gelir kaynakları üzerinde artan talepleri karşısında Abdül Vahab'ın, İslamiyetin erken dönemindeki –sermaye ve toprak sahiplerine az yük bindiren– vergilendirme sisteminin bütünlüğünü korumaktaki inadını, çekici bulmuş olabilirler. Abdül Vahab'ın tarikatlar karşısındaki tutumuna duydukları açıkça düşmanlığa karşın, anlatıda olayların sıralanışı onun ideolojisinin kimi yerleri karşısında kararsızlıklarını sergiliyor.

Siyaset evrenindeki karışıklıkla doğal evrendeki düzen bozukluğu arasında koşutluk kuruluyor. İki hayvanın, doğa olaylarındaki düzene ve şaşmazlığa kuşku düşürecek biçimde doğmuş olmaları, sürekli imparatorluğun çökeceği ve Rusların boyunduruğuna gireceği korkusuyla yaşayan Musulluların duydukları kıyamet korkusunu çoğaltmaktan başka işe yaramamış olmalı. Doğrusu, Fransa'da monarşinin devrilmesi ve Fransız Devrimi'nin açıkça adını koyduğu laiklik, Musulluların simgeler evrenini çok gerçek biçimde tehdit ediyordu. Napoléon ordularının Mısır'a çıkması, Osmanlı ülkesinin korumasızlığını gösterdi: Aşağılanan Müslümanlar için sultanın elinden ağlamaktan başka bir şey gelmedi. Anlatıya sonuç olarak 12. yüzyılda yaşamış tarikat mutasavvıfı İbn el-Arabi'nin uydurma öngörülerinin seçilmesi, Ömerzade Yasin'in artan bir kaygıyla izlediği acı olaylar dizisine bir kapanış sağlıyor.

Ömerzade, Selim'in 1807 yılında tahttan indirilişine çok üzülmüyor. Anlattığına göre, III. Selim'in sonunu getiren, imparatorluğun kalbini savunamamasıydı. Mısır'ı Fransızlara kaptırdı; Mekke ile Medine'nin Vahabilerin denetimine girmesini önleyemedi. Bununla birlikte, Ömerzade II. Mahmud'u başa geçirip Sened-i İttifak'ı dayatan Rumelili âyanla siyasi hanelerin koalisyonuna da aynı kertede soğuk bakmaktadır. Sultanı taşralı siyasi hanelerin yasallığını kabule zorlayan ve onları yerlerinden alabilme gücünü kısıtlayan belge, o dönem bilginlerince sultanın gücünü sınırlamak için yapılan ilk resmi girişim olarak görülüyor. Ömerzade'nin saltanat makamıyla arasının olmamasına karşın, âyanın başı Alem-

dar Mustafa'nın sunduğu seçenek de hoşuna gitmemiştir. Bunun baş nedeni, saltanat makamına Alemdar'ın kendisinin oturmak istediğini sanmasıydı. Osmanlı ordularının savaşmayı reddettiği bir savaşın ortasında, Osmanlı devletinin sonu Ömerzade'ye tehlikeli biçimde yakın görünmüş olmalı.[19]

Ömerzade'nin saltanata bağlılığı sürmekle birlikte, ancak örtülü biçimde önerdiği reform gündemi saltanatı yayılmacı Avrupa'nın karşısına bir kalkan gibi çıkarmayı içeriyordu. 1812 yılında Rusya karşısında uğranan yenilgi ve yeni toprak kaybının ardından, çökme tehlikesi gün gibi ortadadır. Rusya ile imzalanan antlaşmayla Osmanlı topraklarında yaşayan Müslümanlara cizye vergisi konduğu söylentisi dolaşmaktadır. Ömerzade'nin önerdiği çözüm, 18. yüzyıl bürokratlarının yazılarındaki öğütlere benzemez; orduda reform yapılması da değildir; "halkçı" bir gündem peşindedir: Hıristiyan Ruslara karşı dövüşmek üzere yeni bir *ümmet* yaratmak ve onu devinime geçirmektir. Üst üste gelen yenilgilerin suçu artık vezirlerin beceriksizliğinde ve yolsuzluğa karışmalarında aranmamakta, kötü eğitilmiş ve ikmali iyi yapılamamış orduların başkaldırmasına bağlanmamaktadır. Daha köklü ve sert bir şeyler yapılması zorunluluğu Ömerzade'ye apaçık görünüyordu. Gündemin içeriğini açıkça belirlemese de, olayı betimlemede kullandığı dramatik ve ahlak dersi verir hava, yeterince açıktır.

Ömerzade Yasin anlatıya, Musul'a bir mektup geldiğini açıklayarak başlıyor. Mektupta halka, Müslüman ordularının kâfirlerin ordularıyla karşılaştığı bildirilmektedir. Başvezir Yusuf Paşa yenilmiş, on bin Müslüman öldürülmüş ve sekiz vali tutsak düşmüştür. Başvezir ve ordusu çadırlarını bırakıp kaçmış, erzakları Rusların eline geçmiştir. Osmanlı ordularının kaçtığına tanık olan Rusların yüreğine güven gelmiş; padişaha –Müslümanların kelle vergisi ödemesini isteyen– küçük düşürücü ve tehdit dolu bir mektubu gönderecek denli güç bulmuşlar kendilerinde. Mektup, Sultan Mahmud'u öylesine öfkelendirmiş ki, çoğaltılıp kentin camilerine dağıtılmasını buyurmuş. Açıklanan mektup halkı kızdırmış, İslami dayanışmayı (*gira ve hamiyyet-i islamiyye*) canlandırmış. Varlıklarını bağışlamışlar ve imparatorluğun her yerinden cihad için gönüllüler çıkmış. İs-

tanbul'da toplanan halk padişahtan, niyetlenmiş olmasına karşın, bu cihada katılmamasını istemiş. Böylelikle padişahı, kullarının öncülük ettiği seferberliğe katılmak sorumluluğundan kurtarırken, kendileriyle ilgili bir kararı kendileri vermişler. Halk seferberliğinin olumlu sonucu, ikinci karşılaşmada Rusların geçici yenilgisiyle alınmış. Halk katılımı ve İslam devletine bağlılığı canlandırmak yönünde sultanın etkin girişimiyle ulaşılan heyecan verici dönüm noktası Ömerzade için sonuç alıcı ve örnek bir hükümdar modeli oluşturmuştu. Ancak hükümdarın devlet işlerine kendini vermesi; halkına danışması, güvenmesiyledir ki, Osmanlı devleti Avrupa'dan gelen saldırıya karşı koyabilirdi. Böylesi eylemci bir hükümdar ve eylemci halk topluluğuna olan gereksinimi bir başka Ömerzade'nin ağzından da açıkça duyacağız.

Zayıflığına, yolsuzluğa karışmış olmasına ve halktan kopukluğuna karşın padişah, Ömerzade Yasin'in vakayinamesinde İslam devletinin meşruiyetinin kaynağı olmayı sürdürdü. Siyasi hanelerin ağırlığı konusu daha sorunluydu. Ömerzade şunu görüyordu: Saltanat eliyle ayrıcalık dağıtma örüntüsünün geçirdiği dönüşüm ve mevkilerin alınıp satılabilir meta durumuna dönüşmesi, merkezdeki vezir kapıları ve siyaset kapılarına bağlı koşut bir himaye sistemine yol açıyordu. 17. yüzyıl üstüne anlattıkları, sultanın ya da İstanbul'daki diğer kapıların kanadı altına girip, hiyerarşi basamaklarını atlayarak, bürokrasi, kâtiplik ve din kurumlarına tepeden inme gelen kişilerin örnekleriyle doludur.[20]

İktidar merkezinin Topkapı Sarayı'nın iç bölümünden başvezirin konutuna kaymasını Ömerzade iyi karşılamıyordu: Başvezirleri, kendilerine sultan süsü vermek, güçlerini kötüye kullanmak ve savaşı kötü yönetmekle suçluyordu. Yalnızca reformcu Köprülüler Ömerzade'den anlayış görüyordu. Bunun başlıca nedeniyse, baş müftü ile yeniçeriler arasındaki sıkı bağlaşmayı kırabilmiş olmalarıydı. Öyle bir bağlaşma ki, karmaşa yaratmış ve merkezdeki siyasi hiyerarşiye kafa tutmuştu.[21]

18. yüzyıl, imparatorlukta geçerli kapılanma (yanaşma) ve himaye ağlarında yaşanan dönüşümün derinleştiği ve genişlediği bir yüzyıl oldu. Musul'da erişimi ve toplumsal devingenliği belirleyi-

ci güçleri yeniden tanımlayan iki koşut süreç işlemekteydi: Birincisi, ihsanların dağıtıldığı merkez ve bir himaye şemsiyesi olarak Celili hanesinin yükselişi; ikincisi, iltizama verme ve ayrıcalık dağıtma politikaları aracılığıyla devletin kırsal ve kentsel alanlardan daha geniş kesimlerle ilişki kurabilmesiydi. Musulluların okumuş kesimleri, bu ikili koruyucu hiyerarşi dolayısıyla sağladıkları çıkarlara karşı olmamakla birlikte, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde artık sistemde, hem yöresel ölçekte ve hem de ülke ölçeğinde düzeni tehlikeye sokan yolsuzluklar ortaya çıktığı kanısına varmışlardı. Oysa yüzyılın ilk yarısında Celili haneleri büyüklüklerinden söz ettirmek için Musullu entelektüellerin yeteneklerini başarıyla denetleyip ondan yararlandılar. Dönemin yazını, Celili hanesinin cömertliği ve "görkemi"nin büyük katkısıyla oluşan bir bölgesel kimlik anlayışıyla dolup taşmaktaydı. Celilzadeler, Musullu entelektüelleri korumaları altına alarak ve bir yerel saray kültürü yaratarak güçlerini artırma peşine düştüler.[22] Böylesi bir saray kültürü Osmanlı hükümetinin egemenliğinden hemen hiç kuşkuya düşmezken, bir yandan da Celilzadelerin yaptıklarını belgeleyen, Osmanlı İmparatorluğu ve Musul tarihindeki yerlerini betimleyen bir yazın ve vakayiname etkinliğini besledi. Gözde (kayırılmış) entelektüellerin övgü şiirleri, Bağdatlı Bermekilerden Musullu Atabeylere dek ortaçağın Müslüman siyasi haneleri arasında Celilzadelerin de yer almalarına yardımcı oldu.[23] Celilzadelerden önceki hanelere de kıyısından köşesinden değinmekle, talihlerin yaver gittiği ortaçağ ile 18. yüzyıl arasında Musul tarihinin sürekliliği sağlandı. Uzak geçmişle yaşanan gün arasında bir köprü oluşturan Celilzadeler, bu sürekliliğe aracı oldu. Geçmişteki görkemi güne taşıyanlar olarak ayrıcalıklı bir yere oturtuluyorlardı: Musullu entelektüellerin, özellikle şiirde ve tarih yazımında Celilzadeleri kayırması aynı zamanda önceki dönemi küçültme çabasını içeriyordu; böylelikle sahneye çıkışlarını, Musul'u 18. yüzyılda Osmanlı tarih sahnesinin ortasına oturtan bir serüvenin başlangıcı olarak ele alıyorlardı. Bu serüven dizisine damgasını vuran olay, Musulluların kenti Nadir Şah'ın olağanüstü üstünlükteki güçlerine karşı başarıyla savunmasıydı.

Merkezdeki zayıflığın tam tersine, yerel siyasi hanelerin, özellikle de Celilzadelerin gücü ve önderlik yeteneği imparatorluğun sınırlarını savunmada yararlanılabilecek bir alternatif araçtı. Nadir Şah'ın güçleriyle vuruşma destansı nitelikler taşıyordu. Musullu şairlerden bazıları, çarpışmanın ayrıntılarını bezeyerek anlattıkları övgü şiirleri yazdı.[24] İster şiirde, ister düzyazıda olsun, Celilzade Hüseyin Paşa önemli yetenekleri olan bir askeri önder olarak öne çıkıyor. Sınırları savunan yiğittir o (*hamiyü's-sungur*); Bermeki hanesininkine denk siyasi kavrayış ve becerisiyle, bir siyasi hanenin başında vezirdir. Yerel siyasi haneler, hiç olmazsa o zaman kesitinde, merkezin yolsuzluğa bulaşmış vezir kapıları karşısında bir seçenek oluşturuyordu. Merkezdeki vezir kapıları, sınırların genişletilmesi ve savunulmasına uğraşan sultanın önderlik yeteneğinde yozlaşmaya yol açmışlardı. Celilzade Hüseyin Paşa'nın 1743 yılında kentin savunması sırasındaki davranışı ile, sultan ve başvezirinin 1720'den 1730'a değin yaptıkları arasında dağlar kadar fark vardır. Bu kapışmanın düz yazıdaki en iyi betimlemelerinden birini Emin bin Hayrullah el-Ömeri yazmıştır.[25] Musullu ermişlerin öykülerini anlatan kitaplara da girmiş olan bu kapışma, "iyi" İslam güçleri ile dinden çıkmış İslam "*harici*"leri arasında geçen bir olay gibi sunulur. Nadir Şah hiçbir inanç, ilke tanımayan (*bila mezheb 'av 'akide*) bir *harici*, bir *rafız* olarak betimlenir. Sünnilik ile Şiiliği birleştirmek amacıyla yeni bir Caferi mezhebi ortaya atan Şah'a, Bağdat ve Musul'dan sert tepkiler yükseldi. Bağdat'ta es-Suveydi bu yeni buluşu kanıtlarıyla çürütmek üzere bir inceleme kaleme aldı. Öte yandan, 17. yüzyıla gelinceye dek büyücek bir Şii nüfusun yaşadığı Musul'da, Şah'a dinden çıkmış (*harici*) gözüyle bakılıyordu. "Dinin doğruları" yaşatılacaksa, Şah'ın kendisiyle savaşmak Şiilikle savaşmaktan daha önemliydi.

Anlatıda Şah'ın Erbil, Şehrizor ve Kerkük'ü nasıl kolayca ele geçiriverdiğinin betimlenmesine geçilir. Çokça ayrıntının verildiği öyküleme, bir kaçınılmazlık havasına bürünür. Hüseyin Paşa, Musul halkını (*'amme*), seçkinleri (*hassa*), kadın ve çocukları topladı; ne yapılacağı konusunda onlara danıştı. Halk ona: "Sen bizim valimiz, koruyucumuzsun; önderimiz (*re'is*), sultanın kenti ve *ra'iye-*

ti emanet ettiği kişi sensin" dedi ve ne karar verirse uyacaklarını söyledi. Ancak bu güven oylamasının ardındandır ki, Hüseyin Paşa Nadir Şah'a bir elçi gönderdi ve ona kendisinin Osmanlı devletinin ve Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi sultanın bir hizmetkârı olduğunu söyledi.

Bu ve benzeri anlatılarda, Celilzade Hüseyin Paşa erişilmez bir hükümdar ve önder olarak tanıtılıyordu: Sünni ulemanın yüzyıllardır dilinden düşürmediği, "otoriter söylem"in istediği bir önder;[26] Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesinin sadık bir hizmetkârından bekleneceği gibi din uğruna savaşan, ama, savaşa girmeden önce halkına (*ümmet*) danışan, sefere onlarla hazırlanan bir hükümdar. Gerçekleştirdiği hizmetler, sayıca çok yüksek bir düşman karşısında, mucize sayılabilecek bir başarıyla taçlandırılır.

Yiğitlik olaylarını betimlerken, Celilzade Hüseyin Paşa'ya erişilmez bir önder nitelikleri yüklerken ve Bermekilerle benzerlik kurarken hep ortaçağdan örneklerin bilinçli olarak kullanılmış olması birçok siyasi anlamlar içermektedir. Celilzadelerin yürekliliği ve askeri başarısı onları Diyarbakırlı bir tüccarın torunları olmaktan kurtarıp *askeriye* kurumunun seçkinleri katına yükseltti; onlara Osmanlı sosyo politik hiyerarşisi çerçevesinde meşruluk kazandırdı; tarih boyunca Musul'un gördüğü büyük askeri yöneticiler arasına kattı. 18. yüzyıl Musul halkına göre bu yöneticilerin en ünlüsü, 12. yüzyılda Haçlı Seferleri'ne başarıyla karşı koyan Osmanlı öncesi dönemin Atabeyleriydi. Celilzadeler de kendilerinden önceki Atabeyler gibi İslam tarihinin, halifelik gücünün zayıfladığı bir döneminde, Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesinden yetkili olarak İslamın sınırlarını savunuyorlardı. Bu entelektüellerin İslam tarihinden belli derslere bilerek değinmiş olduklarına kuşku yok. Bunalım dönemlerinde Emevi ve Abbasi tarihlerinden örnekler alındığı gibi, adına topluca *melahimü'l-Musul* ya da Musul destanları denilen gerçekliği kuşkulu, yerel öykülere de başvuruluyordu. Aynı zamanda, adına danışma diyebileceğimiz *şura*'dan yararlanılmış olması, sultana çıkarılmış açık bir çağrıydı: Erişilebilir uzaklıkta bulunması, seferlere ordunun başında çıkması ve örnekteki gibi halkın desteğini alması beklentilerini taşıyordu. Bu nitelikler şim-

di Celilzade Hüseyin Paşa'nın kişiliğinde toplanıyordu ve Musullu entelektüellerin devlet işlerine yönelttikleri eleştirileri keskinleştirmeye yarıyordu. Eleştiriler yine de betimlemelerin ve geçmişten seçme tarih olaylarının ardına gizlenmişti; tutarlı bir çerçevede ve açık seçik ortaya kondukları hiç olmadı.

Celilzadelerin, İran yayılmacılığını geri püskürtmede, yeniçerilerin siyasi yaşamdaki egemenliğine son vermede ve kırsal alanda yaşayan halkın kimi kesimlerine boyun eğdirmede gösterdiği başarı, devletin gerilemekte olan siyasi egemenliği karşısında geçerli bir seçenek olarak konumlarını güçlendirmeye yaradı; ama onlar, entelektüellerin gözünde hiçbir zaman devletin becerikli görevlileri olmak dışında bir anlam taşımadılar.[27] Devlet otoritesine kafa tutmaya ve yerel düzeyde gelir kaynaklarının dağılımını tekellerine almaya başladıklarında, Ömerzade Yasin onlardan, şiddete dayanarak egemenlik kurmayı başaran savaşçı komutanlar olarak söz etmeye başladı. Bir yandan devlete ettikleri hizmet –özellikle iç ve dış düşmanlara karşı koymada– en süslü dizelerle yüceltilirken, öbür yandan eski yandaşlarına kötü davranışları ve kırsal alan halkına karşı düşmanca politikaları, yasadışı şiddet kapsamında tanımlanıyordu.[28] Hayvancılıkla geçinen göçebe halkın mallarını talan ediyor (*nehebe*), kentli düşmanlarını öldürüyor ya da varlıklarına el koyuyorlardı.[29] Yüzyılın sonlarına doğru siyasi hanelerden birinin kapı halkı, terbiye kurallarını çiğnemekle suçlandı (*bila 'adab*).[30] Celilzadelerden hiç sevilmeyen bir valinin yandaşları, kötü bir kıtlık sırasında, köylülerin testi, çadır gibi küçük değerde mallarını yağmalayacak denli alçalmıştı. Ömerzade'ye göre, yerel siyasi hanelerin yönetiminde, düzenin alt üst olduğu gün gibi ortadaydı ve Musul eşrafı baskıya dayanma sınırının sonuna gelmişti.

Yerel himaye sisteminin neden olduğu yolsuzluklar, Ömerzade'ye göre, Celilzadelere kapılanmış birinin eskiden bağlı olduğu hamisini arkadan vurmasıyla tepe noktaya erişti. 1809 yılında, vali Celilzade'nin eski başkâtibinin oğlu Ahmed Bekir Efendi, eyalet valisi olabilmek için bir fiyat önerdi. Bu girişimin arkasında, etki alanını Musul'a yaymak isteyen Bağdat valisinin desteği vardı. Hicri 13. yüzyılın ilk yirmi beş yılını anlattığı kısa Musul tarihin-

de Ömerzade bundan, iyilik bilmez bir hizmetkârın efendisini arkadan vurduğu acılı bir olay diye söz eder. Ömerzade Yasin bu kısa tarihi bir Celilzadeye adamıştı; olayı kınarken, taşıdığı ödül beklentisinin etkisinde kalmış olabilir. Fakat olayı betimlerken, hak etmeyenlere toplumsal devingenlik sağlayan ve sonuçta toplum ve ahlak düzenini bozan himaye sistemindeki kokuşmuşluğu eleştirme olanağı bulmuş oluyordu.

Ömerzade'nin anlattığı öykü, Bağdat valisinden gelen kayırılması dileği üzerine Ahmed Bekir Efendi'nin Musul valiliğine atanmasıyla başlıyor. Bağdat valisi Celilzadeleri kıskanıyordu ve her ne kadar kıskançlık Peygamber'in ve İmam Ali'nin kınadığı bir duygu olsa da, onlara kötülük etmek istiyordu. Ardından Ömerzade, Bekir sülalesinin alçak gönüllü kökenini incelemeye girişir: Büyükbabasının hattatlıktan başkaca işi yoktu; sıradan bir zanaatkârdı. Sülale, Celilzadelerin yanaşması (Arapça çoğulu *mevali*) olmayı başardı; fakat, zamanla bağlı olduğu hanenin güvenini kötüye kullanıp onları devirmeye kalkıştı. Ömerzade şöyle yazıyor:

> Küllerin altında yatan korun kızılını görüyorum
> Korkarım biri karıştırıp çomaklayacak
> Isısından ölüm ve kargaşa doğacak
> Şaşkınlık içinde söyleniyorum
> Bu Emeviler uyur mu, uyanık mı
> Davranırlarsa hükümdarlığı kurtaracaklar
> Uyur kalırlarsa, dünyanın sonu göründü demek.[31]

Ömerzade'nin daha çok kullanılan *tabi'* (yandaş) ya da *hadim* (hizmetkâr) sözcükleri yerine *mevla* (–azatlı– yanaşma) sözcüğünü kullanması siyasi çağrışımlar yapıyor. *Mevali* erken İslam topluluklarında, İslamiyeti geç kabul etmelerinden dolayı edilgen mevkilere getirilmiş kişilerdi. Emevi yönetimine karşı çıkanların temelinde bunlar vardı ve Emevileri alaşağı eden Abbasi devriminin omurgasını oluşturuyorlardı. *Mevla* sözcüğünün kullanımı, öyküye bir zaman dışılık duygusu katıyor ve onu Musul'un özgül koşullarından soyutluyor. Anlatılanlar artık İslam tarihinden çıkarılacak ahlak

derslerinden biriyle ilişkilendirilmiştir: Peygamber ve Halife Ali insanları durmadan arkadan vurma ve ikiyüzlülük konusunda uyarmışlardır. Olayın tarihi, arkadan vurma, yiğitlik ve yürekliliği konu edinen bir ahlak dramı gibi ortaya konmuştur. Anlatının dinsel havası modern araştırmacıları yanıltabilir; siyasi düzene karşı çıkışı anlatmakta böyle bir dil kullanmanın sağladığı olanakları göremeyebilirler. Bu ve başka öykülerde olduğu gibi dönemin daha sevilen düzmece öykülerinde de sürekli erken İslami dönemle bağlantılar kuruldukça, İslam imparatorluğunun yüreğinde ve eyaletlerindeki çürümüşlüğe, yolsuzluklara daha sistemli saldırıların sertliği ayarlanmış oluyor. Bu öyküler açıkça bir umarsızlık havası taşıyor ve bunalımın kapıda olduğunu, çelişkili biçimde, bir yandan vurgularken diğer yandan geçmişle benzerlik kurarak uzaklara itiyor.

19. yüzyılın onlu ya da yirmili yıllarında yazan Ömerzade Ali, o günlerde siyasi otoriteye destek veren görüşleri kuşkuyla karşılarken bu kadar dikkatli davranmıyor.[32] Sultanın siyasi otoritesini mantık yoluyla yeniden temellendirmeye kalkışıyor. Bu amaçla konuya ilişkin "geleneksel" görüşlerle, meşru yönetim konusunda *selefi* görüşünün bir karmasını yapıyor. Abdül Vahab'ın yapıtlarıyla Irak ve Suriye ulemasının kimi kesimlerinde neden olduğu tartışmalardan Ömerzade Ali'nin ne kertede etkilendiğini tartmak zor. 18. yüzyılda kırklı yıllardan başlayarak bir dizi reformcu düşünce, Musullu entelektüellerin görüşlerine ve yazılarına esin kaynağı oldu. Bu reformcu düşünceler Hintli bilginlerce üretilen ve yolculuk yapan bilginler ve tüccarlar eliyle Arabistan ve Irak'a taşınan yeni "Kitap'a tam uymak" akımından etkilenmiş olabilirler. Bu yeni akım, yasaların yorumunda hadislerin önemini vurgulamaktaydı. Tarikat konusunda reformcular, ruh eğitimiyle olgunlaşarak marifet gösterme uygulamasının ve tarikat önderlerinin doğaüstü erdemliliğine (*bereket*) inancın terk edilmesini gerekli görüyorlardı.[33] Tarikat düzeninde yenileşme isteyen Musulluların başını, pek hiyerarşi düzeni içermeyen Nakşibendi tarikatının üyeleri çekiyordu. 18. yüzyıla gelindiğinde, ilk dönem Müslümanlık uygulamalarına dönmeyi savunan (*selefi*) bir Kürt bilgin, kemikleri Musul'un iki büyük camiinden birinde gömülü

olduğu söylenen Nebi Circis'in kutsallığına saldırıda bulundu. Bu saldırılar üzerine Ömerzade Emin, yerel evliyaların yaşamını anlatan bir kitap ile tarikat önderlerinin Tanrı vergisi güçleriyle gerçekleştirdikleri işlerde reform çağrısı yapan bir risale yazdı.[34] Bu yapıtların ilkinde, Ömerzade kimi şeyhlerin Tanrı vergisi güçlerine açıktan saldırmıyor; güçlerine (*bereket*) yalnızca Musul'un yoksul halk kesiminin inandığından söz ederek onları tarikat hiyerarşisinin daha alt basamaklarına yerleştiriyordu.[35] Risalesinde ise, halk tabanında ve orta tabakada yayılmış Rıfailik gibi tarikatların uygulamalarına karşı çıkarken hiç hoşgörüsü yoktu. Bu uygulamaların tarikatın ulu kurucusunca amaçlanmadığını, tasavvufi terbiye kazanmak amacıyla kimi eylemlerde bulunanların bunlardan vazgeçip tarikatın kurucusunun öğrettiklerine bağlı kalmalarının daha doğru olacağını ileri sürdü.[36]

Tarikat uygulamalarında reform yanında, Musul'un ilmiye kurumundan kimi öğretmenler, hadislere dayandırılmış reform düşüncesine yakın tavır takınmış görünmektedirler. Bu öğretmenlerden birinin, Vahabi akımının kurucusu Muhammed Abdül Vahhab'a, yüzyılın birinci yarısında Musul'da bulunduğu sırada öğretmenlik yaptığı söyleniyordu.[37] Reformcu düşüncelerin Musul'un yazın erbabı arasında yaygınlığını kestirmemize yardımcı olacak birinci elden kanıt yoksa da, kentin kültür ortamının tartışmaları yüreklendirdiği kesin söylenebilir. Tartışmaların konusu, yasalarda ve hukuk ilminde hadislerin özüne daha yakın yorumlara bağlılık gerektiğiydi. Bu tür tartışmaların ne denli bir karşıt siyasi söyleme dönüşebildiğini kesin olarak bilmek zor. Bununla birlikte açık olan bir şey var ki; o da, 18. yüzyılın sonunda var olan bunalım kaygısının ve hükümetin reform çabalarının, en azından bir Musullu entelektüeli siyasi otoriteye alternatif bir görüş önermeye kışkırttığıdır.

Ömerzade Ali'nin, yönetimin meşruiyeti üstüne incelemesi ve reform konusunda sultana öğüdü, İslam tarihinde güçlü adamlar konulu biyografi derlemeleri kitabının ekler bölümünde yer almıştır.[38] Kitabına aldığı biyografilerle, reformcu bir sultanın imparatorluğu yeniden kurarken yapması ve kaçınması gerekenlere örnek

oluşturacağını umuyordu. Metinde iki ayrı siyasi reform gündemi acemice yan yana konmuştur: Birincisi, 13. yüzyıl siyasi düşünürü İbn Teymiye'nin açıkladığı Hanbeli gelenek göreneğinden yola çıkarak türetilmiş; ikincisi, İran geleneğinin nasihat yazını ile hükümdarlığın Helenistik tanımına dayandırılmıştır. İbn Teymiye ile Hanbeli göreneği, sultanın meşruiyetinin ve iktidarının sınırlarını belirlemekte Ömerzade Ali'ye yardımcı olur. Yazarımız sultanın siyasi otoritesini *selefi* göreneğine uygun biçimde yeniden oluşturmaya girişirken, ilk dört İslam halifesi ile Abdül Melik ve II. Ömer gibi eylemci Emevi halifelerini örnek alır.

Nasihat, İbn Teymiye'nin yaptığı gibi İslamda imamlık ile sultanlık arasındaki ayrımı yineleyerek başlar: Ona göre, imamlık siyasi ve dini otoritenin tek elde birleştirilmesidir; sultanlık ise siyasal otoriteyi temsil eder. Ömerzade Osmanlı hükümdarını öncelikle siyasi bir önder olarak tanımlar; Müslüman topluluğuna karşı sorumlulukları olan bir sultandır o. Ömerzade'nin sayıp döktüğü sorumluluklar, imparatorlukta sesi daha az çıkan din bilginlerinin saydıklarına benzemektedir.[39] Risalesinin en dikkat çeken yanı, sultanın temel sorumluluğunun İslami ceza yöntemini (*had*) Kuran'da buyrulduğu biçimiyle yürürlüğe koymak olduğunda direnmesidir. Ceza, Osmanlı uygulamasında olduğu gibi hazineye (*beytü'l-mal*) ödenmek üzere paraya çevrilememelidir. Bu, Peygamber'in açıkça yasakladığı işlerden olan rüşvet ve adam kayırma için de geçerlidir. Kuran'da buyrulan cezayı uygulamakta gevşek davranmakla, sultanın meşruiyetine (*hürmetü's-sultan*) zarar verildiği; buyruk dinlemezlik ve isyanı (*el-ma'siyet*) yüreklendirici bir ortam yaratıldığı düşünülüyordu.

Osmanlı hukuk sisteminin şeriata kelimesi kelimesine uymakta yetersiz kalması konusundaki görüşleriyle Ömerzade Ali, Osmanlı hukuku (*kanun*) ile şeriatın sıkı yorumu arasında var olan gerilim kaynağı noktalara parmak basıyor. Haim Gerber şunu göstermiştir: 18. yüzyıla gelindiğinde artık şeriat ile kanun iç içe geçmiş ve Osmanlı mahkemelerinde uygulanan tutarlı, genelgeçer bir hukuk toplamı durumuna gelmişti.[40] Osmanlı uleması bu türlü bir iç içe geçmişliğin ya biçimlenmesine yardımcı olmuştu ya da onayla-

mıştı: Özellikle ağır ceza ve vergi sorunlarında, Osmanlı hukukundan yana görüş belirtmişti. Bununla birlikte bu onaylama hiç de genel değildi; Osmanlı toplumunun çeşitli kesimleri, Osmanlı hukukunun şeriat buyruklarına tam uymadığı gerekçesiyle, sultanın yasa koymada hak ve ayrıcalıklarına karşı olduklarını sık sık belirtiyorlardı.[41] Şeriatla kanunu karşı karşıya getiren savların yeniden canlandırılması, sultanın siyasi otoritesinin o günkü biçimine karşı çıkışını anlatmada Ömerzade Ali'nin yararlandığı söylemsel ve ideolojik araçlar durumuna geliyor. Ali şunu ileri sürüyor: Eğer sultan meşruluğunu İslami cezalar uygulama gücünden alıyorsa, şeriata aykırı yasalar çıkarırsa, meşruluğunu yitirir. Hukuki görüşlerini bu tür gelişmeleri görmezden gelerek açıklayan ulema, aslında yoldan çıkmış bir siyasi otoriteye suç ortaklığı yapıyor demektir. İnsan yapısı hukuk ile Tanrı yapısı hukuk arasında açık bir ayrım olmalıdır ve ikincisini birincisine uydurmaya çalışmak meşruluk dışıdır.

Ömerzade Ali bundan sonra öfkesini bu uygulamaları yasallaştıran bir hukuk sistemini yürürlüğe koymada yardım ve ortaklık eden ulemaya yöneltir. İslam toplumunun ahlaki niteliğini sürdürmek için buyrulmuş bu cezaların yürürlüğünü sağlamanın mutlak zorunlu olduğunu sultana bildirmeyen ulema topluluğu üyeleri, Tanrı'nın lanetine uğrayacaklardır. Daha önemlisi, Ömerzade, sultanın katı İslami yasalara uymaktaki isteksizliğini, siyasi güce sahip olanlara koşulsuz boyun eğme zorunluluğunun sınırlarının nereye dek götürülebileceğini sorgulamada kullanıyor. Müslüman yazarların büyük çoğunluğu gibi, Ömerzade de düzenin ne pahasına olursa olsun korunması gerektiğini vurguluyor; hatta, hak tanımayan ve zayıf bir hükümdarı başa getirmek gerekse bile. Bir yandan *hudud* uygulamayan bir sultana bile bile boyun eğmenin önemini vurgulasa da, İslamcı bir önder gerekliliğine ilişkin tartışma bağlamında isyanı ele alırken düşünceleri biraz çelişkili. Ömerzade'ye göre, *selef*ten Ahmed ibn Hanbel ve diğerleri, yazılarında Müslüman topluluğu için sultanın önemini belirtirken, halkından kopmuş ve yolsuzluğa sapmış sultanları kastetmiyorlardı.[42] Bu her ne kadar açık bir başkaldırı çağrısından çok uzak ise de, o güne

değin adil ve dürüst olmayan hükümdarların yönetimini düzeni koruma uğruna kabul etmiş bir gelenekten gelen bilginler için çok güçlü bir suçlamadır.

Şeriatın buyurduğu cezaları (*hudud*) uygulamayı savsaklamak, belki de sultanın işlediği en ciddi yasa çiğneme suçuydu. Ağırlığı buna yakın bir diğer suç, sırça köşkte yaşaması ve dürüst olmayan akıl hocalarının sözünü dinlemesiydi. İncelemesinin birkaç yerinde Ömerzade, sultanın halkından uzak düştüğü ve sakalına göre tarak vurmayan ulemaya danışmaktan kaçındığı konularına dönüyor. Ömerzade birkaç yerde doğrudan sultana sesleniyor: Toplumsal düzeni korumak ve adaleti yerine getirmek, ülkelerini bayındırlaştırmak için durmadan çalışan ilk dönemlerin hükümdarlarını örnek almasını istiyor. Kitapçığının burasında Ömerzade bazı geleneklere dikkati çekiyor. Medine Halifeleri dönemini ele alarak, eylemli bir önderliğin önemine ilişkin savlarına dayanak olarak sık sık Ebu Bekir, Osman ve Ali'den örnekler veriyor. Yönetimleri sırasında kentleri bayındırlaştırmak, tarımı geliştirmek için uğraşmış Emevi Abdül Melik ile II. Ömer'e başvuruyor. Metinde Abbasi halifelerinin adı tek bir vesileyle anılıyor; o da, kullarla ilişkiyi koparınama gereği konusunda imanı bütün ulemanın verdiği uzun vaazların dinleyicileri olarak. Daha da anlamlı olan, Ömerzade'nin adil ve bağışlayıcı yönetimlerin gerekliliği konusunda söylediklerini desteklemek için Sokrates, Aristoteles ve Büyük İskender'in otoritesine başvurması; becerikli, dürüst yöneticiler atamanın önemi üzerinde dururken de Fars geleneğine uzanması.

Eylemci bir hükümdar arayışı, becerikli alt kadro ve danışmanlara ağırlık veren siyasi geleneklerle birlikte ele alınıyor: Burada örnek alınanlar, konuya yakınlığı olmayan Abbasilerden çok Medine ve Emeviler dönemi halifeleridir. Ömerzade sultanlık ve imamlık makamını birleştiren Vahabi siyasi düzenini benimsemedi. Siyasi iktidar ile din otoritesinin birbirinden ayrı tutulmasını kabul ediyordu. Onun peşinde olduğu, siyasi otoritenin hükümdarın becerikliliğine ve erişilebilirliğine sıkı sıkıya bağlı olduğu (İslam tarihinin erken dönemindekine uygun) bir siyasi otoriteyi yeniden canlandırmaktı. Hangi hükümdar olursa olsun, nasıl olsa yetki

devri gereğini duyacaktı: Bir yönetim sistemi kurarak işleri memurlarına bırakacaktı. Onun tek istediği, Kuran'daki cezaların uygulandığı ve yolsuzlukların kalktığı bir ahlak düzeninin kurulmasıydı.

Ömerzade'nin incelemesinde en çok şimşek çekebilecek sert çıkışı sultan ve "kafadarlarının" dürüst olmayan uygulamalarıydı. Çoğu kez sultana doğrudan seslenerek onu uyarır; kimi zaman da yolsuzluklara araç oluşuyla ve engelleyemeyişiyle alay eder. Şöyle der:

> Ey sultan, arzularının oyuncağı durumuna düşüp oyalanma; pahalı giysilerle, görkemli yemeklerle kendini kandırma. Her şeyden önce alçakgönüllü ol; çünkü, engin gönüllülük olmayan yerde adalet olmaz.

Ya da:

> Sultan adaletli olmalı; çevresinde dönenleri yakından incelemeli. Vezirleri, askerleri ve bakanları eliyle hakça bir yönetim kurmalı; çünkü, sultanın siyasalarının çoğu, hak dağıtımında kılı kırk yarması, uyanıklığı, karşısında rüşveti engel bulacaktır.

Yolsuzluk, bozuk siyaset ortamının ürünü olması bir yana, ahlak dışıdır ve cezalandırılmalıdır. Ömerzade'ye göre rüşvet ve armağan verme faizin bir türüydü ve bu yüzden yasaklanmalıydı. Daha da ötesi, Ömerzade rüşvet kavramını Osmanlı hukuk uygulamasındaki cezanın paraya çevrilmesi olayına da yayıyor. Ömerzade'ye göre, yolsuzluk yalnızca kokuşmuş siyaset kültüründe geçen bir siyasal olgu olmakla kalmıyor; İslam hukukunu açıkça çiğnediğine inandığı Osmanlı hukuk sisteminin temelinde yatıyordu. Bu kokuşmuş siyaset ve hukuk sistemine saldırı yöneltmek, toplumun ahlak dokusunu koruma görevi kendilerine emanet edilmiş ulemanın sorumluluğudur. Ömerzade, siyaset dünyasındaki yolsuzluk ile yargı sistemindeki yolsuzluk arasında kurduğu bağlantıdan yola çıkarak, merkezdeki Osmanlı yazın erbabınca geliştirilen nasihatname edebiyatına karşı tavır koyar. Her ne kadar kendisi

yazdıklarını nasihatname edebiyatı geleneği içine yerleştirmeye çalışsa da, geleneksel nasihatname edebiyatına bakarak, daha tartışmaya çanak tutan türdendir. İncelemesinin sonuna doğru, tartıştığı konuları aşırılı duyarlı bir alana çeker: Din bilginleri topluluğundan kesimlerle imparatorluğun reformcu bürokrat seçkinlerini birbirine düşüren sorun, reformun yönüdür. Önerdiği çözüm, ulemanın sahip olduğu hak ve ayrıcalık sistemine sıkı sarılma anlamında yapılmış bir çağrı değildir. Durumundan mutlu ulemaya olduğu denli, reformcu bürokratlara da öfkelidir o. Ulemadan istediği, kendi ahlakçı bakış açılarına daha yatkın bir sultanla bağlaşmalarıdır. Bu bilginler topluluğu, insanlara zarar veren sonradan çıkarılma (*bid'at*) yönetim yasalarını (*kanun*) sultanın uygulamasını engellemelidir. İktidar merkezine yakın ulema, kanunu Peygamber'den ve onun sünnetinden daha önemli kılma süreci karşısında sessiz kalmış ve böylelikle, "sünneti yok edip yerine uydurma olanı koymuştur."

Ömerzade Ali'nin düşünceleri, iktidar merkezindeki *selefi* ulema ile reformcu bürokratların savlarını birbirine yaklaştırıyordu. Gerilemenin kökünde katı İslam hukukunu savsaklayan uygulamanın yattığına olan inancı, açıkça *selefi* geleneğinden kaynaklanmaktaydı. Öte yandan önerdiği çözüm, var olan siyasi sistemin reformunu ve Osmanlı ordusunun profesyonelleştirilmesini içeriyordu.[43] Sultan, ordu içinde düzeni sağlamaya ve bir "birlik ruhu" (*esprit de corps*) yaratmaya teşvik ediliyordu. "Birlik ruhu"nun temelinde korku değil, devlete bağlılık ve sultanın kutsallığına saygı yatmalıydı. Ömerzade Ali, bu yenileştirilmiş ordu ile birlikte, hanedanın örgütlenme biçiminin mahiyetinin de değiştirilmesi gerektiğini üstü kapalı biçimde söylüyordu. Sultan hareminde cariyeler tutmaktan vazgeçmeye ve düzgün hükümdarlar verecek özgür kadınlarla evlenmeye çağrılıyordu. Özgür kadınlarla evlenmenin genel kural olduğu Medine ve Emevi halifeleri dönemlerini örnek alma çağrısı ile birlikte, Ömerzade'nin özgür kadınlarla evlenmenin önemini vurgulayan nasihati, uzaktan da olsa değişik bir siyasi otorite arayışını akla getiriyor. Ömerzadeye göre, çok sayıda bilge ve bilginin öğütlerinden de anlaşılacağı gi-

bi, erken modern dönemde hem sultanın siyasi çevresi hem de yerel seçkinlerin siyasi çevresi birer "kötülük yuvası"na dönmüştü. Peygamber ve ilk halifeler durmadan iyi, özgür kadınların erkekler için öneminden söz etmişken, daha sonra gelen bilginler yalnızca erkekleri kadınların eksik akılları ve heves düşkünlüğüne karşı uyarmakla yetinmişlerdi. Artık, ahlaki ve siyasi düzeni sağlamada kadınların önemli olduğu ilk dönem uygulamalarına dönme zamanı geldiğine göre, sultanın da bir özgür kadın seçmesi ve kötülük kaynağı odalıklardan uzak durması zorunluydu. Ömerzade Ali üstü kapalı olarak şunu öğütlüyordu: Merkezdeki siyasi otorite, ilk dönem halifelerinin uygulamalarına daha çok benzemeyi sağlayacak biçimde yeniden yapılanmalıdır. Ömerzade açısından, açıkça erken modern dönemden kalma biçimiyle, siyasi haneye (kapı halkı bulundurmaya) dayalı siyasi otorite artık kesinlikle kabul edilemezdi. Ömerzade Ali'nin siyasi kapıların dağıtılması çağrısı daha sonra 20. yüzyılın başlarında Iraklı modernist seçkinlerce savunulacaktır.[44]

Her ne kadar Ömerzade Ali'nin siyasi değişme için önerdiği çözüm, III. Selim yönetiminde yapılan seküler reformlara her bakımdan taban tabana karşıt gibi görünse bile, bunları yakından incelemek önem taşımaktadır. Ömerzade Ali yolsuzluklara karşı söylediği sert sözleri ahlaki ve dinsel gerekçelerle haklı gösteriyordu. İşte bundan dolayıdır ki sözleri, iktidar konusunu inceleyen eski bir dinsel yazın geleneğine sırtını dayamış görünüyor. Her şeye karşın, akıl ışığında verimli kılınmış bir bürokrasinin ve yetkin bir ordunun önemini bir entelektüel uyanıklığıyla kavramış görünmekte ve *selef*ilerin ve İslamcı modernistlerin görüşlerinin öncülüğünü yapmış olmaktadır: Bu akımlar İslam ahlakına dayalı bir siyasal düzen içinde yer almanın önemini vurgulamışlardı. Böyle bir düzen, erken modern dönemin siyasal düzenine özgü ayrıcalıklar sisteminden arındırılmış ve verimli kılınmış bir bürokrasiye sahip olmalıydı. Kendisini izleyecek İslami modernistlerin bir kesimi gibi Ömerzade Ali, değişik bir tür siyasi düzen çağrısı yapabilmek için "gelenek"e göndermeler yapan ve ahlaki iletilerle dolu bir dil kullanmıştı.

Devletin Vergilendirme Gücünün Sınırları ve Mülk Sahiplerinin Hakları Üstüne

Şöyle bir önermeyi hemen herkesin kabul edeceğini söyleyebiliriz: Osmanlı devletinin ataerkil niteliği, toprağın devletin koruması altında olduğu ideolojisine dayandırılmaktaydı. Barber Johansen'in inandırıcı bir biçimde ortaya koyduğu gibi, İslami devletin Müslüman topraklarının koruyucusu olduğu anlayışı, Hanefi İslam hukukunda oldukça geç ele alınmış bir konudur. Ona göre, geç ortaçağ ile erken modern dönem hukukçuları, ortaçağ sonlarında köylünün toprak üzerinde mülkiyet hakkını vurgularken sonraları, Tanrı'ya ait topraklarda devletin koruyuculuğunu vurgulamışlardır.[45] Böylesi bir koruyuculuk konusu üzerinde, hukukçular arasında genel oydaşma olmasına karşın, devlet mülkiyetinin kapsamı ve anlamı yine de 19. yüzyıl ortalarına değin tartışıldı. Tartışmaların konusu, toprağın kimin malı olduğu değil, toprağın getirisinin kimin malı olduğu sorusuyla sınırlıydı. Aşağıda ele alacağımız Musullu hukukçular şu görüşteydiler: Devletin topraktan vergi alma hakkı, bir yandan devletle köylü arasında bir kira sözleşmesini gerektirir; diğer yandan da devletle mültezim arasında bir sözleşme gerektirir. Devletle kullar arasındaki ilişkinin sözleşmeye yansıyan yanında, devletin toprak vergisi salma ve toplama hakkı açıkça tanımlanmaktadır. Eğer Osmanlı devletinin ataerkil bir devlet (sultanın mülkü) olduğu anlayışını kabul edeceksek, şunu da belirtmemiz gerek: Devletin kırsal gelir kaynaklarına erişebilmesi her zaman kulların bu kaynaklar üzerindeki haklarıyla sınırlıydı. Bunun da ötesinde, Johansen'in belirttiği gibi, İslam hukuk mantığının çekirdeğini mülk sahibi birey oluşturur. Bu bireyin diğer mülk sahibi bireylerle ve hükümetle ilişkileri, hukukçuların deyişiyle "inananların hakları" (*hukukü'l-'ibad*) adlı kurallarla yönetiliyordu. Taraflar arasında bir dizi alışveriş ilişkisi gözüyle görüldüğü için, bu kurallara bir sözleşme dili havası sinmişti. Johansen'e göre, sözleşmeyi andıran niteliklerinden ötürü inananların sahip olduğu hakların her seferinde durumun özgül koşullarına bakarak tanımlanması adaletin anlamına esneklik veriyordu;

mutlakçı bir nitelik değil.[46] İşte tam da adalet kavramının bu pazarlığa açık niteliğidir ki, Musullu hukukçuların devletin toprağa dayalı gelir kaynakları üzerindeki emanetçiliğini sorgulamalarına olanak verdi. Osmanlı devleti belki de ataerkildi; ama, sultancı değildi. Demek istediğim o ki, sultanın devinim alanı her zaman, adalet kavramının parametreleriyle belirleniyordu. Bu parametreler, sultanın İslam topraklarından sağlanan gelir kaynakları üzerinde nihai ve mutlak denetimine karşı mülk sahibinin haklarını güvence altına alıyordu.

Adalet ve devlet erkine ilişkin bu görüşten dolayıdır ki, Musullu entelektüeller, devletin tarım topraklarını vergilendirme yeteneğinin sınırlarını tanımlayan hukuk açımlamalarında devletin mali siyasetinin bazı yanlarına ve uygulanışına karşı çıkabiliyorlardı. Toprak hukukunun belirli yönlerini ele alan kimi risaleler ve görüşlerin siyasi yorumu, bu tartışmaları devletin mali ayrıcalıklarını sınırlamaya dönük, genelde karşı çıkmaya varan bir anlatımın sınırları içine yerleştirmemize olanak veriyor. Bu risaleleri ve açımlamaları yazan hukuk bilginleri, görüşlerini tarım topraklarının vergilendirilmesi sorunlarını tartışagelmiş hukukçuların temelini attığı bir geleneğe dayandırıyorlardı. Oysa Musulluların görüşleri, toprağın kentli seçkinler ve küçük mukataa sahibi eşraf eliyle kullanımına özgü siyasetin inceliklerinden besleniyordu. Aşağıda çözümlediğimiz metinler, tarımsal getirilerin paylaşımını dönüşüme uğratan mali politikaların damgasını vurduğu iki değişik dönemden seçilmiştir: Birincisi, Musul'da malikânelerin alım satımının çok yaygın olduğu 1745 yılı dolayından bir elyazması; ikincisi, hükümetin, kırsal getirilerin yeniden paylaşımını sağlamak amacıyla malikâneleri kaldırdığı 1840'larda yazılmış bir dizi belgedir. Bu belgeler karşılaştırıldığında, toprak mülkiyeti kavramının, yörenin küçük mukataa sahibi eşrafına (hem devlet hem de köylü karşısında) kaynaklar üzerinde daha çok hak sağlayacak biçimde 18. yüzyıl boyunca evrim geçirdiği açıkça görülür. Birinci kitapçık, kırsal getiriler üzerinde devletin bir ölçüde denetimine izin veriyor; fakat, getiri üzerinde hak sahipliğini devletin kişiden kişiye aktarma yeteneğini kısıtlıyor. Toprak hukukuna ilişkin ikinci görüşler dizisi

19. yüzyılda kaleme alınıncaya değin geçen zamanda, devletin getiriler üzerinde hak iddia etme yeteneğinin daha da kısıtlandığı, yazarın bu tür getirilerin sahibi bireylere daha çok yararlanma özgürlüğü ve denetim hakkı tanımasından belli oluyor.

Birinci metnin yazarı Abdullah ibn Ahmed el-Musuli'dir. 1745 yılında yazılan kitapçığın adı: "Beyanü'l-'ahkâm fi'l-'öşr ve'l harac" (Öşür Vergisine İlişkin Yasaların Açımlaması); topraktan yararlanma sistemine ilişkin konularda kadı vekillerine yol gösterici niteliktedir. İkinci dizi elyazması iki açımlamadan (*şerh*) ve dört hukuki görüşten (*fetva*) oluşuyor. 1844-45'de yazılmış olmakla birlikte, tek bir hukuk bilginine mal edilemiyor. Muhammed ibn Molla Yunus ibn Molla Hüseyin adında bir kâtip eliyle çoğaltılmış.

Ahmed el-Musuli, öğrencilerine kendi okulunda ders veren tanınmış bir Şafii bilgindi. Musul yakınındaki bir Kürt köyünde doğmuştu. İstanbul'a gitmeden önce birtakım Kürt öğretmenlerden ders aldı. İstanbul'da gördüğü eğitim üstüne bilgimiz çok az. 18. yüzyılda hadis ve tefsir ilmini canlandırmak üzere çalışan bir grup bilgine yakınlık duyduğu anlaşılıyor.[47] Bağımsızlığa düşkün kafa yapısından dolayı el-Musuli, Celili hanesine karşı hem direnebildi hem de kafa tutabildi. Ömerzade Yasin'in anlattığı bir öyküde, kırsal art bölgeyi alabildiğine ele geçirmeye çalışan Celilzadelerin el-Musuli'ye ettikleri kötülükten söz edilir. Celilzade Murad Paşa, Dicle'nin doğu yakasında el-Musuli'ye ait toprağa yasadışı yoldan el koyar. Molla konuyu paşanın dikkatine getirdiğinde hak etmediği bir davranışla karşılaşır. Murad Paşa'ya kargış yağdırdığı söylenir; çünkü, paşa bu karşılaşmadan yalnızca birkaç gün sonra ölür.[48] El-Musuli, incelemesini kendi ölümünden bir yıl önce yazdı; nedeni, bize anlattığına göre, kadı vekilinin ve başka kişilerin toprak sisteminin sorunları konusunda sergilediği karmaşadan rahatsız olmasıydı.

El-Musuli, Musul'da küçük mukataa sahibi eşrafın güçlenmesine yol açan bir toprak düzeninin oluştuğunun iyice farkındaydı. Kitapçığında İslam hukuku ve devlet yasalarının çeşitli yanlarını sistemli biçimde ele alır. Yazar önce toprakta devlet mülkiyetine değinir; ardından vergi gelirini toplayanların devlet karşısında haklarını ele alan aydınlatıcı bir incelemeye girişir. Son olarak köy-

lünün hak ve yükümlülüklerinin neler olduğunu inceler. Bu incelemelerde, açıkça vergi toplayanların yanında yer almış ve onların vergi geliri üzerindeki taleplerini haklı göstermeye çalışmıştır. Öte yandan, köylünün, herhangi bir hukuki yoldan başkasına devredemediği bir hak olan topraktan yararlanma (kullanım) hakkını da korumaya dikkat etmiştir.

El-Musuli işe önce, tarım toprakları üzerine devletin koruyucu şemsiyesini yerleştirmekle başlar. Görüşlerine başvurduğu otoriteler İbn Nuceym ve Ebussuud gibi, 15. ve 16. yüzyıl hukukçularıdır. Ardından en çok ilgi duyduğu konuya döner: Vergi geliri üzerinde hak sahibi olanların devlet karşısında durumu. Kitapçığın "Hazine Toprakları Üzerinde Kurulmuş Mukataalarda Geçerli Kurallar" (*hükmü'l-'ikta'at min 'arazi beytü'l-mal*) adlı bölümünde, şöyle başlar: Her ne kadar koruyuculuk görevi (*rakabe*) hazineye aitse de, vergiler (*harac*) mukataa (*ikta*) kime bağışlanmışsa onundur. Her ne kadar *ikta* sahibi mukataayı vakfa dönüştüremez ve satamazsa da, imamın kendisine iltizama verdiğini başkasına kiralayabilir. Bunun için koşul, vergi gelirini daha önce imamdan kiralamış olmasıdır (*icaretü'l-müste'icir cayize*).

Mülkün kiralanması kavramı toprakla ilgili hemen her işlem için geçerlidir. Devlet toprakları birkaç tür düzenleme aracılığıyla kiraya verilebiliyordu. Doğrudan ekip biçen kişiye ortakçılık düzenlemesi altında kiralanabilirdi (*harac mukaseme*) ya da köylüden getiri sağan bir vergi toplayıcıya kiralanabilirdi. Hanefi hukukuna göre, devletin sahibi olduğu kaynaklar üzerinde denetiminin en önemli yanının kira anlaşmasının süresi olduğunu Rafeq belirledi.[49] Böylece, devletin toprakları ile vakıf toprakları kiraya verilebilse bile, Hanefi hukukuna göre kira süresi üç yılı aşamazdı. Bu durum asıl mülk sahiplerinin, isterlerse, bir dahaki sefere mülkü daha yüksek bir bedelle yeniden kiraya vermelerine olanak sağlıyordu. Bu, sürekli ekilip biçilen ve kâr getiren bölgeler bakımından iktisadi anlamda tutarlı bir sözleşmeydi. Çok miktarda toprağın boş kaldığı 17. yüzyıl Musul art bölgesinde, insanları toprağa ilk yatırıma teşvik için kira sözleşmelerinde sürenin uzun olması gerekliydi. Diğer fıkıh okulları uzun süreli sözleşmelere daha yatkındı; hatta devlet

bile uzun süreli kiralamaya izin veriyordu. Bu durum yalnızca yerel düzeyde gerçekleşmedi; uzun süreli kiralama düşüncesinden esinlenen malikânelerin uygulamaya konmasıyla, devletin en yüksek düzeydeki mali politikaları arasına girdi. Musuli'nin de olanları aynı biçimde algıladığı anlaşılıyor. Şöyle yazıyor:

> İster toprak, ister vergi geliri olsun (*icare*) kiralama koşullarında süre sınırı belirtilmemişse, ki kiralama koşullarından biri sürenin belirtilmesidir, o zaman biz şunu deriz: Hukukçulara göre, eğer kira sözleşmesi belli bir bedel üzerinden yıllık olarak yapılmış ve süre belirtilmemişse, o zaman kiralayan açısından birinci yıl için geçerlidir. Eğer sözleşme sona erdirilmezse (*lam yufsehü'l-'akd*) ve ikinci yıla geçilmiş olursa, sözleşme o yıl için de geçerli sayılır, vb.

El-Musuli'nin devletin mutlak sahipliğine ilişkin görüşleri, merkezi hazineye ait toprağın, vergi geliri sahibine ya da ekip biçene aktarılması bağlamında gelişiyor. Konuya, Şafii görüşünü alıntılayarak giriyor. Terk edilmiş toprak ya da sahibinin vergisini ödeyemediği toprak merkezi hazineye geçer. Sonra toprak yeniden bir ekip biçene ya da vergi geliri toplama hakkı sahibine satılır. Hanefi hukukuna göre, el değiştirme bir satış olayı değildir; çünkü, satış olsaydı devletin mülkiyet hakkı kısıtlanmış (*hacr*) olurdu. El-Musuli bu konuda Şafii görüşünü benimseyerek, devletin mülkiyet hakkına sınır koymanın halkın iyiliğine olduğunu bildirdi. Aşağıda sunulan bölüm, toprak sahiplerinin yasal talepleri konusunda bir incelemedir.

> Eğer imam ekip biçen kişiye (burada *sahibü'l-arz* kastediliyor), öküz ve araç-gereç almasına olanak verecek parayı merkezi hazineden borç verirse, o zaman vergiler (*harac*) ekip biçenden alınacak ve araç-gerecin bedeli kadar borçlandırılacaktır. Öte yandan, eğer hazinede para kalmamış ise, imam toprağı ekip biçme hakkını vergileri ödeyebilecek birine bağışlayabilir. Ekip biçen kişi araç-gerecini alabilecek ve vergi ödeyebilecek duruma gelince, o zaman imam toprağı mültezimden geri alıp asıl ekip biçen, toprağın sahibi olmayı sürdüren kişiye geri verecektir. Eğer imam bu toprağı satacak olursa, satış toprağı mültezimden alıp ekip biçene geri verebilme yeteneğini kısıtlar.

El-Musuli kısa süreli iltizam ile malikâne arasındaki ayrımı, denklemde yer alan üç taraf açısından inceliyor: İmam, mültezim ve köylü. Hazinenin köylüye avans veremediği durumlarda bağışlanan kısa süreli iltizamlarda, devlet köylüyle doğrudan iş görme hakkını kısa süreyle mültezime devrediyordu. Mültezim vergiyi doğrudan devlete ödüyor ve köylüden getirisini (kirayı) topluyordu. Köylü toprağın sahibi olmayı sürdürüyor; sultan da (köylü vergilerini kendisi ödeyebilecek duruma gelince adamları eliyle toplamak üzere) köylüden vergi toplama hakkını saklı tutuyordu. İmamla mültezim arasındaki ilişki, mültezimin verdiği nakit avansa karşılık imamın kısa süreli kiralama hakkı bağışlamasından başka bir şey değildi.

Vergi geliri üzerinde imamın denetiminin sınırları nereye dek uzanıyordu? El-Musuli, Memluk yönetiminden Osmanlı yönetimine geçiş döneminde yaşayıp yazmış Mısırlı bir hukukçuya, İbn Nuceym'e başvuruyor. El-Musuli'ye göre, bir seferinde İbn Nuceym'e sormuşlar: İmamın, kiraya verdiği şeyi istediği zaman çekip alarak sözleşmeyi bozma hakkı var mıdır? Şu görüşü ortaya koymuş: İmamın bunu yapmaya hakkı vardır; yalnız, ekilip biçilmeyen ya da terk edilmiş toprak (*mevat*) bu kapsama girmez. Ekilip biçilmeyen ya da terk edilmiş toprakta imamın sözleşmeyi bozma hakkı yoktur; çünkü, ekip biçen kişi toprağı tarıma hazırlamak amacıyla yatırım yaptığından artık toprağın sahibi olmuştur (*'amma el-mevat fa laysa lil imam en yuhricuha li 'annahu temellekuha bil 'ihya'*).

Elyazmasının bu bölümünde, toprağa ilişkin kira düzenlemelerinde tarafların hak ve yükümlülüklerinin çok açık tanımları var. Bu kısıtlamalar yalnızca kullara değil, iktidar sahibine de uygulanmaktadır. İktidar sahibine, hakları Tanrı tarafından verilmiştir; ama yardımsever bir hayır sahibi olduğu için değil, iktidar sahibi de olsa bir sözleşmeye taraf olduğu için. Sözleşme ona, toprağı ekip biçme etkinliğinin belirli kurallara bağlı olarak yaptırılması sorumluluğunu yüklemektedir. Köylü ile iktidar sahibi arasında ortaya çıkan ara katmanlara da kiracı olma güvencesi ve iktidar sahibi ile hakça bir sözleşme güvencesi sağlanmaktadır. Köylülere

gelince, kırsal alanda üretimin temel birimini onlar oluşturur. Bununla birlikte, köylülerin kiracılık güvencesi, vergilerini ödeyebilme ve toprağı ekip biçme koşuluna bağlanmıştır. Devlet mali sorunları ile başa çıkabilmek amacıyla kısa süreli iltizam yolunu seçtiğinde, köylünün toprak üzerindeki kullanım (yararlanma) hakkını güvence altına aldı. Mültezim devletten kısa süreyle kiralama yapan kişiydi. Malikâne sisteminde devlet vergiler üzerindeki haklarını malikânenin sahibine ömür boyu koşuluyla satıyordu. Artık vergilerini devlete doğrudan ödeyebilecek duruma gelmiş köylüye, toprağını istediği zaman geri alabileceğini söyleme hakkını yitirmiş oluyordu. Bu denklemde önemli olan ekip biçen kişi değil, vergi ödeyebilecek durumda olan kişiydi. Ancak vergiyi devlete önceden avans biçiminde ödeyecek birinin bulunmadığı durumda, devlet ekip biçen kişinin karşısına kiraya veren olarak çıkabilirdi.

Devletin hakları ve kısıtları konusu, terk edilmiş ya da sahibinin vergilerini ödeyemediği topraklar tartışması bağlamında ele alındı. 17. ve 18. yüzyıllarda sorunların eksenini bu konu oluşturuyordu; çünkü yoksul köylüler devletin bindirdiği vergi ve resimleri ödemekte güçlük çekedursun, vergi geliri toplayıcıları da boş buldukları topraklara yatırım yapmaktaydı. Toprağın el değiştirmesi olayı, zaten karışık olan mülkiyet hakları sorununu alevlendirdi. El-Musuli köylünün mülkiyet haklarını kitapçığının en son bölümünde ele alıyor. Devlet hukukuna (*ahkâmü'l-memleket*) göre, ekip biçen kişilerin topraktan yararlanma hakkı, toprağı ekip biçme yeteneğine ve salınan vergileri ödeyebilme yeteneğine bağlıydı. Devlet hukukunda bunun adına tapu denir. Köylüler o iki yükümlülükten birini yerine getiremedikleri zaman sultan onları tapu hakkından mahrum edebiliyordu. Ekip biçenler toprağı kullanma hakkını (tasarruf) başkasına veremez, satamaz, devredemez; ancak ekip biçebilecek ve vergisini verebilecek birine kiralayabilir, ödünç verebilir. Toprak, miras hukuku uyarınca vârisler arasında paylaştırılamaz, fakat oğula geçer. Bu yine de, oğlun topraktan yararlanma hakkını vâris olarak ele geçirdiği anlamına gelmez. Verilmesindeki tek neden, oğulun da toprağı babası denli iyi ekip biçeceğine sultanın inancıdır. Tımarlıların denetimindeki topraklarda

–köylünün toprağını ikinci bir kişiye kiraladığı, o da bir üçüncüye kiraladığı durumlarda bile– tasarruf hakkı ilk köylünündür.

Her türden toprağın kullanım hakkının kiraya verilebilmesi, iç içe geçmiş bir hak iddiaları ve karşı hak iddiaları ağının doğmasına yol açtı. Bu yoldan köylünün haklarının ilke olarak korunması beklenirdi; fakat bu haklar gerçekte o sırada Musul'da geçerli güç ilişkilerinden etkilenmekte idi. El-Musuli vergi sorunlarına ayırdığı son bölümde Musul mahkemesinde görülen bir özgül olay konusunda görüşünü bildiriyor. Musul'un en zengin malikâne sahibi ve Musul Valisi Celilzade Hüseyin Paşa tarafından atanan kadı vekili, mülkiyet hakları konusunda yasalara uymayan kararlar vermekteydi. Köylünün topraktan yararlanma hakkını başkalarına satmasına izin veriyordu. Köylünün satma hakkı yoktu; çünkü ancak toprağı ekip biçmek, kiralamak ya da ödünç vermek üzere padişahtan yetki almıştı (*na'ibü's-sultan*). Zaten köylünün kendisi de kiracıydı ve çok iyi bilinmekteydi ki, sultan kira süresi dolunca toprağı geri alabilirdi. Topraktan yararlanma hakkını satmaya –toprağın terk edilmesi ya da vergisinin ödenmemesi durumunda– yalnız padişahın hakkı vardı. Sonra, ister kendileri ekip biçsin, ister o işi başkasına yaptırsın, vergilerini ödemeye gücü yetenlere toprak dağıtma hakkı yalnız sultanındı.

El-Musuli'nin incelemesi iki değişik gözle okunabilir: Bir sosyopolitik düzenin geçirdiği dönüşüm üstüne görüşleri olarak; bir de hukuk incelemesi olarak. El-Musuli, Musul art bölgesinde tarımsal üretimin artmasına öncülük etmiş kırsal küçük-orta ölçekli mukataa sahibi eşrafa bağlılık duyuyordu. Bu küçük-orta ölçekli mukataa sahipleri 18. yüzyılda Osmanlı devletinin omurgasını oluşturmuştu. Bu nedenle, ekilir duruma getirmek için uğraştıkları topraklar üzerindeki haklarına saygı göstermek ve bu hakları tanımak devlete düşerdi. Bu sınıfın birikimi, varsıllığı, toplumun toprak mülkiyet yapısına dokunmadan korunmalıydı. Köylünün toprağı ekip biçme hakkını savunmuş olmasının nedeni böyle açıklanabilir. Oysa daha yakından incelendiğinde, savunduğu mülkiyet hakları hiyerarşisinin açıkça devletin çıkarlarından ve devlete vergi ödeme gücü olanlardan yana olduğu görülür. El-Musuli,

yine de devletin mali alandaki ayrıcalıklarını devretmesinden kaygı duyuyordu. Güçlü malikâne sahiplerinin merkezi hükümeti atlayarak köylülere ve mahkemelerdeki memurlara baskı uygulayabileceklerinin, toprak üzerindeki haklarını kendilerine aktarmaya zorlayabileceklerinin iyice ayırdındaydı. Bu durum, daha küçük ve zayıf durumdaki kırsal küçük-orta mukataa sahiplerinin çıkarlarına ters düşebilirdi; çünkü kırsal artık-ürünün paylaşımında görünüşte de olsa bir parça devlet denetimi, onların çıkarınaydı.

19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde devletin yönetimde reform yapma çabaları sonucu Musullu küçük-orta mukataa sahibi eşrafın hakları masaya yatırılmıştı. Şimdi sunacağımız, toprakla ilgili hukuk belgelerinden birincisi, 15. yüzyıl sonları, 16. yüzyıl başlarında yaşamış Mısırlı bir hukukçu olan İbn Nuceym'in incelemesi üstüne bir açımlama (*şerh*); ikincisi, 17. yüzyıl sonları, 18. yüzyıl başlarında yaşamış, etkili olmuş Suriyeli bilgin Abdül el-Gani en-Nablusi'nin bir incelemesinin açımlamasıdır. Bu incelemelerin sonuna, toprak kiracılığı konusunda birkaç hukuk görüşü (*fetva*) eklenmiş. Hukuk incelemelerinin amacı, reformcu devlete karşı malikâne sahibi bireylerin haklarını savunmak. 18. yüzyıldan kalma incelemede olduğu gibi, yazar önce toprak üzerinde devletin mülkiyet haklarını ve bu hakların sınırlarını saptamaya çalışarak işe başlıyor. El-Musuli, İbn Nuceym'in toprakta devlet mülkiyetinin kökeni üstüne savını benimseyerek oradan yola çıkmıştı ve bu gerçekliğin parametrelerine bağlı kalarak geliştirilebilecek çeşitli mülkiyet biçimlerini incelemeye girişmişti. 19. yüzyılda yaşamış bilgin, İbn Nuceym'in incelemesi üstüne açımlamasıyla, savın bütününün meşruluğuna (yasallığına) kuşku düşürüyor; bununla birlikte, biraz gönülsüzce vardığı sonuçta diyor ki, her ne kadar klasik Hanefi kuramı (*mütekaddimun*) toprak üzerinde sultan mülkiyeti kavramını kabullenmediyse de, daha yakın zamana ait Hanefi kuramı (*müte'ahhirun*) bu ilkeyi itiraf etti.

Toprak üzerinde padişahın mülkiyetinin yasal olup olmadığı üzerinde durulması, iktidarının meşruluğunu tartışmak amacıyla yapılmıyor. Yazarın 16. yüzyıldaki tartışma konularını ısıtıp sof-

raya sürmesinin nedeni, sultanın Musullu eşrafa malikâne satışının yasallığını kanıtlamak. Her ikisi de Hanefi mezhebinden olan İbn Nuceym ile İbn Humam adlı bilginlerin görüşlerini hangi koşullarda yazdıklarını açıklıyor. Memluk Sultanı Barsbay bazı terk edilmiş toprakları kendi üzerine geçirip sonra da hazineye (*beytü'l-mal*) devretmişti; kişilere verdiği gibi vakfettiği de olmuştu. Osmanlılar Barsbay'ın yaptıklarının yasallığını sorgulamış; satış ve vakfa bırakma işlemlerinin yasal olmadığını açıklamışlardı. Hazineye ait oldukları için bu mülklere Osmanlı vergileri uygulanması gerekiyordu. Musullu bilginimize göre, buna benzer bir durumla 19. yüzyılda, devlet malikâne sahiplerine bağışladığı bazı ayrıcalıkları geri almaya kalkıştığında da karşılaşıyorduk. Sakınca belirtmesine karşın şunu savlıyor: Toprak sultanın malıdır; mal sahibi olarak ister satar, ister kiraya verir. Bunu saptadıktan sonra İbn Nuceym ile ilgili görüşlerini şu önermeyle sonuçlandırıyor: Sultanın bu toprakları satması yasal ve sona erdirici bir durumdur; artık toprağı geri isteyemez. 17. yüzyıldan Filistinli bilgin Hayreddin er-Ramli'nin fetvası üzerine ileri sürdüğü hukuki görüşünde, o günkü mal sahiplerinin haklarını şöyle savunuyor:

> Mal sahipliğine ilişkin sorunlarda, her kim apaçık ortada bir durumu sorguluyorsa, kanıtlamak ona düşer. Buna göre, mülkü edimli olarak elinde tutanın (*vad' ü'l-yadd*) mal sahibi olduğunu yeminle bildirmesi yeterlidir. Tasarruf hakkını kim elinde bulunduruyorsa, o günkü sahibi odur ve başka hiç kimse bu hakkı talep edemez.

Abdül el-Gani en-Nablusi üstüne açımlamasında yazar, daha önceki savını yineliyor; fakat mültezimlerin hakları konusunda en-Nablusi ile anlaşmazlığa düşüyor. En-Nablusi demiş ki, iltizama verilen mukataalarda mültezim, o topraktan çıkar sağlama hakkına (*mülk-i menfa'at*) sahiptir. En-Nablusi sahip olmayı, mal sahibinin erişiminde olup başkalarına kiraya verebileceği, ama oğullarına miras bırakamayacağı haklar diye tanımlıyor. Aslında sultana vekalet eden mültezimlerin toprağa mülk sahibiymiş gibi

davrandıklarından yakınıyor. Yazar en-Nablusi'nin bu görüşlerine katılmıyor. Diyor ki,

> Sultanı temsile yetkisi olan kişi (*vekil* ya da *na'ib*), tek bir parça toprağı denetiminde bulundursa bile, o toprağı (kiraya verme, ortakçıya verme ya da satış yoluyla) mal sahibi gibi kullanmasına izin vardır. Hazineye ait toprakları sultanın nasıl satmaya hakkı varsa, eğer sultandan izin almışsa, temsilcisinin de vardır. Bu hakkını satacak olursa, sultana harac olarak ödenecek bedelin birazını kendine ayırır; çünkü satan kişi, hazineye ait toprağın satışında sultana vekillik etmektedir; toprağı eken ve haracını ödeyen olarak da hazinenin bir çalışanı, hizmetkârıdır. Toprağı satarsa, alacağı bedel çalışmasının karşılığıdır. Bu nedenle, sultandan haracın bir bölümünü alsa bile, sorun yoktur (*la 'işkal fi zalik*).

Yazar, piyasada parayla iş gören girişimciler olarak malikâne sahiplerinin haklarını yerinde buluyor. Malikâne sahiplerinin kırsal artık-ürün üzerindeki hakları, sultanın temsilcisi olma rollerinden ileri gelmektedir. El-Musuli, mali gelir kaynaklarının özelleştirilmesinin yasallığını ve sultanın vergi salma gücünün sınırlarını tanımlamaya daha çok önem veriyordu. Bizim 19. yüzyıl bilgini, özelleştirme sürecinin noktayı koyan, sonlandırıcı niteliğini; başka bir deyişle, bedel ödenerek satın alınmış vergi gelirlerini sultanın geri alamayacağını kanıtlama merakına düşmüştü... Bu mukataa sahibi eşrafı yeni yönetim yapısı içinde bir yere yerleştirmeye çalışıyordu. Vergi gelirinin sahibiydiler; fakat, yalnızca devletin temsilcileri ya da çalışanları olarak iş görüyorlardı; özel girişimciler olarak değil. Daha erken dönemden bilginler köylüyü sultanın vekili (*na'ib*), kullanım hakkına sahip, ama toprağı satış hakkı olmayan olarak ele alırken, 19. yüzyıldaki açımlamalar, vergi toplayanları sultanın vekili saymakta ve yaptıkları hizmete karşılık olmak üzere vergiler üzerinde daha büyük ölçüde denetim hakkı tanımaktadır. Bu son açımlama Musullu küçük-orta mukataa sahibi eşrafın ayrıcalıklarına sahip çıkma ve yeni yönetim yapısına uyum sağlama çabasından başka bir şey değildir.

Verimli toprakların mülkiyeti ve vergilendirilmesi konusundaki hukuki söylemin geçirdiği gelişmeden bir dizi sonuç çıkarabiliyo-

ruz. Bu sonuçların en göze batanı, söylemin her zaman gerilim yüklü ve oldukça siyasi olduğudur. Musul'a gelirsek, topraktan alınan vergi ve topraktan yararlanma konularına ilişkin tartışmalar, güçlenmekte olan küçük-orta mukataa sahibi eşrafın ve tarım ürünleri ticaretiyle uğraşan kentli bağlaşıklarının siyasalarıyla iç içe geçmişti. Musullu küçük-orta mukataa sahibi eşraf, devletle yapılan kiralama sözleşmesinde kendilerini taraf olarak görüyordu. Yatırımlarını yöneltebilecekleri güvenli ve kârlı bir alan olarak gördükleri bu sözleşmenin kurallarını açıkça ortaya koyuyor ve anlıyorlardı. Altına girdikleri yükümlülük, yıllık belirli bir miktar vergi geliri sunmak ve toprağın kârlı biçimde ekilip biçilmesini sağlamaktı. Sözleşme, devletin iznine bağlı olarak, başkasına aktarabilir, miras bırakılabilirdi. Ömür boyu iltizam konusuna gelince, tarımsal artık-ürüne el koymanın ticari ve sözleşmeye ilişkin yanları şeriat uyarınca kurumlaştı ve yasallaştı. Musullu küçük-orta mukataa sahibi eşraf bu gelişmeleri çözümlemede eli çabuk davrandı: Hemen vergiler ile kira gelirleri arasında koşutluklar kurdu; devletin vergi salma gücünün sınırlarını, kiracı birey ile kiraya veren bireyin hakları bakımından tanımlayıverdiler. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, vergi geliri üzerindeki haklarını sağlama almışlardı ve devletin çıkarlarının temsilcileri olarak öne çıkma çabasına düştüler. 1850'lerde Tanzimat reformları Musul'da uygulandığı sırada, bu küçük-orta mukataa sahibi eşraf reformlara sağlanan desteğin omurgasını oluşturdu.

Sonuç

Musullu entelektüeller başat kültür dilini ve simgelerini kullanmayı sürdürdü. Bununla birlikte, kullandıkları dilin taşıdığı anlamlar ve de İslam geleneğinden kimi kerteriz noktalarını seçmelerindeki simgesel anlamlar, 18. yüzyıl sonlarına gelene dek yaşanan gelişmeleri sergiliyordu: Osmanlı devletinin o günkü siyasi söylem paradigmasına alternatif oluşturacak bir siyasi söylem aranmaktaydı. Daha 18. yüzyıldan başlayarak taşra toplumunun okumuş kesimleri çağdaş sorunları ele alırken, *selef*in ve İslam tarihinden

belirli kişilerin görüşlerinden yararlandılar. Görünüşe bakılırsa, toprak hukuku üstüne incelemeler daha çok mülkü tanımlama ve kira sözleşmelerini açıklama çabası içindeydi; fakat, bu çabaların kökünde daha temel bir sorun olan devletin halkı vergilendirme ayrıcalığının sınırlarını ve mahiyetini anlama çabası vardı. Yerel entelektüellerin, daha çok mülkiyet hakları isteğiyle bir sav geliştirdiklerine gelince bu, devlete karşın küçük-orta mukataa sahibi eşrafın ayrıcalıklarını temellendirme bağlamında yapıldı. Mültezimlerin mülkiyet hakları yanında siyasi erkin niteliklerine ilişkin bu tartışmalar, Musul'da devlet erkinin sınırlarını belirlemede ve onu yasallaştırmada yararlı oldu. 19. yüzyıldaki reformcu önlemlerin, Musullu küçük-orta mukataa sahibi eşrafın çıkarlarına daha uygun biçimde uygulanması yönünde işledi. İktidar ve iktidarın nitelikleri, sınırları üstüne "geleneksel" söylem içinde kalarak Musullular, sultanın ayrıcalıklarına daha sıkı kısıtlamalar getiren ve hükümet sistemini daha akılcı bir tabana oturtan alternatif görüşler dile getiriyorlardı. Siyaset dilindeki anlamların geçirdiği bu dönüşüm, bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, Musul'un kırsal ve kentsel nüfusunun siyasal yaşamındaki değişikliklerle peş peşe gerçekleşti.

VII
Siyasetin Pratiği

Musul'da (*hadba'*) şeytanlar çoğalmışken; yoksul ve güçsüzleri sindirip ezmekteyken, bugün boyun eğmeye zorlanıp yerlerinden sürüldüler.

Yasin bin Hayrullah el-Ömeri

Erken modern dönem Osmanlı kentlerindeki kent ayaklanmaları üstüne incelemeler çoğu kez tümüyle yerel olana eğilir ve olayların Osmanlı devletinin politikalarıyla ilişkilerine ancak kıyısından değinir. Bunun sonucu, erken modern dönemde kent içi siyasal olayların çoğu yerel ailelerin gelir kaynaklarını ele geçirmek amacıyla yaptıkları hizip oyunları olarak görülür. Kentsel siyasi kültürün dinamiklerine bu yaklaşım, sanki kentin siyasal yaşamında zaman zaman kasıtlı çıkarılmış şiddet nöbetlerinden geçiliyormuş gibi bir yanılsama doğurur. Bu şiddet evrelerinde çeşitli kesimler, oynanan oyunda "ne ben kazanayım, ne de başkası" diyerek son toplamı sıfıra ulaşan bir strateji izler: Sonuç olarak Osmanlı hegemonyasının niteliğinde önemli bir değişiklik ortaya çıkmaz. Devlet ve toplumun ayrı siyasal dinamikleri vardır ve birinin diğerine eline uzatması için ya bir ayaklanma bastırılacak olmalı ya da

yeni askeri güçlerin gelmesiyle kent yaşamında toplumsal denge bozulmuş olmalıdır. Bunun da ötesinde, kentin siyasal yaşamındaki "gel-git"lerin anlamlı bir dönüşüm doğurması ancak modern dönemde görülen bir durumdur. Örneğin Abraham Marcus 18. yüzyılda Halep'i sarsan ayaklanmaların, siyasetin anlamı ya da uygulanışında hiçbir önemli değişime neden olmadığını ya da Osmanlı devletini tehdit eden hiçbir yeni ideoloji sunmadığını ve yeni bir düzen önermediğini savlıyor.[1] Onun tersine, Linda Schilcher 18. ve 19. yüzyıl Şam ayaklanmalarından bazılarına ilişkin ayrıntılı bir çözümleme öneriyor. 18. yüzyıldan 19. yüzyıla geçerken siyaset uygulamasında ve siyasal bağlaşmaların anlamında önemli değişmeler olduğu sonucuna varıyor. Bu değişmeler, kentin bir coğrafi kesimini diğerine düşman eden kesimler arası bağlaşmalarda ya da sınıf, hizip, kan bağı ve bölgecilik gibi öğelerin önemli rol oynadığı karmaşık bir ilişkiler ağının karman çorman ettiği dayanışma eylemlerinde su yüzüne çıkıyordu. Bundan dolayı, 1746 yılındaki Felekinsi ayaklanması seçkin Azım hanesinin başa geçişine açıkça bir başkaldırıyken, 1831 isyanı devletin yeni taleplerine karşı çıkan yerel nüfusun kesimlerini, yalnız devletin temsilcileriyle değil, yeniden denetimi ele alma tehdidi yüzünden Azım ailesiyle kapıştırdı. Tehdidin kaynağı Azım ailesiyle Suriye'deki Mehmed Ali'nin güçleri arasında kurulan bağlaşmaydı.[2] Çözümlemesinin karmaşıklığına karşın Schilcher Şam'ın siyasal kültürünün geçirdiği dönüşüm ile imparatorluğun merkezinde siyasetin geçirdiği dönüşüm arasında yalnızca zayıf, yüzeysel bağlantılar kuruyor. Daha yakınlarda, Beshara Doumani'nin inandırıcı biçimde ortaya koyduğu savları görüyoruz: Bir iç bölge kenti olan Nablus'ta, kırsal alandaki dayanışmaların geçirdiği dönüşümün iç ve dış etkenlerden kaynaklandığını ileri sürüyor. Böyle olmakla birlikte, kasabanın güç merkezinden uzakta oluşu nedeniyle devletin, Tanzimat reformlarına gelinceye dek yerel siyasete seyirci kaldığını saptıyor.[3]

18. yüzyıl ile 19. yüzyılın ilk yarısında Musul kentinde ve kırsal alanındaki siyasal olaylar ve ilişkileri incelemek, devletin anlattığı siyasal öyküyle yerel toplumunki arasındaki uçurumu kapatmamıza olanak sağlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırını

tutmada baş görevin Musul'a düşmesi, yerel siyasetin her zaman Osmanlı siyaseti ile sarmaş dolaş olduğu anlamına gelir. Musul kentinin siyaset sahnesi Şam kentininkiyle ortak özellikler taşıyordu. Seçkin hanelerinin artan gücü, bu grubun üstünlük sağlamasıyla, tehdit altına giren öğelerin direnişine ve isyanına yol açtı. Oysa 18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, kentteki siyasi bağlaşmalar, haneler arası hizipleşmelere göre belirlenir olmuştu. Bunun yanında haneler, köylü nüfusun bazı kesimlerini kıyasıya çatışmalarının içine çekerek siyasetlerine alet ettiler. Bu dönem boyunca sıradan yerel hizipleşmeler gibi görünen olaylar, bölge ve imparatorluk ölçeğinde gelişmelerle derinden derine ilişkiliydi. 19. yüzyılın onlu yıllarına gelindiğinde, haneler arası siyasetin kentte ve art bölgesinde iktisadi gönence verdiği zarar, yirmi sekiz haneden oluşan daha sonraki Celilzadelerin haraç uygulamalarıyla birleşince, Musul halkının bir kesitinin Celilzade Abdül'ün hanesinin kentteki egemenliğini devirmek üzere bağlaşmasına yol açtı.[4] Bu sonraki gelişmenin, merkezdeki ilk anlamlı reformların ardından gelmesi bir rastlantı değildi. Kimi Musullu entelektüeller artık merkezdeki ve dolayısıyla kentteki, siyasi otoritenin yerine koyacak açık seçik bir alternatif model oluşturmuşlardı; Musul eşrafı ve tüccarının geniş kesimleri de hanelerin egemenliğine dayalı eski düzenin kaldırılmasından aynı düzeyde mutluluk duyuyorlardı.

Kırsal Alandaki Siyaset Pratiği

18. yüzyıl, Musul'un kırsal alanında işleyen güç ilişkilerinde derin değişiklikleri de beraberinde getirdi. Siyasi hanelerin egemenlik kurmasından ve malikânelerin uygulamaya konmasından en gözle görülür biçimde etkilenenler, yerleşik tarım üretiminin gerçekleştiği büyük köylerdi. Bununla birlikte, Musul kırsalında yaşayan halkların toplumsal örgütlenmede birbirinden ayrılıkları, yeni hegemonyanın etkilerine ilişkin toptancı açıklamalar yapmayı zorlaştırıyor. Musul'un köylü halkı hem toplumsal örgütlenme hem de din bağı bakımından birbirinden ayrıydı. Musul'un en büyük köylerinde oturanlar Arami ile Arapçanın karışımı bir diyalekt ko-

nuşan Hıristiyanlardı. Konuştukları diyalekte 19. yüzyılda köylü *fellahi* diyalekti denirdi.[5] 18. yüzyıla gelindiğinde, Nasturi ve Yakubi mezhebine bağlı halkın Katolikliğe dönmesiyle bu köyler arasındaki bağlar ve anlaşmazlıklar belirginleşti.[6] Musul'un Hıristiyan köylüleri, art bölgedeki en büyük azınlığı oluşturuyordu ve kırsal alanda geçerli hiyerarşi içindeki konumları, oturdukları köylerin varsıllığından ileri geliyordu. Yezidi ve Müslüman komşularının tersine, kentle aralarındaki bağlantı güçlüydü: Köy kilisesi yalnız kentteki kiliseyle değil, Hıristiyan kilise hiyerarşisinin Mardin ve Halep gibi diğer merkezleriyle ilişkideydi.[7] Yezidi köylüler kentin kuzeydoğusundaki bölgede ve kentin batısındaki Cebel Sincar bölgesinde yoğunlaşmışlardı. Bunlar da kendi aralarında yarı-yerleşik aşiretlere bölünmüşlerdi: Hem toprağı ekip biçmekle uğraşır, hem de yerleşmiş toplulukları ve Deyr Maklub dağlarındaki köyleri yağmalarlardı. Bu topluluklar hiçbir anlamda birbirinden kopuk değildi. Ulu peygamberleri Şeyh Adi'nin mekânına hac ziyaretinin gerektirdiği törensel uygulamalarda bir araya geliyorlardı. Bunun dışında, Yezidi din adamları ve vaizleri köyleri dolaşmakta ve bir sadaka dağıtım ağı oluşturmaktaydı; bu ağ sayesinde büyük topluluk içinde servetin yeniden paylaşımı sağlanmış oluyordu. Ödentiler Ba'asra köyünü merkez yapmış baş din kişisine gidiyordu. Bu kişi aynı zamanda askeri önderdi ve kırsal getirilerin sahibiydi.[8] Müslüman Kürt ve Arap nüfus üstüne bilinenler daha az. Bunlarla ilgili bilgilere vakayinamelerde yer yer rastlanıyor; arşivlerdeki belgeler arasından ayıklamak ise zor.

Köylü nüfusu birbirine bağlayan çeşitli din bağları yanında, Musul köyleri büyüklüklerine ve uzmanlaşma düzeyine göre birbirinden ayrılıyordu. Büyük köyler çevrelerini saran yerleşim noktalarını kendilerine bağlıyor, ticaret ve kırsal sanayi merkezi olarak işlev görüyorlardı. Köylüler çoğunlukla tahıl ve bazı mevsimlik bitkiler ekiyordu. Tarım ürünü işleme sanayiine gelince, her köy tek bir sanayi ürünü üzerinde uzmanlaşmıştı. 18. yüzyıl Musul kırsalının gittikçe katmanlara ayrılan toplumsal yapısında topraksız ve yoksul köylüler varlıklı köylülerin yanına işçi duruyordu; varlıklı köylüler, kendi köylerinden başka köylerde de toprağa sahip-

tiler.[9] Bundan dolayı, köylü topluluklarının, James Scott'ın deyimiyle, "yörelerine törel bir bağla" bağlı olduklarından söz etmek yanıltıcı olur. Scott, "törel yörecilik" deyimini, köy topluluklarının sahip oldukları hakları kimseyle paylaşmaya yanaşmadan, sıkı sıkı sarılarak korudukları görüşünden hareketle öne sürmüştü.[10] Scott'ın bu yörecilikle nitelediği dışa kapalı, kendi kendine yeterli köylü toplumları, 18. yüzyıl Musul kırsalında seyrek görülen bir olguydu. Uygulamaya konan değişikliklerin tümü, kentli eşraf ile kırsal alanda yaşayan bürokrat seçkinlerin denetimlerini yaygınlaştırmaya yönelikti: Malikânenin uygulamaya konması, mevkilerin babadan oğula geçer duruma dönüştürülmesi, devlete ödenmesi gereken vergilerle mültezimlere giden getirilerin arasındaki ayrımın bulanıklaşması ve yeniden üleştirmeye (*tevzi*) dayalı bir vergi sisteminin uygulamaya konması bu tür değişmelerdi. Her ne kadar köylülerin bu değişimler karşısındaki tepkilerine ilişkin ayrıntılı yazılı belge elimizde yok ise de, eldeki kanıtlardan çıkardığımız sonuca göre köylünün tepkisi türdeş değildi. Köylü halk zaman içinde gelir düzeyine, siyasi bağlılığına ve dinsel inancına göre gittikçe daha çok bölündü. Bunun da ötesinde, kentteki siyasi haneler arası hizipleşmelerin içine çekilmişlerdi.

Devletin ya da yerel seçkinlerin üst üste aldığı birtakım yönetsel ve parasal önlemler 18. yüzyılı Musullu köylüler bakımından bir karmaşa dönemi durumuna getirdi. 17. yüzyılın sonlarında aşiretlerin yağmacılığı, Musullu köylülerin topraklarını ve köylerini terk etmelerine neden oldu. 18. yüzyılın başlarında bir parça gönenç gördüler ve yeni seçkinler devingen nüfusu toprağa yerleştirme girişiminde bulundu. Yerleşik bir köylü nüfusu yaratmada iki gelişmenin büyük etkisi oldu: Birincisi, yeniden üleştirmeye (*tevzi*) dayalı vergi sisteminin uygulamaya konması; ikincisi, seçkin hanelerin ve kentli eşrafın kırsal alanda kurdukları hegemonyaydı.

18. yüzyılda malikânenin uygulamaya konması, devletin dirliklerden elde ettiği rüsumu yitirmesi anlamına geliyordu; bu resimler artık malikâne sahibinin malı oluyordu. 17. yüzyılda Osmanlı hükümeti koşut bir vergi sistemi düzenlemişti: Sistem vergi yükünün, birkaç köylü hanesinden oluşan bir vergilendirme biriminin

içinde bölüşülmesine dayanıyordu. Başlangıçta, sıradışı ya da olağanüstü sayılan vergiler 18. yüzyıla gelindiğinde hükümetin payına düşen başlıca kırsal vergiler durumuna gelmişti.

18. yüzyılda Musullu köylüler, yılda ya da iki yılda bir olmak üzere, çeşitli yerel vergiler ödemekteydi. Ürün, ya da para olarak toplanan bu vergiler çoğunlukla ya valinin vekili ya da hazinedarı (*sarraf*) eliyle belirleniyordu. Vergi yükünü köyler arasında bölüştürme işini âyan ile kentteki kadı birlikte yapıyordu. Bu yeni vergilendirme sistemi, çoğu kent eşrafından olan yerel âyana gittikçe daha çok yetki aktarıyordu. 18. yüzyıla gelindiğinde âyan yerel vergilerin tek belirleyicisi ve toplayıcısı durumuna gelmişti. Âyanın vergilere erişimini denetim altına almak amacıyla hükümet bazı yönetim reformlarına girişti. Reformların en başında yerel harcamalar ve tahsislerin dökümü (*tevzi defterleri*) yer alıyordu.[11] Bu düzenlemenin amacı âyanı topladıkları vergilerden sorumlu tutmaktı. 19. yüzyıl Musul'unda kullanılan vergi belgelerinin genel biçimi bu dönemde geliştirilmiş olmalıdır. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, III. Selim'in çıkardığı bir ferman ile âyanın vergi toplama üzerindeki denetimine daha da çok güvence sağlanmış oldu. Bu ferman, vergi kayıtlarının kesinkes âyan ve yerel kadı işbirliğiyle tutulmasını zorunlu kılıyordu. Kayıtlar daha sonra, harcama listeleri ve salma listeleri eklenerek Bab-ı Hümayun'a sunuluyordu. Ancak Bab-ı Hümayun'un yolsuzluk olmadığını belirlemesinden sonradır ki, vergiler toplanabilecekti. Gerçekte bu yol hiç uygulanmadı.[12] Yerel vergilerin tahsis edilmesinde, toplanmasında eşrafın ve âyanın işlevini onaylamak, onların güçlenmesine yaradı yalnızca. Musul valisinin vergi kayıtlarını merkezi hükümete gönderdiğine ilişkin herhangi bir belirti yok. Elimizde bulunan Musul'la ilgili belgelerin 1830'lardan sonra, diğer bir deyişle Celilzadelerin devrilmesinden sonra başlaması dikkat çekici. Eğer bu dönemden önce kayıtlar tutuluyorduysa bile Babıâli'ye gönderilmemiş gibidir.

Vergilendirme sistemindeki en belli başlı değişiklik, vergi yükünün sultanın kulları arasında tevzii ana kuralının getirilmesiydi.[13] Yeniden üleştirmede, adil miktarı genellikle kadılar, âyan ve köy temsilcileri anlaşarak saptıyorlardı. Tevzi ilkesiyle yapılmak

istenen, Osmanlı devletinin vergilerini günün üretim düzeylerine göre ayarlama ve parasının değer yitirme sorunu ile başa çıkma girişimiydi.

Musullu köylüler bakımından bu sistem hem iyi hem kötü sonuçlar doğurdu: Kentli âyan ve onların kırsal alandaki adamlarına bağımlılıklarını artırmıştı; fakat öte yandan, vergi üleştirmesini yapan ve çoğunlukla köyü malikâne olarak almış bulunan eşraf ile ilişki kurarak vergi yükünü hafifletme olanağı da sağlamış olmalıydı. Vergi üleştirme ve toplama yöntemindeki değişiklikle artık köy düzeyinde hemen hiç danışma olayına rastlanmaz oldu. Köy (belki nahiye demek daha doğru) hâlâ tek bir vergilendirme birimi olarak görülüyordu. 16. yüzyılda yasalar köylünün ürününü bir harman yerine getirip dökmesini öngörüyordu. Burada sipahi, ürünün sekizde bir ile beşte bir arasında değişen bir bölümünü alırdı. Oysa, 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde, ne kadar vergi salınacağına, köy temsilcisine danışarak kentli âyanın karar verdiği anlaşılıyor. Köy temsilcisi, mahalledeki tevzihane sayısına göre toplam vergi yükünü saptamak üzere kentli âyana yardımcı oluyordu. McGowan şöyle söylüyor:

> Görünüşe göre tevzihane esnek bir birimdi: İçerdiği hane sayısı belli değildi. Her tevzihaneye düşecek vergi yükü köy içinde danışma sonucu belirlenirdi. Bütün tevzihaneler, ister istemez, bir süreçten geçmiş olmalıydı: Önce her bir birimin ödeme gücünün ne olması gerektiğine geçici olarak karar verilmeli, sonra yıl içinde ne zaman ödeneceğinin pazarlığı yapılmalıydı.[14]

Vergi yükü ve tevzihane büyüklüğündeki iniş çıkışlar, bu çalışmanın sonuna eklenmiş iki belgede (3 ve 4 no.'lu ekler) görülebilir. Yeni sistem, ilgili taraflar arasında pazarlığa olanak veriyordu. Pazarlıktan çıkacak sonuç çoğu kez köy temsilcisine; bir de kentli âyan ya da eşrafın elinden ne geldiğine ya da niyetinin ne olduğuna bağlıydı. Bulabildiğimiz Musul belgelerinde bu köy temsilcilerine ilişkin çok bilgi yok. Bununla birlikte şunu iç rahatlığıyla varsayabiliriz: Bunlar, valinin ya da hazinedarının, köylerin kaldırdığı ürünü değerlemek işini emanet ettiği köylülerdi belki; belki de, malikâne (köy) sahiplerinin temsilcileri... Örneğin, Bahzani ve

Derviş köylerinde durum böyleydi: Bu köylerin artık-ürün değerlemesi Mustafa Ağa ez-Zubani adında biri eliyle yapılmıştı.[15] Kayıtlarda statüsünden söz edilmiyor; fakat, yalnızca Ağa sanı bile onun köyde oturan bir sipahi ya da köylerle ilişkide bir yeniçeri olduğunu anıştırmaya yetiyor. Alkuş köyüne gelince, değerlemeyi yapanın orada oturan köylülerden biri olduğu anlaşılıyor.[16] Köy temsilcileri, köy halkı ile köyün sahibi ya da köyü denetim altında tutan âyan arasında aracılık yapan kişiler olarak güçlü bir konum elde etmiş olsalar gerek.

Tevzi sistemi köylünün hem toprak ağalarına hem de yerel hazineye borcunu artırdı. 1830'ların vergi kayıtları, köylerden vergi alacağının hiçbir zaman tam tamına toplanamadığını gösteriyor; bu yüzden köylüler gecikmiş yıllık vergiler (*salyane*) üzerinden ve bir de *kâhya*nın vergi toplama giderleri olarak yaptığı harcamalar üzerinden yüzde 5 ile 8 arasında faiz ödüyorlardı.[17] Ödemesi gecikmiş borçlar yanında salınan olağanüstü vergiler yüzünden hep borçlu kalan köylüden, toprağı kullanım hakkını kentli toprak ağalarının çekip almasının başlıca yöntemi köylüyü sürekli borçlandırmak olmuş olsa gerek. Ardından da koşulları çok daha ağır ortakçılık anlaşmalarını dayatmış olmalılar. Böylece, 18. yüzyılda Musul köylüsü açısından kırsal yönetimin yeni yapısı, seçkin haneleri ve eşrafı getirip günlük yaşamının tam orta yerine oturtmuştu.

Hanelerin daha büyük ve üretken Musul köyleri üzerinde kurduğu iktisadi ve siyasi hegemonya, köylüler bakımından birkaç anlama geliyordu. Bir iş yönetim birimi olarak işleyişine bakıldığında her hane birkaç köyde birden sahip olduğu kaynakları aynı anda işletebiliyordu. Bu durum yöneticilerin, tek köy dışında başka kırsal nüfus kesimleriyle dikey ilişkiler kurmalarına olanak veriyor ve köyün kendi içindeki toplum örgütlenmesini bozuyordu; çünkü, köylüler kendi yakınlarından ayrılıp başka köylerin köylülerine bağlanıyordu. Çoğu kez köylüler, köyün getirisini paylaşan birden çok seçkin hane ya da eşraf ailesiyle ilişkide oluyordu. Kırsal alandaki bu aile girişimlerinin örgütlenişine ilişkin çok az bilgimiz var. İşletme-yönetimi birkaç değişkene dayanarak ayakta durmuş olmalı: Kırsal alandaki mülklerin büyüklüğü, kira ödeyen

köylü ile asıl mülk sahibi arasındaki taşeronların sayısı, bir de köyün toplumsal yapısı, sayılabilir değişkenler arasında. Karakuş ve Telkeyf köylerini incelerken göreceğimiz gibi köylü ile getirileri yönetenlerin ilişkisi de köyün yönetsel statüsü ile ilişkiliydi. Bu iki köyden birincisi malikâne, ikincisi ise padişah vakfı idi. Hangisi olursa olsun, getiri sağınayı sağlayan düzenlemelerin çeşitliliğinden anlıyoruz ki, köye dönük politikalar gittikçe artan ölçüde, köy ile kentte oturan mal sahibi arasındaki ilişki ışığında tanımlanır olmuştu. Aşağıda incelediğimiz iki köy arasında bu ayrımın varlığını görüyoruz: Telkeyf köylüleri hükümete Karakuş köylülerinden daha çok şikâyet ve dilekçe göndermişlerdi; çünkü, Karakuşlular sorunlarını köyde oturan Celilzadelere başvurarak çözmüşlerdi.

Malikâne sahipleri, dirlik getirilerine sahip olmak üzere yatırım yapmış olmanın yanında, toprağı ekime hazırlamaya, sulamaya ve diğer kırsal sanayi dallarına da yatırım yapıyorlardı. Bu yatırımlar köy toplumunu birkaç yönden dönüşüme uğrattı. Terk edilmiş toprakları kendi üzerlerine geçirmek, eşraf ve haneleri doğrudan kırsal üretim sürecinin içine çekti: Bu toprakları ekip biçmek için ortakçılık yapacak adam tutmak zorunda kalıyorlardı, çoğunlukla.[18] Topraklar çoğu kez o köyün köylülerince bir dönem ekilip biçilmiş oluyordu. Köylüler üç yıldan daha uzun bir süre ekip biçmedikleri için yararlanma hakkını yitiriyordu. Eşrafın yeni topraklar sahiplenmesi, bir dönem köy toprağı sayılan yerlerin köy halkının elinden çıkması anlamına geliyordu. Yararlanma hakkının böylece aktarılması (temliki), köylünün birbirine tutkunluğunu bozdu ve köylüyü kent eşrafının kuyruğuna bağladı. Oysa büyükçe köylerde yaşayan orta-halli köylüler, yakın küçük köyleri çevreleyen toprakların elden çıkmasını bir ölçüde denetleyebildi.[19] Toprakları sahiplenme sürecinden ortaya şöyle bir görünüm çıkıyor: Seçkin hanelerin mülkiyetindeki büyük köylerden tutun; topraklarını, çoğu büyük köylerde oturan orta-halli köylülerin sahiplendiği küçük yerleşimlere varıncaya değin, kırsal getiri üzerinde hak iddia edenler bir hiyerarşi oluşturuyordu.[20]

18. yüzyıl öncesinde köylerde su kaynaklarının nasıl tahsis edildiği konusunda bilgimiz çok az. Belki de su kaynakları bir köyün

ortak malıydı ve suya ilişkin haklar dönüşümlü olarak her yıl köylüler arasında el değiştiriyordu. Oysa, 18. yüzyıla gelindiğinde eşraf ve seçkin haneler, köylerdeki toprakları sulayan su üzerinde haklar edinmişlerdi; bu hakları vakfedebiliyor ve vârislerine bırakabiliyorlardı.[21] Kentli eşrafın güçlüleri, çoğu kez köylülerden sudan yararlandıkları için (köylünün ödediği öşür ve resimlerin dışında) ayrıca vergi istemekteydi.[22] Su üzerinde kalıcı hakların, kırsal toplumda yer bulması, köylerde var olan paylaşım kültürünü yıkmaya ve bu hakların kentli sahipleriyle ilişkileri pekiştirmeye yarardı. Bunun da ötesinde kırsal sanayiye yapılan yatırım, kırsal nüfusun kimi bölümlerini kentli yatırımcıların yanında çalışan işçiler durumuna getirdi.[23]

Suraiya Faroqhi, Osmanlı İmparatorluğu'nda köylünün zorla vergi toplamaya karşı kendini savunmak üzere merkezi hükümetten yardım dileme yoluna gittiğini göstermiş bulunuyor.[24] Böylesi durumlarda köylüler ya yerel mahkemeye başvurarak şikâyetlerini bireysel olarak ya da köy temsilcileri aracılığıyla topluca yapıyordu. Bu bakımdan Musul köylülerinin imparatorluk içindeki diğer köylülerden bir ayrımı yoktu. 1719 yılında, Telmetta köyünden bir molla hükümete dilekçe vererek vergi bağışıklığı istedi; çünkü, koyun çobanlığı yaptığı gibi, aynı zamanda köyde öğretmenlik görevini yürütüyordu.[25] 1671 yılında, Bertile, Alkuş, Tel Üsküf, Karamlis, Batina ve Karakuş köylerinin Hıristiyan köylüleri hükümete Musul valisinin zorla yaptırdığı işler konusunda şikâyette bulundular.[26] Hükümete başvuru, 17. yüzyılda henüz genel kabul görmüş bir yol sayılmasa gerek ki, hükümete gönderilen şikâyet başvurularının sayısı çok değil. Şikâyetlerin en sık geldiği yer, kentteki padişah vakıflarına ait köyler ile Hıristiyan köylülerdi. Hıristiyan köylüler, merkezi hazine adına gerçekleşen kelle vergisinin değerlemesinde yapılmış bir yanlışlık ya da yasa dışılıktan yakınırlardı.[27] 18. yüzyılın ilk yarısında, Musul köylüsünün şikâyetleri hem sayıca arttı, hem de içerik bakımından özgülleşti. Şikâyet konuları çoğu zaman, ya toplanan vergilerin mahiyetine ilişkin hak aramalardı ya da getirileri paylaşamayan çeşitli (ikincil) alt taşeronların getiri üzerinde yaptıkları kav-

galar ve bu kapışmada arada kalan köylülerle ilgiliydi.[28] Açıkçası, malikânenin uygulamaya konması, kırsal getiriye dönük talep ağını karmaşıklaştırmıştı ve köylülerin bu yeni hak sahipleri karşısındaki tepkileri edilgen değildi; ya eski talep sahiplerinin arkasına takılarak ya da köy ileri gelenlerinin çabalarıyla hükümete başvuruyorlardı. Getiriler üzerinde oluşan yeni taleplerle başa çıkarken köylülerin geliştirdiği stratejilerdeki çeşitli değişmeleri görebilmemizin belki de en iyi yolu, iki Musul köyünü ayrıntılı olarak incelemekten geçmektedir.

Oydaşma ve Direniş Siyasaları: Karakuş ve Telkeyf Köyleri

Karakuş ve Telkeyf, Musul art bölgesinin "tipik" diyebileceğimiz köylerinden değildi. Her iki köy de Hıristiyan ruhban sınıfından temsilcilere sahip oldukları için ayrıcalıklıydı ve bu din adamları, bir bakıma eksik sayılsa bile, köy tarihini tutmaktaydılar. Bölgedeki Yakubi cemaatinin dinsel merkezi ve Osmanlı ordusunun ana menzilhanelerinden biri olması nedeniyle Karakuş bir kat daha ayrıcalıklıydı. Telkeyf'e gelince kırsal hiyerarşideki konumunu, Musul'un büyük camilerinden birine padişahın vakfettiği köyler arasında bulunmasına borçluydu. Telkeyfli köylülerin adının sık sık geçtiğini görüyoruz; çünkü, vakıf yöneticileri yasal olanın ötesinde zorla bir şeyler almaya kalktıklarında hükümete başvurmakta gecikmiyorlardı.

Karakuş, Erbil yolu üzerinde, kentin 20 kilometre güneydoğusunda bulunuyor. 16. yüzyıl kayıtlarının bir çözümlemesinden, köyün birkaç mahalleden oluşan bir pazar merkezi olduğunu açıkça görüyoruz.[29] 1575 yılında, beş mahallede toplam 761 yetişkin Hıristiyan erkek nüfusuyla Musul kırsalındaki en büyük köydü. 17. yüzyılda diğer Musul köylerinin başına geldiği gibi, birdenbire nüfus azalmasına uğradı. 1691 yılına gelindiğinde, yetişkin Hıristiyan erkek nüfusu 227'ye, 16. yüzyıldaki düzeyinin üçte birine düşmüştü.[30] 17. yüzyılda köy halkı sesini birkaç kez duyuruyor: Birinde, komşu Hıristiyan köylerle birlikte zorla vergi toplayan valiyi

şikâyet ederken; bir diğerinde, vergi değerlemesinin, yeni nüfus sayımında çıkan çok azalmış nüfusa göre yapılmasını dilemek için ve son olarak da, halkın menzilhaneyi dolu tutma sorumluluğundan bağışlanmasını istemek için.[31]

Köy halkı boylara ya da sülalelere bölünmüştü ve boyun toplum içinde saygınlığını belirleyen, varsıllığı ve oldukça büyük ruhban topluluğu ile arasındaki bağlantıydı. Örneğin 1742 yılında köyde 100 papaz ile 120 diyakoz (gönüllü papaz yardımcısı) vardı.[32] Varlıklı boylar çoğunlukla Karakuş yakınındaki köylerin çevresinde toprağa sahip idi ve uzmanlaştıkları kırsal sanayi dalının dışına çıkmazlardı. Örneğin zengin Atallah boyu ürettiği yün giyeceklerle ünlüydü.[33] Yoksul köylüler varlıklı köylülerin toprağında çalışıyordu; çoğu kez komşu köylerden işçi tutulduğu da olurdu. 18. yüzyıl köy tarihçelerinden köy yaşamının temposunu sezebiliyoruz: Dinsel bayramlar ve mevsime bağlı olaylar, özelikle tohum saçma ve hasat zamanı şenliklerle kutlanırdı. Kilise ve din adamları bu yaşamın merkezinde yer alırdı; köylüler, kilisenin ayakta durmasına ve din adamlarının geçimine katkıda bulunurdu.

18. yüzyıl Karakuş'un siyasal yaşamında önemli dönüşümlere tanık oldu. Köyün malikâne olarak Celilzadelere geçmesi birkaç sonuç doğurdu. Bunlar arasında belki de en önemlisi, köyün siyasi kültürünün yavaş yavaş kentin yörüngesine çekilmesiydi. Köylüler 18. yüzyılın birinci yarısında Celilzadelerin, cemaat olarak özerkliklerine el uzatmasına karşı direndiler; fakat, yüzyılın ikinci yarısında topluca hareket yeteneğini yitirdiler: Köyün iki dinsel hizip çevresinde kutuplaşması ve bunu izleyen çatışmalarda Celilzadeler ve adamlarının arabuluculuğa soyunmalarıyla, ödün vermek zorunda kaldılar.[34]

Karakuş'un kentin siyasal yörüngesine çekilmesi Celilzade İsmail'in 1706 yılında köyü malikâne olarak almasıyla başladı. Fakat, Karakuş'un yazgısını Celilzadeler elindeki Musul'un yazgısı ile birleştirmeye başlaması ancak 1743 yılında Nadir Şah işgalinden sonra oldu. Örneğin 1724 yılındaki ilk İran istilası, bir papazın kaleminden yan tutmayan bir biçimde kaydedildi. Osmanlılar-

la (*ervam*) İranlılar (*acem*) arasındaki kapışmayı anlattıktan sonra diyor ki, "Diğer kuşaklarda olduğu gibi bu kuşakta da, Tanrı yöneticiler elinde çektikleri ve çekecekleri yokluklar karşısında inananların yardımına koşuyor."[35]

Nadir Şah'ın yayılmacı saldırısı Karakuşlular üzerinde silinmez izler bıraktı. İstilacı güçler, köyün beş kilisesi ile birlikte evlerinin çoğunu yaktı. Musul savunmasına katılmak için köylüleri çağıran köy sahibi Celilzade Hüseyin Paşa, onları köyü terk etmeye isteklendirdi.[36] Köyün büyük kilisesinin çatısında Meryem Ana'nın göründüğü söylentisi üzerine, kentin savaş çabalarına katkıları için kutsal onay gelmiş oldu. Bu noktadan başlayarak köyün tarihi Celilzadeler elindeki Musul'un tarihiyle yakından ilişkilendi. İstilanın sonrasında, Celilzade Hüseyin Paşa, köyün yakılıp yıkılmış kiliselerini yeniden inşa etmek için izin aldı.

İstilanın ardından Celilzadeler köyün tarihinde baş kişiler durumuna geldi. Köy halkı ile aralarında arabuluculuk yapacak adamı kendileri seçtiler.[37] 1743 yılında merkezi hükümet köyü Celilzadelere temlik etti. Yeni düzenleme, dirlik gelirlerine temelli sahip olmalarını sağlıyordu; onlar da bunu hemen vakfa dönüştürdüler. Yeni gelişmeyle topraklarından olacaklarından çekinen köylüler durumun açıklığa kavuşturulması isteğiyle Celilzade Hüseyin Paşa'ya başvurdular. Seferberlik sırasındaki yardım ve bağlılıklarını anımsattılar ve bunu, haklarını ellerinden alarak ödüllendirmemesini istediler. Söylendiğine göre, Hüseyin Paşa toprağı kullanma haklarını onaylayan bir belge vererek içlerine su serpti.[38]

Celilzadelerin denetimine Karakuş'un direnişi konusunda elde bulunan son belge bu. Köylülerin görünürdeki yumuşak başlılığının baş nedeni, aralarından bazı boyların Katolikliği kabul etmelerinin doğurduğu bölünmelerdi. Mezhep değiştirme olayı Nadir Şah istilasından bir süre sonra başladı. Her ne kadar bu değişiklik köylü ailelerin isteğiyle olduysa da, Celilzadelerin hazinedarı İshak el-Halebi'nin çocukları gibi Musullu Katolik Hıristiyanlar, köylüleri Katolik olmaya yüreklendirmek amacıyla çok çabaladılar.[39] Celilzadelerin bu mezhep değişikliğinde ne denli pay sahibi olduğunu kestirmek zor; fakat, Katolik papazlara köy kilisesinde ibadet hakkı ba-

ğışlayarak ve Katolik olanlarla Yakubi köylüler arasındaki çatışmalarda Katoliklerden yana arabuluculuk yaparak değişimi teşvik etmiş görünüyorlar.[40]

Kentli seçkinler yalnız Karakuşluların siyasi sözcülüğünü yapmakla kalmadılar; kentteki hizipler arası savaşımın biçemi de kırsal alandaki siyasetin biçemine göre belirlenmeye başladı. 1750 ile 1760'larda iki Celilzade hanesi arasındaki savaşım, kırsal alanda yaşayan halkı haneler arası siyasetin burgacına çekti. Karamlis köyünün sahibi bir Celili hanesi, Karakuş köyünün sahibi bir başka Celili hanesine meydan okuyordu. İki köy eskiden beri birbirine karşı art niyetliydi. Karamlis'in Nasturi halkı Katolikliği, Karakuş'un Yakubi halkından önce kabul etmişti. Her iki köy de, Katolikliği kabul etmelerine karşın yanlı, karşıt tutumunu bırakmadı. İki Celili hanesinden biri yanında yer alma durumu, bu tutumu keskinleştirdi. Sonunda Celilzadelerin iki kolu 1761 yılında birbirine girdiğinde, iki köy halkı da kapışmanın dışında kalamadı. İki köy arasındaki düşmanlık, bu savaşımın karşı karşıya getirdiği iki kentli hizip arasındaki soğukluğa da damgasını vurdu. Celilzadelerden, Karakuş'a sahip hizibe yakınlık duyan Ömerzade Yasin 1761 yılında çatışma patlak verdiğinde şunları yazdı:

> Karamlisli bölücülerde akıl ne gezer.
> Nerde bir Karakuşlu görse kaçacak delik arar
> Arabozanlık ettiler, yalan söylediler bilisizliklerinden
> Geçmişe dönmeye kalkıp başaramadılar
> Getirip götürdükleri yalanların zararını çektiler
> Tanrı köklerini kazısın, allayıp pulladıkları yeniliklerden dolayı.[41]

Telkeyf köyü, köylüler arası siyasete daha değişik bir açıdan bakmamıza olanak veriyor. Köyün geliri, kentteki Nebi Circis Camii'ne padişahça vakfedilmiş olduğundan köy halkı seçkin hanelerin ve vakıf yöneticilerinin yasa dışı taleplerine daha kolay karşı çıkabiliyordu. 18. yüzyılda köyde tarihçe yazarı yok; bu nedenle, köy halkı arasındaki toplumsal tabakalaşmaya ilişkin bilgimiz pek az. 16. yüzyılda 374 yetişkin erkekten oluşan oldukça kalabalık

bir nüfusu vardı.[42] Belki de padişah vakfı olmanın köy halkına bir ölçüde sağladığı koruma nedeniyle, 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde köyün nüfusu yalnızca üçte bir oranında azalmıştı.

Eşraf ve seçkin haneler, Telkeyf'in özel konumu nedeniyle köye giremediler. Celilzadeler bir yağhane ile köydeki kimi taşınmaza yatırım yaptı; fakat, yatırımları hep köyün çevresindeki kuşakta kaldı.[43] Bunun bir sonucu olarak, köyün görece varsıl köylüleri Celilzadeler hanesine kapılanmak ya da yandaş olmak için daha az baskı altında kaldılar. Karakuş'ta, Celilzade hanesinin köydeki temsilcileri köy içi siyasetin çok önemli bir bileşeniyken ve savaşımların tam ortasında yer alırken; Telkeyf'in Nasturi Hıristiyanları, Karakuş'taki bölünmüşlüğe uğramadan Katolik Kildaniliğe geçtiler. Belki de, Telkeyf köylülerinin durmadan merkezi hükümeti dilekçe yağmuruna tutabilmesinin nedeni bu özerk durumlarıydı. Köylülerin İstanbul'a şikâyet duyurularının sıklığı, emek ve paralarına haksızca uzanan elleri savuşturmada gösterdikleri atikliğin kanıtıdır.

Örneğin Telkeyf köylüleri, kaldırdıkları tahılı –vakfa düşen payın ayrılması için– harman yerine getirmelerini isteyen vakıf yöneticisinin bu isteğine karşı direndiler.[44] On iki yıl sonra hükümete yaptıkları başvuruda, vakfın yöneticisinin, köyün kâhyası ile tam işbirliği içinde, yerli yersiz vergi sağdığından yakınıyorlardı.[45] Ayrıca eyalete geçici olarak atanmış vergi toplayıcıların izini sürmekte de oldukça ustaydılar. Musul valisinin eski yardımcısının karıştığı bir olayda, eski yardımcıyı yeni atandığı Diyarbakır'da yakalayıp şikâyetlerini orada yaptılar. Davanın görülmesi birkaç ayı buldu ve bazı karşılıklı suçlamalar oldu. Sanık, yumurta, saman, tavuk, arpa ve pamuk üzerinden yasa dışı vergiler toplamıştı. Bu yasadışı sağımın toplamı 2.700 kuruşu buluyordu. 18. yüzyılın başlarında büyük bir miktardı bu.[46]

Köylülerin Celilzade hegemonyasının gerçekleri ile tanışması 18. yüzyılın başlarında oldu. Köylüler 1728 yılında eski Musul Valisi Celilzade İsmail Paşa'yı merkezi hükümete şikâyet ettiler. Paşa köylülerden 62 kese para sağmıştı. Bu durumun şeriat hukukuna aykırı olduğunu söylüyor ve hükümetin yeni bir vergi toplayıcı

(*mübaşir*) atamasını istiyorlardı. Şikâyet şöyle sürüyordu: İsmail'in oğlu Hüseyin, bazı yeniçerilerin yardımıyla, köylülerin şikâyetlerini yerel mahkemeye iletmelerini engellemeye çalışmıştı.[47] Celilzade Hüseyin ile yeniçeri ocağındaki yandaşları köylülerin şikâyet dilekçelerinin hükümete ulaşmasına engel olamadılar. Yine de, zorbalıkla yola getirme çabası sonuç vermiş olmalı ki, epeyi bir süre köylülerden ses çıkmadı.

18. yüzyıl ile 19. yüzyıl başlarında Musul'un köylü halkı üstüne yapılabilecek belki de tek genelleme, yaşamlarının kentteki yaşamla daha bir içli dışlı duruma gelmesiydi. Yeni gerçekliğin doğurduğu baskılara köylülerin verdiği tepkiler çeşitli etmenlere bağlıydı. Köyün yönetim içindeki konumu yaşamsal önem taşımaktaydı; çünkü, seçkin haneler ve eşrafın artık-ürün sağına ve borularını öttürme yeteneklerinin sınırını belirleyen buydu. Yine aynı kertede önemli olan etmenler arasında köyün büyüklüğü, toplumsal yapısının karmaşıklığı ve çevre köylerle ilişkileri vardı.

Kent Mekânında Örgütlenme Kültürü

Emirin oğulları ve sülalesi gönüllü yazıldı
Yaradan'a bir ev yapmak için
Mübarek huylu, eli açık Süleyman
Hep hayır işlerinin sahibi Muhammed'i unutma
Anlı şanlı Hamra' ile anaları Halime
En arı kökten gelen
Onların cömertliğiyle yapılan bu ev
Allah'ın görkemini yansıtmaya adandı.[48]

Celilzade Süleyman Paşa'nın, kardeşi Muhammed, annesi Halime ve kızkardeşi Hamra ile birlikte yaptırdığı Zivani Camii'nin 1779 yılında tamamlanışını kutlayan Ömerzade Emin bin Hayrullah böyle yazıyordu. Şiirde Allah'ın evinin kutsallığı vurgulanırken, bir yandan da Celilzade hanesinin cömertliği övülüyordu. Daha sonra camiye bağlı okula öğretmen olarak atanacak Ömerzade Emin'e göre, Zivani Camii'nin yapılışı Celilzade hanesinin eli

açıklığını sergileyen son olaydı. Celilzadeler kendilerini yalnızca Tanrı'nın adının ululanmasına adamakla kalmamışlardı; Ömerzade onların eli açıklığını kentin kanavasını değiştiren yeni bayındırlaştırma işlerinde de görüyordu.

18. yüzyıl Musul'u, kutsal ve ticari yapılarla dolu çevrelerin olağanüstü büyüdüğüne tanık oldu. Bu büyüme, yönetimdeki Celilzade ailesine bağlılık doğuracak yönde tasarlanmıştı. Kentin belli bir kesimine ya da bir aileye bağlılık gibi daha dar bir dayanışma yerine kentsel dayanışma duygusunu artırmaya yönelikti. Yeni kent kanavasının içerdiği siyasi anlamlar bazı değişmeler aracılığıyla kendini gösteriyordu: Kutsal alanlar yeniden belirleniyordu; siyasi hanelerin eline geçen kamu alanları özel güç gösteri alanlarına dönüşüyordu ve sonuncu olarak, kamu otoritesi seçkin hanelere ait özel alanlarda yoğunlaşıyordu.[49]

18. yüzyıl ile 19. yüzyıl başlarında, kutsal alanlar yeniden düzenlenirken yapılan değişikliklerin en göze batanı, kentin üzerine çöker gibi egemenlik kuran, görece büyük boyutlarda yapılmış külliyelerdi. Bu yeni camiler, Celilzade sülalesinden kişilerce kentin ticaret kesiminde yaptırılmıştı ve çok sayıda dükkân ve ticari yapının geliri buralara vakfedilmişti.[50] Kentin doğu bölümünde, Cisr kapısında inşa edilen Ağavat Camii, Celilzadelerin yaptırdığı bu tür camilerin ilkiydi. Kentin doğu ve güney bölümlerinde cami yapımını sürdürdüler: Başa Camii, Numaniye Camii, Zivani Camii birbirini izledi.[51] Celilzadeler camilere bitişik öyle ticari yapılar diktiler ki, önceki dönemin Musullu seçkinlerince yaptırılmış hanlar ve ticari yapılar küçük kaldı.[52] Celilzade sülalesinin üyeleri, kentin diğer bölümlerinde ve surların dışında başka camiler de yaptırdı; bu camilerin çevresinden yerleşim alanı olarak yararlanıldı. 18. yüzyılda surların dışına yerleşen göçmenler için yapılan Nebi Şit Camii bunlardandı; öte yandan, Mahmudeyn Camii, Halife Ali soyundan iki kişinin onuruna yapılmıştı; bu cami de kentin batı yakasında yerleşimin canlanmasına yardımcı oldu.[53]

Bu yapıların boyutları ve yeri, kent halkını etkilemek için seçilmişti: Amaç Celilzadelerin zenginliğini, gücünü ve cömertliğini sergilemekti. Tek ve gücü her şeye yeten bir aileyi anıştırmanın dı-

şında herkesin malı sayılan bu camiler, halkı mahalle camileri ve evliya türbelerinden çekip büyük topluluklar olarak bir araya getiren yerlerdi. Bu camilerle amaçlanan yalnızca, halkın kendisini özdeşleştirdiği eski semt camileriyle yarışmak değildi; aynı zamanda eskiden kalma kalabalık merkezlere koşut yeni merkezler oluşturmaktı. Kutsal alanların dağılımını 16. yüzyılda gösteren kent kanavası ile 18. yüzyılda gösteren kent kanavasını birbiriyle karşılaştırınca, yukarıdaki sonuçları destekleyen kanıtlara ulaşıyoruz.[54]

1575 yılı kayıtlarında dökümü verilen yirmi dört semtten en kalabalık olanı kentin güneybatısındaki Babü'l-Irak semtiydi. Bu semtin nüfusu kent nüfusunun yüzde 20'sini oluşturuyordu.[55] Semtte on dört cami ve türbe bulunmaktaydı: Tüm kentte kutsal alanların en yoğun olduğu semt burasıydı. Kentin en büyük camileri Nebi Circis ve Nuri camileriydi; ikisinin de vakıfları oldukça alçakgönüllü sayılırdı. Diğer cami ve türbeler kentin öteki semtlerine dağılmıştı ve epeyi küçüktü; kimisinin geliri bir ya da iki dükkân kirasından oluşuyordu.[56] Bu kutsal alanların dağılımından, 16. yüzyılda Musul halkının genel olarak ibadet için evlerine yakın yerleri seçtiği ve kent merkezine pek ender gittiği anlaşılıyor. Kutsal sayılan yerlere ziyaret deyince, kentin kuzeybatısında, surların dışında ve Dicle'ye bitişik türbelerde yatan Ali soyundan kişilerin ziyaretine gidilirdi daha çok.[57]

Kentin kutsal yerlerinin bir merkez gözetmeyen dağılımı 18. yüzyılda önemli değişikliklere uğradı. Babü'l-Irak artık en çok sayıda Musullunun barındığı semt olmaktan çıkmıştı; kentin doğusundaki kale ile güneydoğusundaki hükümet konağı arasına yerleşmiş Meydan semti eş önemde bir yerleşim merkezi oldu. Nüfusun Meydan semtine kaymasının bir nedeni semtte hükümetin varlığıydı; diğeri ise, Meydan semtine bitişik bir alanda kurulan merkez pazarı bölgesinin büyümesiydi. Öyle ya da böyle, kentin 18. yüzyıldaki haritası, Babü'l-Irak semtinde cami ve türbelerin sayısının sekize düştüğünü gösteriyor; oysa kentin doğu kesimindeki cami sayısı altıdan on ikiye çıktı. Daha da önemlisi, bu kutsal yapıların tümü cuma namazlarının kılındığı büyük camilerdi; çevreleri camiye vakfedilmiş gelir getiren mülklerle dolu idi. Açıkça görülüyor ki,

camiler, Musulluları yenice gelişmekte olan alanlara –günün büyük bölümünü geçirebilsinler ve diğer Musullularla buluşabilsinler diye– çekmek üzere tasarlanmıştı. Bu alanların Celilzadelerce yaptırılmış yapılarla dolu olması, bu ailenin adının Musul'un iktisadi gelişmesi ile özdeşleşmesini ve kentin Osmanlı kentleri arasındaki önem sıralamasında daha yüksekte bir yer edinmesini sağlıyordu. Ayrıca, bu camiler bir ermiş adıyla pek ender ilişkilendirildiği ve Celilzadelerin aile mezarlığı olarak kullanıldığı için, ailenin, bir siyasi hane olarak konumunu pekiştirmeye yarıyordu.

Yeni yapılar yalnız yeni yerleşim bölgelerinde çekim merkezi görevi yapmakla ve Celilzade ailesinin eli açıklığının simgesi olmakla kalmadı; aynı zamanda, kentteki kutsal alanlar arasında geçerli yeni önem sıralamasını da yansıtıyordu. Celilzadeler ve kimi okumuş kesimlerin, Musulluları Safevi İran'la ilişkilendirilen Ali'nin yarı-ermiş soyuna bağlılıktan caydırıp, kent ve çevre bölgenin önemli saydığı yerel ermişlere döndürme çabalarının nirengi noktalarıydı camiler. Musul'un Osmanlı seçkinlerinin, Ali soyundan kutsanmış kişilere düşmanlığı, Ali yanlısı seyyid ailelerin Osmanlı yayılmasının hemen arifesinde Musul'da başat konumda bulunmasından kaynaklanıyordu. Bu ailelerin Şii eğilimleri, Ömerzadeler gibi önde gelen ulema ailelerin düşmanlığını çekti; 17. yüzyıla gelindiğinde, Hüseyin'in öldürülmesini anma (*'aşure*) geleneği, o dönem Ömerzadelerin başındaki kişinin çabaları sayesinde, hükümetçe yasaklanacaktı.[58] 18. yüzyıla gelindiğinde, İmam'ın soyundan gelenlerin kemiklerinin gömülü olduğuna inanılan on beş türbe ve caminin kutsanmışlığı Ömerzade Emin eliyle sorgulandı. Her ne kadar Ömerzade, önemsiz kutsal kişilerin Tanrı'nın kerem ve sevgisini (*bereket*) hak ettiğini –biraz isteksizce– kabul etmekten yana olsa da, Peygamber'in soyundan (*ehl-i beyt*) gelmekle birlikte Ali yanlısı olan Musullu seyyidlerin taleplerine hak vermeye pek o denli istekli değildi.[59]

Celilzadeler, biri dışında, *ehl-i beyt* türbelerine bitişik camilerin hiçbirinin onarımını yaptırmadı. Bu durum bir ölçüde kentin ticaret ve siyaset merkezinin yer değiştirmiş olmasının sonucuydu. Ali yanlılarının türbelerinin çoğu Atabeyler tarafından inşa edilmişti;

bunlar kentin kuzeydoğu kesiminde ve surların dışındaydı. Böylesi yapıların yenilenmesi gözle görülür bir siyasal ya da iktisadi yarar sağlamayacaktı. Oysa, Celilzadelerin ilgisizliği burada bitmedi; kentteki diğer Ali yanlılarının türbelerine dek uzandı. Yatırımlarını kendi adlarını taşıyan ve başka herhangi bir ismi anıştırmayan camilere yönelttiler; peygamberler ile bir de yerel ve daha katı kuralcı ermişlerin –isterse tanınmamış olsun– adıyla anılan camilerin onarımı dışında onarım işi yapılmadı.

Bununla Celilzadeler, kendilerine ve kente bağlılık duygusu doğuracak kutsal alanları geliştirmeyi amaçladılar. Musul'un dinsel yaşamına ne denli egemen olabildiklerini ve dinsel uygulamaların yansıttığı siyasal anlamı ne denli kavradıklarını ölçmek zor. Camilerin ve türbelerin çoğalmasını başarının ölçütü sayarsak, Celilzadeler amaçlarına bir bölümüyle de olsa ulaşmış görünüyor. Ali yanlılarının türbelerinin bakımında görevli kişilerin sayısı 16. yüzyılla 19. yüzyıl arasında artış göstermezken, yerel ermişler adına yapılmış türbeler ile Celilzadelerin yaptırdığı camilerin hem çok sayıda çalışanı, hem de sebeplenen düşkünleri vardı.[60] Kutsal alanlarda kurdukları egemenliği pekiştirme sürecinde yerel ermişlerin ve nebilerin desteğini kendi yanlarına çekerken, aynı zamanda halkta bağlılık duygusu yaratma yeteneklerini de artırmış oldular.

Siyasi hanelerin kentsel alanlara egemen olma çabalarının kamu alanlarına da yansıdığını görüyoruz: Kamu alanları aileler arası siyasette hizipleşmenin boy gösterdiği arenalara dönüşmüştü. Celilzadeler, Ömerzadeler, Yasinzadeler ve diğerleri, semt halklarını silahlandırarak haneler arası ölüm-kalım savaşımında arkalarına aldıkça kamusal alan ile özel alanı birbirinden ayıran sınır belirsizleşti. Örneğin Ömerzadeler Babü'l-Irak semtinde siyasete egemendi ve yeniçerilerin desteğini arkalarına almışlardı: Yeniçeriler 18. yüzyılın başlarında "yerel öğe"den yana tavır koymuşlardı; daha sonra, yüzyılın sonuna değin Celilzadeler karşıtı siyasetin isteklerinin temsilcisi oldular. Yine de bu bölümlemeye dikkatle yaklaşılmalı; çünkü, hizipler varlıklarını değişmez kitleler olarak sürdürmüyorlardı; çoğu kez bunalımın en kızıştığı sırada oluşuveriyorlardı. Örneğin, iç çekişmelerin özellikle yıkıma neden olduğu dönemlerden birinde, Celilzadeler Babü'l-Irak semtinde üslenip

Ömerzadelerin bir koluyla dayanışma içine girmişken; Ömerzadelerin bir kesimi de, kendilerine düşman Meydan semtinde üslenmiş Celilzade hanesiyle bağlaşmıştı. Sülaleler arası hizipler siyasetinin bütün bu akışkanlığı bir yana, 18. yüzyıl Musul'unun o güne dek görmediği bir şey varsa o da, semtler arası siyasetle büyük-aileler arası siyasetin iç içe geçmiş olmasıydı.[61]

Kamu alanına özel aile siyasetinin sokulması ile özel alanın siyasal çatışma alanına dönüşmesi peş peşe geldi. Ortadoğu'da, 18. yüzyılda gördüğümüz diğer yönetici haneleri gibi, Celilzadelerin çeşitli haneleri de evden çok hisarı andıran özel konaklar inşa ettirdiler.[62] Bu konakların içinde ahırlar, yandaşlarını ve özel orduyu barındıran bölüm, yandaşları doyuracak mutfak; bağlaşıklar ve düşmanlarla görüşmelerin yapılacağı büyük kamusal alanlar bulunurdu. Bazıları, önem sırasına göre kamusaldan özele doğru geçişi düzenleyen üç alanıyla İstanbul'daki saltanat hanesinin yerel ölçekli kopyalarıydı. Bu alanların kamuya en yakın olanında önder siyasete ilişkin işlerini yürütürdü; orta alan, sülalesinden kişilerle görüşmeler için ayrılmıştı; en içteki girilmesi yasak bölüm konutun en özel ve seçkin kadınların egemen olduğu bölümüydü: Kadınlar bağlaşmaların kotarılmasında, anlaşmazlıkların çözümünde anahtar öneminde işlev sahibiydi.[63] 18. yüzyılın ikinci yarısında bu kale gibi konutlar çatışma merkezleri durumuna geldi; çünkü, hane başları düşmanlarına saldırıyı çoğu kez konaklarının duvarlarını yıkarak başlatıyordu. Bunun da ötesinde ev, uzlaşma niyetinin ya da çatışma başlangıcının simgesi durumuna geldi. Ev, içinde bulunduğu semtle birlikte, kamuya ilişkin olanla özel olanın karıştığı alan durumuna gelirken, siyasal yaşamı haneler arası siyaset sarmış oldu.[64]

Celililerin Sonu: Hanelere Karşı Eşraf ve Tüccar Cephesi

1723 ile 1734 yılları arasında yaşanan üç iç çatışma dönemi, Musullu kentlilerin siyasal yaşamında dönüşümün göstergesidir. Her çatışma dönemi beraberinde yerel güçlerin yeni saflarda buluşmasını getirdi ve Musul halkı arasında geçerli siyaset uygulama-

sını değiştirdi. Birinci dönem Musullularca, "Ali Efendi fitnesi" diye anılır ve 1723 yılında altı hafta boyunca sürmüştür. Bu çatışma, Babü'l-Irak'ta konuşlanmış yeniçeri birliklerinin başına geçen yerelci öğelerle, devletin yeni bağlaşıklarından, büyük malikânelere sahip olmuş seçkin haneleri karşı karşıya getirdi. Kente yeniden siyasi saflaşmaların damgasını vurduğu ikinci dönem 1750'lerde başladı ve 1768 ile 1771 arasında süren genel bir iç savaş ile tepe noktaya vardı. Bu dönemin belirleyici özelliği, köy ve kentten insanları Celili sülalesinden hanelerin siyaseti yönünde devinime geçirmiş olmasıdır ve yerinde bir deyimle, "hane siyaseti" dönemi olarak tanımlanabilir. 1826 yılında başlayan son dönemin en belirleyici yanı, Musullu tüccar ve eşrafın, hanelerin gücüne karşı bağlaşma kurduğu ortak siyasi eylemlerdir. Suriye'de Mehmed Ali ile Musul'un son Celili valisi arasında bir bağlaşmadan çekinen Osmanlı ordularının Irak'ı yeniden istila etmelerine bu dönem gerekçe oluşturmuştur.

Ömerzade Ali Efendi bin Murad, Musul'un en ünlü ailesinin soyundan geliyordu; Musul müftüsüydü ve okullar içinde en saygını Nebi Yunus'ta öğretmenlik yapıyordu. Ali Efendi aynı zamanda, 18. yüzyılın ilk on yılında çok sayıda malikâne satın alan ilk Musullu olduğu gibi, Musul'daki loncalardan pazar rüsumu toplamakla sorumlu üç âyandan biriydi. Ömerzade Emin'e göre, Ali'nin eline her gün 300 dirhem geçiyordu; bundan başka, kırsal alandaki mülkleri ile yük hayvanlarına yaptığı yatırımdan adına gerçekleşen gelirleri alıyordu. Musul'un dışındaki evinde, kapatmaları ve arkadaşlarının katılımıyla eğlenceler düzenlemekle ünlüydü.[65] Ömerzade Ali, 1723 yılında bir gün, evinin bulunduğu Babü'l-Irak semtinden bir kişi tarafından yaralandı ve geleneksel düşmanı Meydan semtine kaçmak zorunda kaldı. Ancak Musul valisinin Babü'l-Irak semtini topa tutarak semtte oturanların gözünü yıldırmasından sonra Ali konutuna dönebildi.[66] Ömerzade Yasin çatışmanın kök nedeni konusunda bir ip ucu vermiyor; yalnızca, yeniçeri ortalarının başlarından bazılarının Ömerzade Ali'ye düşman olduğunu ve bu yüzden adam tutarak vurdurduklarını söylemekle yetiniyor.[67]

Babü'l-Irak semti halkının, bu en ünlü üyesine karşı eylemlerini nasıl yorumlamalı? "Ali Efendi fitnesi" olayında birçok toplumsal ve siyasal etmenin payı vardı. 18. yüzyılın ikinci on yılı Musullu zanaatkârlar açısından çok zorluklarla geçti. Seferberlik durumundaki Osmanlı ordularından gelen taleplerin ustaları lonca denetimi dışında işlik açmaya yüreklendirdiği bir dönemde, lonca üyeleri lonca yapılanmasının dışına yayılmış sınai üretimin tehdidi altındaydı. Bu durum bir yana, dönem Müftüzade Ali Efendi, Celilzade İsmail Ağa ile Kara Mustafa gibi çok güçlü üç adamın zanaatkârlardan vergi toplama hakkını elinde bulundurduğu bir dönemle çakışıyordu. Anılan üç âyanın, valinin saldığı vergilere karşı lonca üyelerini korur görünerek, loncaların başlarıyla bağlaştığı anlaşılıyor. Bundan dolayı, 1719 yılında vali Moralı Ali'nin loncalardan topladığı çarşı-pazar rüsumu, zanaatkârların baskınında evinden çalınınca vali, eğer para bulunup geri verilmezse üç âyanı hapse attırmakla tehdit etti. Vali, üç âyanın pazarı denetim altında tuttuğunu pek güzel biliyordu. Bu üç kişi, Moralı Ali'nin valilik makamını para ödeyerek satın alırken, birlikte satın aldığı kentsel vergileri toplama hakkını iltizama verdiği taşeronlardı. Bu yüzden Ali Efendi ile ortakları 1719 yılındaki vergi paraları hırsızlığından sorumlu tutuldu ve yeni vali paranın tümünü karşılamalarını istedi.

Ömerzade Ali'nin kentsel vergileri toplayan taşeron olarak konumu zanaatkâr nüfustan kimi kesimlerin düşmanlığını üzerine çekmiş olabilir. Fakat bundan daha önemlisi, malikâne satın alması ve servet gösterişi yapmasıydı. Musul hiçbir dönemde servetini ve gücünü böylesine açıktan sergileyen ekabir görmemişti. Bunlara tuz biber ekercesine, malikâne haklarının devri ile ilgili dilekçeyi oğlu Murad'a emanet edince Ömerzade Ali'nin mirası oğulları arasında kavga konusu oldu. Murad İstanbul'a gelir gelmez, devir işlemini yalnızca kendi adına yaptırdı; kardeşlerini katmadı. Oğlunun oynadığı oyun Ali'yi öylesine öfkelendirdi ki, malikânenin yarısını Celilzade hanelerinden birine bıraktı. Sorun Ömerzadeler arasında epeyi düşmanlığa neden oldu; dolayısıyla, Ömerzade Ali'yi Babü'l-Irak semtinden kovanların başını kendi sülalesinden kişiler çekmiş olabilir.[68]

Ömerzade'ye yeniçeri orta başlarının kötülük etmek isteğini neyle açıklamalı? Ömerzade ailesinin oturduğu Babü'l-Irak semtinde konuşlanmış yeniçeri ortalarına ilişkin pek az bilgimiz var.[69] "Ali Efendi fitnesi" olayı ile, İran'a karşı savaş amacıyla Osmanlı ordularında seferberlik ilanı aynı yıla rastlıyor. Musul, levend/sekban askeri ve devletin parayla tuttuğu askerlerle kaynıyordu; bunların çoğunun kente yerleşmesiyle toplum düzeni bozuldu. Yeni gelen askerlerle, kentte eskiden konuşlanmış yeniçeri ortaları ve yerli halk arasında düşmanlıklar doğdu. 1723 yılında, bir bölüm yeni asker Babü'l-Irak semtinin kuzeydoğusuna bitişik Hazrac semtine yerleşti ve semt halkı arasında dehşet estirmeye koyuldu. Halk hükümetten, bu askerlerin İslami yasalara göre cezalandırılmasını istedi.[70] Bu tür askerlerin araya karışmasının neden olduğu toplumsal gerilim, yerel yeniçeri komutanlarını yanıltmış olabilir. Yeniçeri komutanları Ali'yi hükümet siyasetinin yandaşı sanıp, "yabancı" öğelere bağlılığı dolayısıyla cezalandırmak gerektiğini düşünmüş olabilirler. Ali'ye yapılan saldırıya öfkelenen valinin tepkisi, böyle bir sonuca varmak için bir haklı gerekçe olabilir gibi görünüyor.

Son olarak, Ömerzade Ali'nin oturduğu semti terk edip Meydan semtine giderken ve o semtin ileri gelenlerinden destek isterken yaptığı seçimi nasıl açıklayacağız? Sorunun yanıtı, Musul'da kentsel alan ile siyasi bağlılıklar arasındaki ilişkinin anlaşılmasında yatıyor. Babü'l-Irak semti, 18. yüzyıla gelene dek, kentin en büyük semti idi. Semtte oturan ailelerin kökü ta 16. yüzyılı buluyordu. Semt, Musul'un hem ticari ve hem de siyasi yükünü çekiyordu; yerel halk içinden en saygın kişiler burada oturuyordu. 1720'lere gelindiğinde semtin bu üstünlüğü sarsıldı. Sarsılmanın nedenleri arasında, kentin güneydoğusunda bir ticaret merkezinin büyümesi; ticaret merkezine bitişik Meydan semtinin artan önemi vardı. Meydan semti Osmanlı valisinin yanında yer alan güçleri temsil ediyordu. Üstelik, Meydan semti gittikçe Celililerin egemenliğine girmekteydi. Babü'l-Irak'ta oturanlar Celilzadeleri, ömürlük mukataalar satın almakla servet yapmış yabancılar olarak görüyordu. "Yeni zengin"lerin en varlıklısı Ömerzade Ali'nin sığınmak amacıyla Meydan semtini seçmesi belki de rastlantı değildi.

1746 yılında Şam'da yaşanan Felekensi olayına çok benzeyen "Ali Efendi fitnesi" kentsel mukataalar ve malikâne alımları yoluyla Osmanlı devletine eklemlenen yeni seçkin hanelere karşı yerelci eğilimlerin başkaldırısını temsil ediyordu. Bu çatışmadaki bazı özelliklerin, onu 18. yüzyılda izleyen çatışmalarda yinelendiğini ve ufak değişikliklere uğradığını görüyoruz: Kamusal mekânların aileler arası siyasetle bütünleşmeye başlaması (bu kez yararlanan Ömerzadeler); çoğu kez aynı soydan gelen hanelerin başkaldırı ve bağlılığın odak noktası olarak önem kazanışı; ve bir de, yeniçeri ortalarının haneler arası siyaset içinde belli kutuplar çevresinde toplanmaları, bu ortak özelliklerdendir.

İkinci çatışmalar yumağı 1752 ile 1771 yılları arasında yer aldı. Yirmi yıldan az zamanda yaşanan beş çatışmanın sıklığı bir yana, iki ortak yanı vardı: Birbirine düşman taraflar iki Celili hanesinin çevresinde toplandı; vuruşmalar sonunda, semtlerin siyasal kimliği yeniden belirlendi. Artık çatışmalarda karşı karşıya gelenler yerelci güçler ile hükümet güçleri ve onların "yeni zengin"ler içinden çıkan bağlaşıkları değildi; semtin siyasal kimliği hanenin siyasal kimliği içinde yitmişti.[71]

Bu büyük yangınların ayrıntıları, hizipler arası çatışmalara eşsiz bir örnekmiş gibi görünüyor. Çatışmalar, yeniçerileri yerel âyanla karşı karşıya getirdiği gibi; bir bölük yeniçeri bir hanenin yanında, bir bölük yeniçeri de bir başka hanenin yanında yer alıp kapışıyordu. 1752 yılında, Celilzade İsmail Paşa'nın oğlu Fettah Paşa hanesi ile, Celilzade İsmail Paşa ibn Hüseyin Paşa'nın oğlu Emin Paşa (babasından kalan servetinin mirasçısıydı) arasında mülk paylaşımı yüzünden kavga çıktı. Bu sülale içi olay kısa sürede Meydan ve Babü'l-Irak semtlerinin halkını kutuplara ayırdı ve ayrı ayrı yeniçeri ortalarıyla yan yana getirdi. Daha önce Ömerilerde gördüğümüz bölünme, çok daha büyük ölçekte yinelendi. Celilzade İsmail Paşa'nın sülalesi şimdi iki hane çevresinde kutuplaşmıştı: Fettah Paşa hanesi ve soyundan gelenler ile Emin Paşa hanesi ve soyundan gelenler. Fettah Paşa hanesi Babü'l-Irak semtinde destek aradı; Hüseyin Paşa hanesi Meydan semtindeki desteğine sırtını dayadı. Fakat, bu semtlere göre yapılmış yalınkat bölünme, yeniçeriler arasında geçerli geleneksel bağlaşmaların çatırda-

ması üzerine arapsaçına döndü. Örneğin, çatışmalardan birinde, Meydan semtinde konuşlanmış ve Hüseyin Paşa sülalesi yanında yer almış yeniçeri ortalarından biri, geleneksel bağlılığını bir yana bırakıp Fettah Paşa hanesinden yana çıktı. Olayları daha da karıştıran, Celilzade Ubeyd Ağa hanesinden olanların, ikiye bölünüp iki ayrı gündemle ortaya çıkmaları oldu.

Bu yeni çatışmalar dizisi, Musul'da yeni oyuncuların sahneye çıkmasına neden oldu ve geçmişin siyasal uygulama örüntülerinde dönüşüme yol açtı. "Ali Efendi fitnesi" olayındakinin tersine, hükümet bu çatışmada doğrudan araya girmedi. Bu çatışmadaki başlıca arabulucular, Fettah Paşa ve Babü'l-Irak semtindeki yandaşlarınca ağırlanan Bağdat valileriydi. Sonuçta, Bağdat valileri kentin siyasal yaşamında gittikçe artan önemde bir rol üstlendiler. Dizi çatışmalar, kırsal alan halkını da seçkin haneler arasındaki savaşımın içine çekti. Yalnız hanelerin sahibi olduğu köylerin köylüleri kavganın içine çekilmekle kalmadı; aşiretler de hiziplerden birinin yanında yer aldı.[72]

Dahası, Celilzade haneleri arasındaki çatışmalar semtlere ilişkin siyasete de yeni tanımlar getirdi. Babü'l-Irak semti artık yalnızca yerelci akımların temsilciliğini yapmıyordu; daha çok Fettah Paşa hanesi ile Bağdat'taki yandaşlarının etki alanına girmişti. Benzer biçimde, Meydan semti de Celilzade Hüseyin Paşa hanesinin dayanağını oluşturdu. Her iki hizbin başı da iki ayrı güç merkezine bağlıydı: Babü'l-Irak semti Bağdat'a bağlıyken Meydan semti desteğini ve meşruluğunu İstanbul'dan almaktaydı.

Sonuç olarak bu kapışma, çeşitli Celilzade konaklarının, kent halkının çatıştığı arenalara dönüşmesinde dönüm noktası oldu.[73] Genelde merkezi hükümetin gücünü temsil eden yerel hükümet binası bu dönemde, olayları bastırmak üzere Celilzadeler dışından bir vali gönderilmesi üzerine, birkaç kez çeşitli hiziplerin saldırısına uğradı.[74] Böylece, semtlerin sülaleler arası özel çatışmaların arenası olmasına koşut olarak, özel konutlar da gittikçe toplu yaşamın ve siyaset işlerinin merkezi durumuna geldi.

İç çatışmanın son dönemi, Celilzade Yahya Paşa'ya her tabakadan Musul halkının isyanıyla başladı ve 1834 yılında Celilzadele-

rin siyasal gücünün yok edilmesiyle tepe noktasına ulaştı. 1826 ile 1834 arası, hem dış hem de iç etkenler yüzünden Musul halkının acılı biçimde yerinden edildiği yıllardır. Karışıklıklar 1824-25 yılında Musul kırsalını tüketip bitiren bir çekirge salgını ve ardından kentte, köyde neden olduğu açlık sırasında çıktı. Karakuş köyünde papazın tahminine göre yalnız elli hane kalmış, gerisi çevredeki kasaba ve küçük köylere yiyecek çalmaya gitmişti.[75] Musul halkının durumu daha iyi değildi. Celilzade Yahya Paşa ve sülalesinin yüksek fiyatla satmak üzere tahıl yığdığından kuşkulanıyorlardı. 1826 yılına gelindiğinde, II. Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldıran fermanından sonra durum daha da kızıştı. O sırada Musul valisi olan Celilzade Yahya Paşa'nın göz yummasıyla, başını bazı yeniçeri ortaları ile Musullu âyanın çektiği kentli güçler hükümet binasına saldırıp nakit parayı çaldı. Yeniçerilerin ve Musul valisinin yasaları yok sayan bu eylemlerine öfkelenen ve yılgınlığa düşen yerel âyan ve tüccarlardan oluşan bir topluluk Ömerzade Kasım'ın önderliğinde, hükümete birkaç dilekçeyle başvurarak kentteki durumu açıkladı. Celilzade Yahya ile akrabalarının yaptığı kötülükleri ayrıntılarıyla anlattılar; onları halktan para ve buğday çalmakla suçladılar. En büyük suçu işleyenler arasında, özellikle Celilzade Osman Bey'in oğulları Ahmed Bey, Muhammed Bey ve Muhammed Emin Bey vardı: Bu üçü, çalıntı mallarla Bağdat'a kaçmıştı; dilekçede, hükümetin bir temsilcisinin onları Bağdat'tan getirmesi, İslami hukuka göre yargılaması ve hapse atması isteniyordu.[76] Yolsuzlukla suçlanan ve bu halk ayaklanmasından çekinen Celilzade Yahya Paşa Bağdat'a kaçtı; yandaşı ve kentin valisi Davud Paşa'nın yardımını sağlamaya çalıştı. Yahya Paşa'nın yerine yine, Celilzadelerden Abdurrahman Paşa geçti; yalnızca dokuz ay valilik yaptı. Geçmişteki isyanda başı çekmiş olan Musul eşrafı ve seçkin sülaleler yeniçeri komutanlarından bazılarıyla bir araya gelip ilk kez Celililerden bir valiye suikast düzenledi. Celilzade Abdurrahman'a İslami mahkeme binasının yakınında bir yerde, sarayına doğru gitmekteyken, ateş edildi. Saldıranlar daha sonra sarayın kethüdası olan erkek kardeşini sürükleyerek saraydan çıkardılar ve öldürünceye dek bıçakladılar.

Karmaşa tehdidiyle karşı karşıya kalınca, Celililerin yerel destekçilerinden birkaçı toplanıp Osman Bey'in oğlu Muhammed Emin Bey'i vali seçtiler ve Bağdat valisinden bu seçime İstanbul katında destek çıkmasını istediler. Yeni vali isyancılara hafif cezalar verme yolunu seçti; onları komşu Tel Affar kasabasına sürmekle yetindi. Fakat isyancılar artık Celilzadelerin iktidarına son vermeye kararlı bir önder kadro çevresinde siyasi bir güç olarak toparlanmışlardı. Başlarında Ömerzade Kasım, Yasinzade Said Efendi ile yeniçeri ortalarından birinin komutanı ve aynı zamanda Şuveyk sülalesinin başı olan kişi vardı. İsyanın önderleri Tel Affar kasabasından ve Ebu Hamdan Arapları arasından yandaşlar topladı ve kente saldırdı. Günlerce süren iç çatışmada Celilzadelerden birkaç yaşlı kişi öldürüldü.[77] İsyancılar utku kazandı; Ömerzade Kasım'ın önderliğinde, Bağdat ya da İstanbul'un resmi onayı olmaksızın iki yıl süreyle Musul'un denetimini elinde tutmayı becerdi.

Bu isyanın önderlerinin hükümete gönderdiği dilekçeler, kimlik ve niyetlerine ışık tutuyor. Musullu seçkinler, eşraf, tüccar ve varlıklıca loncaların zanaatkâr önderlerinin katıldığı bir kesit oluşturuyorlardı. Bir yandan şikâyetlerini, bu tür belgelerde adaletsizliğe karşı çıkmak için kullanılan basmakalıp deyimlerin arkasına gizleseler de, öte yandan karşı karşıya bulundukları sorunların köklerini iyi kavradıklarını belli ediyorlardı. İsyanla ilgili belgeler dizisi 21 Ramazan 1829 tarihinde başlıyor. Abdurrahman Paşa'nın öldürülmesi olayını araştırmakla görevlendirilen kişi, bir alim, Abdurrahman Paşa'nın Musullulara kötü davrandığı ve yerine geçen Muhammed Emin Paşa'nın genç oluşunun, eyaletin işlerini bilgece yönetmekten kendisini alıkoyduğu sonucuna vardı.[78] Bu yargıya varan görece yansız hükümet arabulucusu isyancılardan yana karar verdi ve isyanı onaylamış oldu. İsyancıların amaçlarının en açık dile getirildiği yer, Celilzadeleri ve yolsuzluklarının kaynağını şikâyet etmek üzere çok yalın bir dille yazılmış mektuptur. Mektup şöyle başlıyor:

> Valilerimiz eskiden beri adaletsizliğe neden olagelmişlerdir. Musul'un hem içinde hem çevresinde, yoksulları yakışık almaz biçimde ve bilgelikten yoksun

olarak yönetmişlerdir. Valilerimiz bir süredir hep Abdül Celil'in oğullarından seçiliyor. Malikâne ya da temlik yoluyla neredeyse bütün miri vergiler ve diğer resimlerin tasarruf haklarını toplamış bulunuyorlar. Anılan mallar ve resimler üzerinde babadan oğula hak sahibi olmuşlardır ve üstelik yönetenler olarak hem harcamaları hem de miri vergilerin miktarını belirlemektedirler. Yoksuldan acımasızca almış; diğerlerindense devletin araçlarıyla (*edevat-ı hükümet*) haraç almışlardır.[79]

Bu dilekçeyi imzalayan yirmi üç kişiden altısı öğretmendi; imza koyan dört seyyidden biri *nakibü'l-eşraf*, diğeri müftü idi; üçü sipahi beylerindendi; sekizi tüccardı (sekiz tüccardan biri kasap loncasının başı, diğeri kumaş tüccarlarının başı idi). Bir başka dilekçede, yirmi Musullu, Celilzadeleri sınırı aşmakla (*hadd-ı tecavüz-i ederen*) ve yurttaşları kavgaya kışkırtmakla suçluyordu. İstekleri, önderleri Ömerzade Kasım'ın kentin denetimini ele almasıydı. İkinci dilekçeyi imzalayanlar arasında ilk dilekçeyi imzalayan kişiler olmakla birlikte, on ikisi yeni kişilerdi. Ayrıca, Celilzadelerin Musullu tüccarlara olan borçlarının dökümü dilekçeye eklenmişti.

Bu belgeler de göstermektedir ki, Celilzadelere karşı isyanın başını çekenler bu eylemi yalnızca bazı valilerin adaletsizliğine karşı yapmıyorlardı; valilik makamıyla kişisel serveti tek elde birleştiren ve hükümetin elindeki araçları, o araçları kişisel kazanç için kullanan hanelere teslim eden iltizam sisteminin sağladığı ayrıcalıklara karşı yapıyorlardı. Musullu eşraf ve tüccar, kırsal gelir kaynakları üzerinde denetim sahibi olmalarına olanak veren bir mülkiyet hakkı olarak malikâneye karşı değildi; onların sorunu, varlık ile siyasal gücün tek elde toplanmasına olanak veren malikâne sisteminde yatıyordu.

Celilzadelere karşı ayaklanmada her ne kadar iç etmenlerin önemli payı varsa da, isyanın sonucu üzerinde bölgesel sorunların da etkisi oldu. İsyanın üzerinden iki yıl geçmeden II. Mahmud, yerel âyanın gücünü kırma ve Asya'daki vilayetlerini Mısır'da oturan Mehmed Ali'nin tehdidine karşı koruma seferberliğini başlattı. Bu amaçla Halep Valisi Laz Ali Rıza'yı Bağdat'ın güçlü Memluk yöneticisi Davud Paşa'yı yerinden uzaklaştırmakla görevlendirdi. Musul'un yeni önderleri Irak'ı Mehmed Ali'nin sataşmasına karşı

koruma çabalarında Osmanlılarla işbirliği yaptı. Fakat, 1832 ile 1834 yılları arasında, Osmanlı denetiminde dağılma öyle bir noktaya geldi ki, Irak'ın bazı kasaba ve kentlerinde, denetimin yeniden kurulmasına karşı isyanlar çıktı. Bu kıyamet ortamında, Celilzade Yahya Paşa, Suriye'deki Mısır güçlerinin ve Suriye çölündeki Şammar aşiretinden yandaşlarının desteğiyle Musul'a geri gelmeyi denedi. Girişimi çok sürmedi; Celili egemenliği 1829 isyanıyla birlikte tam olarak son buldu.

Sonuç

Celili yönetiminin sona ermesi ve Irak'ın Laz Rıza Paşa güçlerince ele geçirilmesi Musul tarihinde modern dönemin başlangıcını belirledi. Seçkin hanelerinden ve tüccar topluluğundan yanına çektiği yandaşlarla yeni dönemi açan, Musullu kamu görevlileri oldu. Bu gruplar, sultanın siyasal otoritesini yeniden diriltmeyi amaçlayan reformcu ideoloji çevresinde toplandılar. Bunun ötesinde, devletin mülk sahibi sınıfları vergilendirmedeki ayrıcalıklarını sınırlama yollarını aradılar. II. Mahmud yönetiminde devletin mali ayrıcalıklarının artırılmasına Şam'daki benzerleri gibi Musul eşrafı da sevinmedi. Osmanlı devletinin 19. yüzyılın başlarında gittikçe artan savunmasızlığı nedeniyle Musul eşrafı ve tüccar topluluğu devleti ödün vermeye zorlayabildi. Kırsal getiriler üzerinde haklarını tanıdığı ve yerel yönetim kadrolarına adamlarını yerleştirmeye izin verdiği sürece devlete bağlı kalma güvencesi verdiler. Dolayısıyla, 19. yüzyıl Tanzimat reformları merkezdeki bürokrat seçkinler eliyle tepeden inme yapılmadı. Tersine, Musul taşra toplumundan kesimlerin, siyasi hanelerin egemenliğini sona erdirmekte büyük çıkarı vardı ve bu kesimler yerel yönetim aygıtında reform gereğini tartışmaktaydı.

VIII
Sonuç

Bu kitabın çeşitli bölümlerinde etkisini duyuran bazı tartışmalı konular var. Bu tartışmaların bazıları, günümüzdeki devlet-toplum ilişkilerinin tarihsel köklerini inceleyen Arap ve Batılı entelektüellerin görüşleriyle yakından ilişkili. Ortadoğu'ya ilişkin yazında, devlet-toplum ilişkilerini açıklayan iki alternatif model ağır basmakta: Birincisi, Ortadoğu toplumlarında devletin güçlü bir oyuncu olarak sahneye çıktığını; tarih boyunca ya kendisine karşı koyan grup ve ideolojileri yanına çektiğini ya da her türlü etkili siyasi halk eylemini yatıştırdığını söylüyor; ikincisi ise devletin geleneksel olarak güçsüz olduğunu ve toplumun (nasıl tanımlarsak tanımlayalım) varlığını siyasal kurumlardan ayrı olarak sürdürdüğü ve ayrı bir tarihsel anlatıya sahip olduğunu söylüyor.

Siyasal uygulama düzleminde bu iki görüşün çok eksiği var. Birinci model, kimi Arap entelektüellerini ve Batılı siyaset çözümlemecilerini, başka olasılık tanımayan ve sınanmamış bir sav ileri sürmeye yöneltti: Onlara göre, bu toplumlardaki devlet yapılanmaları tarihsel olarak ve dolayısıyla doğaları gereği güçlü, dediğim dedikçi ve gücünü kimseyle paylaşmaya yanaşmayan örgütlenmelerdi. İkinci model ise, erken modern dönemin gevşek yurt-

taş örgütlenmelerine dönme çağrılarından tutun da, "sahici" siyasal ve toplumsal savaşımcılık modelleri geliştirme üzerinde ısrara uzanan, tarihin derinliklerinde kalmış bir sürü düzen şemasına yol açtı.

Tarihçiler açısından daha sorunsal olan, Ortadoğu'da devlet-toplum ilişkilerinin, hele erken modern dönemdeki ilişkilerin, çapraşık yanlarının belgelere dayandırılmış incelemelerinin bulunmayışıdır. Modern Arap devlet sistemlerinin günümüzde içinde bulunduğu kördüğümün temelini Osmanlı geçmişinde arayanlar için yanıt ne Osmanlı devletinin "sultancı" oluşunda, ne de güçsüzlüğünde yatmaktadır. Eğer Musul bir örnek sayılacaksa, devletin gücü ve otoritesi 18. yüzyılda başka herhangi bir dönemde olduğundan daha yaygın biçimde duyumsanıyordu. Merkezi hükümetteki seçkinlerin tasarladığı askeri ve mali stratejiler, her zaman Musul halkından hangi kesimlerle ne tür bağlaşmalara girdiklerine göre biçimleniyordu. Bunun ötesinde, devlet gücünün ve otoritesinin yaygınlığı, bazı Osmanlı uzmanlarının ileri sürdüğü gibi iltizam ve ayrıcalıklar sistemi yoluyla toplumun çeşitli kesimlerini ortak etmek için elinde bulundurduğu sınırsız beceriden ileri gelmiyordu. Tersine, ayrıcalıklar ve iltizam sistemi Musul taşra toplumunu Osmanlılaştırdı; fakat, daha da önemlisi, Osmanlı devletinin taşradaki güç ve otoritesi yeniden tanımlandı. 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başları boyunca devlet ile Musul toplumunun çeşitli kesimleri arasında süregelen pazarlık süreci devletin yönetsel dizginlerini zayıflattı; fakat, devletin siyasal yazgısının belirlenmesinde Musul toplumundan daha geniş kesimlerin katılımına olanak sağladı. Tüccar ve Musul eşrafı, 19. yüzyılın başlarına gelindiğinde, devletin otorite ve gücünü, kendilerini siyasi hanelerin siyasi üstünlüğünden kurtarmalarına olanak verecek biçimde yeniden kurmak isteğindeydiler. 1830'larda reformcu önlemler alınırken, Musul kent halkının bir kesitinden insanlar o önlemleri istedi ve destekledi.

Bu kitapta savladığım şudur: Musul'un kentsel ve kırsal toplumları, devletin dizginleri daha sıkı tuttuğu söylenen daha erken dönemlere göre, adem-i merkeziyet yüzyılı denilen 18. yüzyılın

sonlarına doğru, Osmanlı "sistem"iyle daha iyi bütünleşmişlerdi. 18. yüzyılı değerlendirirken, merkezi devlet kurumlarının bakış açısından sıyrılmaya çalıştım; devletin siyasal denetimi sürdürme yeteneği açısından da bakmadım; devlet-toplum ilişkilerinde küçük, sağlam ayrıntılara eğildim. Bu incelemede, devlet-toplum arasındaki etkileşimin dört yönünü büyüteç altına aldım: 18. yüzyılda ulaştığı biçimiyle iltizam sistemi; devletin dağıttığı hak ve ayrıcalıklar; bir yanda görece büyük sayıdaki orta ve küçük devlet görevlileri ve seçkin haneleri, diğer yanda devlet olmak üzere aralarında kurulan ilişkiler; sonuncu olarak da devlet siyasaları ile siyasetin dili ve siyaset uygulaması arasındaki etkileşim katmanları.

18. yüzyıla bu biçimde yaklaşım, modern dönemin anlaşılmasını daha kolaylaştırıyor. Tanzimat reformlarını, Avrupa modellerinden etkilenen devlet bürokrasisinin başını çektiği bir eski düzenden kopma girişimi olarak görmek yerine artık, modern dönemin içteki bütün toplumsal ve siyasal dayanaklarına bakabiliriz. Hiç kuşkusuz, Musullu eşraf ve tüccarların tümü siyasi hanelere ve eski düzene son verilmesinden yana değildi. Devlet seçkinleri arasındaki güçlü öğelerin benimsediği reform modeline de öylesine büyük bir istekle sarılmadılar. Yine de, zamanın siyasi tartışmalarının içinde yer aldılar ve kendi reform gündemlerini ortaya koydular.

Sonuncu olarak, Musul'un Osmanlı ve Irak bağlamlarında özgül yerini vurgulamak önem taşımakta. Musul'un bir sınır boyu eyaleti olma konumu, 18. yüzyılda Celili hanelerinin gücünü pekiştirmeye ve okumuş nüfusun merkezi hükümetin politikalarına ilgisini canlı tutmaya çok yardımcı oldu. Şam, Halep ve Kahireli tüccar ve eşrafın, siyasi hanelerin yok oluşuna ve daha akılcı ve türdeş bir yönetim sisteminin yürürlüğe konmasına Musul'dakilerden daha az çaba gösterip göstermediklerini kestirmek zor. Birkaç dikkat çekici ayrıklık dışında, bu kentlerin siyasal tarihleri yazılırken, İstanbul arşivlerindeki kaynaklardan yararlanıldığına pek rastlanmaz. Gerçekten bu kaynaklarda Bağdat ve Basra'ya dönük gelişigüzel bir bakış, Celilileri deviren ve Musul'da reformun toplumsal temelini oluşturan tüccar-eşraf bağlaşmasının benzerinin Bağdat ve Basra'da görülmediğini gösteriyor. Sınıflar arası bağlaş-

maların özgül yanlarını ve İstanbul ile imparatorluğun çeşitli kentleri arasında var olan devlet-toplum bağlantılarını daha iyi kavrayamadığımız sürece, Ortadoğu'da modern zamanların dinamikleri konusunda geniş kapsamlı genellemeler yapabilme yeteneğimizi sürekli yeniden sınamalıyız.

Irak bağlamında bakıldığında, Musul'un ayrıksı durumunu, dönemin bölge ölçekli dönüşümlerinin açık seçik bir değerlendirmesiyle dengelemek gerek. Irak'ta 18. yüzyılda başlayan ticaret ve yönetim merkezleri hiyerarşisinde saflaşma süreci 19. yüzyılda tepe noktaya varmıştı. Bağdat'ın ticari ve siyasi üstünlüğüne olanak veren birkaç etmen vardı. Britanya ile alım satımın gelişmesi Bağdat'ın Memluk valilerinin, bu ticaret tekelinden elde ettikleri gelir ile kendi askeri hanelerini kurmalarını sağladı. Musul'un alım satım işleriyle uğraşan kesimi güneyle ticarete gittikçe daha çok yöneldi ve Bağdat ve Basra'da şubeler açtı.[1] Yüzyılın ikinci yarısında Bağdat valilerinin Musul'un siyasi olaylarına karışmaları nedeniyle Bağdat'la iktisadi ilişkiler güçlendi. Celilzade haneleri arasındaki bölünmeler böyle bir gelişmeyi kolaylaştırdı. Bağdat'ın açgözlü tasarımları, 19. yüzyılın ilk yirmi otuz yılında Bağdat valisinin Celilzadelerden bir valiyi görevden uzaklaştırıp yerine adamını getirmesine dek vardı. Üstelik, 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Irak yönetim bölgelerine ayrılırken Bağdat'a daha çok önem verildi; o denli ki, Mardin'e değin kuzey bölgeler bile Bağdat'a bağlandı. Bu nedenle, Bağdat'ın egemenliği Tanzimat reformlarıyla, 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulmadı. Tersine, bu reformların yönetimle ilgili önlemleri, 18. yüzyılda başlayan bölgesel ölçekli saflaşmaları göz önünde bulundurdu.

Ek 1
Celili Hanesine Ait Vakıflar

Celilzade Hüseyin Paşa'nın Vârisleri

Aşağıdaki döküm Celilzade hanelerinin servetinin büyüklüğünü ve Celilzade Hüseyin Paşa'dan sürüp gelen çeşitli hanelerin, kök hanenin birkaç alt haneye ayrılmasına karşın, servetini nasıl koruduğunu gösteriyor. Verilen örneklerde, bu ana hanenin erkek ve kadın varislerinin kurduğu vakıflardan çoğu geçmediği için, örneklerin yeterince kapsayıcı olduğu söylenemez.

I Nadir Şah'ın yenilgiye uğratılmasından sonra Celilzade Hüseyin Paşa'ya temlik edilen Karakuş köyü resimleri (hükümet adına toplanan vergiler)

Bu vakıf 1743 yılında Nebi Circis ile Nebi Yunus camileri arasında eşit bölüştürüldü. Hüseyin Paşa'nın çocuklarının en yaşlısı vakfın yöneticisi idi. Vakıf kurulduğu sırada hükümet, o güne dek köyden devletin vergilerini toplamış olan Şehrizor'un yöneticisine bundan böyle bu işten el çekmesini bildirdi. Ayrıca, köylülerin menzilhanenin iaşesini sağlamak ödedikleri vergilerden, bundan böyle Şehrizor valisi sorumlu tutulacaktı.[1]

II Hüseyin Paşa oğlu Emin Paşa oğlu Muhammed Paşa oğlu Mahmud Bey (daha sonra Paşa olacak)

Mahmud Bey ile anası Ayşe 1800 yılında aşağıdakilerden bir vakıf kurdu: Babasından miras kalan mülklerin üçte birinin üçte ikisi.

Bu üçte iki dışındaki üçte bir, ana bir (anaları Ayşe) kız ve erkek kardeşlerindeydi. Babasından kalan mülklerin üçte ikisi amcası Celilzade Süleyman Paşa'nın oğullarındaydı. Süleyman Paşa'nın oğulları Numan Bey, Hacı Osman Bey, Abdülhamid Bey ile Ahmed Bey idi.

Üçte biri	Üçte ikisi
1. Üçte ikisi Mahmud Bey'e	Süleyman Paşa'nın dört oğluna
2. Üçte biri ana bir erkek kardeşlerine	

Mülklerin dökümü:

1. Kahvehane
2. Zahire tüccarlarına ait *kayseriyye*
3. *Kayseriyye*nin üst katındaki han
4. Aynı *kayseriyye*nin üst katındaki kahvehane
5. *Kayseriyye*nin çevresindeki dükkânlar ve arsalar
6. İki demirci işliği
7. Kasım Ağa'nın hanı
8. Bu hana bitişik iki dükkân
9. Kahvehane
10. Boyahaneciler hanı
11. Bitişiğindeki dört dükkân
12. Kasap dükkânı
13. İskele yakınındaki iki kahvehane
14. Kent içinde iki arsa
15. Necme köyü yakınındaki su değirmeninin yarım hissesi
16. Şeyh Muhammed köyünün su değirmeni
17. Borak köyü su değirmeninin üç çeyrek hissesi
18. Şorak köyü su değirmeni
19. Sumakiya köyü su değirmeni
20. Raşan su değirmeninin yarım hissesi
21. Muhammed Raşan değirmeninin dörtte bir hissesi
22. Bir başka değirmenin dörtte bir hissesi
23. Musul'un içinde ve çevresinde üç parça toprak
24. Marangozlar hanındaki kahvehane
25. Altındaki iki dükkân
26. Boyacılar kahvehanesinin sekizde bir hissesi

27. Şat hanındaki hissesi: Her seksen hisseden (*sehim*) on dördü
28. Yukarıdakinin dışında üç kasap dükkânı

III Hüseyin Paşa oğlu Emin Paşa oğlu Süleyman Paşa oğlu Ahmed Paşa Vakfı (kuruluşu 1818)

1. Ahmed Paşa konağı
2. Kırk sekiz dükkândan oluşan kumaş tüccarları *kayseriyye*si
3. Altmış dört dükkândan oluşan ayakkabıcılar *kayseriyye*si
4. Ayakkabıcılar *kayseriyye*sine bitişik seksen yedi dükkân
5. Dört kahvehane
6. Noran Irmağı üzerinde bir değirmen
7. Bir kasap dükkânı
8. Üç meyve bahçesi
9. Kuş köyü hanı
10. Kuş köyündeki dükkânın yarım hissesi
11. Dört dükkân[2]

IV Sülalenin, Abdül Celil oğlu İbrahim Ağa'dan sürüp gelen Ağa takımının vakfı. İbrahim Ağa oğlu Mustafa Ağa oğlu Yahya Ağa oğlu Hacı Yusuf Ağa vakfı (kuruluşu 1805)

Vakıfname, Yusuf Ağa'nın kız kardeşi, amcası ve amca oğlu ile ortaklaşa sahip oldukları hisselerin dökümünü veriyor. Yusuf Ağa başlangıçtaki elli yedi hisseden onunun sahibiydi. Kız kardeşi beş, ölmüş amcasının vârisleri on beş, ölmüş amca oğlunun vârisleri de yirmi yedi hisseye sahipti.

1. Kent içinde değişik yerlerde seksen dokuz dükkân (bunlardan onu belirli zanaatları uygulamaya elverişli araç gereçle donatılmıştı).
2. Dört tam bir de yarım kahvehane
3. Dört han
4. İki hamam
5. Aba satıcıları (*abacıya*) *kayseriyye*sinin yarısı
6. Ömerzade Ali Efendi *kayseriyye*si olarak bilinen dokumacılar *kayseriyye*sinin yarısı
7. Saraçhane semtindeki konutu
8. Yeraltında dokuma işliği olarak donatılmış iki oda
9. Beybuks köyü su değirmeninin üçte biri
10. Ninive köyündeki meyve bahçesi
11. Ba'şika köyünde bir değirmen ve bir ağaçlık.[3]

Ek 2

Musul Tereke Kayıtlarına göre 1852-55 yıllarında Köylü Gelirleri

Kırsal Alan Halkından	Araç Gereç	Tahıl	Besi Hayvanı	Yük ve çift hayvanı	Mülk	Muhtelif	Toplam
Çiftçi/ Göçebe-hayvancı	15k	240k	400k	200k öküzler		40k bakır ve kilim	895k
Ortakçı	10k			40k inek 350 k gübre		300k odun	2969k çeşitli şahıslara ait borç
Molla					600 k kentte mülk	378k	978k
Ortakçı		650k		100k öküz			750k
Çiftçi	15k	180k	100k	150k öküz ve inek		217k	662k
Ortakçı				250k merkep ve inek		40k	290k
Asker		40k		10k		115 k nakit 110 k silah ve v.b.	805k

Kırsal Alan Halkından	Araç Gereç	Tahıl	Besi Hayvanı	Yük ve çift hayvanı	Mülk	Muhtelif	Toplam
Asker				350k iki at	150k	108k kılıç ve ateşli silahlar 307k diğer	1265k 800k borç
Asker				350k iki inek		40k ateşli silah 375k kılıç ve diğer	765k
Asker		40k		220k inek ve merkep		20k kılıç	240k
Ortakçı		150k	200k			150k	500k
Ortakçı		460k		150k öküz		90k	700k
Tarım işçisi						150k 267k nakit	417k
Ortakçı		100k		200k		419k	719k
Çiftçi (Sandal kiraya veren)	30k	740k tohum				130k üç adet sandal 360k diğer	1260k 508k borç
Çiftçi	15k	345k tohum	80k	260k öküz, inek, merkep		60k	871k
Ortakçı (Sandal kiraya veren)		270k		200k iki öküz		80k sandal 150k diğer	700k
Ortakçı		30k				58k	88k
Ortakçı		395k		600k		315k	1310k
Hayvan kiraya veren			120k	1780k		140k	2040k mirasın üçte biri borç

Kırsal Alan Halkından	Araç Gereç	Tahıl	Besi Hayvanı	Yük ve çift hayvanı	Mülk	Muhtelif	Toplam
Çiftçi		80k		100k		110k ateşli silah 150k diğer	440k
Çiftçi		395k		600k		372k	1367k
Göçebe-hayvancı Hayvan kiralayan	680k	400k	350k		118k		1548k
Ortakçı Çiftçi		500k tohum 35k buğday	120k	250k öküz 100k merkep		40k	1045k
Çiftçi	15k	375k	100k iki adet koyun	400k		135k	1025k
Göçebe-hayvancı Hayvan kiralayan		525k	300k		180k		1005k
Çiftçi Hayvan kiralayan	15k	730k	360k	250k öküz ve katır		170k iki sandal	1691k
Çiftçi	30k iki takım	550k	800k 70k eşek	150k inek 200k katır 40k öküz	326k diğer	365k	2765k
Çiftçi	30k iki takım	1550k tohum		100k öküz 50k inek 350k merkep		370k	2450k
Çiftçi		1150k	250k	200k merkep		165k	1965k
Dükkân sahibi					400k	250k	650k
Çiftçi	20k	470k tohum		300k öküz 30k eşek	1200k	30k	1993k

Kırsal Alan Halkından	Araç Gereç	Tahıl	Besi Hayvanı	Yük ve çift hayvanı	Mülk	Muhtelif	Toplam
Dükkan sahibi çiftçi	50k üç takım	150k tohum	250k	300k öküz 500k merkep 200k diğer		700k 400k kümes hayvanı	2900k
Göçebe-hayvancı çiftçi		500k	400k	800k		400k	2100k
Göçebe-hayvancı Çiftçi	15k	105k	1705k	100k öküz 85k inek 137k merkep kırması 50k eşek		368k	2933k
Çiftçi	15k	600k	420k	250k		110k sade yağ 335k diğer	1730k
Göçebe-hayvancı		840k tohum	1600k	1300k		365k	4096k
Sürü sahibi			120k	1000k camız 880k diğer		140k	2020k
Hayvan kiralayan çiftçi		1038k	500k	550k		300k	2428
Çiftçi	15k	1520k	550k	800k		618k	3503k
Çiftçi	15k	1190k	246k	1500k		370k	3321k
Küçük mülk sahibi					1000k mülk 1500k meyve bahçesinde çeyrek hisse	150k pamuk 20k diğer	2670k
Çiftçi	40k iki takım	600k	1200k	1520k		640k 200k bakır	4100k 1891k borçlar
Çiftçi		2050k		1000k		1070k pamuk 360k diğer	4480k

Kırsal Alan Halkından	Araç Gereç	Tahıl	Besi Hayvanı	Yük ve çift hayvanı	Mülk	Muhtelif	Toplam
Çiftçi			1500k	900k	1500k ortaklıkta	904k	4454k
Çiftçi	20k iki takım	1400k	260k	340k	600k zeytin bahçesinin yarısı 500k köyde yarı mülk 300k su kuyusunun yarısı	180k	3600k
Seyyid	20k	1250k	700k	1700k		610k	4480k
Çiftçi			120k	400k camız 200k eşek 80k inek 500k at		200k	5100k
Seyyid	80k iki takım	1400k	800k	660k	2300k nakit para	470k	7740k 2030k ona borçlu olunan para
Çiftçi	30k	420k tohum 70k tahıl		1180k at 840k diğer	150k çadır	525k	5365k
Ağa		1100k tohum	2500k	1450k	390k bahçe	500k ateşli silah ve kılıç 880k diğer	6820k
Göçebe-hayvancı Mülk sahibi		3540k	2080k	4200k	500k çadır	250k gübre 200k yön 280k sade yağ 800k bakır	11850k

Kırsal Alan Halkından	Araç Gereç	Tahıl	Besi Hayvanı	Yük ve çift hayvanı	Mülk	Muhtelif	Toplam
Çiftçi		1400k	2125k	500k katır 500k diğer		270k	4645k
Sürü sahibi Ağa		950k	2500k	1950k	390 koru	200k kılıç 200k diğer	6190k
Çiftçi	10k	1300k	1000k	1460k	500k ev	425k	4595k
Göçebe-hayvancı		2375k	2375k	1180k	150k ev	260k	6340k
Çiftçi							
Çiftçi		1200k tohum	1600k	1300k		418k	4518k

Ek 3

Loncalara Salınan Vergilerin Tevzi Belgesi, 1835 (Hicri 1251)

Musul'un yalnız 1831 yılı vergi kayıtları elde bulunuyor. Bu yıl, Celilzadelerin kentte denetimi elden kaçırmasıyla büyük siyasi karışıklıkların üst üste geldiği bir yıldı. Celilzadelerden Yahya Paşa, Musul eyaletini 1832 Eylül'ünden 1834 yılı Şubat'ına dek yönetti. Kırsal alanlarda olduğu gibi, *salyane* ve *bedel-i menzil* vergileri bir yıldan ötekine aktarılabiliyordu ve çeşitli meslek gruplarınca hiçbir zaman tümü birden ödendiği görülmemiş olsa gerek.

Salyane, kentli zanaatkârlara salınan vergilerin en yükseği idi; merkezi hükümete giden *bedel-i menzil* vergisinin en az iki katıydı. Bunun ötesinde, kent bağlamında ne anlam taşıdığı açık olmasa da, *menzilhane* vergisi sürekli yüksek tutulan bir vergiydi.

Salyane, *bedel-i menzil*, *menzilhane* ve *imdad-ı hazariye* vergilerinin yanı sıra, valinin kentteki köprü, yol gibi çeşitli kamuya ait bayındırlık yapılarının bakımı ya da sarayın giderleri için yaptığı harcamaları karşılamak da loncaların sorumluluğundaydı. Vergilerin yıllık mı, yoksa iki yılda bir mi salındığı belgelerden açıkça anlaşılmıyor. 1834 yılından sonra bu vergiler iki yılda bir salındı;

fakat, daha önceki yıllarda iki yılda bir alındığına ilişkin kayıt yok. Zanaatkârlar 1835 yılında, eski vali ile kâhyasının yetki almaksızın saldığı bazı vergilerden dolayı yeni valiye ve ulemaya karşı çıkarken bu artan vergi yükünden yakınmalarını ortaya koymuş oldular.

Harcamalar:[1] 1835 Yılı Masrafları ile Loncaların Vergi Ödemeleri

Bu defter, harcamaların tek tek, ayrıntılarıyla yazıldığı defterdir: Bu giderleri karşılamak üzere şevval ayından rebiyü'l-evvel ayı ortasına değin, 1251 yılı *salyane* ödemesi adı altında esnaftan toplanacak parayı belirlemektedir.

kuruş	
52.000	Faiz konmaksızın ödenmiş *salyane*
11.000	*Bedel-i menzil* ve *taksit* vergisinin yarısı
25.000	Menzilhane ve menzilci Ali Ağa
4.650	*İmdad-ı hazariye* 1.875, *nısf-ı irad*(?) 1.250, hizmetler 1.020
15.000	Loncaların mahkemeye borcu (geç ödemeye kesilen ceza)
107.645	Ara toplam
577	Şehrizor valisini yenilgiye uğrattıktan sonra zamanın valisi Mahmud Paşa'nın, kentin surlarını onartmak için yaptığı harcama
1.823	Kale ve sarayın yeniden yapımı
110.045	Toplam

Musul kadısının naibine, kentin kâhyasına ve esnaf şeyhlerine gönderilmiş bu *buyruldu*; 1251 yılı şevval ayı ile rebiyü'l-evvel ayı arasında yapılan 110.045 kuruş harcamanın dökümünü veriyor. Bu toplamın, gereği gibi ve şeriata uygun olarak her zamanki gibi *salyane* oranlarında salınmasını ve toplanmasını buyuruyor. Her semt kendine düşeni semtin temsilcisine ödeyecektir.

Dokumacılar loncası (*cemaat-ı bezazan*)	6.062
Çuval bezi (atlara örtülürdü) dokumacıları (*cemaat-ı culahiyan*)	4.610
Tüccarlar (*cemaat-ı pazargân*)	13.707
İnşaatçılar (*cemaat-ı mimaran*)	3.470
Baharat tüccarları (*cemaat-ı attaran*)	3.110
Çeşitli yiyecek tüccarları (*cemaat-ı bakkalan)*	7.720
Yağ satıcıları *(cemaat-ı siraciyan*)	5.510
Kelek yapımcıları (*cemaat-ı kellekciyan*)	3.680
Katırcılar (*cemaat-ı kartırcıyan*)	4.060
Bardakçılar ya da içme suyu satıcıları (*cemaat-ı bardakyan*)	510
Mum yapımcıları (*cemaat-ı mumcuyan*)	2.550
Marangozlar (*cemaat-ı nacaran*)	2.680
Demirciler (*cemaat-ı demirciyan*)	2.680
Camız kiraya verenler (*cemaat-ı camuzyan*)	2.180
Berber ve hamamcılar (*cemaat-ı berber ve hamamcı)*	2.280
*Altın ve gümüş kuyumcuları (*kuyumciyan)	4.060
Altın iplik ve şerit (dantel) yapanlar (cemaat qalabcian)	1.690
Kılıç yapımcıları (*camaat-ı kılıçyan*)	980
Yeniçeri börkü (keçe başlık) yapanlar (*cemaat-ı keçeciyan*)	600
----------(*cemaat-ı metakciyan)?* (okunamadı)	*100*
Genellikle tahıl tüccarı ile perakendecinin arasını bulan simsar ya da açık artırmacı *(cemaat-ı dellalan*)	5.230
Sırt semercileri (*cemaat-ı semerciyan*)	600
Değirmenciler (zeytinyağı mı, tahıl mı?) (*cemaat-ı medarcıyan*)	3.200
Kasaplar (*cemaat-ı kasaban*)	6.560
Bakırcılar (*cemaat-ı nakkaran*)	400
Boyacılar (*cemaat-ı boyacıyan*)	4.650
Tahıl toptancıları (*cemaat-ı allafan*)	1.600
İnci mücevhercileri (*cemaat-ı lülüciyan*)	450
Terziler (*cemaat-ı terziyan*)	2.280

Eyerciler (*cemaat-ı saracan*)	2.180
Tabaklar (*cemaat-ı dabagan*)	4.870
Kunduracılar (*cemaat-ı haffafan*)	4870
Kahveciler (*cemaat-ı kahveciyan*)	100
(*cemaat-ı akticiyan*)? (okunamadı)	2.610
Fırıncılar (*cemaat-ı habbazan*)	850
	113.099

Ek 4

Musul Köylerine Salınan Vergilerin Tevzi Belgeleri

Tevzi belgeleri. 1830 (Hicri 1246)[1]

Musul köylerinin reayasınca karşılanması gereken, (Hicri 1246 yılı (1830) cemazi ayı sonundan, aynı yılın şevval ayı sonuna değin geçen dönemde yapılmış) masrafların dökümü aşağıdadır:

kuruş	
24.920	Geçmişte ödenmemiş *salyane* ve faizi (*murabaha*).
22.500	Menzilhane yönetimi ve menzilcinin ücreti
1.875	*İmdad-ı hazariye* (eyalet vergisi)
1.200	Defterlere göre subaşının giderleri
300	Silik olduğundan okunamadı
50.795	Ara toplam
520	*Mübaşiriyye* (toplama ücreti) ücreti 200; subaşına 100; mahkeme giderleri 120. Buyruldunun duyurulması için (bkz. aşağıya)
8.000	*Bedel-i menazil* (menzilhaneye vergi-ürün teslimi yerine yapılan peşin para ödemesi)
1.900	Diğer harcamalar
61.215	Toplam

Asaletli Subaşı Mahmud Bey'e, Tanrı ona şeref ihsan etsin.

1246 yılı cemazi ayından şevval ayı sonuna değin yapılan harcamaların ayrıntılı dökümü yukarıdadır. Musul köylerinin reayasınca ödenmesi gereken toplam 61.215 kuruştur. Yukarıda anılan *salyane*nin şeriat uyarınca tevzi edilmesi (paylaştırılması) ve toplanması buyurulmuştur. *Salyane*nin nasıl paylaştırılacağı, toplanacağı ve takdim edileceği bilinmektedir ve buna aykırı davranış cezalandırılır.

Köylü geliri 1852-5

Bu'veyza	*Kadıkendi*	*Telkeyf*	*Tel Üsküf*
700	1.200	5.000	3.300
Betine	*Baküfe*	*Barima Bira*	*İmam Fadıli*
1.300	1.000	500	600
Ba'şika	*Bahzani*	*Derviş*	*Bacarbu'*
4.000	4.000	1.100	700
Kokaçlı	*Arpacı*	*Bezivey*	*Kırdı Gariban*
800	400	800	500
Kara Tuba	*Tahreva*	*Vadi Sumak*	*Barima(2. kez)*
500	600	1.000	500
Telurad	*Basihara*	*Başbina*	*Karamlis*
900	400	600	1.250
Cankacı	*Bartillah*	*Hazine Taba*	*Ninive*
400	2.700	500	1.600
Şemseddin	*Baybuht*	*Karakuş*	*Bu'veyza*
400	800	4.000	900
Deyr Maklub	*Haremayn Şerifeyn*	*Cemaat-ı Arab*	*Hatunava hakara*
5.300	2.000	6.000	600
Köydal	*Köşebaban*	*Dogit*	*Kocak*
700	500	500	400
Kır Mübarek	*Birzeva*	*Hüseyniye*	*Kır Halis*
400	300	200	400
Beban	*Şağşun*	300	150

Tevzi belgesi, 1835 (Hicri 1251)

Bu beş yıl sonra yayımlanmış bir başka tevzi belgesi. Bu sırada, artık Osmanlı yönetimi Musul ve art bölgesine daha sağlam yerleşmişti. Belgede, bölge köylülerine salınan verginin sayısında ve miktarında bir artış olduğu dikkat çekiyor.

1251 yılı şevval ayının biri ile rebiyü'l-evvel ortası arasındaki dönem için Musul köylerinden alacak kayıtlarının dökümü:

kuruş	
20.500	geçmişten aktarılan *salyane* ve işleyen faiz
12.690	Valinin teşrifleri dolayısıyla üç gün boyunca yapılan harcamanın reayanın genel ödentisine eklenmesi (faiz işletilmiş tutarı)
18.000	Hayvan kiraya veren Kiracıbaşı'na ilk ödemenin faiz işletilmiş tutarı (menzilhane alacakları yerine mi?)
51.190	Ara toplam
1.750	Kadı eliyle ulağa ödenen (faiz işletilmiş tutarı)
6.000	Hüseyin Ağa'nın buyruğu üzerine Kâtip İbrahim'e ödenen (faiz işletilmiş tutarı)
3.000	Kaymakam Muhammed Ağa'ya ödenen (faiz işletilmiş tutarı)
1.800	Kaymakamın buyruğu üzerine divan efendiye ödenen (faiz işletilmiş tutarı)
63.740	Ara toplam
600	Yüksek yerden buyruk üzerine çiftçilerin sağladığı erzak
200	*Nısf-ı irad* (yarım ölçü?)
15.000	Menzil atlarından sorumlu kişiye ödemenin ikinci taksidi (faiz işletilmemiş tutarı)
8.100	Her mahalleden alınan kiradan kaymakamın payına düşen
11.000	Devletin payına düşen *bedel-i menzil*
1.100	Diyarbakır'a yapılan ödeme

3.800	*İmdad-ı hazariye*
105.340	Ara toplam
1.000	Buyruldu yayımlaması için divan efendiye olağan ödeme
250	Ulaklık hizmeti karşılığı ödenen (faiz işletilmemiş tutarı)
500	Anlaşılamadı
520	Subaşına 200; mübaşir hizmeti (vergi toplayanın ücreti) 200; mahkeme ücretleri 120.
107.610	Toplam

NOTLAR

I GİRİŞ
(Sayfa 1-28)

1 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-dürr el-meknun fi ma'asir el-maziya min el- kurun", British Museum Library (bundan böyle BM olarak anılacaktır), Add. no 23312, fol. 386.

2 Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, New York, 1994, s. 58-78. Gerber, bu şeriat hukukunun belli bir düzen ve sistem taşıdığını, toplumsal ve siyasi uygulamalara açıkça belirlenmiş sınırlar getirdiğini ileri sürüyor.

3 Bu konu için bkz. "New approaches to state and peasant in Ottoman history", *The Journal of Peasant Studies*, 18/3 ve 4 (1991), 1-264 ile Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, 1995, s. 29-59.

4 Cemal Kafadar, "When money turned into drops of dew: the boundries of Ottoman economic imagination in the sixteenth century", doktora tezi, McGill University, 1986. Halil İnalcık, "The economic mind", Halil İnalcık ve Donald Quataert, der., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire,* Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 44-54. 18. yüzyıl için bkz. Mehmet Genç, "Ottoman industry in the eighteenth century: general framework, characteristics, and main trends", adlı makalesi, der. Donald Quataert, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, New York, 1994, s. 59-86.

5 Traian Stoianovich, "Cities and tha Balkan command economy, 1500-1800", der. Charles Tilly ile Wim Blockmans, *Cities and the Rise of States in Europe, AD 1000 to 1800*, Boulder Colorado, 1994, s. 60-99.

6 Bu bağlaşma koruyucu ile tüccar sermayesinin çıkarlarının çakıştığını gösteriyordu. Bkz. Dina Rizk Khoury, "Merchants and trade in early modern Iraq", *New Perspectives on Turkey, 5* ve 6 (1991), 53-86.

7 Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History,* 29/1 (1969), 104-5. Bir Arap siyaset kuramcısı olan Samir Amin "üretim biçimi" örnek yapısı çerçevesinde benzer bir değerlendirme yapıyor. Samir Amin, *Class and Nation, Historically and in the Current Crisis,* New York, 1980, s. 1-70.

8 Bkz. Kafadar, "When money turned into drops of dew", s. 61-109 ve Haim Gerber, "The monetary system of the Ottoman Empire", *Journal of Economic and Social History of the Orient,* 15/3 (1982), 308-24. Tartışmaları başlatan Ömer Lütfi Barkan'ın makalesi oldu: "The price revolution of the sixteenth century: a turning point in the economic history of the Near East", *International Journal of Middle East Studies,* 6 (1975), 3-28.

9 Bu değişimlerin en açık seçik ele alındığı kaynak olarak bkz. Halil İnalcık, "Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum,* 6 (1980), 283-337.

10 Aynı tür gelişmeler Hindistan'da da oldu. Bkz. C. A. Bayly, *Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion, 1770-1870,* Cambridge, 1983, s. 51-63 ve Bruce McGowan, "The age of the Âyan, 1699-1812", der. İnalcık ve Quataerts, *An Economic and Social History,* s. 658-79.

11 Mehmet Genç, "Ottoman Industry", s. 66-74.

12 Modern bir terim olan "özelleştirme"yi Ariel Salzmann'dan aldım. Salzmann bu terimi modern dönem başlarındaki vergi toplama yöntemi için kullanıyor. Ariel Salzmann, "An Ancien Regime revisited: privatization and political economy in the eighteenth century Ottoman Empire", *Politics and Society,* 21/4 (1993), 393-424.

13 Michael Mann, *The Sources of Social Power,* 2 cilt, Cambridge, 1992, c. 1, s. 1-33 ile 341-72. Bkz bir de: John Haldon'nun, Mann'ın neo-Weberci görüşlerine bir alternatif sunma girişiminde bulunduğu *The State and the Tributary Mode of Production,* New York,1993, s. 51-103.

14 Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758,* Princeton, 1980, s. 13-56.

15 Ariel Salzmann, "An Ancien Regime Revisited." Bkz. aynı yazar, "Measures of Empire: tax farmers, and the Ottoman Ancien Regime, 1695-1807", doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 1995.

16 Halep ve Diyarbakır'ı konu alan yeni çalışmalarda adem-i merkezileşme modeli elden geçiriliyor. Bu yeni araştırma yaklaşımının Halep açısından anlamını Bruce Masters, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée,* 62/4 (1991), s. 151-8'de yayımlanan "Power and Society in Aleppo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries" adlı makalesinde çözümlüyor. Bkz. Salzmann, "Measures of Empire", s. 147-350. Yazar, çalışmasının Diyarbakır ile ilgili bölümünü bana ancak, kendi çalışmamın yazımını tamamladıktan sonra ulaştırdı.

17 Bu terimi C. A. Bayly, *Rulers and Townsmen,* s. 38-48'den aldım. Bu eşrafın devlet maliyesinden bolca yeni haklar elde ettiğini ve iltizamlardan iktisadi girişim gibi yararlandıklarını saptıyor.

18 Michael Mann, *The Sources of Social Power,* c. I, Ernst Gellner, *Muslim Societies,* Cambridge, 1989.

19 Daha özlü bir eleştiri için bkz. Yahya Sadowski, "The New Orientalism and the Democracy Debate", *Middle East Report,* 183 (1993), s. 14-21.

20 Haim Gerber, *State and Society, and Law,* s. 19.

21 Osmanlılardan kalma siyaset mirası birkaç Arap entelektüelince ele alındı. Örneğin bkz. Abdallah Laroui, *Mefhum el-Devlet,* el-Dar el-Bayda', 1981; Muhammed Abed el-Cabiri, *el-Asabiyye ve el-devlet: ma'alim el-nazariyye el-Halduniyye fi el-tarih el-İslami,* el-Dar el-Bayda', 1984 ve Haldun el-Nakib, "el-Usul el-'ictima'iyye li el-devlet el-tasallutiyye fi el-Maşrık el-'Arabi", *el-Fikr el-Arabi el-Mu'asır,* 27 ve 28 (1983), s. 196-202.

22 Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", William Polk ve Richard Chambers, der., *The Beginning of Modernization in the Middle East,* Chicago, s. 41-68.

23 Vecih Kevserani, *Meşru' el-nuhud el-'Arabi ev azmat el-'intikal min el-'ictima el-sultani ila el-'ictima el-vatani,* Beyrut, 1995, s. 88-91.

24 Vecih Kevserani, *el-sulta ve el-mucitama' ve el-'amal el-siyasi, min tarih el-vilayet el-'Osmaniyye fi Bilad el-Şam,* Beyrut, 1988, s. 65.

25 *Age,* s. 72-7.

26 Kevserani, *Meşru' el-nuhud,* s. 100.

27 Sayyar el-Cemil, *el-'Osmaniyyun ve tekvin el- 'Arab el-hadis,* Beyrut, 1989.

28 Kevserani, böyle bir karşı koyma kültürünün, özellikle 19. yüzyılda var olduğundan da söz ediyor. Bkz. *Meşru' el-nuhud,* s. 8.

29 Kentlerdeki siyaset ve örgütlenme kültürünü araştıran Batılı bilim adamlarının yeni çalışmaları, taşralı kent toplumları ile devlet arasındaki ilişkileri belirleyen güçleri

açıklamaya girişmişlerdir. Oysa, bu çalışmalar kent toplumunda hizipler arası siyaset ile seçkinlerin uyguladığı siyasetin değişken mahiyeti ve merkezde geçerli siyaset kültürü arasında bir bağlantı kurmaya hemen hiç kalkışmıyor. Batılı tarihçiler de, Arap meslektaşları gibi kentlerin siyasi kültürlerini yerel ve bölgesel dinamik bakımından çözümleme eğiliminde olmuşlardır. Bu, devlet ve toplumun ayrı olduğu ve devletin büyük ölçüde özerk olduğu görüşünün pekişmesi sonucunu doğurmuştur.
Bkz. Linda Schiller, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the Eighteenth ahd Nineteenth Centuries,* Stuttgart, 1985 ve Abdul- Karim Rafeq, "The local forces in Syria in the seventeenth and eighteenth centuries", der. V. J. Parry ve M. E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East,* Londra, 1975 s. 277-307. Bkz. Abdul-Karim Rafeq, "Changes in the relationship between the Ottoman central administration and the Syrian provinces from the sixteenth to the eighteenth centuries", der. Donald Naff ve Roger Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic History,* Carbondale, 1977, s. 53-73. Halep için bkz. Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity,* New York, 1989, s. 73-101.

30 Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire,* Princeton, 1986 (*Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, 2000). Yazar Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı sırasında ve hemen ardından, kanun egemenliğini savunan reformcuların gelişimi üzerinde duruyor.

31 Merkezi hükümet için bkz. Rifa'at Abou El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, İstanbul, 1982. Bkz. aynı yazar, *The Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Century* Albany, 1991. Mısır için, Şa'rani ve diğer ulemanın Osmanlı hukuk sistemi ve ulemanın bu sistem içindeki yerine ilişkin görüşlerini inceleyen Michael Winter'in yapıtına bkz. *Society and Religion in Early Ottoman Egypt,* Princeton, 1982, s. 241-5.

32 Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, 1990 (*İzmir ve Levanten Dünya*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, 2000). Bkz. Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600- 1750*, New York, 1988.

33 Bu düşünceleri açıklama çabalarımda, 18. yüzyılda Hindistan'da Marathaların yükselişi konusundaki tartışmalardan yararlandım. Bkz. özellikle Frank Perlin, "Of white whale and countrymen," *Journal of Peasant Studies*, 5/2 (1978) 172-237. "State formation reconsidered," *Modern Asian Studies*, 19/3 (1985) 415-80.

34 Tüccarların elindeki sermayenin siyasetçilerin elindeki sermaye ile doğaları nedeniyle karşıt olduğu savı ne yazık ki, Osmanlı tarihinin incelenmemiş bir yanı olarak kalmıştır. Frederic Lane Avrupa tarihi çalışmalarında bu konuya el atmıştır: *Profits from Power: Readings in Protection Rent and Violence Controlling Enterprises,* New York, 1979. Hindistan için bkz. M. N. Pearson, *Merchants and Rulers in Gujarat: The Response to the Portuguese in the Sixteenth Century,* Berkeley, 1976. Pearson'un iddiasına göre, Babürlü sisteminin temel direklerinden birini tüccarlar oluşturuyordu: Borçlar için aracılık ediyor, büyük miktarlarda para sağlıyor, mali siyaset konularında danışmanlık yapıyorlardı.

II BİR TAŞRA EKONOMİSİNİN YAPISI: KENT, ART BÖLGE VE DEVLET, 1540-1700
(Sayfa 29-53)

1 Nasuh-Silahi Matrakçı, *Beyan-ı Menazil-i Irakeyn,* Hüseyin Yurdaydın, der., Ankara, 1976.

2 İmparatorluğun diğer yerlerindeki kasaba ve kentler hiyerarşisinin iyi bir betimlemesi için bkz. Antoine Abdel Nour, *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane,* Beyrut, 1982 ile Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen in Ottoman Anatolia,* Cambridge, 1984, s. 36-7 (*Osmanlıda Kentler ve Kentliler,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. baskı, 2000); yine aynı yazarın, "Towns, agriculture, and the state in sixteenth century Anatolia", *Journal of Social and Economic History of the Orient,* 33 (1990), 125-56. Faroqhi'ye göre, devlet Anadolu'da bilinçli olarak kasaba sayısını artırma siyaseti güttü. Musul çevresinde ise eski yerleşim birimlerini büyütmekle yetindi.

3 Musul'a ilişkin bütün bilgiler iki tahrir defterinin incelenmesiyle elde edildi: Biri 1541 tarihli, diğeri 1575. Bu tahrir defterlerinin Bağdat'ta, Irak Bilimsel Araştırma Derneği'nde bulunan kopyaları üzerinde çalıştım.

4 Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemindeki bölge ekonomileri üzerinde çalışan bilim adamları, ekonomik büyümenin boyutları üzerinde anlaşamıyorlar; ama, nüfus artışı ve yayılmakta olan bir imparatorluğun yarattığı olanakların ateşlediği bir büyüme olduğu düşüncesinde birleşiyorlar. Bu yanıyla Musul'un imparatorluğun diğer bölgelerinden ayrılır yanı yoktu.

5 Rudi Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia,* Bloomington, 1983, s. 63-4 ile 86-7. Lindner Osmanlı döneminde özellikle göçebe halkın zarar gördüğünü saptadı. Irak için bkz. Abbas el-Azzavi, *Tarih el-Irak beyn ihtilaleyn* Bağdat, 1953, c. III. ve IV.

6 Abdul Mesih Bahnam, *Karakuş fi kaffet el-tarih,* Bağdat, 1962, s. 22.

7 Bahzani ve Ba'şika'da zeytin ve meyve bahçeleri vardı.

8 Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Leiden, 1994, s. 123-6.

9 Suraiya Faroqhi, Anadolu'da para kullanımının yaygın olduğunu belirliyor, "Rural society in Anatolia and the Balkans in the sixteenth century", *Turcica,* 9/1 (1977), s. 161-95.

10 12. yüzyılda yaşamış bir tasavvuf önderine inanan Yezidiler, köken bakımından Kürt idiler. Musul'un doğusu ve batısındaki dağlara, daha çok Sincar ve Maklub sıradağlarına yerleşmişlerdi. Cemaatin önderi, Ayn Sifne dağlarının eteklerindeki Ba'asra adlı Hıristiyan köyünde otururdu. Tutucu Müslümanlar onların şeytana taptığına inanırlardı. Musul uleması bunlara karşı savaş fetvası verdi; köleleştirilebilmelerini onayladı. Çözümleme için bkz. John Guest, *The Yezidis,* Londra, 1987, s. 32-41.

11 Karakuş'taki boyahaneden alınan vergi 10.800 akçeden 60.000 akçeye yükseldi; Karamlis'ten alınansa 7400 akçeden 12.000 akçeye. Karamlis'te pamuktan alınan vergi 1500 akçeden 22.000 akçeye yükseldi. Bkz. Genç, "Ottoman Industry", s. 59-86. Genç, 18. yüzyıl başlarında görülen bu gelişmeyi pazarların büyümesine bağlıyor. Öyle anlaşılıyor ki bu, köylülerin aşırı nüfus artışı ve artan taleple başa çıkabilmek için başvurdukları eski bir yöntemdir. 18. yüzyılın diğerlerinden ayrılan yanı, boyahanelerin mülkiyetinin köylülerin değil de, paralı eşrafın elinde olmasıydı.

12 Muhammed Emin el-Ömeri, *Menhal el-'evliya' ve Meşreb el-'asfiya' fi zikr sadat el-Musul el-hadba'*, 2 cilt, Said Diveci, der., Musul, 1955, c. II., s. 134. El-Ömeri, halkı Peygamber soyundan gelen Bu'veyza köyünün adını sayıyor. Bu *seyyidler,* 18. yüzyılda hükümete başvurarak köydeki boyahanenin gelirini toplamak istediklerini bildirdiler. Başbakanlık Arşivi (bundan böyle BA olarak anılacak), Maliyeden Müdevver (bundan böyle MM) no. 9922, 1142 AH/1729CE.

13 Örneğin, bulunduğu köye adını veren Şemseddin ziyaretgâhı ile Ba'asra köyündeki Yezidi ziyaretgâhı.

14 Lindner, *Nomads and the Ottomans,* s. 63-4; Rhoads Murphy, "Some features of nomadism in the Ottoman Empire: a survey on tribal census and judicial appeal documentation from the archives of İstanbul and Damascus", *Journal of Turkish Studies,* 8 (1984), s. 189-96.

15 Goffman, *İzmir and the Levantine World,* s. 11-15; Abdel Nour, *Introduction sur l'histoire,* s. 66; Masters, *The Origins of Western Dominance in the Middle East,* s. 8-36.

16 Osmanlılarla birlikte gelen barış dönemi çoğalmayı teşvik etmiş olabileceğinden doğum sayısında artış hepten göz ardı edilemez.

17 E. Ashtor, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages,* Londra, 1978, s. 675-715.

18 Hakluyt Society, *A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries,* Londra, 1923, s. 147.

19 Abdel Nour, *Introduction à l'histoire,* s. 270-1, Ba'albek ipeğinin Hama üzerinden geçtiğini ve önemini ancak 17. yüzyıl başına değin koruyabildiğini yazıyor. Nedenin ise, Canbuladoğlu Ali İsyanı ve ardından Bekaa bölgesinde meydana gelen karışıklıklar olabileceğini söylüyor. Abdul Rahim Abu Hussein, *Provincial Leadership in Syria,* Beyrut, 1985, s. 129-52.

20 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Add. no. 23312, fol. 378

21 Pedro Teixeira, *The Travels of Pedro Texeira,* Londra, 1902, s. 86.

22 Public Record Office (bundan böyle PRO), SP/110/56, Nisan 1661 ile Temmuz 1662 tarihli Komite toplantıları.

23 PRO, SP/110/12, Musul'la ticarette kesintiler nedeniyle Mart 1670'ten Haziran 1671'e değin mazı fiyatlarında bir artma oldu. Levant Şirketi'nin Halep'teki adamları diğer Avrupalı tüccarlarla belirli bir fiyat üzerinde anlaşma sağlayarak yükselen fiyatları denetim altında tutmaya çalıştılar.

24 BA, Mühimme Defterleri (bundan böyle MD), no. 79.

25 BA, MD, sayı 39, s. 58, 140. sıra.

26 18. yüzyılda Halep için bkz. Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity,* s. 70 ile 164-65; Gabriel Baer, "Ottoman guilds: a reassessment", Osman Okyar ve Halil İnalcık, der., *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara,* 1980, s. 95-102; Haim Gerber, "Guilds in seventeenth-century Anatolian Bursa", *Asian and African Studies,* 11/1 (1976), s. 59-86.

27 İnalcık bu adlandırmayı, yalnızca isyanları ya da 1596 ile 1607 yılları arasındaki Safevi/Osmanlı savaşının ardından terhis edilen düzensiz birliklerin yaptığı eşkıyalığı betimlemek için kullanıyor. Bkz. İnalcık, "Military and fiscal transformation", s. 283-337.

28 William Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 1591-1611,* Berlin, 1983. Bkz. Suraiya Faroqhi, "Town officials, timar holders and taxation: The late sixteenth-century crisis as seen from Çorum", *Turcica,* (1986), s. 52-82; Faroqhi, "Political ac-

tivity among Ottoman taxpayers and the problem of Sultanic legitimation (1570-1650)", *Journal of Economic and Social History of the Orient,* 35 (1991), s. 1-39.

29 Daha yakın tarihlerde Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Road to Centralization,* New York, 1994, s. 141-228 (*Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), bu çalışmadan yola çıkarak şu sonuca varıyor: Bu isyanlar köylü isyanı değildi; tersine, yakıp yıkma peşinde, ideolojisi olmayan eşkıyalık olayları olmaları nedeniyledir ki, Osmanlı devleti bir Avrupa devletinin siyasal ve toplumsal bileşimini tutturamadı.

30 Bkz. Rafeq, "Local forces in Syria", s. 277-307 ve Abu Hussein, *Provincial Leadership in Syria,* s. 33-34 ile 95-100. Barbir, *Ottoman Rule in Damascus,* s. 90'da şunu söylüyor: 1650 yılına gelindiğinde Yeniçeriler yerli halkla öylesine içli dışlı olmuşlardı ki, Halep'te Abaza Hasan Paşa isyanını destekliediler. Bkz. ayr. Suraiya Faroqhi, "Political tensions in the Anatolian countryside around 1600: an attempt at interpretation", der. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Barbara Fleming, Mecit Gökberk, İlber Ortaylı, *Turkische Miszellen: Robert Anhegger Festschrift Armağanı, Mélanges* İstanbul, 1987, s. 117-30.

31 Rhoads Murphy, "The functioning of the Ottoman army under Murad IV (1623-1639): key to the understanding of the relationship between center and periphery in the seventeenth century Turkey", 2 cilt, doktora tezi, University of Chicago. 1979, c. I, s. 2-25. Halkın silah edinmesi konusu için bkz. Abu Hussein, *Provincial Leadership in Syria,* s. 67-80 ile Ronald Jennings, "Firearms, bandits and gun-control: some evidence on Ottoman policy towards firearms in the possession of the reaya, from judicial records of Kayseri, 1600-1627", *Archivum Ottomanicum,* 6 (1980), 339-58.

32 Halep konusunda bkz. Masters, *The Origins of Western Dominance,* s. 110-21; Iraq konusunda bkz. Khoury, "Merchants and trade in early modern Iraq", *New Perspectives on Turkey,* 5 ile 6 (1991), s. 53-86.

33 Murphy, "The functioning of the Ottoman army", c. I, 50-3.

34 BA, MD sayı 69, s. 211, sıra 421; yıl 1592.

35 BA, MD sayı 69, s. 355, sıra 502.

36 BA, MD sayı 48, s. 101, sıra 270, 990 AH/1582 CE Mühimme Defteri, Musul, Eski Musul ve Diyarbakır arasında belirsiz bir alana ilişkin vergi konusunda düşülen anlaşmazlığı kaydediyor.

37 Mufassal Defterleri, 951 AH/1539-41 CE.

38 BA, MD sayı 51, s, 102, sıra 102'de Dicle boyunda, Bağdat ile Musul arasında Toprak ve Pamuklu adında iki hisarın adı geçiyor. 1584 yılında bu hisarlar Yezidi Kürtler elinde bulunuyordu ve tüccarlardan vergiyi onlar topluyordu.

39 BA, MD sayı 49, s. 31, sıra 79, 990 AH/1582 CE.

40 BA, Kamil Kepeci (bundan böyle KK) sayı 3813. Kentli Hıristiyan nüfusta o denli azalma olmadı (yüzde 15). Bu da gösteriyor ki, kırsal alandan ayrılanlar arasında –en azından Hıristiyanlar arasında– kente gelenler vardı.

41 17. yüzyıldaki nüfus bunalımına ilişkin alternatif bir görüş için bkz. Maria Todorova, "Was there a demographic crisis in the Ottoman Empire in the seventeenth century?", *Etudes Balkaniques,* 24/2 (1988), s. 55-63.

42 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-Meknun," BM, Eki 23312, fols. 365-78.

43 Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990,* Oxford, 1990, s. 53.

III SAVAŞ VE TAŞRA TOPLUMU
(Sayfa 55-90)

1 Sayıları bulmak için Yasin bin Hayrullah el-Ömeri'nin, "el-Dürr el-Meknun" adlı yapıtından yararlanıldı, BM, Ek. 23312.

2 William McNeill, *The Pursuit of Power,* Chicago, 1984, s. 63-143 ile Tilly, *Coercion, Capital and European States,* s. 67-91.

3 Geoffrey Parker, *The Military Revolution,* Cambridge, 1990, s. 45-81.

4 Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States,* s. 16-66.

5 Parker, *The Military Revolution,* s. 64.

6 İnalcık, "Fiscal and military tarnsformation", s. 283-337. Ayrıca bkz. Barkey, *Bandits and Bureaucrats,* s. 141-88.

7 Bu görüşün en son özet sunumu için bkz. McGowan, "The age of the âyan", s. 639-758.

8 Bir Osmanlı devlet adamının savaş konusundaki görüşleri için bkz. Virginia Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace,* Leiden, 1995, s. 100-43 (*Savaşta ve Barışta bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi, 1700-1783,* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997).

9 BA, MD sayı 26, sıra 221, 982/1574. Osmanlının Anadolu'da Kızılbaş sapkınlıklarını bastırmasının çözümlemesi için bkz. Fariba Zarinebaf-Shahr, "Heresy and rebellion in Ottoman Anatolia during the sixteenth century", yayımlanmamış makale. Kızılbaşlar Safevi sufilerinin başı Mehdi'nin yeniden dünyaya gelmesiyle bin yıllık bir mutluluk, barış dönemi yaşanacağına inanırlar. Osmanlı devletinin 16. yüzyıl başlarında Türkmen aşiretlerini merkezin egemenliğine alma çabalarına karşı koymada başı çektiler. Şiilerin bastırılması konusu için bkz. Colin Imber, "The persecution of Ottoman shi'ites according to Mühimme Defterleri, 1565-1585", *Studies in Ottoman History and Law,* İstanbul, 1996, s. 103-28.

10 Nazmizade Murtaza Efendi, *Gülşen Halfa,* Osmanlıcadan Arapçaya çeviren Musa Kâzım Nevres, Bağdat, tarihi belli değil.

11 Rhoads Murphy bu konuyu askeri örgütlenme ve savaş ekonomisinin gelişimi bağlamında inceliyor, bkz. "The construction of a fortress at Mosul in 1631: a case study of an important facet of Ottoman military expenditure", Okyar ve İnalcık, der., *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* s. 163-78.

12 İnalcık ve Quataert, der., *An Economic and Social History,* s. 96-7. İkmal sisteminin yerel düzeyde işleyişi için bkz. Suraiya Faroqhi, "Town officials, tımar holders", s. 53-81.

13 Menzilhanelerin iaşe sisteminin geçirdiği dönüşüm konusunda bkz. Colin Heywood, "The Ottoman menzilhane and the ulak system in Rumeli in the eighteenth century", Okyar ve İnalcık, der., *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi,* s. 179-186.

14 Bu birimlere avarız hane deniyordu ve İnalcık'a göre birimdeki hane sayısı üç ile on beş arasında değişiyordu; Faroqhi'ye göre ise hane sayısı on iki idi. İnalcık, "Military and Fiscal transformation", s. 316 ve s. 335-6; Faroqhi, "Town officials, tımar holders", s. 53-81.

15 İnalcık, "Military and fiscal transformation", s. 335-6.

16 Murphy, "The functioning of the Ottoman army", c. 1, s. 174.

17 Yerel düzeyde nasıl işlediği konusu için bkz. Faroqhi, "Town officials, tımar holders", s. 53-81. Musullu zaim ve tımar sahipleri 16. yüzyılın sonuna doğru askerlik hizme-

ti yerine nakit ödemeye başlamışlardı. Bkz. örneğin BA, MD sayı 45, s. 232, M sayı 2738, hüküm 989 AH/1581 CE.

18 Murphy, "The functioning of the Ottoman army", c. 1, s. 175-6.

19 *Age,* 177 ve izleyen sayfalar ile s. 180. Murphy bu birliklerin dökümünü veriyor.

20 *Age,* s. 99-100.

21 Murphy, "The construction of a fortress", s. 163-78, at nalı fiyatındaki artışı örnek olarak veriyor. Ayr. bkz. aynı yazar, "The functioning of the Ottoman army", c. 1, s. 126-7.

22 BA, MM sayı 551, 1049-50 AH/1639-40 CE., ile MM sayı 4402, 1056-7 AH/1646-7 CE.

23 BA, MM sayı 2742, 1072-6 AH/1661-5 CE.

24 Murphy, "The functioning of the Ottoman army", s. 181-202.

25 BA, MM sayı 870, 1062 AH/1651 CE.

26 BA, MM sayı 2926, yıl 1093 AH/ 1682 CE.

27 Murphy, "The functioning of the Ottoman army", c. 1, s. 267-91.

28 BA, MM sayı 551.

29 Murphy, "The functioning of the Ottoman army", başlığı altında, c. 1, s. 267-78'de ocaklık, muhassıllık ve diğer mevkilerin gelirleri üzerinde duruyor.

30 Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of the Ottoman Provincial Government,* New York, 1983, s. 45. 18. yüzyıl Mısır'ında aynı konu için bkz. Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt", *International Journal of Middle East Studies,* 27/1 (1995), s. 39-52.

31 BA, MD sayı 79, s. 463, sıra 1184.

32 BA, MD sayı 80, s. 273, sıra 678.

33 1691 yılında yetişkin erkek zimmi sayısı 829 idi, BA, KK sayı 3813.

34 BA, MM sayı 2742.

35 BA, MM sayı 3134, 1112 AH/1700 CE yılı, safer ayının ikisi ile aynı yılın rebiyü'l-evvel ayı arasında çıkarılmış bir dizi buyruk.

36 Halil İnalcık, "Centralization and decentralization in the Ottoman administration", *Studies in Eighteenth century İslamic History,* Naff ve Owen, der., s. 48. İnalcık bu vergilerin 18. yüzyılda yöre âyanınca toplandığı kanısında.

37 İnalcık ve Quataert, der., *An Economic and Social History,* s. 270-1.

38 BA, MM sayı 9490, 1139 AH/1726 CE.

39 BA, Cevdet Dahiliye sayı 13220. Ayrıca bkz. Süleyman Paşa Cevdet Dahiliye sayı 15892 ile MD sayı 174, s. 22.

40 Barbir, *Ottoman Rule in Damascus,* s. 44-6.

41 BA, MM sayı120.

42 BA, MM sayı 9948, s. 273-4.

43 Mc Neill, *The Pursuit of Power,* s. 76-7. Ayrıca bkz. Giorgio Chittolini, "Cities, 'city-states,' and regional states in north-central Italy", *Cities and the Rise of States,* der. Tilly ve Blockmans, s. 28-43. Frederic Lane, Venedik deneyimini anlattığı *Venice, a Maritime Republic* adlı klasik yapıtında (Baltimore, 1973) İtalya'daki değişik devlet kurma deneyimini dikkatimize getiriyor.

44 Bkz. Celili ailesinin soyağacı, bu bölümün sonunda.

45 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-Meknun", BM, Ek sayı 23312, fol. 372.

46 Abdusselam Rauf, *el-Musul fi el-'ahd el-'Osmani: Fetret el-hükm el-mahalli,* Necef, 1976.

47 BA, SD sayı 72, s. 133, 1129 AH/1717 CE.

48 BA, MM sayı 19487.
49 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek sayı 23312, fol. 408.
50 Bu tür gelir kaynakları askere ocaklık olarak bırakılıyordu. BA, MM sayı 120.
51 Havale işlemi.
52 BA, Cevdet Dahiliye (bundan böyle CD) sayı 5312.
53 BA, CD sayı 9295. Bankerler ayrıca yerel düzeyde de vergi gelirlerinin aktarımı işini yaptılar. 1820'lerde Musullu sipahilerin Revanduz valisine bazı vergiler ödemeleri gerekiyordu. İş yaptıkları banker paraları havale etme işini üstlendi. Musul Şeriat Mahkemesi kayıtları: 1242-1246/1826-1830 arası yıllar defteri.
54 BA, MM sayı 9862.
55 BA, MM sayı 19487, MM sayı 9490.
56 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek sayı 23312, fol. 377. Ömerzade, Tay aşiretinden olup Musul bahçelerinde çalışan bir kişinin kendisine anlattığı öyküyü aktarıyor.
57 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek sayı 23312, fol. 419 ile 422. Örneğin, 1184/1773 yılında eşkıyalar Musullu reayanın koyunlarına saldırdı. İki yıl sonra, Tay aşiretinin başı Musullu reayanın koyunlarına saldırınca, Tay aşireti ile Celilzadeler arasındaki geleneksel bağlaşma bozuldu.
58 *Age*, fol. 384. Salih Ağa, İbrahim Ağa ve İsmail Ağa. 1701 yılında ölen İsmail Ağa'ya, belki de yeniçeri birliğinin komutanı olduğu için, *emir-i kebir* denmekteydi. Salih Ağa 1706 yılında öldü.
59 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek sayı 23312, f. 396. Hem Celilzade Hüseyin Paşa, hem de babası İsmail Ağa başkaldıran, serkeşlik yapan yeniçerileri öldürdü.
60 *Age*, fol. 407. Celilzadeler yeniçerilerin başına geçtikten sonra Şuveyk ailesi, onların sıradan kulları (*hadem*) durumuna düştü.
61 *Age*, fol. 346 ile 443. Bu kişi Hacı Mustafa'nın oğlu Abdurrahman Ağa idi. Celilzade Muhammed Emin Paşa 1768 Rus-Türk savaşı sırasında Bender'e giderken yanında maiyetinden bir kişiyi götürmüştü. Bir yandan da baş kâtibi ve divanını yönetmekle görevli kişiyi –kentteki işlerini yürütsün ve seferberliğe katılmaktan bağışlanmasını sağlasın diye– İstanbul'da bıraktı. Bu kişi Yunus Efendi ibn Bekir el-Musuli idi. Şam'daki benzer gelişmeler konusunda bkz. Linda Schilcher, *Families in Politics*, s. 30-3 ile 138-9
62 BA, MM sayı 132. 1720'lerde Afganlarla savaşmak üzere silah altına alınan levendlerin başıbozuk davranışları karşısında kent halkının yakınarak başvurması üzerine böyle bir buyruk yayımlandı.
63 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek sayı 23312, fol. 392. Bu askerleri, 1734 yılında Bağdat valisinin isteği üzerine Celilzade Hüseyin Paşa silah altına aldı.
64 BA, MM sayı 17081.
65 Bunların tümü atlı askerlerdi. Paralı askerlerin büyük çoğunluğu sultanın kesesinden para almaktaydı (*miri levend*). 1768 Rus-Türk savaşı sırasında Musul'un Celilzadelerden gelme valisinden 2000 asker vermesi istendi, bkz. BA, Cevdet Askeriye sayı 49514. Bana bu alıntıyı sağlayan Virginia Aksan'a teşekkür ederim.
66 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek 23312, fol. 390. 1728 yılında Kuzey Irak'taki Bahdinanların başıyla savaşmak üzere Bağdat Valisi Ahmed Paşa'nın verdiği seferberlik buyruğu kapsamında aşiret askerinden kurulu birliklerden söz ediliyor.

67 *Age.*, fol. 410, yıl 1172/1758..
68 Sat'i el-Husari, *el-bilad el-'Arabiyye ve'l-devlet el-'Osmaniyye*, Beyrut, 1965, Ek bölümünde Ayni Ali çevirisine yer veriliyor, s. 235-6.
69 BA, KK sayı 512.
70 Musul Şeriat Mahkemesi kayıtları, 1242-1249/1826-1833 arası defteri.
71 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek sayı 23312, fol. 365 ile yine aynı yazarın, *Gara'ib el-'asar fi havadis el-kurun es-salis 'aşar*, der. Muhammed Sadık el-Celili, Musul, 1940, s. 69. Yasin el-Müftüler kentin batı bölümünde oturuyorlardı ve 58. yeniçeri ortası ile birbirlerine arka çıkıyorlardı.
72 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, *Gara'ib el-'asar*, s. 88-9. Ayrıca bkz. Şeriat Mahkeme Kayıtları, 1242-1249 AH/1833-1836 CE arası Defteri. Tımarlılar ve zaimler defterde isim isim geçiyor. Kimi isimler Celilzade ailesinden.
73 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek sayı 23312, fol. 460.
74 BA, MD sayı 104, yılı: 1104/1692 ile MD sayı 111, yılı: 1111/1699.
75 Rauf, *el-Musul fi el- 'ahd el-'Osmani*, s. 234-52.
76 Dominico Lanza, *el-Musul fi el-kurun es-samin 'aşar hasab müzakerat Dominico Lanza*, Rafael Bidawid, çev. ve der., Musul, 1951, s. 9.
77 Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965, s. 417. Cezar, Musul'a gönderilen ve Musul'dan ayrılmaları istenen levendlerle ilgili buyrukların dökümünü veriyor. Ayrıca, BA, Cevdet Askeriye sayı 20314, 420, Nadir Şah'a karşı savaşmak üzere Karadeniz bölgesinden Musul'a 500 asker gönderilmesini talep eden bir buyruk.
78 BA, MM sayı 17081.
79 BA, MM sayı 19487.
80 Yerel şeriat mahkemelerinin defterlerinde menzilhane vergisini toplama hakkının mültezimlere satıldığı görülüyor. Diğer gelir kaynakları *imdad-ı seferiye* gibi sıra dışı vergilerdi. Bu gelir, mültezimlere özellikle asker toplamaları karşılığında satılıyordu. Kelle vergileri padişah hazinesinin diğer gelirleri gibi, hemen her zaman menzilhanenin giderlerini karşılamak ve savaş çabalarına katkı için kullanılıyordu. Bu bilgiyi, 18. yüzyılda savaşa para bulma çabaları konusunu inceleyen Virginia Aksan'a borçluyum.
81 Virginia Aksan'ın bana söylediğine göre, *mevkufat* adı verilen bu kaynak gerçekte vakıf mülklerinden ya da vakıf gelirlerinden sağlanmamaktaydı. Bunlar birkaç kaynaktan sağlanıp savaş zamanında kullanılmak üzere bir kenara ayrılmış gelirlerdi.
82 BA, Bab-ı Mevkufat Kalemi sayı 28626 ile Ba, MM sayı 19487.
83 Yazarı belli değil, *Three Documents Located in the Village of Karakuş*, Davud Çelebi Koleksiyonu, 65/9, Musul Vakıf Kitaplığı.
84 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek sayı 23312, fol. 398-9. Yusuf el-Sayig, *Tarih el-Musul*, 3 cilt, Kahire, 1923, c. 1, s. 288-90.
85 BA, MM sayı 9490. Defter, 1740 ile 1750'lerde malikâne piyasasında kısa süreli bir etkinlikten söz ediyor. Bunun nedeni bir bölümüyle, Celilzade hanelerinden birinin önem kazanarak, hane başının birçok malikâne edinmesiydi. Bu da malikâne fiyatlarının yükselmesine yol açtı.
86 Yazarı belli değil, *Three Manuscripts Found in the Village of Karakuş*.
87 Sayig, *Tarih el-Musul*, c.1, s. 288-90.
88 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek sayı 23312, fol. 433. El-Ömeri, Celilzadeler sülalesinden iki ayrı hane arasında çıkan kavganın, çarpışan yanlara "ait olan" Karamlis ve Karakuş köylerini de içine çektiğini yazıyor. Celilza-

delerden iki ayrı hizip arasındaki bir başka kapışmada İmadiye valisi, karşı haneye ait iki köyü basarak yanlardan birine yardımcı olmaya çağrıldı.

89 Bkz. Ek 2. Bu bilgi, Musul Şeriat Mahkemesi'nin onayladığı vasiyetname kayıtlarının çözümlenmesi sonucu ortaya çıkarılmıştır. Kassamat Defteri, 1268-1277/1851-1855.

90 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın ilk yirmi yılında durum aynen böyleydi. Bölgede ekonominin gerilemesi kırsal kaynaklar üzerindeki çekişmeyi kızıştırdı. Bunu, Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun"e BM, Ek sayı 213312, fol. 407-34'de anlatıyor. Yazar, bölgeyi ve imparatorluğun bütününü etkileyen yenilgiler ve yıkımlar dizisini saptamaya bir kitap ayırmış. Bkz. yazarın, *Gara'ib el-asar* adlı yapıtı.

91 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek sayı 23312, fol. 384. El-Ömeri, Osmanlıların durup dururken giriştikleri saldırılar yüzünden suçsuz İranlıların çektiği acıları ayrıntılarıyla anlatarak onları eleştiriyor. Söylediklerinin üzerinden daha on yıl geçmeden Irak'a saldıran Nadir Şah ve askerlerine savurduğu aşağılayıcı sözler, önceki sözleriyle tamamen çelişmekte.

92 BA, CD sayı 15892.

93 BA, Cevdet İktisadi sayı 2050. Bu para 20.000 İstanbul kilesi buğday ile 60.000 İstanbul kilesi arpa almaya yetmeliydi. Tahılın piyasa fiyatından mı, yoksa narh konmuş, daha düşük fiyattan mı satın alındığı belli değil.

94 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, *Gara'ib el-'asar*, s. 80. 1809 yılında Musul'un Celilzadeler soyundan gelme valisi tarım ürünleri için ayrı bir gümrük örgütü kurdu ve oğlu Yahya'ya gümrük gelirlerini toplama görevini verdi. Böylelikle kentteki yiyecek piyasasında son sözü Celililer söyler duruma geldi.

95 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırma Derneği, fol. 624. Musul Şeriat Mahkemesi Kayıtları, 1242-1249/1826-1833 tarihli defterler. Bağdat Valisi Davud Paşa'nın talebi üzerine, iaşe vergisini köylülerin adına Musul valisinin ödediği defterde kaydedilmiş.

96 Celilzadelerle Bağdat'ın valileri arasındaki çatışmalar, Celilzadeler ve yeniçeri yandaşlarının Bağdat'ın benimsediği Celili olmayan Musul Valisi Ahmed Paşa'yı öldürmesinden sonra en kırıp geçirici noktaya ulaştı. Bağdat valisi bölgenin aşiret halkını Musul çevresindeki köylere saldırmaya ve Celili köylerine yönelmeye teşvik etti. Ayrıca, Musul'a bağlı köylerden on tanesini Musul valisinin yetki alanından çıkarıp Erbil'e bağladı. Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, *Gara'ib el-'asar*, 93-5.

97 BA, Hatt-ı Hümayun sayı 34749-M.

98 Tilly, *Capital, Coersion, and European States*, s. 27; Tilly ile Blockmans, der., *Cities and the Rise of States*, s. 1-27.

IV OSMANLI'NIN KIRINTILARLA YETİNİP EKMEĞİ BAŞKALARINA BIRAKTIĞI DÖNEM: İLTİZAM SİSTEMİ VE TAŞRA TOPLUMU
(Sayfa 91-131)

1 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, Londra, 1979, bu konuyu karşılaştırmalı bir bakış açısından ele almayı deniyor. Konuya daha yakınlarda değinen Barkey, *Bandits and Bureaucrats*, s. 1-23'te değişik sonuçlara varmıştır.

2 Cherles Tilly, der., *The Formation of Nation States in Europe*, Princeton, 1975.

3 James Collins, *The Fiscal Limits of Absolutism*, Berkeley, 1988.

4 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age*, Londra, 1979, aynı değerlendirmeyi yapıyor ve bunu daha yakın tarihli *Economic and Social History*, s. 103-54'te yineliyor.

5 Bu görüşü benimseyen Barkan oldu: "The price revolution", s. 3-28. Ardından, M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1979 adlı çalışmasıyla, çizilmiş olan resimde değişiklikler yaptı, ayrıntılara indi. Bir de, Suraiya Faroqhi'nin anılan kitapta adı geçen çok sayıdaki makalesine bakınız.

6 Bkz. İnalcık, "Centralization and decentralization in Ottoman administration", Naff ve Owen, der., *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, s. 27-52 ile aynı yazarın, "Military and fiscal transformation", s. 183-337 adlı makalesi.

7 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, s. 192-5. Ayrıca bkz. Linda Darling, "The Ottoman finance department and the assessment and collection of cizye and avariz taxes, 1560-1660", doktora tezi, University of Chicago, 1990.

8 Salzmann, "An ancien Regime revisited", s. 393-424, ile aynı yazarın, "Measures of Empire", s. 170-2 adlı makalesi. Salzmann kentin ve kırsal alanın gelir kaynaklarını çok daha iyi denetim altında tutabilen eşrafı bünyesine almak amacıyla, malikâneyi devletin tasarladığını ileri sürüyor. Bir başka görüşü de şu: 17. yüzyıl köylülerin sürekli yer değiştirdiği bir yüzyıldı; malikâne eşrafın köylüyü toprağa bağlamasına yaradı. Malikâne konusunda bkz. Mehmet Genç, "A comparative study of life tax farming and the volume of industrial activities in the Ottoman Empire in the second half of the eighteenth century", *La Révolution industrielle dans le sud-est Européen, XIXs*, Sofya, 1976, s. 231-91; Bkz. aynı yazar, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, der., *İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975, s. 231-96; Abou El-Haj, *Formation of the Modern State*, s. 52-6.

9 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 77-93.

10 Anadolu konusunda bkz. İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*; Faroqhi'nin, *Towns and Townsmen* adlı kitabı ve "Rural society in Anatolia and the Balkans in the sixteenth century", adlı makalesi. Filistin konusunda bkz. W. D. Hutteroth ve Kamal Abulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan, and Southern Syria in the Late Sixteenth Century*, Erlangen, 1977, ile Amy Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration Around Sixteenth Century Jerusalem*, Cambridge, 1994 (*Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996). Halep konusunda bkz. Margret Venzki, "The tithe as a revenue raising measure in Aleppo", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 29 (1990), s. 239-334.

11 Kunt, *The Sultan's Servants*, s. 9.

12 1539/1541 yıllarında belgelere giren 84 Musul köyünden 13'ü has şahi, 13'ü has mirliva, 43'ü tımar ve 5'i zeamet idi. Yine de bu sayılar yanıltıcıdır. Musul'da elde edilen artık-ürünün büyük çoğunluğu saltanat ya da eyalet hazinelerine giriyordu. Musul kırsalından toplanması gereken toplam 11.246.485 akçe vergi gelirinden yaklaşık yüzde 20'si tımar ve zeamet sahiplerinin payı idi (1.970.314 akçe). Buna karşılık, yüzde 70'i (7.811.296 akçe) eyalet valisinin ve yüzde 10'u (1.464.875 akçe) saltanat hazinesinin payına düşüyordu. Bu yüzdeler önemlidir; çünkü, merkezi hükümetin 17. yüzyılda, yerini sağlamlaştırmış tımar sahiplerinden büyük bir direnç görmeden büyük mali kaynaklarından nasıl kolaylıkla vazgeçebildiğini gösteriyor.

13 İnalcık ve Quataert, der., *An Economic and Social History*, s. 146.

14 946 /1551 ile 982 /1574 yılları arasına ait Mufassal Defterleri'nde geçen Kanunnameler. Ayrıca bkz. yukarıda alıntılanan Abou El-Haj, "Taxation, trade and society"

adlı makale. 16. yüzyıl Musul'una ilişkin bütün bilgiler, eğer aksi belirtilmemişse, bu kaynaklardan alınmıştır.

15 Bu konulardaki tartışmalar için bkz. İnalcık ve Quataert, der., *An Economic and social History*, s. 143-54 ile İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*, s. 1-21.

16 William Floor, "Some notes on the political economy of Safavid İran", Harvard Üniversitesi'ndeki "The Political Economies of the Ottoman, Mughal and Safavid Empires" başlıklı konferansta sunulan bildiri, Mart 1989. Malikâne sistemi Safevilerce kullanıldı ve o dönemde bu terim tarımsal getirileri kapsıyordu.

17 Öşür toprakları haraç topraklarından ayrıydı. Haraç toprakları, sahiplerinin kaçıp bıraktığı ele geçirilmiş topraklardı. Buralar devlet hazinesinin malı sayılıyor ve üzerinde oturanlardan haraç vergisi toplanıyordu.

18 İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*, s. 110 ile Venzki, "The tithe", s. 249.

19 Kadıkendi köyü tımar, Mehlebi zeamet, Başbina köyü de has şahi idi; fakat bu köylerin tümünün öşürü seyyidlerindi.

20 Osmanlılar öşür toprağı ile haraç toprağı arasındaki ayrımı silmeye çalıştılar. Bunda kimi zaman başarılı kimi zaman başarısız oldular. Bu konu ilerde ele alınacak. Sözü edilen ödünün anlamı, önceden varolan seçkinlerden bir bölümünün kabul gördüğüydü.

21 Bu sistemde mülkiyet uygulamasının ayrıntıları için bkz. İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*, s. 66-70.

22 Kentteki boyahanenin vergi geliri 80.000 akçe idi ve bu para seyyidlerden, ulemadan ve tarikat erbabından kırk iki kişiyi besliyordu.

23 Karamlis köyündeki Ayni Ali Türbesi bakıcısının oğluna bıraktığı bir çift için vergi muafiyeti tanındı.

24 Kitabın en son bölümünde göreceğimiz gibi, vakfedilmiş bulunan Telkeyf köyünün köylüleri, vergi tahsildarları ve vakıf yöneticilerinin haraç aldıklarından merkezi hükümete sık sık yakınmışlardır.

25 John Woods, *The Aqquyunlu: Clan Confederation, Empire*, Minneapolis ve Chicago, 1976, Ak Koyunlular tarihine genel bir çerçevede bakıyor. Bkz. I. Beldiceanu-Steinherr, "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie pré-Ottomane", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 19 (1976), s. 233-322.

26 BA, MD, sayı 99, s. 25.

27 Mufassal Defterleri 982/1574-5.

28 Osmanlı para politikalarının tarihine derli toplu bir bakış için bkz. Şevket Pamuk, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914", İnalcık ve Quataert, der., *An Economic and Social History*, s. 947-80.

29 Osmanlı para politikalarının kısa ve öz bir tarihi için bkz. Şevket Pamuk, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914", İnalcık ve Quataert, der., *An Economic and Social History*, s. 947-80.

30 BA, MD sayı 81, sıra 445. Bu, Musul, Nusaybin ve Mardin valilerine 17. yüzyılda gönderilmiş bir buyruk. Bölgede yirmi dolayında köyün halkı hırsızların talanı yüzünden köylerini terk etmişler. Buyruk köylülerin köylerine dönmelerine olanak verecek koşulların sağlanmasını istiyor.

31 Bu, Yarımca adında bir köy, BA, MM sayı 2742. Bu başvurular 1665 yılında yapıldı.

32 Malikânelere fiyat önerisini ilk verenler bu mahallede oturanlar arasından çıktı. BA, MM sayı 19487.

33 Musul mahkemesinin 19. yüzyıl kayıtlarında sipahilerin adı geçiyor. 1830'ların sonuna doğru merkezi hükümete yapılan bir başvuruda, dilekçeciler kendilerini sipahi ola-

rak tanımlıyorlar. Ayrıca, hem hükümet hem de yerel vakanüvisler, sipahiler ve zaimleri sefere çıkanlar arasında gösteriyor. Bkz. Musul Şeriat Mahkemesi Kayıtları, 1242-1249/1826-1833 arası defterleri, ile BA, Hatt-ı Hümayun, 34621-E.

34 31 BA, MM sayı 2935, tarihi: 1099/1687.

35 Ali adındaki bu aynı kişi Bedevi Arap soyundandı ve yörede devlet görevlisi gözüyle bakılıyordu kendisine. Sonunda beylerbeyi oldu ve Musul'un ikinci kez ele geçirilmesinden sonra kent surlarının dışında cami ile kent dışında yandaşlarıyla buluşabileceği bir konuk evi yaptıran ilk vali oldu.

36 BA, MM sayı 2926, s. 72 ile MM sayı 2935, s. 352 ile 113.

37 BA, MM sayı 2926, s. 72, tarihi: 1093/1682.

38 BA, MD sayı 104, 1103-04/1691-92.

39 *Age*, 57.

40 BA, MD sayı 111.

41 Bu konu aşağıda ele alınacak. Talal Asad, "Are there histories of people without Europe?" *Comparative Studies in History and Society*, 29 (1987), s. 594-617'de özlü biçimde çözümlüyor.

42 Araştırmacılarca yapılan, bütün tarım topraklarının devletin malı olduğu açıklaması biraz yanıltıcı. İslam hukuk kuramı, yalnızca Tanrı'nın malı olan toprağın sultanın himayesi, vesayeti altında olduğunu vurguluyor.

43 Bkz. Jacob van Klavern, "Corruption as an historical phenomenon," A. Heidenheimer, M. Johnston ve V. Levine, der., *Political Corruption: A Handbook*, New Brunswick, 1989, s. 73-86. Bu tür davranış biçiminin Stuartlar dönemi İngiltere'sindeki sonuçları konusunda, bkz. Linda Levy Peck, *Court Corruption and Patronage in Early Stuart England*, Boston, 1990, s. 135.

44 Robert Tollison, "Rent seeking: a survey," *Kyklos*, 35 (1982), s. 575-602.

45 İngiltere'de Stuartlar döneminin başlarında erdem ve yozlaşma kavramları için bkz. Peck, *Court Corruption and Patronage*, s. 13-18; himaye sistemlerinin temelindeki siyaset ekonomisi için bkz. s.136-8. İngiltere'de bunca yaygın komisyoncu ağlarının varlığı siyasal kültürde bir değişimin göstergesi idi, yoksa, siyasi çarkın içinde kabul edildiklerinin değil. Gerçek o ki, yolsuzluğa karşı yürütülen çalışmaların artması, devlet seçkinlerinin uygulamalarına karşı çıkmanın bir yolu olarak görülmektedir. Barkey, *Bandits and Bureaucrats*, s. 99-106, komisyonculuğu devletin karşıt hareketi sulandırmadaki becerisinin bir göstergesi olarak değerlendirmekte. Tutarlı bir siyasal direniş ortaya konamayışını yazar bu yozlaşmayla açıklıyor.

46 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırma Derneği, cilt II, fol. 622.

47 Bu, İstanbul'daki belge kaynaklarını doğruluyor. Ali el-Ömeri, İmadiye'nin yöneticisine has mirliva olarak tahsis edilmiş Maklub bölgesindeki köyleri malikâne olarak ele geçiriyor. BA, MM sayı 19487 ile Emin el-Ömeri, *Menhal el-'evliya'*, c.1, s. 225.

48 BA, MM sayı 3134, 1112 AH/1700 CE.

49 BA, KK sayı 512.

50 BA, MM sayı 110161.

51 BA, MM sayı 19487. 18. yüzyıla gelindiğinde akçe artık bir para biriminden çok bir ölçü birimi durumuna geldiği için bu sayılar yanıltıcı olabilir. Sayılar ancak, bu vergi kaynağı sistemlerin birbirine oranına ilişkin bir düşünce sahibi olmamızı sağladığı ölçüde yararlı sayılabilir.

52 Musul'daki malikâne sahiplerine ait bu yüzde, 18. yüzyılın son çeyreğinde Halep'teki yüzdeleri tutuyorsa da, Halep'teki vakıf köylerinin yüzdesi çok daha yüksek, tımar

sahiplerinin yüzdesi ise çok daha düşük idi. Aradaki bu fark, Musul eşrafı ve köylülerin köylerin vakıfa dönüştürülmesine karşı çıkmaları ile açıklanabilir. Bkz. Jean-Pierre Thieck, "Décentralisation ottomane affirmation urbaine à Alep à la fin du XVIIIe siècle", *Passion d'Orient*, Paris, 1992, s. 113-67. Margaret Meriwether, "Urban notables and rural resources in Aleppo, 1770-1830", *International Journal of Turkish Studies*, 4/1 (1987), s. 55-73.

53 BA, MM sayı 19487.

54 Celilzadelerin İstanbul'da Musevi bankerlerle bağlantıları olduğu gibi, hükümete ait birikimleri belirli bir bölge içinde bir yerden bir yere aktarmayı becerebilen bankerlerle ilişkileri vardı. Ayrıca, Hıristiyan olsun, Müslüman olsun, kendi bankerleri vardı.

55 Savaş, oluk oluk para gideriyle sanki bir akaçlama havzası gibi acımasız bir para bunalımı yaratıyordu; üstelik, Mısır, Filistin ve Irak'ta, devletin meşruiyetini sorgulayan, kafa tutan yerel güç sahipleri yüzünden tehlikeli bir meşruiyet bunalımına neden oluyordu. Mali bunalım konusu için bkz. Mehmet Genç, "Ottoman industry", s. 59-86. Merkezdeki siyasi bunalım konusu için bkz. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace*. Konuya genel bir bakış için bkz. McGowan, "The age of âyan, 1699-1812", İnalcık ile Quataert, der., *An Economic and Social History*, s. 637-758. Ayr. bkz. Salzmann, "Measures of Empire", s. 364-8.

56 Seyyidler konusu için bkz. BA, KK sayı 519. Yasin el-Müftü ailesi, *bey* ailesi olarak biliniyordu. 1672 yılında İstanbul'u ziyaretleri sırasında Bu'veyza köyü zeamet olarak onlara bağışlandı. Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el Durr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırma Derneği, cilt II, fol. 550. Daha sonra Alaybeyi adını alacak Kara Mustafa ailesi, kariyerine mültezim olarak başladı. Bkz. Yasin el-Ömeri, *Munyat el-'udeba' fi tarih el-Musul el-hadba'*, Said Diveci, der., Musul, 1955, s. 80.

57 Masters, *The Origins of European Economic Dominance in the Middle East*. Masters Halep'te servetin dağınık olduğunu ve tüccarlardan çoğunun aynı zamanda ya mültezim ya da yeniçeri olduğu sonucuna varıyor.

58 Ömeri ailesinden bu iki kolun soyağaçlarına bkz., s. 109-10.

59 BA, MM sayı 19487.

60 BA, MM sayı 19487.

61 Celililerin bu malikâneyi alışları bir önceki bölümde anlatıldı.

62 BA, ŞD sayı 92, s. 288, 1133-4/1720-1. MM sayı 19487. Birinci defterden yapılan satışların yüzde 27.5'i mezra satışıydı.

63 BA, ŞD sayı 35, şikâyet sayısı 1231, 1114/1701.

64 BA, KK sayı 182.

65 BA, MM sayı 3134. Örneğin, otlağa dönüşen Kız Fahra köyü ile Kabir Ebyad mezrasına bakınız.

66 Salzmann, "Measures of Empire", s. 368, bu süreci, iltizam uygulamasının doğurduğu şikâyetlere karşı Selim'in akıl ettiği bir doğrudan hamle olarak görüyor.

67 BA, MM sayı 9490.

68 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek no. 23312, fol. 433-44. Bkz. yine aynı yazarın, *Gara'ib el-'asar*, s. 2-33. Ömerzade, Celili soyundan gelme valinin başını çektiği yağmacılıkla geçinen mültezimleri betimliyor: Adamlar sanki vergi toplayıcı değil de savaş lordu gibi... Böylesi durumların tümünde yağmalanmış ganimet (*nehebe*) sözcüğü kullanılıyor.

69 Yasin el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek no. 23312, fol. 402. İlk malikâne sahibinin oğlu İstanbul'a gidip babasından kalan malikâneler için kendi adına bir miras beratı çıkarıp kardeşlerini bunun dışında bırakınca, Ömeriler çöküşlerini kendile-

ri hazırlamış oldular. Yaptığı ihaneti babasına duyuran, Celili ailesinin yeniçeri hanesi oldu. Buna misilleme olmak üzere babası da, malikânelerden bir bölümünü Celilzade Mustafa Ağa'ya terk etti.

70 BA, Evkaf Hümayun (bundan böyle EV HMN olarak anılacak), sayı 3046. Köy, bir beratla temlik edildikten sonra, 1749 yılında vakfedildi. Berat metninde, Nebi Circis ve Nebi Yunus camilerine yalnızca rüsum ve öşrün vakfedildiği açıkça belirtiliyor.

71 Sayılar, BA, MM sayı 9490 ile MM sayı 9611'in çözümlemesi sonucu elde edilmiştir.

72 Ninive vilayetinin, Musul kentindeki Vakıf Arşivlerinde bulunan vakıf belgeleri, ailenin yaptığı yatırımlara tanıklık ediyor. Özellikle önemli olanlar Ubeyd Ağa, Muhammed Paşa ve Numan Paşa hanelerinin kurduğu vakıflardı. Çeşitli Celili vakıfları için bkz. Ek 1.

73 Halep'te görülen koşut gelişme için bkz. Thieck, "Decentralization", s. 113-67. Thieck, Halep'te çıkan bir isyanın çıkış nedenini malikânelerin bir ailenin elinde toplanmasına bağlıyor.

74 BA, EV. HMN sayı 11993, çok sayıda malikânenin yavaş yavaş yeniden devlete döndürüldüğü 1843 ile 1850 yılları arasında hükümetin tutturduğu bir vakıf defteridir. Vakıf yapılan bazı köylerin gelirleri deftere geçirilmiş. Köylerin çoğunun "sahibinin" seyyidler olduğu; fakat bazılarının da Celili soyundan kesimlerin "malı olduğu" görülüyor. İlke olarak, malikâneler vakfa dönüştürülemezdi; fakat, uygulama, bir yerden ötekine değişiyordu ve çeşitli yerel etkenlere ve malikâne sahiplerinin devletle olan ilişkilerine bağlıydı. Bundan dolayı Musul'da, temlik verilmeyen durumlarda çok az sayıda malikânenin vakfa dönüştürüldüğünü görürken, Kerkük'te 19. yüzyılın ilk on yılında malikânelerin vakfa dönüştüğüne sıkça rastlıyoruz.

75 Richard Fox, "Lineage cells and regional definition in complex societies", Carol Smith, der., *Regional Analysis*, 2 cilt, c. II, Cilt, New York, 1976, s. 100. Fox, devletin bölge toplumuyla ilişkilerini (Kuzey Hindistan'da katmanlara bölünmüş aileler içinde kurulmuş yönetsel ilişkiler açısından) inceliyor.

76 Schilcher, *Families in Politics*, s. 138-9. Schilcher'in saptamasına göre, 19. yüzyılın başına gelindiğinde Şamlı Azm ailesi, baba tarafından ve ana tarafından olmak üzere, 150-200 kişiden oluşuyordu.

77 Bu sayıları kullanırken sakıngan olmak gereği var; çünkü, devletin taşra yönetim örgütlerinde denetimi elden kaçırdığı 18. yüzyılın sonlarında yapılan malikâne aktarım defterleri pek düzgün tutulmamıştı. Çok sayıda toprağın yeni adlara tahsis edildiği 19. yüzyılın başlarında kayıtlar daha güvenilir olmaya başlıyor. Bundan dolayı, birinci defterlerde kaydı geçen toprak ve köylerin son defterlerdeki kayıtlarla aynı olup olmadığını kesin bilmek zor. BA, MM sayı 19487, MM sayı 9490 ile MM sayı 9611.

78 Yukarıda sözü edilen malikâne defterlerinden çıkarılmıştır.

79 Hissenin yarısı Celili soyundan Hüseyin Paşa kolunda kalıyor ve bu koldan gelen üç hane arasında paylaşılıyor.

80 BA, MM sayı 9490 ile MM sayı 9611.

81 Kitabın bu bölümünde mülk terimini, ya ekip biçme hakkı (yani kullanım hakkı) ya da vergi geliri üzerindeki hak anlamında kullanacağım. İslam hukukçuları ve devletin hukuki belgeleri de mülk kavramından bunu anlıyor.

82 Gerçekte, araştırmacılar bu tür yasaklara karşın kadınların hem Mısır hem de Anadolu'da miras olarak tımar ve iltizam edindiklerini saptamış bulunuyor. Bu konuda bkz. Richard Repp, "Qanun and shari'a in the Ottoman context", Aziz al-Ameh, der., *Islamic Law: Social and Historical Context*, Londra, 1988, s. 127; Afa Lutfi Marsot, "The revolutionary gentlewomen of Egypt", Nikki Keddie ve Lois Beck, der., *Women in the Muslim World*, Boston, 1978, s. 267-76.

83 Martha Mundy, "The family, inheritence and Islam: a re-examination of the sociology of fara'id law", Aziz al-Azmeh, der., *Islamic Law: Social and Historical Context*, Londra, 1988, s. 1-123.

84 İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*, s. 1-20. Halil İnalcık, "State owned lands", İnalcık ve Quataert, der., *An Economic and Social History*, s. 103-19.

85 Burada sözü edilen, Musul'un 1575 yılına ait 660 sayılı Mufassal Defterleri ekindeki kanunnamedir. Bağdat'taki Irak Bilimsel Araştırma Kurumu'nun elinde bulunan kopyadan yararlandım. Kanunnamenin bir bölümünün çevirisini görmek isterseniz, bkz. Rifa'at Abou El-Haj, "Taxation, trade, production and society", s. 17-19.

86 Burada tanımlanan özel mülk, İslami *fera'id* yasasına göre sahibinin varislerine bırakabildiği, alınıp satılabilen ve vakfedilebilen mülktür.

87 İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*, s. 61.

88 Repp, "Qanun and Shari'a", 127-8.

89 İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*, s. 61.

90 İnalcık, "State owned lands", İnalcık ve Quataert, der., *An Economic and Social History*, s. 114-17. Repp, "Qanun and Shari'a" da kadınların tımar sahibi olamadıklarını ve belli bir ücret ödeyerek bu engellemeyi aştıklarını saptıyor.

91 Genellikle Musul'daki en yüksek devlet görevlisinin, (has mirliva ya da saltanat hazinesine, has hümayun) denetimine geçiyor.

92 Abdul Karim Rafeq tımar ve zeamet sahiplerinin nasıl köylüye borç verir duruma geldiklerini ve tarım üretiminin pazarlanmasında etkin olduklarını anlatıyor. Bkz. Abdul Karim Rafeq, "el-fi'at el-'ictima'iyye ve mülkiyyet el-'arz fi Bilad eş-Şam fi er-rub 'el-'ahir min el-kurun es-sadis 'aşar", *Derasat Tarihiyye*, 25-6 (1990), s. 111-12. Mısır konusunda bkz. Kenneth Cuno, *The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge, 1992, s. 17-84.

93 Malikânelerin vakfa dönüştürülebilmeleri için önce vergi gelirinin temlik edildiğini (özel mülke dönüştürüldüğünü) buyuran bir ferman gerekliydi. Devlet bir seyyid ailesi için 17. yüzyılda böyle bir uygulama yapmıştı. Uygulamada malikânelerin vakfa dönüştürülmesi yerel toplumsal güçlerin kimlerden oluştuğuna bağlıydı. Böyle bir dönüştürme Musul'da 19. yüzyılın kırklı yıllarında, devlet askeri reformlar için eşrafın desteğini sağlamaya çalıştığı sırada oldu. Oysa Kerkük gibi bir kentte, 19. yüzyılın ilk on yılında kentli seçkinler malikâneyi vakfa çevirmişlerdi. Bkz. BA, EV. HMN sayı 11993.

94 Bu sözcükler Musul'un en erken tarihli malikâne belgelerinde geçiyor. BA, KK sayı 182. Mehmet Genç'in "Osmanlı maliyesinde malikâne sistemi", başlıklı araştırmasının ekinde bu kurallar günümüz alfabesiyle verilmiş bulunuyor, s. 232-96.

95 Ömerilerin Celililerle birlikte birkaç köyü malikâne olarak sahiplendikleri Deyr Maklub bölgesinde durum tam tamına böyleydi.

96 İnalcık ve Quataert, *An Economic and Social History*, s. 124-6'da boş bırakılmış topraklar (*mevat*) konusunu ele alıyorlar; boş kalmış toprakların mülkiyeti sorunu yeni değil. Bu sorun, devlet ne zaman vergi toplamak işini tekeline almak ve vergi aldığı tabanı büyütmek istese patlak verirdi.

97 BA, MM sayı 9611. Bu malikâne defteri ta 1850'lere değin malikânelerin yerel hazineye geri döndüğünü gösteriyor.

98 BA, Hatt-ı Hümayun sayı 34621-E.

99 "Mecmu'at resa'il fi el-'arazi el-'amiriyye", Musul Vakıf Kitaplığı, Hasan Paşa el-Celili Koleksiyonu, no 25/1.

100 Bu konudaki tartışmalar için bkz. Barber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent*, Londra, 1988, s. 7-24 ile Hossein Modorressi Tabataba'i, *Kharaj in Islamic Law*, Londra, 1983, s. 78-94.

101 Hukuk sisteminde bunun nasıl işlediği konusunda genel bir düşünce edinebilmek için bkz. Abdul Karim Rafeq, "ez-İlakat ez-zira'iyye fi Bilad eş-Şam fi el-'ahd el-Osmani beyn el-mezahib el-fikhiyye ve el-vaki", *Derasat Tarihiyye*, 43 ve 44 (1992), s. 120-39. Ayrıca aynı yazarın "The Syrian ulama, Ottoman law and Islamic shari'a", *Turcica*, 26 (1994), 9-32.

102 1840 tarihli yeni yasanın getirdiği yenilikler arasında daha çarpıcı olanlar, kırsal alanda mülk yönetimi ve üretimin örgütlenmesiyle ilişkiliydi. Bu iki alanda, kurallar yeni bir dil ile kaleme alınmıştı. Tarım üretiminin yeniden örgütlenmesi ülkenin (vatan) korunması amacıyla yapılacaktı. Mali ve toprakla ilgili işlemler yerel mahkemelerde değil, devletin tapu dairelerinde yapılmalıydı. Köylüleri, toprağı ekip biçmeleri ve avara durmamaları yönünde (*la yatrakun 'ahad hali el-'eşgal*) yüreklendirmek üzere, aralarından seçilmiş biri görevlendirilecekti. Hazine bir altyapı kurulmasının giderini karşılayacak ve özel kişileri de katkıda bulunmaya özendirecekti. Köylüler yalnızca tahıl değil, pirinç, çivit, pamuk gibi diğer pazarlanabilir bitkilerin ekimini yapmaya ve ipek üretimine özendirilecekti. Merinos koyunu (İspanyol koyunu), yünü için beslenmeliydi. Bütün bu etkinlikler devlet memurlarının gözetiminde yapılacaktı.

103 İslam hukuk kuramında kullanım hakkı, tasarruf hakkı olarak geçer; buna örnek, toprağı ekip biçme hakkı ile kaldırılan ürüne sahip olma hakkıdır. Bu hak, dört değişik hukuk okulunun her birinin değişik ölçülerine göre, değişik ölçüde kolaylıkla el değiştirebiliyordu.

V *HASSA* İLE *AMME* ARASINDA: 18. VE 19. YÜZYIL BAŞLARINDA MUSUL'DA SEÇKİNLER VE HALK (Sayfa 133-183)

1 Musul'un ticaret yaşamı için bkz. Percy Kemp, "Mosul and Mosuli historians in the Jalili era, 1726-1834", doktora tezi, Oxford Üniversitesi, 1979, s. 41-75.

2 BA, MM sayı 9922, tarihi: 1142/1729. Merkezi hazineye gönderdikleri bir şikâyette Hıristiyanlar ve Museviler, artık orada yaşamayan kişilerin vergisini görevlilerin kendilerine ödetmemesini istiyorlar.

3 Musul İslami Mahkeme Kayıtları, 1242-1249/1826-1833 tarihli defter. Hükümet çıkardığı bu fermanla yerel validen topladığı kelle vergisi miktarını yeniden ayarlamasını istiyor.

4 Lanza, *el-Musul*, s 10-12.

5 Bkz. Halil İnalcık, "Suleiman the Law Giver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum, 1(1969), s. 105-38; Fleischer,* Bureaucrat and Intellectual, s. 261-2; Norman Lewis, *A Study of Naima*, New York, 1972, s. 70-80.

6 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, güç sahibi olmanın çekiciliğine yenik düşmeyen bilim adamlarının ahlaki üstünlüğüne üstü örtülü değinerek, siyaset içinde gruplaşmaların ortaya çıkışına ve kokuşmasına karşı tavrını sık sık açıklamıştır. Ömerilerden bir başkası, Ali, daha az sakıngan davranmıştır. Sultanın güçsüzlüğünü, rüşvet kabul etmesine ve ne idüğü belirsiz, yetersiz, yeteneksiz kişilere parayla makam satışına bağlamıştır. Bkz. Ali bin Yasin el-Ömeri, "Ravdat el-'ahbar fi zikr 'afrad el-'ahyar," BM, Ek no. 23311.

7 BA, Cevdet Dahiliye (bundan böyle CD) sayı 9295.

8 Bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 208. Bu gelişmeyi değerlendirmede tarihçi Naima daha gerçekçi davranıyor. Devletin kaynaklarının özelleştirilmesine düş-

manca karşıtlığına karşın, uygulaması kolay çözümler öneriyor. Lewis, *A Study of Naima*, s. 79-88. ile 102-5.

9 BA, MM sayı 19487. Şevket Pamuk, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914", İnalcık ve Quataert, der., *An Economic and Social History*, s. 969. Mehmet Genç'in çalışmasından yola çıkan Pamuk, Osmanlı parasının 1690 ile 1760 arasında oldukça istikrarlı olduğu sonucuna varıyor.

10 BA, MM sayı 9611. Bkz. bir de Pamuk, "Money", s. 970. Osmanlı parası en büyük değer kaybını II. Mahmud döneminde yaşadı. O nedenle, bu dönemdeki malikâne satış fiyatları yanıltıcıdır.

11 1690'lara değin akçenin değeri çok oynaktı. Pamuk, akçenin gümüş olarak değerini daha 17. yüzyılın başlarında yitirdiğini yazıyor. Yalnızca bir ölçü birimi durumuna gelmişti. İspanyol *riyal kuruş*u ile Felemenk *thaler*'i (esedi kuruş) devletin bile çokça kullandığı paralardı. Resmi Osmanlı kuruşu ancak 1690'dan sonra kesilmeye başlandığı halde, 1639 yılının mukataa defterlerinde kuruş deyimi kullanılıyor. 1639 yılı defterindeki terimin esedi kuruş (thaler) kastedilerek kullanıldığını varsayıyorum. Esedi kuruş'un 1641 yılında değeri 80 akçeydi. 1639 ve 1726 yılı defterlerine ilişkin hesaplamalarımı esedi kuruş-akçe arasındaki değer ilişkisine dayandırıyorum. 1726 yılı defteri, vergi değerlendirmelerinin resmi Osmanlı kuruşu yerine esedi kuruş üzerinden yapıldığını gösteriyor. Bkz. Pamuk, "Money", s. 964.

12 Musul mukataası çok sayıda vergi gelir kaynağından oluşuyordu: Bunlar arasında Musul ve eski Musul, Maklub bölgesi mukataaları, aşiretlerden alının vergiler, buğday ve levazım vergisi, deve eğeri vergisi, kelle vergisi, ispençe, gümrük ve çarşı-pazar vergileri, tartı vergisi ile bazı avarız vergileri vardı. BA, MM sayı 551. Yabancı para ile değişim değerleri Pamuk, "Money", s. 961-6'dan alındı.

13 BA, MM sayı 9490. Bu vergilerden en kazançlısı kente giren koyunlardan ve aşiretlerden alınan vergi idi. Bu vergi İsmail Paşa'nın oğlu Hüseyin Ağa'ya malikâne olarak satıldı. Deyr Maklub'un vergi geliri de Ömerilerce malikâne olarak iltizama verildi. Kelle vergisi 19. yüzyılın ortalarına dek Musul valisinin ayrıcalığı olarak kaldı. Kent içi vergiler Celili ailesi ve diğer iki ailede kaldı. Malikânenin peşin ödemesi muaccele, Musul için genellikle iltizamın yıllık değerinin üç ile yedi katı arasında hesaplanırdı.

14 BA, MM sayı 9490.

15 BA, MM sayı 9490.

16 Bu hükümetin yeğlediği bir para aktarma yöntemiydi. 1793 yılında, örneğin, hükümet o sırada Musul valisi olan Celilzade Muhammed Paşa'ya bir ferman gönderdi. Hesaplarını kapatmak üzere, kelle vergisi tutarı ile hükümete bir başka borcundan dolayı Musul hazinesinden ödenmiş olması gereken parayı göndermeliydi. Fermanda paranın yarısı tutarında bir borç senedini İstanbul'daki bankerine göndererek, bankeri aracılığıyla ödemeyi yapması isteniyordu. BA, CD sayı 5312.

17 Musul İslam Hukuk Mahkemesi, 1242-1249/1826-1833 tarihli defterler. Bir yıl sonra iltizam 50.000 kuruş fiyatla satıldı.

18 Musul İslam Hukuk Mahkemesi, 1242-1249/1826-1833 tarihli defterler.

19 *Age*, ödemesi gecikmiş menzilhane vergileriyle yalnız kırsal alanda karşılaşıldığı izlenimi var. 3 ve 4. eklerde kentsel ve kırsal alanda salınan vergilerle karşılaştırınız.

20 İnalcık, "Military and fiscal transformation" ile Suraiya Faroqhi, "Crisis and change 1590-1699", İnalcık ve Quataert, der., *An Economic and Social History*, s. 545-621.

21 BA, MM sayı 2931, s. 288. 1683 yılında çok sayıda Musullu azab (yöreden toplanmış bekâr gençlerden kurulu hafif yaya asker), ağaları hak etmeyenlere dağıttığı için yeterince maaş ve iaşe (uluf) alamadıklarından yakınıyorlardı.

22 1575 tarihli Mufassal Defterleri'nden çıkarılan 16. yüzyıla ilişkin sayılar. 19. yüzyıla ilişkin sayılar Ankara'daki Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarında Erzurum Muhasebesi, sayı 488'den alınmıştır.

23 BA, Cevdet İktisadi sayı 626. 1794 yılında vakıf boyahanenin mütevellisi (yöneticisi), derviş Muhammed el-Ömeri'ye verilmek üzere adı belli olmayan bir görev isteğiyle İstanbul hükümetine dilekçe gönderdi. Günlük 12 akçe üzerinde tasarruf hakkı tanıyan bir berat aldı. Bkz. bir de BA, Cevdet İktisadi sayı 984. 1814 yılında bir görevlinin ölümü üzerine boyahane mütevellisi bu tasarruf hakkının ölenin oğluna aktarılmasına izin verilmesini diledi. Görev için belirlenen para 8 akçe idi.

24 Bu görevler mütevellilikten süpürgeciliğe, kandil yakıcılığına dek uzanıyordu.

25 Kemp, "Mosul and Mosuli Historians", s. 168-267. Bir de bkz. aynı yazar, *Territoires d'Islam: le monde vu de Mossoul au XVIIIe siècle*, Paris, 1982. Kemp, Celililer yönetimindeki Musul'da kültür yaşamının iyi bir çözümlemesini yapıyor.

26 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek no. 23312, fol. 394.

27 Abou El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*. Padişah hanesi konusunda bkz. Leslie Peirce, *The Imperial Harem*, Oxford, 1993 (*Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. baskı, 2002).

28 Metin Kunt, "Derviş Mehmed Paşa, vezir and entrepreneur: a study in Ottoman political-economic theory", *Turcica*, 9/1(1977), 197-214.

29 Andrew Gould, "Lords or Bandits? The derebeys of Celicia", *International Journal of Middle East Studies*, 7(1976), s. 485-506. Ayrıca bkz. Gilles Veinstein, "Âyan de la région d'İzmir et le commerce du Levant dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle", *Etudes Balkaniques*, 1/3(1976), 71-83.

30 Hathaway, "The military household in Ottoman Egypt", s. 39-52. Ayrıca bkz. Schilcher, *Families in Politics*, s. 107-32, ile Crecelius, *The Roots of Modern Egypt*, s. 30-2.

31 Lanza, *el-Musul*, s. 6.

32 Bu ailenin değişik kollarının ayrıntılı incelemesi için bkz. Kemp, "Mosul and Mosuli historians", s. 126-33.

33 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek no. 23312, fol. 384. El-Ömeri, İbrahim Ağa'nın ölümünü 1701 yılı olarak kaydediyor ve zanaatkâr takımına yakınlığından söz ediyor. İkinci hane yukarda sözü edilen Salih Ağa hanesiydi.

34 BA, MM sayı 9490.

35 BA, MM sayı 9611.

36 Lanza, *el-Musul*, s 54-62. Lanza, Dominiken mezhebinden bir İtalyan rahipti. Hisarı andıran konutlar çevresinde dönen hane siyaseti ona İtalya'dan yabancısı olmadığı İtalyan şehir devletleri siyasetini anımsatmış olmalı.

37 Yasin el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek no. 23312, fol. 412. El-Ömeri, Celilzade Es'ad Ağa'nın duvarlarının yıkıldığı ve evinin kapısının söküldüğünden söz ediyor.

38 Yusuf Zanun, *el-'Ema'ir es-sekaniyya fi medinet el-Musul*, Musul, tarihsiz, s. 6-33.

39 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek no. 23312, fol. 346. Ömer-zade 1794 yılında Fındıklı adıyla bilinen Abdurrahman bin el-Hac Mustafa'nın ölümünü kaydediyor. Fındıklı, Celilzade Hüseyin Paşa'nın kölesiydi (memluk).

40 Yazılı belgelerde terimler açıkça tanımlanmamış. Birinci terim hanenin en iç halkasının dışında kalan yanaşmalara verilen ad olabilir. Hizmetçi anlamına gelen hadem terimi ücretli hizmetkârlar için kullanılıyordu.

41 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek no. 23312, fol. 443.
42 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek no. 23312, fol. 394.
43 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, *Gara'ib el- 'asar*, s. 88-9. Musul İslam Mahkeme kayıtları, 1242-1249/1826- 1833 tarihli defter.
44 Crecelius, *The Roots of Modern Egypt*, s. 31-2.
45 Said Diveci, *Cevami' el-Musul fi muhtelef el-'usur*, Musul, 1961, s. 176.
46 Bkz. Yasin bin Hayrullah el-Ömeri'nin *Munyat el-'udeba' fi tarih el-Musul el-hadba'* adlı yapıtının ekindeki Fathullah el-Kadiri'nin şiiri, "Urcuzat el-Musul" (Musul Destanı), Said Diveci, der., c. II, Musul, 1955. Destanda Nebi Yunus ve Nebi Circis vakıflarının mütevellileri Hüseyin Paşa'nın kahramanca başarısını övüyor ve Musul halkını İranlı yayılmacılara karşı seferber edişini yüceltiyor.
Celili hanesinin erdemlerini yücelten çok sayıda tarih yapıtı var. Örneğin, Yasin el-Ömeri, "Kurat el-'ayn fi teracim el-Hasan vel Huseyin", Ömeri Kitaplığı koleksiyonu, Irak Bilimsel Araştırma Kurumu, (Celili-zade Hüseyin Paşa'nın oğullarına sunulmuş). Bir de bkz. İsam el-Ömeri, *El-Ravd el-nadir fi teracim 'udeba' el-'asr*, 3 cilt, Salim el-Nu'aymi,der., Bağdat, 1974, ile Muhammed bin-Mustafa el-Gulami, *Şammemat el-'anbar val el-zahr el-mu'anbar*, Salim Nu'aymi, der., Bağdat, 1977.
47 Eric Hobsbawm ve Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1984.
48 Claudius James Rich, *Narrative of Residence in Koordistan*, Londra, 1836, s. 106.
49 Celili ailesinden iki rakip kol arasında kavga patlak verince Celilzade Fettah Paşa ailenin daha önde gelen kolunun borç verdiği 10.000 dinara el koydu. Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "Gayat el-muram fi mehasin Bagdat Dar el-Selam", Irak Müzesi Kitaplığı, elyazması, sayı 6295, fol. 374.
50 Yazarı belli değil, "el-Kavanin el-Selefiye", Irak Müzesi el yazması koleksiyonu, Yakup Sarkis Kitaplığı sayı 145.
51 *Age*. Bu kaynağın, Celilzade Ahmed Paşa'nın sarrafının özel defteri olduğu anlaşılıyor. Kamu ve özel para kaynakları arasında hiç ayrım gözetmiyor. Bağdat ve İstanbul'dan gönderilen önemli kişiler ve ulakların ağırlama giderlerini karşılamak üzere, ve paşanın görevlilerine armağan olmak üzere çok para harcanıyordu.
52 Rauf, *el-Musul fi el-'ahd el-Osmani*, s. 325-45. Örneğin Zekeriya el-Sayig, Celilzade Hüseyin Paşa'nın sarrafı oldu ve ailesi Hıristiyan cemaati içinde seçkin bir konuma geldi.
53 Emin el-Ömeri, *Menhal el-'evliya*, cilt I, s. 227. Örneğin Ömerzade Abdülbaki, Nebi Yunus Camii'nde öğretmenlik yapabilmek için 18. yüzyılın başında ta İstanbul'a değin gidip şeyhülislam ve kazaskere başvurmak zorunda kalmıştı.
54 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırma Kurumu, c. II, fol. 520-1.
55 BA, MM sayı 2935, s. 124, yılı: 1092/1681, ile MM sayı 9922, yılı: 1142/1729.
56 Bkz. Musul, Ninive vilayetinin Da'iret el-Evkaf'taki vakfiyelerine; yukarıda sözü edilen Ömeri Camii'nin vakfiyesine.
57 Yasin el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Aratırma Derneği, c. II, fol. 521. Bu Ahmed, 1650 yılında valinin öldürülmesini buyurduğu kişi.
58 Emin el-Ömeri, *Menhal el-'evliya'*, c. I, s. 225. Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "Gayat el-muram", fol. 381.
59 Yusuf Zanun, Ahmed Mecid Molla Şerif ile Abdülkerim el-Sa'ig, *el-Ama'ir el-hademiye fi medinet el-Musul*, Musul, tarihsiz, c. II, s. 23-30.
60 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırma Derneği, c. II, fol. 580.

61 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "Gayat el-muram", fol. 381.

62 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Ömerzade Ali Efendi'nin dükkânları kırk iki vâris arasında paylaşılmıştı. Aşağıda göreceğimiz gibi, mülklerinin bakım-onarımı ve parçalanmasını önleme konusunda vakıflardan pek az yararlandılar. Bkz. BA, EV. HMN., sayı 9334.

63 Bu bilgiyi, 1985 Mart'ında Musul'da kendisiyle yapılan bir görüşmede, rahmetli Ömerzade Hasan verdi.

64 Bkz. "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırma Kurumu, c. II, fol. 607-9. Bu savaşımların ayrıntıları için bkz. Rauf, *el-Musul fi el-'ahd el- 'Osmani*, s. 58-89 ile Kemp, "Mosul and Mosuli historians", s. 127-47.

65 Ömerzade Hasan, *"efendiye"* sözcüğünü ailenin kendi geldiği kolunu belirtmek için kullanmıştı. Ailesinin ayrıntılı bir dökümü ve çözümü için bkz. Kemp, "Mosul and Mosuli historians", s. 105-10.

66 Austen Henry Layard, *Nineweh and its Remains*, 2 cilt, New York, 1849, c. I, s. 88.

67 Mustafa el-Ömeri, "Keşkul," Irak Müzesi Elyazmaları Koleksiyonu, Mecami sayı 18267. Bunlar yazarın ya da elyazmasını bulunduran akrabalarının tuttuğu notlardır.

68 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri'nin yazdığı, "Kurat el-'ayn fi teracim el-Hasan ve el-Hüseyin" ile "el-Seyf el-muhanned fi menakib men 'ismuhu Ahmed", adlı yapıtların her ikisi de Irak Bilimsel Araştırmalar Kurumu, Ömeri Kitaplığı koleksiyonunda bulunuyor. Bu isimleri taşıyan Celili valilerinden bir ödül beklentisi içinde yazılmışlardı.

69 Kemp, "Mosul and Mosuli historians", s. 150.

70 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırmalar Kurumu , c. II, fol. 568. 1688 yılında, Ömerzade Fathullah ile Ali Abu el-Feda'il arasında caminin yönetimi konusunda kavga çıktı. Sorun İstanbul'da çözüldü. Bkz. aynı yazar, "Kurat el-'ayn fi teracim el-Hasan ve el-Hüseyin", fol. 52.

71 Kentli zanaatkârların ödedikleri vergileri toplamaktaydılar; bunun yanında bazı köylerin vergilerinin bir bölümüne de onlar karışmaktaydı. Birinci konu için bkz. "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırma Kurumu, c. II, fol. 589. İkinci konu için bkz. Musul İslami Mahkeme Kayıtları, 1242-1249/1826-1833 yıllarına ait defter. Defterde bu hakların Celililere satışı kaydedilmiş.

72 *Age.* Defterde Celililere bir toprak satışının kaydı geçiyor.

73 Yasin el-Ömeri, *Gara'ib el-'asar*, s. 115. Kara Mustafa ailesinin bir üyesi, valinin buyruğu üzerine Baban Kürtleriyle çarpıştığı sırada öldürülüyor.

74 Da'iret el-Evkaf, Ninive vilayeti (bundan böyle DVA olarak kısaltılacak). 1212/1797 ile 1241/1825 yılları arasında Alaybeyi ailesine ait üç vakfa bkz.

75 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek no. 23312, fol 365.

76 Bu, ailenin *bey*lerden oluşan kanadıydı: Kentin daha seyrek nüfuslu Bab Sincar bölümünde otururlardı ve 58. yeniçeri ortasıyla yakınlıkları vardı.

77 Lanza, *el-Musul*, s. 45-9. Kemp, "Mousul and Mosuli historians", s. 111.

78 Bu hanelerin servet birikiminin türlerine ilişkin bilgi edinmek için bkz. Ek 1'deki listede yer alan vakfettikleri mülkler.

79 DVA, Musul, "Muhammed Emin Bey ibn İbrahim Bey Vakfiyesi 1214/1799".

80 DVA, "el-Hac Osman Bey ibn Süleyman Paşa Vakfiyyesi, 1231/1815".

81 Bkz. 73. sayfadaki soyağacı.

82 John Barnes, *An Introduction to the Religious Foundations of the Ottoman Empire*, Leiden, 1986, s. 43.

83 DVA, "Nu'man Bey ve kızkardeşi Ayşe Hanım'ın Nu'maniyye Camii'ne Vakfiyyesi 1204/1789".

84 Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara. Anadolu Kapu Ağası, no. 608/1, ile DVA, "Vakfiyye cami' el-Ömeriyye".
85 BA, EV.HMN sayı 9334.
86 Lanza, *el-Musul*, s. 11.
87 BA, MD sayı 90, hüküm sayı 80, yılı 1056/1646.
88 BA, MD sayı 112, hüküm sayı 1217, s. 336-7. Bu durum, İran ile barış antlaşması yapılması üzerine Kerbela, Necef ve Mekke gibi Şiilerce kutsal sayılan kentlere hac yolunun açılmasının sonrasındaydı.
89 BA, MD sayı 132.
90 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, ek no. 23312, fol. 389.
91 Beş yıl zarfında (1727-32) İsmail Paşa ve oğlu Hüseyin Paşa, (her ikisi de Musul valisi oldu), kendilerine karşı gelmeye çalışan üç yeniçeri komutanını öldürdüler. Celilzade Hüseyin Paşa daha sonra, Muhammed bin Şuveyk'i terfi ettirdi; maksadı, birkaç yıl sonra bir suç işlediğinde onu öldürmekti. Bkz. Yasin bin Hayrullah el-ömeri, "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırma Derneği, c. II, fol. 583-7.
92 Schilcher, *Families in Politics*, s. 33-45. Schilcher, ağaların Şam'ın güney art bölgesiyle sıkı bağları olduğunu ve kaldırdıkları tahıla Güney Suriye'de pazar bulabildikleri için Azın ailesine karşı etkili biçimde karşı koyabildiklerini belirledi.
93 BA, SD sayı 96, yıl 1135/1722.
94 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, ek no. 23312, fol. 426.
95 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, " el-Dürr el-meknun," Irak Bilimsel Araştırma Kurumu, c. II, fol. 587.
96 Bay Said Diveci ile Musul'da 1985 yılında yapılan görüşme.
97 Bay Faysal Damluci ile Bağdat'ta 1985 yılında yapılan görüşme.
98 Bay Damluci'nin araştırmacıya sağladığı özel yazışmalar.
99 BA, SD sayı 135. Aynı zamanda yeniçeri de olan bu baharat tüccarı mültezimin zorbalığından yakınıyordu.
100 BA, SD sayı 95, s. 388.
101 BA, SD sayı 97, s. 47.
102 BA, SD sayı 65, s. 254.
103 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek no. 12312, fol. 379.
104 Bkz. giriş bölümü. Yazınsal metinlerde Celililer zanaatkârların savunucusu olarak gösteriliyor. İstanbul'daki arşivlerde bulunan yazışmalar bu görüşü çürütüyor. Zanaatkârlar kendilerinden bir kereden daha çok vergi istenmesinden yakınıyorlardı.
105 BA, SD sayı 72, s. 133.
106 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek no. 23312, fol. 386.
107 Bunun zanaatkârlar için ne anlam taşıdığını değerlendirmek zor. Çoğu hane üyesi ya da yeniçeri önderi olan vergi toplayıcılar karşısında zanaatkârları güçsüz duruma düşürdüğü kesin. Bkz. Ek 4: Musul Müslüman Mahkemesi kayıtlarından alınan kent vergilerine ilişkin belgenin çevirisi, 1242-1249/1826-1833 tarihli defter.
108 Yasin el-Ömeri, "Kurat el-'ayn", fol. 52.
109 Bkz. Ekler bölümü: Cami ve türbelerin dökümü.
110 Yusuf Zanun, Ahmed Mecid Molla Şerif ve Abdülkerim el-Sa'ig, *el-'Ama'ir el-Hademiyye fi madinet el-Musul*, c. II, s. 5-7.
111 DVA, bkz. "Mahmud Paşa el-Celili Vakfiyyesi, 1215/1800", yine bkz. "Ömer bin el-Hacı İbrahim Vakfiyesi 1064/1653", (iplik eğirme işi yapan üç atölye) ile "el-Hac Osman Bey ibn Süleyman Paşa Vakfiyyesi 1231/1815" (demirci dükkânı), "Hac Yusuf Ağa ibn Yahya Ağa Vakfiyyesi 1220/1815," (dokuma işliği); "Meryem Hatun bint Mu-

hammed Paşa ve annesi Heybet Hatun Vakfiyyesi,1243/1827" (*kayseriyye el-Kazazin*-de boyahane, demir işleri ve dokumacılık araç-gereçleri üstüne iş yapan işlikler). 1817 yılında Celilzade Ahmed Paşa ayakkabıcılar için büyük bir *kayseriyye* yaptırdı. Büyük olasılıkla dükkânları gerekli araç gereci de içine koyarak kiraya verdi.

112 Kırsal alandan gelip Musul'a yerleşmiş olanlar vardı; bunlar, içinde yer aldıkları bağlaşmaları da kentte taşımış gibi görünüyorlar: Karamlis köyünden kente göçenler ile Karakuş'tan göçmüş olanlar, savaşmakta olan kendi toprak sahiplerinin yanında yer aldılar. Bkz. 7. Bölüm. Layard bir de toprakların nadasa bırakıldığı mevsimlerde göçmenlerin kente çalışmaya geldiğinden söz ediyor. Layard, *Nineveh*, s. 49.

113 Ukayli Arapları ile Cuheyş Araplarının durumu böyleydi. Bkz. "el-Kavanin el-Selefiye", ile Layard, *Nineveh*, s. 81.

114 Bkz. Musul'un dışında bulunan Nebi Şit Camii'nin vakfiyesi. Rauf, *el-Musul fi el-'ahd el-'Osmani*, s. 532-44, Ekler bölümünde de vakfiyeye yer verilmiş. Bkz. bir de, Musul Müslüman Mahkemesi Kayıtları, Kassamat Defteri: 1268-1270/1851-1853. Abdullah el-Circis adında biri Bab el-Tub dışında inşa ettirdiği bir miktar dükkân yanında Kurban Dirbaş Camii'ni de yeniden inşa ettirdi.

115 Nikolai Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle, 1983. Todorov bunu, kapitalist ekonominin biçimlenmekte olduğu kentlerde geçici bir olgu olarak görüyor. Nakit paranın hiç eksik olmadığı Arap kentlerinde sorun daha karmaşık. Yine de şunda kuşku yok: Sermaye ve mülkün belirli ellerde birikimi, toprak ve toprak ürünlerinin ticarileştiğinin ve ticari sermayenin kentte toplandığının belirtileriydi.

116 BA- SD sayı 64, s. 293.

117 BA, MD sayı 112, hüküm sayısı 1217, tarih: 1113-14/1701-2. Merkezi hükümetin Musul valisine gönderdiği bu buyruklarda, yeniçerilerin yola getirilmesi ve tüccarlardan haraç almalarının engellenmesi isteniyor.

118 G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse*, c. IV, Paris, 1801, s. 276. Olivier, Musul'un ticaretinden ve sattığı mallardan olumlu etkilendi; Celili paşalarının ticareti himaye etmelerini ve düşük gümrük vergileri koymalarını övdü. Bununla birlikte, az da olsa, konuğu olduğu Karmelit keşişlerinin etkisi altında kalmış olabilir; çünkü keşişlerden biri vali Celilinin özel doktoru idi.

119 Ömerilerin Hindistan'la ticaret yapan tüccarlara ilişkin anlattıkları iki öykü epey öğretici. Birincisi, daha çok İbn Hadada adıyla bilinen, yoksul bir Musullu olan Yahya'nın öyküsü. Servet edinmek üzere Hindistan'a doğru yola çıkıp üç kez Arap denizinde boğulma tehlikesi atlattı. Basra'yı kendine merkez yaptı; sonra zamanla Musul'a geri döndü ve baharat pazarındaki tüccarlar arasında yer aldı. Öteki örnek Hindistan'da kahve ticareti yapıp zamanının büyük bölümünü Basra'da geçiren Hac Ali bin el-Hac Mustafa. Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek no. 123312, fol. 424-5 444.

120 BA, Cevdet İktisadi, sayı 393. Bu belge Yemen'den İstanbul'a kahve götürürken Kayseri'de durdurulup fazladan vergi ödetilen Diyarbakırlı ve Musullu kahve tüccarlarının yol boyu çektikleri sıkıntıları kaydediyor.

121 Yasin el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," Irak Bilimsel Araştırma Derneği, c. II, fol. 522.

122 DVA, "Hacı Abdal ibn Molla Mustafa Vakfiyyesi, 1083/1672".

123 Ömeriler camilerini 16. yüzyılda yaptırdılar. Sonradan 17. yüzyılda kimi eklentiler yapıldı.

124 Yazarı belli değil, "el-Kavanin el-Selefiya".

125 Din adamlarının ticaretle uğraşmaları 18. yüzyılda karşılaşılan bir olgudur. Mısır için bkz. Afaf Lutfi Marsot, "The wealth of the ulema in late eighteenth century Egypt", Naff ile Owen, der., *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, s. 205-16.

126 Yasin el-Ömeri, "Kurat el-'ayn", fol. 85.
127 Yasin el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırma Derneği, cilt II, fol. 622.
128 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, *Gara'ib el-'athar*, s. 31. Musullu tüccarlar tahılı Urfa'ya götürüp orada satıyorlardı.
129 DVA, "Hac Ahmed ibn Hac Mahmud Noma Vakfiyesi 1190/1776", ile bir de, 1150/1737 tarihli belge.
130 DVA, "Hac Abdal Vakfiyyesi 1139/1726".
131 Diveci, *Cevami' el-Musul*, s. 142.
132 DVA, 1234/1818 tarihli ve 1239/1823 tarihli Çelebiler vakfiyeleri.
133 Ömeriler ailesine katıldıkları anlaşılıyor. Hatun bint Mustafa el-Çelebi'nin Ömerzadeler ailesinin *efendiye* kesimine gelin gittiği anlaşılıyor. DVA, 1223/1808 tarihli vakfiye.
134 BA, Hatt-ı Hümayun, sayı 4621-H.
135 Kırsal alandaki işletmeleri Karakuş, Tercele, Mahmudeyn ve Ba'şika köylerindeydi.
136 Bu üç örnek Musul Müslüman mahkeme kayıtlarından alındı. Kassamat Defteri 1268-1270/1851-1853.
137 John Bowring, *Report on the Commercial Statistics of Syria*, New York, 1973, s. 44-5.
138 Rauf, *el-Musul fi el-'ahd el-'Osmani*, s. 331.
139 Ya'kub Sarkis, *Mebahis Irakiyye*, Irak, 1981, c. III, s. 201-40.
140 Bu çatışmalar konusunda daha çok bilgi için bkz. Rauf, *el-Musul fi el- 'ahd el-'Osmani*, s. 331-46.
141 BA, Hatt-ı Hümayun sayı 34621-H.
142 "Köktendinci" Kadızadelilerin İstanbul'da karıştığı çatışma bir yanıyla, din kurumu içinde iktisadi ve bölgesel kayırmacılıktan kaynaklanıyordu. Madeline Zilfi, "The kadızadelis: discordant revivalism in the seventeenth century Istanbul", *Journal of Near Eastern Studies*, 95/4 (1968), s. 251-69. Ayrıca bkz. aynı yazarın *Politics of Piety: The Ottoman Ulama in the Post-Classical Age*, Minneapolis, 1988.
143 Afaf Lütfi Marsot, "The ulama of Cairo in the eighteenth and nineteenth century", Nikki Keddie, der., *Scholars, Saints, and Sufis*, Berkeley, 1972, s. 275-305.
144 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek no. 23312, fol. 380.
145 Yasin el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırma Kurumu, c. II, fol. 611-12.
146 Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, Anadolu Kapu Ağası, 501/28.
147 Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, Erzurum Muhasebe sayı 488.
148 Said Diveci, "Medaris el-Musul fi el-'ahd el-'Osmani", *Sumer*, 19(1963), 77-8.
149 *age*, 48-96. Musul vakıf belgeliklerinde geçen çeşitli bağışlarda bu okulların çoğu anılmakta. Celililerin yaptırdığı on bir okuldan en az dördüne gelir vakfeden ya tek başına bir kadındır, ya da Celili kadınları bağışa ortaklık etmişlerdir.
150 Diveci, "Medaris", s. 73.
151 DVA, "Vakfiyye Hasan Bey ibn Hüseyin Paşa, 1232/1817" fen bilgisi ve din öğretmenleri günlük 220 sagha kazanıyorlardı; öte yandan, hafızlık öğretmeni 80, sebilhane hizmetçisi 20, vakıf kurucularının ruhuna Kuran okuyan 8, her öğrenci 8, bekçi 24, süpürgeci 4 sagha alıyordu.
152 Emin el-Ömeri, *Menhal el-'evliya'*, c. II, s. 269.
153 İssam el-Ömeri, *el-Ravd el-nadir fi tercamat 'udeba el-'asr*, c. I, s. 257-8.
154 Emin el-Ömeri, *Menhal el-'evliya'*, c. I, s. 406.

155 İssam el-Ömeri, *el-Ravd el-nadir*, c. I, s. 404.
156 Emin el-Ömeri, *Menhal el-'evliya'*, c. I, s. 269.
157 Yasin el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", Irak Bilimsel Araştırma Kurumu, c. II, fol. 637.
158 Yasin el-Ömeri, "Gayat el-muram", fol. 113.
159 Yasin el-Ömeri, "el-Dürr el-Meknun", Irak Bilimsel Araştırma Kurumu, c. II, fol. 632.
160 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, *Gara'ib el-'asar*, s. 94. Aynı yazarın, "el-Seyf el-muhanned", fol. 138.
161 Ulema elindeki malikânelerin yüzdeleri için bkz. 4. Bölüm. Ahmed el-Musuli'nin "Beyan el-'ahkam fi el-'öşr ve el-haraç", adlı incelemesi, "Mecmu'at resa'il fi el-'arazi el-'amiriyye", kapsamında yer almaktadır, Musul Vakıf Kitaplığı, Celilzade Hasan Paşa koleksiyonu, no. 25/1.
162 Kemp, "Mosul and Mosuli historians", s. 110. Savaşım asıl, vakıf boyahanelerinden sağlanan gelirle, devletten ihsanlarla ayakta duran daha küçük cami ve türbelerin yöneticilikleri ele geçirme konusundaydı.
163 Bu yukarıda sözü edilen Fahri ailesidir. Bkz. ayr. Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM Ek no. 23312, fol. 423 ile 426.
164 BA, SD sayı 86, yıl: 1132/1719.
165 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "Kurat el-'ayn fi teracim el-Hasan vel Hüseyin", Irak Bilimsel Araştırma Derneği", Ömeri Kitaplığı Koleksiyonu, fol. 15.
166 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Seyf el-muhanned", fol. 35-36.

VI SİYASETİN DİLİ: PİDAŞAHLARA, YOLSUZLUĞA VE TOPRAK VERGİLERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLER (Sayfa 185-225)

1 C. A. Bayly, *Imperial Meridian: The British Empire and the World, 1780-1830*, Londra, 1989, s. 16-34, 44-58. Yazar yüzyılın ikinci yarısını eski rejimle bağların koptuğu dönem olarak değerlendiriyor. Yönetimdeki seçkinlerin yerel kaynaklar üzerinde çok daha sıkı denetim kurmaları ve tekelci uygulamalar getirmeleri sonucu İslam imparatorlukları bölgesel güç bloklarına ayrıldılar. Bu olaylar bölgesel kimliklerin oluşumunun başlangıcını belirledi. Öne sürülen, Iraklı tarihçi Seyyar el-Cemil'in *el-'Osmaniyyun ve tekvin el-'Arab el-hadis* adlı yapıtında savladığına koşut düşüyor. Ayrıca bkz. Peter Gran, *The Islamic Roots of Capitalism*, Austin, 1978. Gran, kapitalist ilişkilerin gelişmesi ve onu izleyen ideolojisi bakımından dönemi yaşamsal önemde buluyor.
2 John Voll ve Nehemiah Levtzion, der., *Eighteenth Century Renewal and Reform in Islam*, New York, 1987. Bu derlemede yer alan makalelerden birkaçı, 18. yüzyılda görülen yaygın bir reform akımını İslam toplumları bağlamına yerleştirmeyi deniyor. Ayrıca bkz. Albert Hourani, "The changing face of the Fertile Crescent in the eighteenth century", *Studia Islamica*, 8(1957), s. 82-122; ayrıca B. Abu Manneh, "The Naqshabandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman lands in the early nineteenth century", *Die Welt des Islams*, 9 (1982), s. 26-36. Musul için bkz. Kemp, *Territoire d'Islam*. Ayrıca bkz. aynı yazarın, "Power and knowledge in Jalili Mosul", *Middle Eastern Studies*, 19/2 (1983), s. 201-12, "History and historiography in Jalili Mosul", *Middle Eastern Studies*, 19/3 (1983), s. 345-76, ve "Mosuli sketches of Ottoman History", *Middle Eastern Studies*, 17/3 (1981), s. 310-33.

3 Osmanlı tarihçileri, 17. ve 18. yüzyıl reform düşünceleri konusunda değişik bir değerlendirme ortaya koymuşlardır. Bkz. Cornell Fleischer, "Royal authority, dynastic cyclism and 'Ibn Khaldunism' in the sixteenth century Ottoman letters", Bruce Lawrence, der., *Ibn Khaldun and Islamic Ideology*, Leiden, 1984. Daha sonraki bir dönem için bkz. Lewis, *A Study of Naima*. 18. yüzyılı konu alan en yakın tarihli yayın: Virginia Aksan, "Ottoman political writing, 1768-1808", *International Journal of Middle East Studies*, 25/1 (1993), s. 53-69.

4 Ömerzade kardeşlere ait bir dizi elyazmasını temel aldım. Bu bölümde kullandıklarım: Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek no. 21332 ile Emin bin Hayrullah el-Ömeri, *Menhal el-'evliya'*, 2 cilt ile aynı yazarın, "el-Keşf vel beyan fi meşayik el-zaman", Irak Müze Kitaplığı, 12602 sayılı elyazması.

5 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, *Gara'ib el-'asar*.

6 Ali bin Yasin el-Ömeri, "Ravdat el-'ahbar", BM, Ek no. 23311.

7 Bu elyazmaları, "Mecmu'at resa'il fi el-'arazi el-'amiriyye", Musul Vakıf Kitaplığı, Celilzade Hasan Paşa koleksiyonu, no. 25/1.

8 Bu görüş, İngilizcede anlatımını bulduğu klasik biçimiyle, Marshall Hodgons'un *The Venture of Islam*, 3 cilt, Chicago, 1974, c. I, s. 315-409 ile c. II, s. 437-500'de yer almakta. Fransız dilinde: Louis Gardet, *La Cité musulmane: vie sociale et politique*, Paris, 1976. Arapçada: Vacih Kevserani, *el-Fakih va el-sultan fi tecrübeteyn tarihiyeteyn: el-tecrübe el- 'Osmaniyye ve el-tecrübe el-Safaviyye el-Kajariyye*, Beyrut, 1990 ile *Meşru' el-nuhud el-'Arabi*, s. 137-564'de en inandırıcı çözümlemeleri yapıyor.

9 Raymond Williams, "Selection from Marxism and literature", Nicholas Dirks, Geoff Eley ve Sherry Ortner, der., *Culture, Power, History: A Reader in Contemporary Social Theory*, Princeton, 1993, s. 585-611.

10 Kemp, "Mosuli sketches of Ottoman history", s. 310-33.

11 Rifa'at Abou El-Haj, "The formal closure of the Ottoman frontier in Europe, 1609-1703", *Journal of the American Oriental Society*, 89 (1969), s. 467-75. Bkz. aynı yazar, *The 1703 Rebellion*. Burada, yeni siyasetin merkezi hükümetin politikalarını nasıl etkilediği çözümleniyor.

12 Eğer tersine bir açıklama yoksa, tüm çözümlemeler Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," BM, Ek no. 23312'ye dayanarak yapılmıştır.

13 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," fol. 380-1.

14 Robert Olson, "The esnaf and the Patrona Halil rebellion of 1730: a realignment in Ottoman politics", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 17 (1974), s. 329-44.

15 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," fol. 390-1.

16 Osmanlı entelektüelleri ve yüksek bürokratları, daha 18. yüzyılın son çeyreğine gelmeden Osmanlı devlet otoritesine alternatif bir bakış önermeye başlamışlardı. Bkz. Aksan, "Ottoman political writing", s. 59-64.

17 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," fol. 444 ve 445 ile *Gara'ib el-'asar*, s. 32-4. Bkz. bir de, Kemp, "Mosuli sketches of Ottoman history", s. 311-33.

18 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", fol. 347.

19 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", fol. 463, ile aynı yazarın, *Gara'ib el-'asar* adlı yapıtı, s. 79.

20 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", fol. 340-1. Din kurumundan verdiği iki örnekte Ömerzade, sıradan bir bilim adamının kazaskerliğe, bir diğerinin de Topkapı Sarayı'nın özel iç bölümüne tepeden inme geldiğini anlatıyor.

21 *Age*, fol. 350-1.

22 Kemp, "History and historiography", s. 345-76 ile aynı yazar, "Power and knowledge", s. 201-12.
23 Bu tür şiirin örnekleri Yasin el-Ömeri'nin *Munyet el-'udeba' fi tarih el-Musul el-hadba'* adlı yapıtında bulunabilir.
24 Bkz. Yasin bin Hayrullah el-Ömeri'nin *Munyet el-'udeba'* adlı yapıtının ekindeki "Urcuzat el-Musul", bölümü, s. 244-52.
25 Emin bin Hayrullah el-Ömeri, *Menhal el-'evliya'*, c. I, s. 149-65.
26 Talad Asad, "Anthropology and the analysis of Ideology", *Man*, 14 (1979), s. 607-27.
27 Bruce Masters, "The view from the provinces: Syrian chronicles of the eighteenth century", *Journal of the American Oriental Society*, 114/3 (1994), s. 353-62. Suriyeli 18. yüzyıl entelektüelleri üstüne incelemesinde Masters benzer bir sonuca ulaşıyor.
28 Özellikle devletin Rusya cephesinde savaştığı 1768-74 yıllarında durum böyleydi. Bkz. Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", fol. 419-21. Ayrıca bkz. Lanza, *el-Musul*, s. 63-9.
29 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun," fol. 428-31.
30 *Age*, fol. 434-5. Bkz. ayr. aynı yazar, *Gara'ib el-'asar*, s. 14.
31 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, *Gara'ib el-'asar*, s. 101.
32 Buradaki görüşler Ömerzade Ali bin Yasin elyazması "Ravdat el-ahbar"ın ana bölümüne eklenmiş tartışma konusu öğütlere dayandırılmıştır. Yapraklar üzerinde sayılar okunaklı yazılmadığı için burada belirtilmemiştir.
33 Bkz. Voll ile Levtzion'un bu akımları inceleyen çeşitli makalelerinin yer aldığı: *Eighteenth Century Renewal and Reform.*
34 Sayyare el-Cemil, *el-'Osmaniyyun ve tekvin el-'Arab el-hadis.* Yazar, *Selefi* akımının ortaya çıkışını, Osmanlı İmparatorluğu'nda merkez/çevre ilişkisi bağlamında ele almaya girişmiş az sayıdaki tarihçiden biridir.
35 Emin el-Ömeri, *Menhal el-'evliya'*, c. II, s. 138, 140-1.
36 Emin el-Ömeri, "el-Keşf vel beyan fi meşayih el-zaman."
37 Sayyar el-Cemil, *el-'Osmaniyyun ve tekvin el-'Arab el-hadis*, s. 218-19.
38 British Library'deki elyazmasında Ali bin Yasin el-Ömeri'nin kim olduğu belli değil. Sülalenin üyelerinden birinin bana verdiği soyağacında adı geçmiyor. Percy Kemp, elyazmasının yazarı konusunda kuşkular ortaya atıyor ve yazar, eğer Ömerzadelerden idiyse, o zaman başka bir sülaleden gelmiş olması gerektiğini düşünüyor. Bununla birlikte, elyazmasının 19. yüzyılın ilk on yılında, III. Selim'in reformlarından ve bir yeniçeri-ulema koalisyonunca tahttan indirilmesinden sonra yazıldığı açık. Bkz. Kemp, "Mosul and Mosuli historians", s. 256-8.
39 Percy Kemp'in bu incelemeye ilişkin yorumu benimkinden biraz değişik. Kemp'e göre, Ömerzade, sultanın iktidarını yalnızca ona sahip olma becerisine dayandırıyor. Kemp'e göre sonuçta bu, iktidar araçlarını sultanın kullanmasını da meşru kılıyor. Bkz. Kemp, "Mosuli sketches of Ottoman history", s. 311-33.
40 Gerber, State, *Society and Law in Islam*, s. 66-78, 110-12.
41 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford, 1973, s. 151-5.
42 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", fol. 484.
43 Ömerzade Ali, Ahmed Resmi Efendi gibi Osmanlı bürokrat ve devlet adamlarının daha önce önerdiği reform çağrılarını yineliyordu. Bu konuda bkz. Aksan, "Ottoman political writing", s. 59-61. Yazar, Ahmed Resmi Efendi'nin, düşünceleriyle imparatorluğun siyasi ve askeri düzenine yeni bir anlayış getirdiğini ileri sürüyor.
44 Dina Rizk Khoury, "Drawing boundries and defining spaces: women and space in Ottoman Iraq", Amira Sonbol, der, *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, New York, 1996, s. 173-90.

45 Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent*, s. 91.
46 Baber Johansen, "Sacred and religious elements in Hanafite law: function and limits of the absolute character of government authority", Ernst Gellner ve Jean-Claude Vatin, der., *Islam et politique au Maghreb*, Paris, 1981, s. 281-303.
47 Ömerzade Emin, *Menhal el- 'evliya'*, s. 250. Bkz. ayr. İsam ed-Din Osman bin Ali bin Murad el-Ömeri, *El-Ravd el-nadir fi teracim 'udeba' el-'asr*, c. II, s. 5-6.
48 Yasin bir Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", fol. 401.
49 Rafeq, "el-'İlakat ez-zira'iyye fi Bilad eş-Şam."

VII SİYASETİN PRATİĞİ (Sayfa 227-256)

1 Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity*, s. 87-101.
2 Schilcher, *Families in Politics*, s. 40-5.
3 Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley, 1995.
4 BA, Hattı-ı Hümayun sayı 34518. Belgede yirmi sekiz Celili neferi; diğer bir deyişle yirmi sekiz yetişkin erkek bulunduğundan söz ediliyor. Bunlardan kimileri kendi hanelerini oluşturmamış olabilirler.
5 Williams Seymor Tyler, *Memoirs of Reverend Henry Lobdell*, Boston, 1859, s. 262.
6 *Age*., s. 211-12. Örneğin Telkeyf bir Nasturi köyüydü ve köy halkı Katolik olmayı benimsedi ve 18. yüzyılda Kildaniler olarak anıldılar. Çeşitli mezhepler arasındaki bu çatışmalar için bkz. Abdül Mesih Behnam, *Karakuş fi kaffet el-tarik*, Bağdat, 1962, s. 146-63.
7 *Age*, s. 154-6.
8 Guest, *The Yazidis*. Yezidilerle ilgili bütün değerlendirmeler Guest'in kitabına dayanılarak yapılmıştır.
9 Bkz. Ekler bölüm 2, köylülerin varlığı konusu.
10 James Scott, "Hegemony and the peasantry", *Politics and Society*, 7/3 (1977), s. 267-96. Değişik bir bakış açısı için bkz. Kenneth Cuno, "Commercial relations between town and villages in eighteenth and early nineteenth century Egypt", *Annales Islamologiques*, 24 (1988), s. 111-35.
11 İnalcık, "Centralization and decentralization", s. 48.
12 Bruce McGowan, "The study of land and agriculture in the Ottoman provinces within the context of an expanding world economy in the 17th and 18th centuries", *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1984-5), s. 57-63.
13 Aynı yer.
14 Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge, 1981, s. 159.
15 Âyanın *miri* vergiler içindeki payına ilişkin 1247/1831 tarihli belge. 1242-1249/1826-1833 tarihli Musul İslami mahkeme kayıtları. Bkz. Ekler: 4. Bölüm.
16 Aynı yer.
17 Aynı yer.
18 Celilzadelerin vakıfları konusunda bkz. Ekler: 1. Bölüm.
19 Behnam, *Karakuş fi kaffet et-tarih*, s. 195, 250. Behnam, Karakuşluların küçük köylere para ve tahıl yardımı yaptığından söz ediyor. Kimi Karakuşlular, Blavat, Karatepe ve Başbina köylerinin topraklarını ekiyorlardı.

20 Hindistan'la karşılaştırma yapabilmek için bkz. Frank Perlin, "Of white whale and countrymen".
21 BA, EV. HMN sayı 9334. Kent eşrafı köylerde su değirmenleri ve su dolaplarına sahipti; bunları köylülere kiralıyorlardı. Su değirmenlerine sahip olmak, değirmenleri çalıştıracak suya da sahip olmayı gerektiriyordu.
22 BA, SD sayı 97. Bu, kullandıkları su için kendilerinden ayrıca vergi ödemelerini isteyen bir sipahiyi şikâyet dilekçesidir.
23 Bu yatırımlar konusunda bkz. Dina Khoury, "The Introduction of commercial agriculture", BA, EV HMN sayı 9334.
24 Suraiya Faroqhi, "Political activity among Ottoman taxpayers and the problem of sultanic legitimation, 1570-1650", *Journal of Economic and Social History of the Orient* 35 (1991), s. 1-39. Bkz ayr. aynı yazar, "Political initiative 'from the bottom up' in the sixteenth and seventeenth century Ottoman Empire: some evidence of their existence", Hans Georg Majer, der., *Osmanische Studien zur Wirtschafts und Sozialgeschichte*, Wiesbaden, 1986, s. 24-33.
25 BA, SD sayı 86.
26 BA, MM sayı 1671.
27 BA, SD sayı 64, SD sayı 97, MM sayı 9862.
28 BA, SD sayı 32. Bu şikâyet Kadıkendi köyünün öşürüne sahip bir seyyidden gelmiştir. Anlaşıldığına göre, valinin adamı, köylülerden artık ödemeyi bıraktıkları fazla vergiler talep ediyorlarmış.
29 Mufassal Defter sayı 660.
30 BA, KK sayı 3813.
31 BA, MM sayı 9862.
32 Behnam, *Karakuş if kaffet et-tarih*, s. 112.
33 *Age*, s. 22.
34 *Age*, s. 153-63.
35 Behnam, *Karakuş if kaffet et-tarih*, s. 106.
36 Yazarı belli değil, *Karakuş Köyünde Bulunmuş Üç Belge*, Musul Vakıf Kitaplığı, Davud Çelebi Koleksiyonu, 65/9.
37 18. yüzyılın ikinci yarısında Celilzadelerin temsilcisi Hevace Hidayet adında biriydi. Bkz. Behnam, *Karakuş*, s. 149-50. Hidayet köyün "önemli kişisi" durumuna geldi; Katolik ve Yakubi köylüler arasındaki çatışmaları yatıştırmada anahtar görevi yaptı.
38 Karakuşlularla Celilzadeler arasında anlaşmazlık çıktı: Karakuş köyü özel mülk müydü, yoksa, yalnız dirliğin getirileri mi özel mülkiyetteydi? Bu olay 1960'larda Irak'taki toprak reformundan önce ortaya atılınca Behnam olayla ilgili bazı belgeleri yeniden ortaya getirdi.
39 Behnam, *Karakuş*, s. 153-6.
40 Celilzadelerden Katoliklere destek her zaman öyle kolayına gelmedi. 1791 yılında Süleyman Paşa'nın oğlu Numan Bey arka çıkarken, Celilzade Muhammed Paşa'yı Yakubilere destek vermeye yönelten 1798 yılında Fransızların Mısır'a girmesi oldu. *age*, s.156-63.
41 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ek salısı 23122, fol. 433.
42 Mufassal Defterleri sayı 660.
43 Bkz. Ekler bölümü: Celilzadelerin kurduğu vakıfların dökümü.
44 BA, SD sayı 39, 1115/1702.
45 BA, SD sayı 66, 1127/1715.
46 BA, SD sayı 61, 1126/1714.

47 BA, MD sayı 135, s. 285, 1141/1728.
48 Diveci, *Cevami' el-Musul*, s. 204.
49 Rönesans dönemindeki İtalyan kent devletleri ile karşılaştırma yapabilmek için bkz. John Agnew ile James Duncan, der., *The Power of Place*, Boston, 1989, s. 81-103.
50 Bu büyümenin ayrıntılı bir betimlemesi için bkz. Kemp, "Mosul and Mosuli historians", s. 12-26.
51 Diveci, *Cevami' el-Musul*, s. 175-231.
52 Celilzadelerin vakıflarının dökümü içinde, vakfedilmiş ticari yapıların listesine bakınız.
53 DVA, "Ayşe Hatun Vakfiyyesi, 1212/1797 tarihli". Nebi Şit Camii için bkz. "Ahmed Paşa el-Celili Vakfiyyesi, 1233/1817 tarihli".
54 11-13. sayfalardaki haritalara bkz.
55 Mufassal Defterleri, sayı 660.
56 Mufassal Defterleri, sayı 660. 19. yüzyılın neredeyse ortalarına gelinceye dek, küçük türbelerde, özellikle Ali soyundan gelenlerin türbelerinde, maaşı vakıftan ödenen tek bir bakıcı kadrosu bulunuyordu. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, Erzurum Muhasebesi, sayı 488 ile Anadolu Kapu Ağası 501/28.
57 XIII-XV. sayfalardaki haritalara bakınız.
58 Kemp, "Mosul and Mosuli historians", s. 110-11.
59 Örneğin Emin el-Ömeri'nin, *Menhal el-'evliya'*, s. 55-60, 84-7, 91-4'te: Bir, Ali bin Ali el-Hadi'nin mezarı ile Zeyd bin Ali'nin *makamını* değerlendirişine bakınız (bu iki kişinin bedenlerinin Musul'da gömülü olduğu savının gerçekliğinden kuşku duyuyor); bir de, hicretten sonra ikinci yüzyılda Musul'da yaşadığını söylediği, ikincil önemde tarikat ermişlerinden Hayrünnassac'ın mezarını değerlendirişine bakınız.
60 Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara. Anadolu Kapu Ağası, sayı 501/28 ile Erzurum Muhasebesi, sayı 488.
61 Kemp, "Mosul and Mosuli historians", s. 104-36.
62 Ruba Kan'an, "From ay'an palaces to tijjar houses in nineteenth century Nablus", 1994 yılında, Phoenix'te, Middle East Studies Association toplantısında sunulan bildiri. Kan'an, Nablus'ta Toganlar konağını inceliyor.
63 Khoury, "Drawing boundries and defining spaces".
64 Lanza, *el-Musul*, s. 54-62.
65 Emin el-Ömeri, *Menhal el-'evliya'*, c. I, s. 225-6.
66 Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", BM, Ekler bölümü, sayı 23122, fol. 338.
67 *Age*, fol. 388.
68 Bu devir işlemi 4. bölümde ele alınmıştı.
69 Bir süre sonra, 1735 yılında, 31. yeniçeri ortası Bağdat'tan sürüldü ve Babü'l-Irak semtine konuşlandı. Semtin bağlaşma içinde olduğu kesimlere ve Ömerzade ailesinin çıkarlarına yakın ilgi gösterdi. Bu erken aşamada, semtte hangi ortaların konuşlanmış olduğu belli değildir. Yasin bin Hayrullah el-Ömeri, "el-Dürr el-meknun", fol. 390-1.
70 BA, MD sayı 132.
71 Bu çatışmaların en iyi betimlendiği yapıt: Kemp, "Mosul and Mosuli historians", s. 127-47.
72 Bu konu ile ilgili olarak Karaımlis ve Karakuş köylerine bakınız. Yezidi Şeyhan aşireti de savaşımda yer almıştı. Bkz. Lanza, *el-Musul*, s. 89.
73 Lanza, *el-Musul*, s. 39, 54-62. Örneğin Celilzade Fettah Paşa, düşmanı Celilzade Esad Ağa'nın evine gidip kapısını söktü ve kapıda nöbet tutan askerlerinden birini vurdu.

Diğer zamanlarda halkın Emin Paşa'nın oğlu Süleyman Bey'in hisarında toplandığı ve Yasinzadelerin hisarını ziyarete gittiği söyleniyor.

74 *Age*, s. 37.
75 Behnam, *Karakuş fi kaffet et-tarih*, s. 129.
76 BA, Hatt-ı Hümayun sayı 34749 A-D.
77 Rauf, *el-Musul fi el-ahd el-Osmani*, s. 184-5.
78 BA, Hatt-ı Hümayun, sayı 34621 A I.
79 BA, Hatt-ı Hümayun, sayı 34621.

VIII SONUÇ
(Sayfa 257-260)

1 Tom Nieuwenhuis, *Politics and Society in Early Modern Iraq: Mamluk Paşas, Tribal Shaikhs and Local Rule between 1802 and 1831*, Lahey, 1981; Thabit Abdallah, "The political economy of merchants and trade in Basra, 1722-1795", doktora tezi, Georgetown Üniversitesi, 1993, ve Halah Fattah, *Defining a Region: Trans-Regional Networks of Trade in Iraq Arabia and the Gulf and the Challanges of the World Market, c. 1745-1900*, Albany, 1997.

EK 1 CELİLİ HANESİNE AİT VAKIFLAR
(Sayfa 261-264)

1 Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara. Vakfiyye Defteri, sayı 608/1.
2 DVA, "Celilzade Ahmed Paşa Vakfiyyesi, 1817" ile "Celilzade Mahmud Paşa Vakfiyyesi, 1800".
3 Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara, Vakfiyye Defteri, sayı 607.

EK 3 LONCALARA SALINAN VERGİLERİN TEVZİ BELGESİ, 1835 (HİCRİ 1251)
(Sayfa 271-274)

1 Toplama yanlışları kâtiplerce yapılmış yanlışlardır.

EK 4 MUSUL KÖYLERİNE SALINAN VERGİLERİN TEVZİ BELGELERİ
(Sayfa 275-278)

1 Toplama yanlışları kâtiplerce yapılmış yanlışlardır.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

I Arşivler
Başbakanlık Arşivi, İstanbul (BA)
Bab-ı Mevkufat Kalemi, sayı 28626.
Cevdet Askeriye no. 49514.
Cevdet Dahiliye, sayı 5312, 9295, 13220, 15892.
Cevdet İktisadi, sayı 393, 626, 984, 1337, 2050.
Evkaf Hümayun, sayı 3046, 9334, 11993.
Hatt-ı Hümayun, sayı, 4621-H, 34621-E31, 34621-H, 34749 A-D, 34518.
Kamil Kepeci, sayı 182, 512, 519, 3813.
Mühimme Defterleri, sayı 26, 39, 45, 48-9, 51, 69, 79, 80-1, 90, 99, 102, 104, 111-12, 132, 174.
Maliyeden Müdevver, sayı 120, 551, 870, 1671, 2742, 2915, 2926, 2931, 2935, 3134, 4402, 9490, 9611, 9849, 9862, 9922, 9948, 110161, 17081, 19487.
Şikâyet Defterleri, sayı 32, 35, 39, 61, 64, 66, 72, 86, 92, 95-7, 135.

Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara
Anadolu Kapu Ağası, sayı 607, 608/1, 501/28.
Erzurum Muhasebesi, sayı 488.

Ninive Vilayeti Vakıf Arşivleri, Musul, Irak
Musul kenti vakıf belgeleri, asıllarının 20. yüzyılda elle yazılmış suretleridir; büyük çoğunluğu, Ankara vakıf arşivindeki resmi suretlerinden çoğaltılmıştır.
Musul İslami Mahkeme Kayıtları
1242-9/1826-33 tarihli defter
1268-71/1851-3 tarihli kassamat defteri

Irak Bilimsel Araştırma Derneği, Bağdat
Mufassal Defterleri, sayı 195, 660

İngiltere
Public Record Office
PRO SP/110/56
PRO SP/110/12
II Elyazmaları
el-Ömeri, Ali bin Yasin, "Ravdet el-'ahbar fi zikr el-'efrad el-'ahyar", British Museum elyazması koleksiyonu, Ek. Sayı 23311
el-Ömeri, Yasin bin Hayrullah, "el-Dürr el-meknun fi ma'asir el-maziye min el-kurun", British Museum elyazması koleksiyonu, Ek. sayı 2331
Irak
Yazarı belirsiz, *Karakuş Köyünde Bulunmuş Üç Belge*, Davud Çelebi koleksiyonu, 65/9, Musul Vakıf Kitaplığı.
"Mecmu'at resa'il fi el-'arazi el-'emiriyye", Celilzade Hasan Paşa koleksiyonu, no. 25/1,

el-Ömeri, Emin bin Hayrullah, "el-Keşf ve'l beyan fi meşayih ez-zaman", Irak Müzesi Kitaplığı, elyazması, sayı 12602.
el-Ömeri, Mustafa bin Muhammed, "Kaşkul", Irak Müzesi elyazması koleksiyonu, mecami no. 18267.
el-Ömeri, Yasin bin Hayrullah, "el-Dürr el-meknun fi ma'asir el-maziye min el-kurun", Ömerzade Kitaplığı koleksiyonu, Irak Bilimsel Araştırma Derneği, Bağdat.
"Gayet el-muram fi mehasin Bagdad Dar es-Selam", Irak Müzesi Kitaplığı, elyazması, sayı 6295.
"Kurat el-'ayn fi teracim el-Hasan ve el-Hüseyin", Ömerzade Kitaplığı koleksiyonu, Irak Bilimsel Araştırma Derneği, Bağdat.
"es-Seyf el-Muhannad fi mehakib men 'ismuhu Ahmed", Ömerzade Kitaplığı koleksiyonu, Irak Bilimsel Araştırma Derneği, Bağdat.

III Diğer

Yayımlanmış birincil kaynaklar

Asmar, Maria Theresa, *Memoirs of a Babylonian Princess*, Londra, 1844.
el-Gulami, Muhammed bin Mustafa, *Şammemat el-'anbar ve ez-zahr el-mu'anbar*, Salim Nu'aimi, der., Bağdat, 1977.
Hakluyt Derneği, *A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Londra, 1923.
Lanza, Dominico, *el-Musul fi el-kurun es-samin 'aşar hesab müzakerat Dominico Lanza,* Rafael Bidawid, çevirmen ve der., Musul, 1951.
Matrakçı Nasuh-Silahi, *Beyan-ı Menazil-i Irakeyn*, Hüseyin Yurdaydın, der., Ankara, 1976.
Munyat el-'udeba' fi tarih el-Musul el-hadba', Said Divache, der., Musul, 1955.
Olivier, G. A., *Voyage dans l'Empire ottoman, l'Egypte et la Perse*, c. IV, Paris, 1801.
el-Ömeri, İssam, *er-Ravd en-nadir fi teracim 'udeba' el-'asr*, 3 cilt, Salim el-Nu'aimi, der., Bağdat, 1974.
el-Ömeri, Muhammed Emin, *Menhal el-'evliya' ve meşreb el-'asfiya' fi zikr sadat el-Musul el-hadba'*, 2 cilt, Said Divache, der., Musul, 1955.
el-Ömeri, Yasin bin Hayrullah, *Gaara'ib el-'asar fi havadis el-kurun es-salis 'aşar*, Muhammed Sadık el-Celili, der., Musul, 1940.
Rich, Claudius James, *Narrative of Residence in Koordistan*, Londra, 1836.
Teixeira, Pedro, *The Travels of Pedro Teixeira*, Londra, 1902.
Tyler, William Seymor, *Memoirs of Reverend Henry Lobdell*, Boston, 1859.

İkincil Kaynaklar

Yayımlanmış kaynaklar

Abdel-Nour, Antoine, *Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie ottomane*, Beyrut, 1980.
Abou El-Haj, Rifa'at, "Taxation, trade, production and society in 16th century Mosul", *La Vie Sociale dans les Provinces Arabes à l'Epoque ottomane*, 3 (1988).
——— *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, İstanbul, 1982.
——— "The formal closure of the Ottoman frontier in Europe, 1609-1703", *Journal of the American Oriental Society*, 89 (1969), s. 467-75.
——— *The Formation of the Modern State: The Ottoman Empire*, Albany, 1991.
Abu Hussein, Abdul Rahim, *Provincial Leadership in Syria*, Beyrut, 1985.
Agnew, John ve James Duncan, der., *The Power of Place*, Boston, 1989.
Aksan, Virginia, *An Ottoman Statesman in War and Peace*, Leiden, 1995.

———"Ottoman political writing 1768-1808", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 25/1 (1993) s. 53-69.
Amin, Samir, *Class and Nation, Historically and in the Current Crisis*, New York, 1980.
Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State*, Londra, 1979.
Asad, Talal, "Antropology and the analysis of ideology", *Man*, 14 (1979), s. 607-27.
———"Are there histories of people without Europe? A review article", *Comparative Studies in History and Society*, 29 (1987), s. 594-617.
Ashtor, E., *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, Londra, 1978.
el-Azzavi, Abbas, *Tarih el-'Irak beyn ihtilaleyn*, c. III. ve IV, Bağdat.
Baer, Gabriel, "Ottoman guilds: a reassessment", Osman Okyar ve Halil İnalcık, der., *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980, s. 95-102.
Barbir, Karl, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton, 1980.
Barkan, Ömer Lütfi, "The price revolution of the sixteenth century: a turning point in the economic history of the Near East", *International Journal of the Middle East Studies*, 6 (1975), s. 3-28.
Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to Centralization*, New York, 1994.
Barnes, John, *An Introduction to the Religious Foundations of the Ottoman Empire*, Leiden, 1986.
Bayly, C. A., *Imperial Meridian: The British Empire and the World, 1780-1830*, Londra, 1989.
———*Rulers, Townsmen and Bazaars: North Indian Society in the Age of British Expansion, 1770-1870*, Cambridge, 1983.
Bazzi, Mikhail Jiffo, *Beldet Telkeyf, maziha vea haziruha*, Musul, 1969.
Behnam, Abdül Mesih, *Karakuş fi kaffet et-tarih*, Bağdat, 1962.
Beldiceanu-Steinherr, I., "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie pré-Ottomane", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 19 (1976), s. 233-322.
Bowring, John, *Report on the Commercial Statistics of Syria*, New York, 1973.
el-Cebiri, Muhammed Abed, *el-'Asabiya ve el-devlet: ma'alim nazariye Halduniye fi et-tarih el-İslami*, el-Dar el-Bayda', 1984.
el-Cemil, Sayyar, *el-'Osmaniyyun ve tekvin el-'Arab el-Hadis*, Beyrut, 1989.
Cezzar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.
Chittolini, Giorgio, "Cities, 'city-states,' and regional states in north central Italy", Charles Tilley ve Wim Blockmans, der., *Cities and the Rise of States in Europe 1000-1800*, Indiana, s. 28-43.
Cole, Juan ve Moojan Momen, "Mafia, mob and shi'ism in Iraq: the rebellion of Ottoman Karbala, 1824", *Past and Present*, 112 (1986), s. 112-43.
Collins, James, *The Fiscal Limits of Absolutism*, Berkeley, 1988.
Cook, M. A., *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, 1979.
Crecelius, Daniel, *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-dahab*, Minneapolis, 1981.
Cuno, Kenneth, "Commercial relations between town and villages in the eighteenth and early nineteenth century Egypt", *Annales Islamologiques*, 24 (1988), s. 111-35.
———*The Pasha's Peasants: Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858*, Cambridge, 1992.
Dabbag, Abdül Halid, *Mu'accem el-'emsal el-'amiya fi el-Musul*, 2 cilt, Musul: Hadaf Press, tarihsiz.

Diveci, Said, *Cevami' el-Musul fi muhtelef el-'usur*, Musul, 1961.
——— "Medaris el-Musul fi el-'ahd el-Osmani", *Sumer*, 19 (1963), s. 77-8
Doumani, Beshara, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley, 1995.
Faroqhi, Suraiya, "Political initiative 'from bottom up' in the sixteenth and seventeenth century Ottoman Empire: some evidence of their existence", Hans Georg Mager der., *Osmanistische Studien zur Wirtschafts und Sozialgeschichte*, Wiesbaden, 1986, s. 24-33.
——— "Crisis and change 1590-1699", Halil İnalcık ve Donald Quataert, der., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994, s. 545-621.
——— "Political activity among Ottoman taxpayers and the problem of sultanic legitimation, 1570-1650", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 35 (1991), s. 1-39.
——— "Political tensions in Anatolian countryside around 1600: an attempt at interpretation", Jean-Louis Bacqué-Grammont, Barbara Fleming, Macit Gökberk ve İlber Ortaylı, der., *Turkische Miszellen: Robert Anhegger Festschrift Armağanı, Mélanges*, İstanbul, 1987, s. 117-30.
——— "Rural Society in Anatolia and the Balkans in the sixteenth century", *Turcica*, 9/1 (1977), s. 161-95.
——— "Town officials, timar holders and taxation: the late sixteenth century crisis as seen from Çorum", *Turcica*, 18 (1986), s. 52-82.
——— "Towns, agriculture, and the state in the sixteenth century Anatolia", *Journal of Social and Economic History of the Orient*, 33 (1990), s. 125-56.
——— *Towns and Townsmen in Ottoman Anatolia*, Cambridge, 1984.
Fattah, Hala, *Defining a Region: Trans-Regional Networks of Trade in Iraq and the Gulf and the Challenge of the World Market*, Albany, 1997.
Fleischer, Cornell, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire*, Princeton, 1986.
Fox, Richard, "Lineage cells and regional definition in complex societies", Carol Smith, der., *Regional Analysis*, New York, 1976, 2 cilt.
Gardet, Louis, *La Cité musulmane: vie sociale et politique*, Paris, 1976.
Gellner, Ernst, *Muslim Societies*, Cambridge, 1989.
Genç, Mehmet, "A comparative study of the life tax farming data and the volume of industrial activities in the Ottoman Empire in the second half of the eighteenth century", *La Révolution industrielle dans le sud-est européen, XIXs*, Sofya, 1976.
——— "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, der., *İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975.
——— "Ottoman industry in the eighteenth century: general framework, characteristics, and main trends", Donald Quatatert, der., *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, New York, 1994.
Gerber, Haim, "Guilds in the seventeenth-century Anatolian Bursa", *Asian and African Studies*, 11/1 (1976), s. 59-86.
——— *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, New York, 1994.
——— "The monetary system of the Ottoman Empire", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 15/3(1982), s. 308-24.
Goffman, Daniel, *İzmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, 1990.
Gould, Andrew, "Lords or bandits? The derebeys of Celicia", *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), s. 485-506.
Gran, Peter, *The Islamic Roots of Capitalism*, Austin, 1978.

Griswold, William, *The Great Anatolian Rebellion, 1591-1611*, Berlin, 1983.
Guest, John, *The Yazidis*, Londra, 1987.
Haldon, John, *The State and the Tributary Mode of Production*, New York, 1993.
Hathaway, Jane, "The military household in Ottoman Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, 27/1(1995), s. 39-52.
Heyd, Uriel, *Studies in Ottoman Criminal Law*, Oxford, 1973.
Heywood, Colin, "The Ottoman menzilhane and the ulak system in Rumeli in the eighteenth century", Osman Okyar ve Halil İnalcık, der., *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980.
Hobsbawm, Eric ve Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1984.
Hodgson, Manshall, *The Venture of Islam*, 3 cilt, Chicago, 1974.
Hourani, Albert, "Ottoman reform and the politics of notables", William Polk ve Richard Chambers, der., *Beginning of Modernization in the Middle East*, Chicago, 1968.
——— "The changing face of the Fertile Crescent in the eighteenth century", *Studia Islamica*, 8 (1957), s. 82-122.
el-Husari, Sat'i, *el-Bilad ve'l-Arabiyye ve el-devlet el-Osmaniyye*, Beyrut, 1965.
Hutteroth, W. D. ve Kamal Abulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the late Sixteenth Century*, Erlangen, 1977.
Imber, Colin, *Studies in Ottoman History and Law*, İstanbul, 1996.
İnalcık, Halil, "Capital formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 29/1 (1969), s. 104-5.
——— "Suleiman the Law Giver and Ottoman Law", *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969), s. 105-38.
——— "Centralization and decentralization in the Ottoman administration", Thomas, Naff ve Roger Owen, der., *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale, 1977, s. 27-52.
——— "Military and fiscal transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), s. 283-337.
——— "State owned lands", Halil İnalcık ve Donald Quataert, der., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994.
——— "The economic mind", Halil İnalcık ve Donald Quataert, der., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994.
——— *The Ottoman Empire: The Classical Age*, Londra, 1979.
İnalcık, Halil ve Donald Quatatert, der., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994.
İslamoğlu-İnan, Huri, *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Leiden, 1994.
Jennings, Ronald, "Firearms, bandits and gun-control: some evidence on Ottoman policy towards firearms in the possession of reaya, from the judicial records of Kayseri, 1600-1627", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), s. 339-58.
Johansen, Baber, "Sacred and religious elements in Hanafite law: function and limits of the absolute character of government authority", Ernst Gellner ve Jean-Claude Vatin, der., *Islam et politique au Maghreb*, Paris, 1981.
——— *The Islamic Law on Land Tax and Rent*, Londra, 1988.
Kafadar, Cemal, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, 1995.
Kemp, Percy, "History and historiography in Jalili Mosul", *Middle Eastern Studies*, 19/3 (1983), s. 345-76.
——— "Mosuli sketches of Ottoman history", *Middle Eastern Studies*, 17/3 (1981), s. 310-33.

——— "Power and knowledge in Jalili Mosul", *Middle Eastern Studies*, 19/2 (1983), s. 201-12.

——— *Territoires d'Islam: le monde vu du Mosul au XVIIIe siècle*, Paris, 1982.

Kevserani, Vecih, *el-Fakih ve el-sultan fi tecrübeteyn tarihiyeteyn: el-Tecrübe el-'Osmaniyye ve el-tecrübe el-Safaviyye el-Kacariyye*, Beyrut, 1990.

——— *es-Sulta ve el-müctema' ve el-'amal el-siyasi, min tarih el-vilayet el-'Osmaniyye fi bilad eş-Şam*, Beyrut, 1988.

——— *Meşru' en-nuhud el-'Arabi ev azmet el-'intikal min el-'ictima' es-sultani lil 'ictima' el-vatani*, Beyrut, 1995.

Khoury, Dina Rizk, "Drawing boundries and defining spaces: women and space in Ottoman Iraq", Amira Sonbol, der., *Women, the family, and Divorce Laws in Islamic History*, New York, 1996, s. 173-90.

——— "Merchants and trade in in early modern Iraq", *New Perspectives on Turkey*, 5 ile 6 (1991), s. 53-86.

——— "The introduction of commercial agriculture in the province of Mosul and its effect on the peasantry", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, der., *Landholding and Commercial Agriculture in the Ottoman Empire*, Albany, 1991.

Kunt, Metin, "Derviş Mehmed Paşa, vezir and entrepreneur: a study in Ottoman political-economic theory", *Turcica*, 9/1 (1977), s. 197-214.

——— *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government*, New York, 1983.

Lane, Frederic, *Venice, a Maritime Republic*, Baltimore, 1973.

——— *Profits from Power: Readings in Protection Rent and Violence Controlling Enterprises*, New York, 1979.

Laroui, Abdallah, *Mefhum eldevlet*, el-Dar el-bayda', 1981.

Lawrence, Bruce, *Ibn Khaldun and Islamic Ideology*, Leiden, 1984.

Layard, Austin Henry, *Nineweh and its Remains*, 2 cilt, New York, 1849.

Lewis, Norman, *A Sudy of Naima*, New York, 1972.

Lindner, Rudi, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, 1983.

McGowan, Bruce, *Economic Life in Ottoman Europe*, Cambridge, 1981.

——— "The study of land and agriculture in the Ottoman provinces within the context of the expanding world eonomy in the 17th and 18th centuries", *International Journal of Turkish Studies*, 1 (1984-5), s. 57-63.

——— "The age of the âyan, 1699-1812", Halil İnalcık ve Donald Quataert, der., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994.

McNeill, William, *The Pursuit of Power*, Chicago, 1984.

Mann, Michael, *The Sources of Social Power*, 2 cilt, Cambridge, 1992

Manneh, B. Abu, "The Naqshabandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman lands in the early nineteenth century", *Die Welt des Islams*, 9 (1982), s. 26-36.

Marcus, Abraham, *The Middle East on the Eve of Modernity*, New York, 1989.

Marsot, Afa Lütfi, "The revolutionary gentlewomen of Egypt", Nikki Keddie ve Louis Beck, der., *Women in the Muslim World*, Boston, 1978, s. 267-76.

——— "The wealth of the ulama in late eighteenth century Egypt", Naff ve Owen, der., *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale, 1977.

——— "The ulama of Cairo in eighteenth and nineteenth century", Nikki Keddie, der., *Scholars, Saints and Sufis*, Berkeley, 1972.

Masters, Bruce, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York, 1988.

———"Power and society in Aleppo in the eighteenth and nineteenth centuries", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 62/4 (1991), s. 151-8.
———"The view from the provinces: Syrian chronicles of the eighteenth century", *Journal of the American Oriental Society*, 114/3 (1994), s. 353-62.
Meriwether, Margaret, "Urban notables and rural resources in Aleppo, 1770-1830", *International Journal of Turkish Studies*, 4/1 (1987), s. 55-73.
Mundy, Martha, "The family, inheritance and Islam: a re-examination of the sociology of fara'id law", Aziz al-Azmeh, der., *Islamic Law: Social and Historical Context*, Londra, 1988, s. 1-123.
Murphy, Rhoads, "Some features of nomadism in the Ottoman Empire: a survey based on tribal census and judicial appeal documentation from the archives of İstanbul and Damascus", *Journal of Turkish Studies*, 8 (1984), s. 189-96.
———"The construction of a fortress at Mosul in 1631: a case study of an important facet of Ottoman military expenditure", Osman Okyar ve Halil İnalcık, der., *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980.
Naff, Thomas ve Roger Owen, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Carbondale, 1977.
el-Nakib, Haldun, "el-Usul el-'ictima'iyye li el-devlet el-tasalutiyye fi el-Maşrık el-Arabi", *el-Fikr el-Arabi el-Mu'asır*, 27 ve 28 (1983), s. 196-202.
Nazmizade Murtaza Efendi, *Gülşen Halfa*, Musa Kazım Nevres çevirisi, Bağdat, tarihsiz.
Nieuwenhuis, Tom, *Politics and Society in Early Modern Iraq: Mamluk Pashas, Tribal Shaikhs and Local Rule between 1802 and 1831*, Lahey, 1981.
Olson, Robert, "The esnaf and the Patrona Halil rebellion of 1730: a realignment in Ottoman politics", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 17 (1974), s. 329-44.
Pamuk, Şevket, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914", Halil İnalcık ve Donald Quataert, der., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 1994.
Parker, Geoffrey, *The Military Revolution*, Cambridge, 1990.
Pearson, M. N., *Merchants and Rulers in Gujarat: The Response to the Portugese in the Sixteenth Century*, Berkeley, 1976.
Peck, Linda Levy, *Court Corruption and Patronage in Early Stuart England*, Boston, 1990.
Peirce, Leslie, *The Imperial Harem*, Oxford, 1993.
Perlin, Frank, "Of white whale and countrymen", *Journal of Peasant Studies*, 5/2 (1978), s. 172-237.
———"State formation reconsidered", Modern Asian Studies, 19, 3, (1985), s. 415-86.
Rafeq, Abdul Karim, "el-ilakat ez-zira'iyye fi Bilad eş-Şam fi el-'ahd el-'Osmani beyn el-mezahib el-fikhiyye ve el-vaki", *Derasat Tarihiye*, 43 ve 44 (1922), s. 120-39.
———"el-Fi'at el-ictima'iyye ve mukiyyat el-'arz fi Bilad eş-Şam fi er-rub' el-'ahir min el-kurun es-sadis 'aşar", *Derasat Tarihiye*, 25-6 (1990), s. 111-44.
———"Changes in the relationship between the Ottoman central administration and the Syrian provinces from the sixteenth to eighteenth centuries", Roger Owen ve Donald Naff, der., *Studies in the Eighteenth century Middle East*, Carbondale, 1977.
———"The local forces in Syria in the seventeenth and eighteenth centuries", V. J. Parry ve M. E. Yapp, der., *War, Technology and Society in the Middle East*, Londra, 1975.
———"The Syrian ulama, Ottoman law and Islamic shari'a", *Turcica*, 26 (1994), s. 9-32.
Rauf, Abdusselam, *el-Musul fi el-'ahd el-'Osmani: Fetret el-hükm el-mahalli*, Necef, 1976.
Raymond, André, *Artisan et commerce au Caire au dixhuitième siècle*, Şam, 1973.
Repp, Richard, "Qanun and shari'a in the Ottoman context", Aziz al-Azmeh, der., *Islamic Law: Social and Historical Context*, Londra, 1988.

Sadowski, Yahya, "The new orientalism and the democracy debate", *Middle East Report*, 183 (1993), s. 14-21.

Salzmann, Ariel, "An Ancien Regime revisited: privatization and political economy in the eighteenth century Ottoman Empire", *Politics and Society*, 21/4 (1993), s. 393-424.

Sarkis, Ya'kub, *Mebahis Irakiyye*, Irak, 1981, c. III.

es-Sayig, Yusuf, *Tarih el-Musul*, 3 cilt, Kahire, 1923.

Schilcher, Linda, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Stuttgart, 1985.

Scott, James, "Hegemony and the peasantry", *Politics and Society*, 7/3 (1977), s. 267-96.

Singer, Amy, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem*, Cambridge, 1994.

Singerman, Diane, *Avenues of Participation*, Princeton, 1994.

Skocpol, Theda, *States and Social Revolution: A Comparative Analysis of France, Russia and China*, Cambridge, 1979.

Stoianovich, Traian, "Cities and the Balkan command economy, 1500-1800", Charles Tilly ve Wim Blockman, der., *Cities and the Rise of States in Europe, 1000-1800*, Boulder, Colorado, 1994.

Tabataba'i, Hussein Modaressi, *Kharaj in Islamic Law*, Londra, 1983.

Thieck, Jean-Pierre, "Décentralisation ottomane et affirmation urbaine à Alep à la fin du XVIII siècle", *Passion d'Orient*, Paris, 1992.

Tilly, Charles, *Coercion, Capital and European States 990-1990*, Oxford, 1990.

Tilly, Charles, der., *The Formation of Nation States in Europe*, Princeton, 1975.

Tilly, Charles ve Wim Blockmans, der., *Cities and the Rise of States in Europe 1000-1800*, Boulder, Colorado, 1994.

Todorov, Nikolai, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle, 1983.

Todorova, Maria, "Was there a demographic crisis in the Ottoman Empire in the seventeenth century?" *Etudes Balkaniques*, 24/2 (1988), s. 55-63.

Tollison, Robert, "Rent seeking: a survey", *Kyklos*, 35 (1982), s. 575-602.

Van Klavern, Jacob, "Corruption as an historical phenomenon", A. Heidenheimer, M. Johnston ve V. Levine, der., *Political Corruption: A Handbook*, New Brunswick, 1989, s. 73-86.

Veinstein, Gilles, "Âyan de la région d'İzmir et le commerce du Levant dans la deuxième moitié du XVIII siècle", *Etudes Balkaniques*, 1/3 (1976), s. 71-83.

Venzki, Margaret, "The tithe as a revenue raising measure in Aleppo", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 29 (1990), s. 239-334.

Voll, John ve Nehemiah Levtzion, der., *Eighteenth Century Renewal and Reform in Islam*, New York, 1987.

Williams, Raymond, "Selections from Marxism and literature", Nicholas Dirks, Geoff Eley ve Sherry Ortner, der., *Culture, Power, History: A Reader in Contemporary Social Theory*, Princeton, 1993, s. 585-611.

Winter, Jonathan, *Society and Religion in Early Ottoman Egypt*, Boston, 1982.

Wolf, Eric, *Peasants*, Princeton, 1966.

Woods, John, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Minneapolis ve Chicago, 1976.

Zanun, Yusuf, Ahmed Mecid Molla Şerif ve Abdülkerim es-Sa'ig, *el-'Ama'ir el-hademiye fi medinet el-Musul*, Musul, tarihsiz.

———*el-'Ama'ir el-sakiniye fi medinet el-Musul*, Musul, tarihsiz.

Zilfi, Madeline, "The kadızadelis: discordant revivalism in seventeenth century İstanbul", *Journal of Near Eastern Studies*, 95/4 (1986), s. 251-69.

——— *Politics of Piety: The Ottoman ulama in the Post-Classical Age*, Minneapolis, 1986.

Yayımlanmamış kaynaklar

Abdallah, Thabit, "The political economy of merchants and trade in Basra, 1722-1795", doktora tezi, Georgetown Universitesi, 1993.

Darling, Linda, "The Ottoman finance department and the assessment and collection of cizye and avariz taxes,1560-1660", Doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1990.

Floor, William, "Some notes on the political economy of Safavid Iran", Harvard Üniversitesi'nde toplanan "The Political Economy of Ottoman, Mughal and Safavid Empires" konulu konferansta sunulan bildiri, Mart 1989.

Kafadar, Cemal, "When money turned into drops of dew and bankers became robbers of shadow: the boundries of Ottoman economic imagination in the sixteenth century", doktora tezi, McGill Üniversitesi, 1986.

Kana'an, Ruba, "From a'yan palaces to tijjar houses in nineteenth century Nablus", Middle East Studies Association toplantısında sunulan bildiri, Phoenix, 1994.

Kemp, Percy, "Mosul and Mosuli historians in the Jalili era (1726-1834)", doktora tezi, Oxford Üniversitesi, 1979.

Murphy, Rhoads, "The functioning of the Ottoman army under Murad IV (1623-1639): key to the understanding of the relationship between center and periphery in the seventeenth century Turkey", 2 cilt, Doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1979.

Salzmann, Ariel, "Measures of Empire: tax farmers and the Ottoman Ancien Regime, 1695-1807", Doktora tezi, Columbia Üniversitesi, 1995.

Zarinebaf-Shahr, Fariba, "Heresy and rebellion in Ottoman Anatolia during the sixteenth century", yayımlanmamış bildiri.

Özel belgeler

Damluci özel belgeleri.

DİZİN

17. yüzyıl bunalımı 284
1829 İsyanı (Musul) 256

Abbas (şah) 61
Abbasiler 202, 204, 209
Abdaliyye Camii 171
Abdallar 169, 171
Abdullah bin Ahmed el-Musuli (Molla) 182
Abdurrahman bin el-Hac Mustafa (Fındıklı) 298
Abdurrahman Paşa (Celilzade) 88, 89, 253, 254, 298
Abdül Celil (Celilzade ailesinin kurucusu) 67, 69, 72, 74, 88, 140, 146, 153, 255, 263
Abdül el-Gani en-Nablusi 221, 222
Abdül Melik (Emevi halifesi) 207, 209
Abdülbaki ibn Ubeyd Ağa (Celilzade, Musul Valisi) 89
Abdülkadir Geylani 195
Abdülmecid (Osmanlı padişahı) 118, 125
Abou El-Haj, Rifa'at 312
Adana 71, 80
Adi (şeyh) 230
Afgan işgali (1722) 79, 191
Afganlar 70, 192, 287
Afrika (Kuzey) 9, 13
Ağa ez-Zubani 234
Ağavat Camii 165, 243
Ahmed II 84, 191, 192
Ahmed (Ömerzade) 105, 151
Ahmed Bekir Efendi 203, 204
Ahmed Emin (Ömerzade) 105
Ahmed ibn Hanbel 208
Ahmed Paşa (Celilzade, Musul Valisi) 166, 170, 299, 302
Ahmed Paşa (Bağdat Valisi) 287
Ahmed Paşa Vakfı 310
Ahmed Resmi Efendi 285, 306
Akkoyunlular 99
Akra 30
Akralı Zahir el-Ömer İsyanı 84
Aksan, Virginia 285, 287, 288, 305, 312
Alaybeyi ailesi 153, 300
Ali (Ayni) 77, 288,
Ali (dördüncü İslam halifesi) 205, 243
Ali (Moralı, Musul Valisi) 1, 2, 249
Ali (Ömerzade) 187, 205-208, 211, 212
Ali Ağa (Celilzade, beşe) 144
Ali Ağa (menzilci) 272
Ali Bey el-Kebir İsyanı 84
Ali Bey el-Kebir (Mısırlı) 110
Ali bin Ali el-Hadi 309
Ali bin Yasin (Ömerzade) 185
Ali Ebu el-Feda'il (Ömerzade) 151, 152, 165, 180
Ali Efendi (Müftüzade) 249
Ali Efendi bin Murad (Ömerzade) 248-250, 263, 300
Ali Efendi Fitnesi 130, 248-252
Ali Rıza (Laz, Halep Valisi) 255
Alkuş köyü 35, 117, 175, 234, 236
Altun Köprü 29
Amasya 71, 73
Amerika kıtası 5
Anadolu 8, 31, 33, 42, 46-48, 69, 95, 282, 285, 290, 294, 301
  Doğu — 48
  Güney — 32, 42
  Güneydoğu — 9, 21, 22, 32, 38, 42, 46, 48, 71, 72, 80, 99, 158, 167
Ankara 27, 282, 298
Arabistan 22, 188, 205
Arami 229
Arap entelektüeller 3, 14, 19, 257, 280
  — tarihçiler 17, 18
Arapça 118, 126, 135, 204, 229
Araplar 19
Arazi Kanunnamesi (1858) 118, 126
Aristoteles 209
asabiyye 16
Asya 56, 104, 186, 255

aşure geleneği 245
Atabeyler (Musul) 200, 202, 245
Atallah 238
Avrupa 6-8, 13, 16, 26, 43, 44, 56, 57, 61, 87, 91, 103, 104, 106, 110, 148, 169, 174, 175, 191, 198, 199, 259
Avrupalılar 44, 191
Ayn Sifne köyü 33, 101
Ayni Ali Türbesi 291
Ayşe Hanım (Celilzade) 156
Azerbaycan 192
Azın ailesi 160, 228, 294, 301

Ba'albek 43, 283
Ba'asra köyü 230, 283
Baban ailesi (Süleymaniyeli) 78
Bab-ı Hümayun 151, 153, 232
Babü'l-Cisr 165
Babü'l-Irak 149, 151, 169, 244, 246, 248-252, 309
Babürlü 281
Babü't-Tub 166
Bağdat 21, 42, 44, 49, 50, 55, 60, 67, 68, 72, 74, 75, 77, 79, 84-87, 157, 159, 167, 168, 170, 174, 179, 181, 182, 191, 195, 201, 252-255, 259, 260, 309
Bahdinanlar 287
Bahzani köyü 233, 282
Balkan kentleri 167
Balkanlar 7, 8
Banu Asfer 190
Banu Avni Arapları 51
Barbir, Karl 10
Barnes, John 156
Barsbay (Memluk sultanı) 222
Basra 4, 42, 44, 55, 60, 69, 70, 72, 79, 84, 167, 168, 170, 259, 260, 302
Başa Camii 180, 243
Başbakanlık Arşivi (İstanbul) 283
Başbina köyü 103, 291, 307
Ba'şika köyü 179, 263, 303
Batina köyü 236
Bayly, C. A. 186
Bekaa 283
Bekir ailesi 181
Belgrad 84, 191
Bender 287
beratlar 71, 114, 115
Bereketli Hilal 21, 22
Bermekiler 200, 202
Bertile köyü 33, 35, 116, 195, 236
Beşir Mustafa Paşa (Başvezir) 196
Beybuks köyü 263
beytü'l-mal 207, 216, 222
birlik ruhu (esprit de corps) 211
Bizans 17, 96, 191
Blavat köyü 307
Bonaparte, Napoléon 20, 111, 175, 197
Borak köyü 262
Bowring, John 174
Britanya 175, 186, 260
Bursa 44

Caferilik 201
caize 137
Canbuladoğlu Ali İsyanı 283
Cebel Sincar 230
Celali İsyanları 31, 46, 47, 57, 78, 100
Celililer/Celilzadeler 23, 24, 72, 76, 77, 88-90, 109-114, 116, 117, 125, 140, 143-150, 152-157, 159-161, 164-166, 169, 170, 174-181, 196, 200, 215, 240, 247-256, 259, 261-263, 299-303, 308, 309
Cemşid Camii 181
Cezire 161
Cizre 42, 50, 86
Crecelius, Daniel 149
Culyan kasabası 50
Cuvayhiler 169

da'iye 142
Dalmaçya kıyıları 9
Damluci ailesi 161
Dasni Kürtleri 49
Davud el-Yahudi 73, 74
Davud Paşa (Bağdat Valisi) 253, 255, 289
Derviş Ali (Musullu tüccar) 167
Derviş köyü
Deyr Maklub köyü 234
Dicle Nehri 29
Diveci ailesi 161
Diyarbakır 44, 60, 65, 73, 79, 80, 151, 174, 175, 241, 280, 284
Dohuk 70
Dominiken mezhebi 80, 174, 298

Doumani, Beshara 228
dünya sistemi kuramı 8

Ebu Bekir (birinci İslam halifesi) 209
Ebu Hamdan Arapları 254
Ebussuud Efendi (şeyhülislam) 119, 216
Edirne 167
Efendiyye (Ömerzade ailesinin kolu) 152
Emeviler 204, 209
Emin bin Hayrullah (Ömerzade) 201, 242
Emin Paşa (Celilzade) 73, 117, 251, 254, 261, 263, 310
enflasyon 5, 47, 52, 92, 168
Erbil 30, 40, 43, 70, 201, 289
Erzurum 48, 167

Fahreddin el-Müftü 179
Fahri (el-) ailesi 153, 178, 179
Faroqhi, Suraiya 282, 285
Fars 42, 209
Felekinsi ayaklanması (1746) 228
Felemenk thaleri 297
fellahi (köylü diyalekti) 230
fera'id yasası 295
Fethullah (Ömerzade) 131
Fettah Paşa (Celilzade) 89, 152, 175, 251, 252, 299, 309
Filistin 290, 293
Fransa 92, 197
Fransız Devrimi 197
Fransız monarşisi 92
Fransız ürünleri 134, 166
Fransızlar 174, 175, 195, 197, 308

Gellner, Ernst 13, 14
Genç, Mehmet 10, 295, 297
Gerber, Haim 13, 207, 279
Galan 43, 44
Girit 191
Gulami ailesi 178

Habsburglar 191
Hac 301
Hacı Abdal Medresesi 177
Hacı Abdallar Camii 169
Haçlı Seferleri 202
hadis 195, 197, 205, 206, 215
Halebiler 169, 174
Halep 259, 280, 283, 284, 290, 292-294
Halet Efendi 74, 89, 137
halifeler (ilk dört) 212
Halil (Hacı, Celili) 72, 73, 88
Hama 283
Hamamü'l-Yehud 162
Hanbeli geleneği 207
Hanefi hukuku/mezhebi 119, 213, 216, 217, 221
harac mukaseme 216
harbü's-sugur 191
Hariciler 201
has hümayun 111, 295
has mirliva 64, 95, 290, 292, 295
has şahi 95, 290, 291
Hasan (Ömerzade) 89, 300
Hasan Paşa (Abaza) 284
Hasan Paşa (Celilzade, Musul Valisi) 304, 305 311
Hasankeyf 42, 43
Hatun bint Mustafa el-Çelebi 303
Hayreddin er-Ramli (Filistinli bilgin) 222
Hayrünnassac 309
Hazrac semti 158, 250
Helenistik hükümdarlık tanımı 207
Hemedan 63, 73, 74, 192
Herodotos 1
Hezekial, Hevace 137
Hıristiyanlar 33, 37, 85, 103, 137, 175, 191, 230, 235, 241, 284, 296
Hicret 309
Hidayet, Hevace 308
Hille 29
Hindistan 103, 167, 170, 171, 173, 186, 188, 279, 281, 302, 308
Hindistan (Kuzey) 294
Hint bilginleri 205
— entelektüelleri 21
Hisar 50, 64, 71, 74
Hobsbawm, Eric 150
Hourani, Albert 14, 15
hukukü'l-ibad 213
Hüseyin Ağa 277
Hüseyin Paşa (Celilzade, Musul Valisi) 261, 287, 294, 298, 299, 301
Hüsrev Paşa 50
Hüzam Camii 171

Irak 61, 63, 81, 99, 106, 167, 188, 195, 205, 212, 248, 255, 256, 259, 260, 289, 293, 308
Güney ve Orta — 69
Güney — 9, 22, 31, 43, 46, 59, 67, 103, 111,
Kuzey — 29, 287
Orta ve Aşağı — 46
Orta ve Kuzey — 29
Irak Bilimsel Araştırma Derneği 27, 282
Irak-ı Acem 29
Irak-ı Arab 29

iaşecilik 4, 69
İbn Asir 21
İbn el-Arabi 195, 197
İbn Haldun 9, 13, 14
İbn Humam 222
İbn Nuceym 216, 218, 221, 222
İbn Teymiye 207
İbrahim (Hacı, Celili) 72
İbrahim (Kâtip) 277
İbrahim Ağa (Celilzade) 156, 263, 287, 298
İbrahim Efendi 172
İbrahim ibn Cuveyhi (Musullu tüccar) 169
İbrahim Paşa (Damad, Başvezir) 193
İbrahim Paşa (Köprülü, Başvezir) 148
ikta sistemi 104
İmadiye 30, 43, 110, 181, 289, 292
İngiliz East India şirketi 86
İngiltere 27, 292
İran 23, 32, 39, 40, 42, 43, 46, 47, 51, 73, 76, 79, 80, 103, 108, 134, 158, 167, 169, 170, 191-193, 203, 207, 208, 245, 250, 301
Batı — 39
Kuzey — 32, 42
Kuzeybatı — 21
İranlılar 192, 239, 289
İshak el-Halebi (hazinedar) 174, 239
İskender (Büyük) 209
İskenderiye 195
İslam hukuku/şeriat 1, 15, 20, 97, 104, 155, 159, 267, 207-210, 211, 213, 215, 224, 241, 272, 276, 279
İslamcılık 13, 18, 19, 208, 212
İslamoğlu-İnan, Huri 212
İsmail Paşa (Musul Valisi, Celilzade) 23, 89, 139, 140, 146, 160, 192, 241, 251, 297, 301
İspanyol riyal kuruşu 297
İstanbul 287, 289, 293, 297, 299-303
İtalyan kentleri 71
İzmir 21

Johansen, Barber 213

Kabir Ebyad mezrası 293
Kadıkendi köyü 291
Kadızadeliler 303
Kadiriye tarikatı 195
Kafkaslar 21, 22, 32, 190
Kahire 21, 67
Kara Mustafalar 25, 145, 150, 153, 164
Karadeniz 288
Karahisar 73
Karakoyunlular 39
Karakuş köyü 64, 81, 236, 240, 253, 261, 288, 308, 309, 311
Karamlis köyü 116, 240, 291, 302
Karatepe 307
Karlofça Antlaşması (1699) 23, 68, 103, 190
Kars 71
Kasım (Hacı, Ömerzade) 89, 130, 145, 156, 253-255
Kaş 43
Katoliklik 174
Kayseri 284, 302, 315
Kayseriyyetü'l-Yüzbakiyye 165
Kerbela 29, 301
Kerim Han Zend 55, 59, 84, 87, 106, 110
Kerkük 40, 43, 64, 65, 70, 73, 192, 201, 294, 295
Kevserani, Vecih 14-17, 19, 280
Khoury, Philip 16
Kılıç Sufla köyü 103
Kılıç Ulya köyü 103
Kırım 195
Kız Falıra köyü 293
Kızılbaşlar 285
Kildaniler 307
Kirmanşah 158
Koçi Bey risalesi 137
komuta ekonomisi 4-6, 8, 9, 62, 68
Köprülüler 190, 191, 199

Kunt, Metin 145
Kuran-ı Kerim 142, 207, 210, 303
Kutsal Bağlaşma 68, 102, 103, 191
Kuvanis 50
Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) 59, 148
Kürtler 33, 49, 50, 106

Lanza, Dominico (Katolik papaz) 80, 135, 147, 158,
Levant şirketi 283
liberal iktisat 104
Lindner, Rudi 39, 282
loncalar 163-165, 168, 248, 249, 254, 271, 272, 310
Lübnan 15, 48

Maanoğlu ayaklanması 48
Mahmud II 113, 189, 197, 253, 255, 256, 297
Mahmud Bey (sonradan Paşa, Celilzade) 261, 262, 276
Mahmudeyn köyü 303
Mahmudeyn Camii 243
Malatya 80
malikâne sistemi 11, 111, 219, 255, 290, 291, 295
malikâne-divani 96-99, 103
Mann, Michael 13, 280
Mansur bin Hüseyin (Hacı, Musullu tüccar) 169
Maraş 71
Marathalar 281
Marcus, Abraham 228
Mardin 42, 43, 73, 230
Mardin voyvodası 67
Marksistler 104
Maverdi (el-) 14
McGowan, Bruce 233
McNeill, William 71
Medine 197, 209, 211,
Mehlebi köyü 291
Mehmed Ali Paşa (Kavalalı, Mısır Valisi) 20, 228, 248, 255
Mehmed Paşa (Köprülü) 298
Mekke 197, 301
melahimü'l-Musul 202
Memluklar 42, 59, 76, 86, 147, 179, 218, 222, 255, 260, 298
menzilhaneler 61, 65, 68, 70, 73, 75, 81, 140, 237, 285
merkantilizm 186
Meryem Ana 82, 239
mevali 204
mevkufat 81, 288
Meydan semti 244, 247, 248, 250-252
Mısır 9, 84, 145, 149, 176, 195, 197, 255, 256, 293, 294, 308
Milano 71
milliyetçilik 16, 18
modernizm 7
modernleşme 4, 9, 18, 22, 186
Moğol siyasi paradigması 186
Muhammed Ağa (Kaymakam) 116, 277
Muhammed bin Abdül Vahab 195-197, 205
Muhammed el-Ömeri 298
Muhammed Emin (Ömerzade) 153
Muhammed Emin Bey Vakfı 154, 155
Muhammed Emin Paşa (Celilzade, Musul Valisi) 73, 89, 147, 148, 254, 287
Muhammed ibn Ali Efendi (Ömerzade) 144
Muhammed ibn Molla Yunus ibn Molla Hüseyin 215
Muhammed Paşa (Celilzade, Musul Valisi) 64, 75, 89, 153, 157, 175, 194, 261, 294, 297, 308
Muhammed (Hz., Peygamber) 96
Mundy, Martha 119
Murad IV 48, 61
Murad (Ömerzade) 116
Murad Bey (Celilzade) 116
Murad bin Osman (Ömerzade) 130
Murad Paşa 215
Murphy, Rhoads 48, 65, 285
Musa bin Ali bin Kasım (Ömerzade) 131
Musa bin Cafer el-Haddad (Seyyid) 180
Museviler 296
Mustafa (Sarı, Musul Valisi) 1-3
Mustafa Ağa (Celilzade, Yeniçeri Ağası) 140, 234, 263, 294
Mustafa Âli 137, 281
Mustafa el-Abid 73
Mustafa ibn Hacı Ali (Hacı, el-Revas) 170
Mustafa Paşa (Alemdar) 198
Mustafa Paşa (Köprülü, Başvezir) 176, 196
Musul Köprüsü 151, 181
Mücahidi Camii 181

Nablus 228, 309
Nadir Şah 200-202, 238, 239, 261, 288, 289, 299
nakibü'l-eşraf 182, 255
nasihatname edebiyatı 210, 211
Nasturi piskoposluğu 175
Nasturiler 240
Nasturi mezhebi 230
Nasuh (Matrakçı) 29
Nebi Circis Camii 141, 142, 177, 180, 195, 240
Nebi Şit Camii 243, 302
Nebi Yunus Camii 130, 141, 142, 150, 178, 181, 299
Nebi Yunus Medresesi 248, 299
Necef 29, 301,
Necme köyü 262
Nevran Irmağı 171
Ninive köyü 45, 263, 276, 294, 299
Niş 191
Nizam-ı Cedid 60, 87, 126
Nomalar 169, 171,
Noran Irmağı 263
Numan Paşa (Celilzade, Musul Valisi) 89, 294
Numaniye Camii 243
Nuri Camii 45, 244
Nusaybin 291

Orta Asya 42
Orta Asyalılar 21
Orta Harab köyü 101
ortaçağ 9, 14, 15, 19, 21, 26, 32, 104, 200, 202, 213
Ortadoğu 13, 14, 186, 247, 257, 258, 260
Ortodoksluk 135
Osman (Ömerzade) 156, 207
Osman Bey (Celilzade) 89, 262
Osman (üçüncü İslam halifesi) 209
Osmanlı hukuk sistemi 207, 210, 281
Osmanlı-Venedik ticaret ilişkileri 42

Ömer II (Emevi halifesi) 207, 209
Ömer ibn el-Hattab (ikinci İslam halifesi) 109, 145
Ömeri Camii 151, 153, 156, 299
Ömeriler/Ömerzadeler 164, 171, 176, 178, 179, 182, 183, 187, 195, 245-247, 249, 251, 293, 295-297, 302, 303, 306
özelleştirme 7, 94, 223, 280

Pamuklu hisarları 284
Parker, Geoffrey 57
Patrona Halil İsyanı 192, 194,

Rafeq, Abdul Karim 216, 295
Rakka 71, 73
Rassamlar 169, 174, 175
Raşan 262
Raşidiyye köyü 162
Revanduz 50, 287
Rıfailik 206
Rumeli 74
Ruslar 190, 196-199
Rus-Osmanlı (Türk) savaşları (1768-1774) 12, 72, 287
Rusya 59, 106, 148, 195, 198, 306

Sadullah Paşa (Celilzade, Musul Valisi) 89, 137, 138, 153
Safevi İran-Osmanlı savaşları/ilişkileri 283
Safeviler 31, 32, 40, 42, 50, 51, 55, 60, 61, 63, 73, 79, 98-100, 103, 135, 291
Salih Ağa (Celilzade) 116, 146, 287, 298
Salzmann, Ariel 10, 11, 93, 280, 290
Sayigler 169, 174
Sayyar el-Cemil 17
Schiller, Linda 281
Scott, James 231
sekban/levend askerleri/düzensiz birlikler 31, 48, 49, 51, 57, 59, 65, 76-78, 80, 135, 158, 250, 287
Selçuklular 17
selefiler/selefi akımı 196, 212, 306
Selim I (Yavuz) 41
Selim III 20, 111, 113, 157, 189, 190, 194, 196, 197, 212, 232, 306
Sened-i İttifak 197
serdengeçti 80
seyyidler/sadat (ehl-i beyt) 38, 45, 96-99, 102, 103, 106, 108, 109, 113, 114, 116, 141, 142, 158, 176, 177, 179, 182, 245, 283, 291, 293, 294, 312
Sforzalar (Milanolu) 71
Sincar 65, 194, 230, 282
Sipahiyye semti 102
Sokrates 209
Soveyli 70
Stuartlar 292

sukü'l-allafın 151
sukü'l-kavazin 166
sultancılık/sultancı 14, 17, 19, 20, 214, 258
Sumakiya 262
Suriye 42, 47, 48, 51, 69, 95, 205, 228, 248, 256, 301
Suveydi (es-) 201
Süleyman I (Kanuni) 281
Süleyman Paşa (Celilzade, Musul Valisi, Kerkük Valisi) 84, 117, 153, 161, 242, 262
Süleyman Paşa (Vezir) 50
Sünnilik 22, 201

Şafiilik 178, 217
Şam 256, 259, 287
Şammar aşireti 256
şarkiyatçılık (yeni) 13
Şat hanı 263
Şehrizor 40, 49, 50, 61, 64, 79, 103, 110, 201, 261, 272
Şemseddin ziyaretgâhı 283
şerife 142
Şeyh Muhammed Camii 169
Şeyh Muhammed köyü 262
Şeyhan aşireti (Yezidi) 309
Şiilik/Şiiler 201, 285, 301
Şorak köyü 262
Şuveyk ailesi 161, 254, 287

tahrir defterleri 27, 31, 282
Tanzimat 9, 16, 25, 27, 28, 91, 118, 224, 228, 256, 259, 260,
tarikatlar 15, 197, 206
tasarruf/kullanım hakkı (toprak hukuku) 20, 98, 120, 124, 138, 189, 214, 220, 222, 225, 294, 296, 298,
Tay Arap aşireti 75, 77, 287
Tebriz 73
tefsir 195, 215
Teixeira, Pedro 44
Tel Affar köyü 254
Tel Üsküf köyü 33, 236, 276
Telkeyf köyü 45, 162, 195, 235, 237, 240, 241, 276, 291, 307
Telmetta köyü 236
Tercele köyü 303
tevzi defterleri 232
Tikrit 51, 64, 65
tımarlı sipahiler 37, 47, 49, 62, 64, 80, 100, 108, 291, 292
Tilly, Charles 53, 57, 87
Timur 21, 32, 42
Todorov, Nikolai 167
Toganlar 309
Topkapı Sarayı 193, 199, 305
Tor Hirban 70
Trabzon 167
Türkmen aşiretleri 51, 285

ulema 208-211, 245, 272, 281, 282, 291, 302, 304, 306

Vahabilik/Vahabiler 186, 197
vakf-ı zari 154
vakıflar 17, 26, 27, 31, 38, 41, 45, 46, 96-99, 120, 127, 144, 151, 154-156, 169, 175-177, 181, 195, 236, 244, 261, 294, 299, 300
Van 167
Vatikan 135
Venedik 42
vergiler: avarız 65, 138, 285, 297; avarız-ı seferiye 61; bac 65; bad-ı hava 40; bedel-i avarız 65; bedel-i menzil 271, 272, 277; bedel-i nüzul 62; bedel-i tımar 63; bid'a 195; cizye 69, 70, 85, 138, 190, 198; ihtisab 65; imdad-ı hazariye 271; imdad-ı seferiye 288; haraç vergisi 96, 119; ispençe 96, 103, 297; kelle vergisi 64, 74, 80, 137, 190, 198, 236, 296, 297; nüzul 61, 62; öşür 38, 97, 98, 102, 103, 106, 120, 215, 236, 291, 308; resm-i çift 96; rüsum-i örfiye 45, 96, 97, 103, 106, 119, 120, 123, 164, 231, 248, 294; salyane 1, 164, 234, 271, 272, 275-277

Webercilik 14
neo-Webercilik 13, 280
Williams, Raymond 188

Yahya Ağa bin Hüseyin Mustafa el-Musuli (Emir, kethüda) 161
Yahya bin Hadada (Hacı, Musullu tüccar) 171
Yahya bin Mustafa (Celilzade) 180

Yahya Paşa (Celilzade) 87, 89, 252, 253, 256, 271
Yakubiler 308
Yarımca köyü 82
Yasin (el-) ailesi 154
Yasin (Müftüzade) 177
Yasin bin Hayrullah (Ömerzade) 131, 227
Yasin el-Müftü ailesi 148, 178, 179, 182, 293
Yazd 43
Yemen 302
yeniçeriler 160, 193, 194, 199, 203, 242, 246, 251, 253, 284, 287, 302
Yezidiler 33, 194, 282, 307
Yunus Efendi (Bekir Efendi ailesinin kurucusu) 181, 287
Yusuf Ağa Hamamı 162
Yusuf en-Na'ib 180
Yusuf Paşa (Başvezir) 71, 198
Yusuf Paşa (Musul Valisi) 102

Zaho 30, 40, 43, 50
zaimler 49, 77, 288, 292
Zap Suyu 195
Zekeriya el-Azdi (Musullu entelektüel) 21
Zekeriya es-Sayig (hazinedar) 174
Zeyd bin Ali 309
Zivani Camii153, 242, 243

Osmanlı İmparatorluğu içinde gerek stratejik gerekse ekonomik konumuyla önemli bir yere sahip olan Musul'un üç yüzyıllık tarihini kapsayan bu kitapta, merkezi devlet ile bir hudut kentinin taşra toplumu arasındaki ilişkiler yeni bir yorumla ele alınıyor. İncelemesini hem Osmanlı (Başbakanlık) ve Irak arşivlerine, hem de yazınsal kaynaklara dayandıran Dina R. Khoury, genelde kabul edilen görüşlerin aksine, erken modern dönemde merkezi devlet ile taşra arasındaki ilişkilerin zayıflamak yerine farklı biçimlere bürünerek güçlendiğini gösteriyor.

İltizam sisteminin, ekonomideki ticarileşmenin, devletin özellikle askeri nedenlerden ötürü yeni mali kaynak arayışlarına girmesinin, merkezi yönetim ile taşrada giderek güçlenen yerel hanedanlar arasındaki ilişkileri nasıl değiştirdiğini sergileyen yazar, kolay okunan üslubuyla bu tarihi dönüşümü Ömerzadeler ile Celilzadeler'in yükseliş ve düşüş hikâyeleriyle birlikte canlı bir biçimde aktarıyor.

Prof. Dina R. Khoury, George Washington Üniversitesi'nde İslam tarihi ve modern Ortadoğu tarihi dersleri vermektedir. Temel uzmanlık alanı Osmanlı döneminde Arap dünyası olan yazar, yayımladığımız bu eserinin İngilizce özgün baskısıyla 1998'de The Turkish Studies Association tarafından verilen "Fuat Köprülü" ödülüne layık görülmüştür.

9 789944 882835

KDV dahil fiyatı
28 TL

Kapak Resmi:
Eski Köprü, Musul
19. yüzyıl sonu